

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Іван Патер

**Союз визволення України
(1914–1918).
Постаті**

УДК [329.7СВУ:929]"1914/1918"
П 20
DOI: 10.33402/svu.2024

Патер Іван. Союз визволення України (1914–1918). Постаті / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 404 с.

Висвітлено вклад діячів Союзу визволення України в реалізацію національного питання у зв'язку з європейськими геополітичними відносинами, їхню боротьбу за відродження незалежності Української держави.

Для науковців, викладачів закладів вищої освіти, студентів гуманітарного профілю.

Pater Ivan. Union for the Liberation of Ukraine (1914–1918). Figures / NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. 404 p.

The contribution of the activists of the Union of the Liberation of Ukraine to the implementation of the national question in connection with European geopolitical relations, their struggle for the revival of the independence of the Ukrainian state are highlighted.

For scientist, higher education teachers, students of humanitarian profile.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор СОЛЯР

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 20 грудня 2023 р.)

ISBN 978-617-14-0229-4

© Іван Патер, 2024
© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2024

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Союз визволення України – політична репрезентація наддніпрянців (замість передмови)	7
Перші провідники СВУ	
В'ячеслав Липинський – провісник Союзу визволення України	14
Дмитро Донцов: від соціал-демократії до націоналізму	26
Микола Залізняка: «Доки існує російська імперія, доти не може бути спокою в Європі».	42
Президія СВУ	
Володимир Дорошенко – редактор видань СВУ	57
Андрій Жук – ініціатор/співзасновник СВУ	73
Мар'ян Меленевський – «продажною людиною він не був»	86
Олександр Скоропис-Йолтуховський – автономіст, самостійник, гетьманець	104
Видні члени СВУ	
Ольгерд-Іполит Бочковський – провісник об'єднаної Європи	117
Михайло Возняк – велет праці	134
Михайло Гаврилко – митець-різьбяр, поет, патріот	149
Костянтин Даниленко – він служив людям і Батьківщині	167
Павло Дубрівний – військовик, інженер, відданий державницькій ідеї	180
Роман Домбчевський – захисник прав української мови	191
Всеволод Козловський – революціонер, редактор, бібліотекознавець	203
Іван Крип'якевич – галичанин із душою холмщак	213
Зенон Кузеля – громадянин, вчений, людина	229
Євген Левицький – популяризатор українства в Німеччині	239

Богдан-Нестор Лепкий – його подвижницька праця «не пішла намарне...»	254
Яцко Остапчук – життя, віддане народові	268
Василь Пачовський – лицар, вірний українській ідеї	280
Василь Прохода – один із непокірливих	398
Іван Пулюй – винахідник X-променів – життя в ім’я науки та України	311
Василь Сімович – громадянин-просвітянин.	325
Роман Смаль-Стоцький – його життєвий принцип – боротьба з більшовизмом.	337
Степан Смаль-Стоцький – головна засада його діяльності – українство	349
Лонгин Цегельський – патріот, демократ, державник.	368
Іменний покажчик.	381
Географічний покажчик	394

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Із творчого доробку автора про державницько-соборницьку діяльність Союзу визволення України у 1914–1918 рр. до книжки вийшли нариси про визначних політиків, науковців, діячів культури й освіти – представників найкращих українських національно-політичних та інтелектуальних сил, еліти нації, що вважала обов’язком перед своїм народом втілити національну ідею у життя. Деякі з поданих статей вийшли раніше з-під пера Івана Патера, але більшість написана останнім часом. Однак це тільки незначна частина нарисів про діячів СВУ, відповідно до списку, складеного Андрієм Жуком – одним із фундаторів організації; їхня кількість становила понад 250 членів, співробітників і активу з-поміж військовополонених українців. Тому автор вважав за потрібне висвітлити насамперед діяльність засновників і тих перших плугатарів Союзу з Наддніпрянщини, які жодного разу не зрадили собі, попри тиск тодішнього царського режиму, загартовувалися у національно-визвольній боротьбі, біля яких згуртувалися політики і діячі культури Галичини й Буковини.

У пропонованих нарисах науковець не ставив собі за мету подати всеосяжний аналіз діяльності та напрацювань діячів Союзу, а наголосити на їхній праці:

- популяризації українського питання як одного з найважливіших чинників у європейській політиці;
- боротьбі за звільнення українців із-під російського гніту та утворення власної незалежної держави;
- значній культурно-освітній роботі серед населення північно-західних українських етнічних областей, особливо на розвитку шкільництва як складової загальноукраїнського процесу національного відродження;
- надзвичайно великій, копіткій національно-освідомлювальній та культурно-просвітній роботі серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки цій діяльності співробітників СВУ тисячі полонених наддніпрянців, що були національно придушені й пригноблені російським деспотичним режимом, поступово, деколи з великим зусиллям і з певним страхом відшукали свою національну свідомість, знайшли своє національне «Я», утворивши дивізії сіро- і синьожупанників, що стали важливим етапом у процесі творення українських збройних сил.

Усвідомлюючи, що в історії ніколи не було ідеальних особистостей, які б ніколи не помилялися, автор прагнув показати працю діячів СВУ у найбільш об’єктивному світлі, привернути увагу читача до тогочасних реальних подій і суспільних процесів, у яких українським провідникам довелося жити, творити і боротися. Тому ця книжка має зацікавити не тільки істориків, але й кожного українця, який хоче пізнати, як зростало національне освідомлення українців і як творилася українська державність на початку ХХ ст.

Висвітлюючи коротко творчу спадщину діячів СВУ, автор не спинявся для детального розгляду їхніх теорій і концепцій, а лаконічно й предметно оцінив їхній зміст. Тому робота є науково-популярною. Вважаю, що нариси про видатних діячів Союзу визволення України могли б вилитися в окремі солідні наукові дослідження та монографії.

Ігор Соляр
доктор історичних наук, професор

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ – ПОЛІТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НАДДНІПРЯНЦІВ (замість передмови)

На зламі XIX–XX ст. в Україні на політичну арену вийшло нове покоління, виховане в душі «безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовільнялись самою культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, йдучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій»¹.

Власне тоді на ґрунті суспільних течій утворилися перші українські партії з конкретними програмами державності і соборності та стали залучати широкі народні маси до активної організованої політичної боротьби за державну незалежність. Важливим етапом реалізації державницьких змагань була діяльність Союзу визволення України (СВУ), утвореного 4 серпня 1914 р. у Львові наддніпрянськими політемігрантами, колишніми членами Революційної Української Партії (РУП), а потім Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП): Дмитром Донцовим, Володимиром Дорошенком, Андрієм Жуком і Олексою Назаріївим. Головою обрано Д. Донцова, секретарем – В. Дорошенка².

Програма Союзу як безпартійної репрезентації національно-політичних та економічних інтересів українців Наддніпрянщини ґрунтувалася на ідейно-теоретичних основах окремішності українського народу, його природного права на самостійне державно-політичне життя. У ній було враховано, з одного боку, наростання національно-визвольної боротьби на всіх українських етнічних землях, а з іншого – загострення імперських суперечностей між двома воєнно-політичними блоками європейських країн, особливо з вибухом Першої світової війни.

Досягнення національно-політичних цілей СВУ пов'язував із поразкою Росії та перемогою Центральних держав, на які орієнтувався у своїй діяльності. Його провідники – інтелектуали, представники еліти української нації – вважали, що народ тільки тоді забезпечить собі національне життя, якщо користуватиметься на своїй землі суверенним правом і стане повноцінною нацією. «Не існує ні однієї європейської нації, – підкреслював провісник СВУ В'ячеслав Липинський, – без спільної ідеї національної незалежності та без спільної боротьби за цю незалежність. І тільки, коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації»³.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 546.

² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 73–74.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею й організацію українського монархізму. Відень, 1926. С. 15.

Дмитро Донцов вважав, що еліта нації повинна розробляти та впроваджувати національну ідею, мобілізувати народ на боротьбу за цю ідею. Він проголошував визначальним дух цієї верстви, який живить її, змушує діяти, допомагає бути твердою і невблаганною щодо самої себе, не піддаватися матеріальним спокусам, пристосуванню, ставити понад усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити у свою справу й у своє право⁴.

Спочатку в Союзі визволення України було шість наддніпрянців. Із переїздом до Відня у кінці серпня 1914 р. до нього приєдналися знані наддніпрянські вчені, політики, митці, журналісти, серед них Іполит Бочковський, Микола Троцький, Всеволод Козловський, Олекса Семенів, Євген Бачинський, Петро Бензя, Михайло Гаврилко, Євген Любарський-Письменний, Марко Митієвський. Союз об'єднав людей різного соціального стану і неоднакових політичних переконань: від поміркованих національних демократів до соціал-демократів. У ньому були представлені майже всі тогочасні на Східній Україні політичні напрями.

Громадсько-правовий плюралізм СВУ дав змогу залучити до співробітництва відомих галицьких і буковинських діячів різної політичної спрямованості та ідейних переконань. Однак всі вони поділяли основний постулат Союзу – самостійність України⁵.

*Президія СВУ. Зліва направо:
Андрій Жук, Володимир Дорошенко,
Олександр Скоропис-Йолтуховський,
Мар'ян Меленевський*

Понад 40 галичан і буковинців були активними співробітниками Союзу⁶. Серед них відомі інтелектуали, політичні та культурні діячі: буковинський соціал-демократ Осип Безпалко, галицькі соціал-демократи Лев і Микола Ганкевичі, політики і журналісти В'ячеслав Будзиновський, Ярослав Весоловський, Михайло Лозинський, Осип Назарук, літературознавець Михайло Возняк, економіст і суспільствознавець Тит Войнаровський, адвокат Роман Домбчевський, письменники Василь Стефаник, Петро Карманський, Василь Пачовський, Богдан

Лепкий, Андрій Чайковський, послали до Віденського парламенту Володимир Бачинський, Євген Левицький, Лонгин Цегельський, Михайло Новаківський, Роман Перфецький, професор Іван Пулюй, історики Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Крип'якевич, етнографи Зенон Кузеля, Володимир Гнатюк, географ Степан Рудницький, соціолог Володимир Старосольський, мовознавці Роман і Степан Смаль-Стоцькі, Василь Сімович, математик Микола Чайковський та інші⁷.

У Відні Союз започаткував свої періодичні видання. Головним його пресовим органом став «Вістник Союзу визволення України», у першому числі якого була

⁴ Донцов Д. Дух нашої давнини. Друге видання. Мюнхен; Монреаль, 1951. С. 16.

⁵ Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. С. 368.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 31–32.

⁷ Лавров Ю. Початок діяльності Союзу визволення України. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 29.

опублікована «Платформа» – національно-політична програма Союзу⁸. Вістник виходив від жовтня 1914 р. до листопада 1918 р., але в 1918 р. уже під назвою «Вістник політики, літератури й життя».

СВУ репрезентував інтереси Великої України перед Центральними державами і взагалі перед європейським світом. Він узяв на себе місію налагодження зв'язку майбутньої української влади з Центральними державами як союзними силами для створення незалежної Української держави. Вважав можливим приймати від цих держав матеріальну допомогу, але як позичку – державний борг майбутньої самостійної України, яку український уряд муситиме повернути⁹.

Союз розвинув жваву політичну діяльність, пропагуючи ідею визволення України і створення незалежної Української держави перед урядами та громадянством Почвiрного союзу і в нейтральних державах, бажаючи для досягнення своїх цілей заручитися підтримкою європейських країн і народів. «Ми, українці з Росії, що злучилися в Союзі визволення України, – зазначено у відозві “До громадської думки Європи!” від 25 серпня 1914 р., – звертаємося з цим покликом до цілого цивілізованого світу, нехай світ pomoже нашій слухній справі. Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії»¹⁰. Ця відозва, перекладена майже всіма європейськими мовами, викликала велике зацікавлення українською справою, особливо в Центральній Європі. В Австрії та Німеччині її надрукувала повністю або з деякими скороченнями більшість часописів.

Для пропаганди українського питання Союз вислав своїх спеціальних відпочинників, які були немов українськими послами в різних європейських центрах: у Берліні перебував Олександр Скоропис-Йолтуховський, у Мюнхені – Євген Левицький, у Туреччині – деякий час Мар'ян Меленевський, у Болгарії – Лев Ганкевич, в Італії – Олекса Семенів, у Швеції та Норвегії – Осип Назарук, у Швейцарії – Петро Чикаленко. У Відні Союз видавав німецькомовний тижневик «Ukrainische Nachrichten», у Лозанні – французькою «La Revue Ukrainienne» для антантського світу та ознайомлення широких кіл європейського громадянства з боротьбою і становищем українського народу в Росії. Крім того, Союз видав велику кількість книжок про Україну німецькою, французькою, італійською, угорською, шведською, румунською, хорватською, чеською та болгарською мовами. У 1914–1916 рр. видрукував тільки українською мовою близько 50 книжок загальним накладом понад 200 тис. примірників, а за весь період діяльності – понад 150 книжок і брошур українською та іноземними мовами¹¹. Це були інформаційні книжки про Україну,

Головний періодичний орган СВУ

⁸ Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України* (далі – Вістник). Відень. 1914. Ч. 1. С. 1–2.

⁹ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». *Хліборобська Україна*. 1921. 36. II–IV. С. 205.

¹⁰ Вістник. 1914. Ч. 1. С. 2.

¹¹ Пам'яткова книжка... С. 106.

нариси її історії, про російсько-українські відносини і загалом книжки на різні теми тогочасного політичного моменту.

Пропаганда Союзу іноземними мовами швидко принесла результати – майже вся європейська преса заговорила про Україну. Загалом, через пропагандистську діяльність Союзу вдалося завоювати інтерес і навіть симпатії до української справи серед певних впливових кіл німецького, болгарського, турецького, румунського громадянства. Наслідком стала політична й публіцистична акція на користь українського питання в різних країнах Середньої і Південної Європи, народи яких спрямовували свої погляди до несправедливо забутих українців, тож серед найважливіших питань європейської геополітики висувалася справа українського народу¹².

Щоправда, в Австрії діяльність Союзу дещо гальмувалася через короткозорість австрійської політики, зрештою, як і німецької, які не могли погодитися з тим, що проголошення самостійної Української держави випереджало вирішення польського питання. За словами австрійського історика Біля Вольфдітера, самостійність України «не могла йти першою з уваги на Польщу»¹³. Крім того, створення незалежної Української держави лякало австро-угорський уряд посиленням активності українського сепаратистського руху в країні, який міг загрожувати розпадом монархії.

Водночас виникали тертя Союзу з провідниками галицьких українців, незважаючи на те, що він працював у повному контакті з Головною Українською Радою, а в Загальній Українській Раді засідали його представники. Австрійський уряд прагнув, щоб Союз виконував суто службову роль в інтересах поточної австрійської політики і ніяк не хотів зрозуміти його політичних планів. «Мрію про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави, – наголошував О. Скоропис-Йолтуховський, – довелося здати в архів»¹⁴. Тому Союз покладав надії на реалізацію своїх національних цілей на більш сильнішу й потужнішу Німецьку державу.

Варто зазначити, що українці з Наддніпрянщини спочатку не розуміли діяльності СВУ. Центральна управа Товариства українських поступовців з подачі М. Грушевського в листопаді 1914 р. ухвалила, що «Союз не має права виступати від імені російської України». Але згодом діяльність Союзу дедалі більше здобувала симпатії в Україні. У квітні 1915 р. на нараді діячів соціалістичного напрямку в Києві було схвалено його роботу й «нав'язано з ним тісніші зносини»¹⁵.

Однак дуже вороже поставилася до діяльності Союзу невелика група українських політемігрантів у Швейцарії на чолі з Левом Юркевичем. Ця група перебувала у близькому контакті з російськими більшовиками і у своїй газеті «Боротьба» різко виступала проти діячів Союзу як «запруданців і агентів австро-німецького імперіалізму»¹⁶.

¹² Голоси про українську справу. *Вістник*. 1915. Ч. 9–10. С. 15.

¹³ Bihl W. Österreich-Ungarn und der Bund zur Befreiung der Ukraine. Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz; Wien; Köln, 1965. S. 507.

¹⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 214.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Ужгород, 1932. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 36.

¹⁶ Патер І. Союз визволення України: проблема державності і соборності. С. 174–178.

Із великими труднощами Союзу вдалося здобути від австро-угорського й німецького урядів дозвіл на проведення національно-культурної праці, зокрема в галузі шкільництва, на Волині, Підляшші та Поліссі. Стосовно Холмщини, то всі старання Союзу відновити українське життя у краю не принесли успіху, хоч мовні права українців у школі та громадському житті забезпечувалися розпорядженнями командування австро-угорської армії. Незважаючи на застереження української сторони, австрійці вважали Холмщину частиною Польського Королівства¹⁷.

Старшини-організатори 1-ї козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії Армії УНР із австрійськими офіцерами

Напевно, найважливішим здобутком діяльності СВУ була його праця серед військовополонених українців російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині, яка завершилася формуванням українських дивізій, ядра майбутньої української армії. В австрійських і німецьких таборах для полонених перебувало сотні тисяч українців. Союз через своїх відпоручників отримав у кінці жовтня 1914 р. згоду від австро-угорських військових властей на ведення національної роботи серед полонених українців із метою вибрати серед них найбільш національно свідомих¹⁸. Згодом вдалося домогтися, щоб українців-полонених сконцентрували у спеціальних таборах.

Головні табори були в Австро-Угорщині, зокрема Фрайштадт, який разом зі старшинським у Йозефштадті (Богемія) налічував 30 тис. полонених українців. Окрім того, табори полонених українців були в Дунасардеглі (Словаччина) і старшинський у Терезієнштадті (Угорщина)¹⁹.

¹⁷ Там само. С. 191.

¹⁸ Там само. С. 274.

¹⁹ Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol 15. File 25; Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. С. 52.

З утворенням у квітні 1915 р. Централі СВУ у Берліні з дозволу Міністерства війни Німеччини, що було значною заслугою передусім О. Скорописа-Йолтуховського, майже 50 тис. полонених українців виокремили в такі табори: Раштат, Зальцведель, Вецляр, а в 1917 р. у Ганновер-Мюнден, де перебувало 4 сотні старшин-українців²⁰.

Для проведення національно-освідомлювальної та культурної роботи залучили відомих політиків, учених, педагогів, митців, юристів, представників інших інтелектуальних професій. У Фрайштадтському було 12 працівників, серед них 8 галичан: Василь Сімович, Роман Домбчевський, Яцко Остапчук, Осип Охримович, Володимир Левицький, Микола Голубець, Василь Пачовський, Микола Чайковський, буковинець – Осип Безпалко і 3 наддніпрянці: о. Євген Турула, о. Омелян Гнідий і Михайло Гаврилко, який згодом перейшов до Січових стрільців. Треба зазначити, що робота Союзу у Фрайштадті мала належне розуміння з боку Міністерства війни та генштабу Австро-Угорщини²¹.

Берлінська Централь СВУ за допомогою Міністерства війни запросила для просвітньої праці 29 осіб, із яких 11 були з Галичини, 10 – із Буковини і 8 – із Наддніпрянщини, зокрема: Петро Бензя, Марко Митієвський, Михайло Бондаренко (Іваницький), Арсен Волосів, о. Петро Катеринюк, Богдан Лепкий, Валеріан Падалка (Бахталовський), Петро Карманський, Роман Перфецький, Михайло Парашук, Василь Мороз, Євген Гуцайло, Адам Миколаєвич, Яків Тарасовський, Микола Шаповал та інші. Крім цього, на серію лекцій було запрошено професора Степана Смаль-Стоцького, а відомий співак Модест Менцинський дав по концерту в усіх трьох українських таборах Німеччини²².

Завдяки наполегливій національно-освідомлювальній праці представників галицько-буковинських і наддніпрянських (з-поміж полонених) інтелігентних сил у таборах організовували школи, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, театральні гуртки, будували церкви, засновували кооперативні заклади, утворювали українські громади та спортивно-мілітарні товариства, видавали таборову пресу. Полонені пройшли велику еволюцію від несміливості та непевності стосовно розуміння національної справи до усвідомлення себе українцями та потужного зросту національної свідомості.

Звістка про революцію в Росії започаткувала нове життя в таборах, яке відображало усі тогочасні події на Сході Європи, стала для українських бранців духовним визволенням. Тепер уже ніхто з них не боявся, що, повернувшись із неволі, відповідатиме перед владою за своє українство²³.

Через революційні події в Україні у 1917 р. СВУ вважав «присвоєний собі мандат за вичерпаний» й обмежив свою діяльність опікою над полоненими та захистом інтересів українських територій, зайнятих військами Центральних держав²⁴. Прийняті 2 травня 1917 р. «Ухвали Президії Союзу визволення України» стверджували, що Союз, із огляду на революцію в Росії і прагнення України до вільного

²⁰ LAC. R-2297-0-3-E. Vol 15. File 22.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 8.

²² Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 26, 407–422.

²³ Патер І. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2021. Вип. 35. С. 88–89.

²⁴ Меленевський М. Наше відношення до революції в Росії. *Вістник*. 1917. Ч. 16. С. 241–242.

політичного й національного самовизначення, вважав подальше ведення війни непотрібним і визначав своїм завданням пропаганду загальної ліквідації війни. Цим становленням до війни Союз означував власну нейтральність до воюючих держав. Союз вітав Центральну Раду й Український національний конгрес як «виразників свободної волі українського народу». Стоячи сам «на ґрунті повної державної самостійності українського народу», Союз обіцяв подальшу свою працю координувати з діяльністю «покликаних волею революційного українського народу національних репрезентацій на Україні», а свої практичні завдання окреслював як оборону інтересів, зайнятих Центральними державами західних українських етнічних областей супроти польських аспірацій, опіку над полоненими та «літературну популяризацію серед політичного світу західної Європи визвольних змагань українського народу»²⁵.

Із проголошенням IV Універсалом державної самостійності України та підписанням Берестейського мирного договору в таборах Центральних держав почали формуватися українські військові відділи. За короткий час були сформовані дивізії сіро- і синьожупанників.

Про створення цих українських військових частин із полонених Д. Дорошенко писав: «Так не удалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася “самостійництва” полонених, влада гетьманська – їх “революційності”»²⁶. Окупаційні німецько-австрійські війська, які перебували тоді в Україні, відстоювали інтереси своїх держав і боялися, щоб відроджена Українська держава не мала власної сильної армії, тому розпустили українські військові частини, сформовані та організовані за їхньою участю на їхніх територіях.

Після розформування сіро- і синьожупанники, незважаючи на різні перешкоди, до кінця виконували свою клятву на вірність Батьківщині. Вони залишилися непохитними борцями за українську справу і здобули собі заслужене місце в історії визвольних змагань українського народу.

Внаслідок виїзду із таборів вояків сіро- і синьожупанників, Союз майже повністю припинив свою діяльність. Тому 1 липня 1918 р. члени Союзу визволення України ухвалили рішення про саморозпуск, вважаючи свою програму виконаною. Вони зазначали: «Нині ми стоїмо перед доконаною подією – самостійна Українська держава постала і ця подія світової ваги являється нашим оправданням»²⁷.

Діячі СВУ вважали мету досягнутою! Наставав новий етап для українського політикуму подальшої боротьби за свою державність в інших формах і умовах. Після закінчення визвольних змагань 1917–1921 рр. більшість української політичної еліти, не зраджуючи своїм переконанням, доклала багато зусиль і старань для відновлення Української держави.

Книжка покликана розкрити величезний внесок діячів Союзу визволення України у вирішення українського питання в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у 1914–1918 рр., у титанічну національно-освідувальну і культурно-просвітню працю серед полонених-українців у таборах Центральних держав, в організацію української військово-політичної сили, на жаль, не реалізованої у період визвольних змагань щодо вирішення долі України.

²⁵ Ухвала Президії Союзу визволення України. *Вістник*. 1917. Ч. 19. С. 289–290.

²⁶ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* Т. 1. С. 39.

²⁷ *Вільне Слово*. (Зальцведель). 1918. 17 серпня.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ – ПРОВІСНИК СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Липинський В'ячеслав Казимирович (5(17).04.1882–14.06.1931) – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, дипломат, дійсний член НТШ, один із організаторів Української демократично-хліборобської партії та Українського союзу хліборобів-державників. Часто публікувався під псевдонімами і криптонімами: В. Л., W. L., Василь Безрідний, В. Правобережець, Cívís, Ukrainec, Nobilis Ruthenus.

Народився у с. Затурці (тепер – Володимирський р-н), на Волині в шляхетній родині Казимира Липинського та Клари Рокицької. Його батько успадкував від своєї матері с. Затурці і збудував там білоколонний великий гарний будинок, що став затишним домом для його дітей.

Здобувши домашню освіту, В'ячеслав Липинський спершу навчався у Луцьку, згодом – у Житомирі, а завершив гімназійну освіту в Києві, де ввійшов до української середньо-шкільної громади й усвідомив себе українцем. Пізніше Липинський стверджував: «Величчю своєю притягувало мене ще в ранній моїй молодості українство. Українцем я був відколи вродився, тобто мене нещастя України зв'язало з нею всім тілом і душею».

Усвідомивши себе українським патріотом, він не тільки не порвав зв'язків із польською шляхтою Правобережжя, але й намагався залучити її до українства. Згодом Липинський згадував, що, закінчуючи Київську гімназію, запропонував своїм товаришам по навчанню, таким же, як він, вихідцям з українських шляхтичів-поляків, повернутися до «тих, з ким ми на одній землі нашої живемо – в українську громаду!». Ідея повернення своєї верстви до українського державного життя стала для Липинського життєвою настановою¹.

Він здобув блискучу європейську освіту, вивчаючи у Краківському університеті агрономію, у Женевському – соціологію, знову в Кракові – історію. Краківський період життя Липинського (1903–1913) був особливим у його науковій, політичній діяльності та особистому житті. Тут він зустрів свою майбутню дружину Казимиру Шумінську, теж студентку університету, з якою одружився 1906 р.

¹ Масненко В. Маєтності В'ячеслава Липинського й Адама Рокицького в Русалівці. *Пам'ятки України*. 2002. Вип. 2. С. 144–149.

Перебуваючи у Кракові, Липинський навідувався до Львова, де познайомився з Михайлом Грушевським. Це поклало початок його співпраці з Науковим товариством ім. Шевченка, дійсним членом якого він став у 1914 р. Потрібно зазначити, що після університетських студій Липинський з 1909 р. періодично проживав у своєму маєтку Русалівські Чагари (тепер – с. Розкошівка Лисянського р-ну на Черкащині), подарованому дядьком по матері Адамом Рокицьким.

Вже тоді він усвідомлював необхідність повернення українському народові, який «живе, хоче жити і буде жити як народ незалежний», його еліти; а ополяченій і польській шляхті в Україні треба визначитись: буде вона з народом, зійде з позиції пригноблювачів чи опиратиметься ходові історії, тобто прагнув, щоб шляхетська верства повернулася до українства й не втрачала свого відособленого/корпоративного існування. Таку альтернативу Липинський сформулював у брошурі «Szlachta na Ukrainie» (1909), а також у статтях до журналу «Przegląd Krajowy» (Київ, 1909), до редакції якого він входив. Крім того, він опублікував низку наукових статей у Записках НТШ, Літературно-науковому віснику, а 1912 р. – монументальний твір «Z dziejów Ukrainy» («З історії України»).

Свою українську політичну діяльність Липинський розпочав з 1900 р., тобто ще в період шкільно-гінназійних років, коли долучився до українського національно-визвольного руху. Він наголошував, що «за переконанням своїм був завжди самостійником, але не належав до РУП [Революційної української партії – *І. П.*], натомість брав участь в аспіраціях [стремліннях – *І. П.*] державницьких, що формувались тоді в Галичині»². Липинський був одним із тих тогочасних українських громадсько-політичних діячів, хто прагнув для України державної незалежності, категорично виступав проти автономії у складі федеративної Російської держави. Адже вона насильством, підступом, розкладовою акцією в'їлася в український національний організм, внесла розкол в українське життя, спровокувала внутрішню боротьбу між українськими силами, тому В. Липинський вважав, що настав час розпочати порухунок із Росією, провіщав наближення «другого акту боротьби за визволення України – знищення Московії»³.

Ідею самостійності України В'ячеслав Липинський вперше сформулював на таємній нараді 4–6 березня 1911 р. у Львові за участю наддніпрянських політемігрантів Андрія Жука, Володимира Степанківського, Лева Юркевича і галицьких діячів – Степана Томашівського і Василя Кушніра, редактора «Ukrainische Rundschau» у Відні. Ті наради мали за мету започаткувати активну політичну самостійницьку дію⁴.

В'ячеслав Липинський із відомих учасників наради повідомив митрополита Андрея Шептицького і професора Михайла Грушевського про майбутні плани наддніпрянських політемігрантів стосовно закладення ідейних основ самостійницького

² Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Київ, 2003. Т. 1: Листування (А–Ж). С. 290. (Серія «Архів»).

³ Гай-Нижник П. В. Липинський та УДХП в теорії та практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 129 (№ 2). С. 306–307.

⁴ Центральний державний історичний архів України. м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 365. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

руху за українську державність. Митрополит сприйняв це з симпатією і великою зацікавленістю, а історик – дуже обережно, майже негативно⁵.

У записці до Липинського професор писав: «Ситуація, викликана останньою делегацією, того року, що наказує дуже велику обережність з такою ідеєю, про яку Ви мені говорили. І хтозна, чи відповідний час з задуманими Вами виступами».

Таке ставлення М. Грушевського до планів наддніпрянських політемігрантів можна пояснити дуже складною міжнародною ситуацією, коли російська шовіністична преса «відверто побрязкувала зброєю» і вже ділила Австро-Угорщину, а деякі австрійські політики лякали Росію українським сепаратизмом. Напевно, тому професор засумнівався, по-перше, чи відповідний час із задуманими планами емігрантів, по-друге, чи не інспірована ця акція з Відня, де його як російського підданого могли запідозрити у ворожих зв'язках із Росією і, по-третє, знаючи відношення митрополита до планів політемігрантів, не хотів мати найменших зв'язків зі Святим Юром, щоб не скомпрометувати себе перед російським урядом і цим кинути тінь на український рух у Наддніпрянщині.

Зрозуміло, що записка М. Грушевського зробила певний вплив на учасників наради, однак не відбила у них бажання продовжувати реалізацію самостійницької ідеї, а також, за висловом В. Липинського, ще більше зміцнила його переконання у недоцільності орієнтації майбутньої самостійницької організації на Австро-Угорщину⁶.

Першим кроком у здійсненні самостійницької ідеї мало стати заснування нового друкованого видання, навколо якого згуртувалася б загальноукраїнська політична організація «під прапором державної самостійності України»⁷.

Уже від початку серед учасників наради визначилися два погляди: самостійницький, який обстоював В. Липинський, без орієнтації на чужі сили, і так званий сепаратистський, із виразним курсом на Австрію, підтримуваний галичанином В. Кушніром і членом УСДРП В. Степанківським. Андрій Жук займав нейтральну позицію, а Лев Юркевич висловлювався за «класове» вирішення проблеми, тобто відкидав неklasові загальноукраїнські політичні концепції.

В'ячеслав Липинський не вірив у перебудову Росії на Союз національних держав і розкривав своє розуміння української незалежності, виставляючи дві концепції: цілковита самостійність України і прилучення України до Австро-Угорщини, обстоюючи першу. Другу вважав «лише як етап до державної самостійності України і постільки, оскільки Австро-Угорщина зможе дати товчок до нашої самостійності своєю політикою в Галичині»⁸.

Зрозуміло, що останню концепцію – таке «австрофільство» В. Липинський вважав «лише тактикою (з застереженням), котрого ціллю буде повне і цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча», тобто реалістично оцінював позицію Австрії в українському питанні та застерігав від будь-яких ілюзій щодо цього. Розвиваючи цю думку, він наголошував, що «коли Австрія сьогодні для нас більше прихильна, ніж Росія, то ми можемо се лише реєструвати, але не витягати

⁵ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935*. Львів, 1935. С. 105.

⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 56.

⁷ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 35.

⁸ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. *Визволення*. Відень; Прага, 1923. Ч. II. С. 34.

з того ніяких консеквенцій (наслідків) доти, доки не прийде якийсь факт великої ваги, наприклад війна, сповнення якогось великого значіння постулату, приміром поділ Галичини і т. ін.»⁹.

Водночас Липинський як реальний політик наголошував на принциповій позиції галичан і наддніпрянських політемігрантів. Він зазначав, що факт сприйняття війни як засобу національного визволення з боку наддніпрянців може поставити їх у становище «емігрантів австрійських, котрими ми не є і ними бути не можемо». Однак становище галицьких політиків у можливій війні мало бути зовсім інакшим, адже для них вимога прилучення України до Австрії була «реальним атутом [козирем – *І. П.*]» у здійсненні своєї програми національно-політичної автономії. Політикою для наддніпрянських українців, на відміну від галичан, на думку В. Липинського, «мусить бути зміцнення національної сили пропагандою ідеї Вільної України, її повного національного визволення»¹⁰.

В'ячеслав Липинський, передбачаючи розвиток історичних подій, відкидав політичне майбутнє для соціалістичної демократії в Україні, вважав її шкідливою в контексті боротьби за українську державність, оскільки вона могла працювати тільки на Російську імперію¹¹. Він переконував учасників наради не залучати українців до демократичного руху Росії, адже їхня активна участь в російській революції принесла українцям тільки подальшу русифікацію. Липинський не вірив у демократичну Росію, вважав її підтримку рівнозначною пропаганді лівого москвофільства в Україні, звертав особливу увагу на інтенсивну російську пропаганду в Галичині, сильну підтримку діяльності москвофілів у краю, роблячи з цього висновок про підготовку Росії до війни.

Він намагався використати близький міжнародний конфлікт для української самостійної акції. Однак наголошував, що війна може застати українську суспільність не підготовленою до самостійної ролі через організаційну слабкість українських політичних сил, неспроможність їхнього проводу використати сприятливі умови світового конфлікту для створення своєї держави. «Тому, – зазначав політик, – війна тепер се для нас нещастя»¹².

Серед учасників наради не було єдності в національному питанні, зокрема щодо самостійності чи федерації України у складі Росії. Так, Л. Юркевич, дотримуючись класового погляду, вважав утворення національної держави прерогативою пролетаріату. Мовляв, самостійники прагнуть створити незалежну державу, але буржуазну, у якій пролетаріат експлуатуватиме своя національна буржуазія. Щоправда, він визнавав, що пропаганда самостійництва, заснування друкованого органу, навколо якого згодом виникне політична організація, принесуть велику користь у політичному освідомленні наддніпрянських українців, тому й підтримував національну справу. Однак тезу В. Липинського, що без держави нема нації, а українці не стануть повноцінною нацією, поки не здобудуть власної держави,

⁹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 103–117.

¹⁰ Жук А. До історії української політичної думки... Ч. II. С. 39.

¹¹ Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Кн. I. Ч. III. Погляд сучасника. Київ; Житомир, 2008. С. 301.

¹² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 106.

потракував так: «Жидівська нація бачить своє відродження в Сіоні, українська нація може відродитися в самостійній Україні – це сіонізм»¹³.

Ішлося на нараді й про можливість утвердження монархічного ладу в майбутній незалежній Україні, обмірковувалися різні можливості його реалізації. Пропонували ймовірних претендентів на український престол: сина німецького кайзера Вільгельма II – Йоахима, одного з синів австрійського ерцгерцога Франца – Фердинанда і навіть секундогенітуру* Романових¹⁴.

Учасники наради визначили зміст першого числа видання «Вільна Україна». До співпраці запросили наддніпрянців Володимира Дорошенка і Миколу Залізняка, Липинський залучив Володимира Темницького, який перебував тоді у Кракові, а Андрій Жук, що займався справами видання, заручився співробітництвом Івана Крип'якевича.

До видання планували додати, крім матеріалів названих вище авторів, також ухвалену на нараді політичну платформу майбутньої організації та низку статей В. Липинського під назвою «Другий акт». Надіслана передня стаття мала переконати читачів, що результатом першого акту великої епопеї визволення України, розпочатої Богданом Хмельницьким, стало повне знищення «ворожої Польської держави на наших землях». Другим актом, за словами В. Липинського, відбулося би повне національне визволення українського народу з-під панування Російської імперії¹⁵.

Учасники наради В. Кушнір і В. Степанківський хотіли зробити видання часопису в суто австрійському дусі, змінити його назву «Вільна Україна» на «Визволення». Липинський зайняв непримиренну позицію щодо зміни назви журналу. Власне, питання назви часопису він вважав дрібним, але наголошував, що за цим криються два окремі політичні напрями. Назва «Вільна Україна», на його думку, виражала, якою має бути Україна, не «російська» й не «австрійська», а самостійна держава зі всіма засобами для вільного і всебічного розвитку. Натомість заголовок «Визволення», зазначав політик, вказуватиме тільки на потребу визволити Україну з-під ярма Російської держави, але не більше. Що ж до подальшої долі «визволеної» України, вважав він, назва часопису нічого не відображала. Тому погоджувався з думкою інших учасників наради, зокрема з А. Жуком, спробувати видати часопис без австрофілів і обіцяв підтримку в цій справі¹⁶.

Однак Л. Юркевич відмовився від співпраці з самостійниками, не підтримав проєктовану ними організацію і не виділив раніше обіцяних грошей на видання часопису. Готовий номер журналу «Вільна Україна» не вийшов через брак коштів, задуми наддніпрянських політемігрантів не були реалізовані¹⁷.

Так закінчилася перша спроба зовнішнього вияву української самостійницької думки. Проте ідея створення організації самостійницького напрямку не завмерла, а далі розвивалася серед наддніпрянських емігрантів. Для здійснення своїх задумів у

¹³ Жук А. До історії української політичної думки... Ч. II. С. 36.

* Секундогенітура – в родинному праві вищої аристократії норми, за якими другий у роді має певні майнові та володарні права на загальний маєток для себе та своїх нащадків.

¹⁴ Терещенко Ю. В. Липинський і український суспільно-політичний рух в Галичині у 1907–1917 рр. В'ячеслав Липинський та його доба. Київ; Житомир, 2008. С. 215.

¹⁵ Там само. С. 216.

¹⁶ Патер І. Союз визволення України... С. 58.

¹⁷ ЦДДАЛ України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 3.

інтересах української нації вони спробували навіть використати міжнародну ситуацію. Із вибухом балканської війни в жовтні 1912 р. почалося створення у листопаді того ж року за ініціативою А. Жук у Львові Українського інформаційного комітету (УІК). Його метою була пропаганда в Європі справи визволення України з-під російського ярма та зацікавлення нею офіційних чинників Австро-Угорщини й інших держав¹⁸.

Очоловав комітет професор Роман Залозецький, на той час англійський консул у Львові, заступником був Володимир Бачинський, секретарем – Андрій Жук. До складу УІК входили винятково галицькі громадсько-політичні діячі: Василь Панейко, Ярослав Весоловський, Василь Пачовський, Іван Петрушевич та інші¹⁹.

Напружене міжнародне становище, що виникло внаслідок балканської війни, тільки наближало збройний конфлікт між Австро-Угорщиною і Росією. На з'їзді 7 грудня 1912 р. у Львові представники всіх українських галицьких партій заявили, що в разі війни галичани рішуче стануть на бік Австрії проти Росії як найбільшого ворога України. Їхня позиція тільки зміцнила самостійницький курс наддніпрянських політемігрантів, тож УІК вирішив, що настав час для практичних заходів щодо пропаганди української справи²⁰.

Комітет підготував і видав низку інформаційних матеріалів про Україну європейськими мовами, у Лондоні завдяки В. Степанківському налагодив співпрацю з британськими друкованими виданнями ще 1911 р.²¹, а також контакти з багатьма українськими емігрантами у Європі, залучивши їх до пропаганди української справи у світі.

В'ячеслав Липинський не брав безпосередньої участі в роботі комітету, але підтримував із ним тісний зв'язок і вважав існування такої організації дуже потрібним. Він навіть зголосився написати брошуру «600-літня боротьба українського народу за політичне визволення», вважаючи, що на Заході для розуміння цієї проблеми дуже важливі публікації саме українських істориків²².

У той час у Кракові В. Липинський закінчував друкувати збірник «Z dziejów Ukrainy» – найголовнішої його праці цього періоду. Її варто розглядати не лише як привернення до національної ідентичності сполонізованої української шляхти, а й як спробу популяризації української справи в західному світі.

Іван Крип'якевич, оцінюючи працю історика, наголошував: «Видання інтересне вже на перший погляд – книжка в польській мові, приналежна змістом і поглядами до української історіографії, – видання “боєве” і маніфестаційне шляхти з України, але й шляхти української в повнім розумінню... та на сім місці не хочемо підчеркувати значіння книги з сього погляду; ходить нам тут о наукове видання з поля нашої історії, книжку дуже замітну і інтересну... справді мало є видань в нашій історіографії, що приносили б стільки нового і важного»²³.

¹⁸ Жук А. До історії української політичної думки... С. 39.

¹⁹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 107.

²⁰ Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917. С. 113.

²¹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 108.

²² Там само. С. 109.

²³ Крип'якевич Ів[ан]. Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa kuczci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego / pod red. W. Lipińskiego (З історії України. Пам'яткова книга на честь Володимира Антоновича, Павліна Свенціцького, Тадея Рильського / під ред. В. Липинського). Київ, 1912. С. XXIV+674. *Записки НТШ*. 1913. Т. 115. Кн. 3. С. 188–191.

У грудні 1912 р. В. Липинський надіслав до Львова свій знаменитий «Меморіал до Українського [інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», в якому сформулював основні засади боротьби за незалежну Українську державу в умовах можливого вибуху світової війни. Меморандум В. Липинський надіслав А. Жукові й застерігав його нікому не повідомляти про авторство, крім В. Дорошенка і В. Степанківського, а також просив їх проаналізувати документ та надіслати свої міркування щодо викладених у ньому суджень²⁴. Згодом А. Жук згадував, що йому дозволялося використовувати меморіал тільки за згодою В. Липинського²⁵.

У меморіалі передусім наголошувалося:

«I. Українська нація має право на вільне і незалежне національне та політичне життя на власній території.

II. Розвиток української нації, позбавленої сильною маючою еліти, тісно зв'язаний з розвитком політичної демократизації і проведенням соціальних реформ, економічно корисних для широких народних мас»²⁶.

Спираючись на ці головні підстави, автор стверджував, що централізаторська, однаково ліберальна і чорносотенно-націоналістична Росія є непримиренним ворогом українців, а консервативно-клерикальна, католицька і ліберально-жидівська Австрія не є союзником українців²⁷. Знаючи становище галицьких українців, зазначав, що для них поляки є не менш ворожим елементом, аніж росіяни, і так само небезпечним через свою націоналістичну політику.

Передбачаючи невідворотність воєнних дій на східногалицьких землях і на частині території Правобережжя, В. Липинський вважав, що поза межами майбутньої австро-російської війни мали залишатися Волинь, Поділля і частина Київщини, тобто величезна територія України, вільна для діяльності тих українських сил, які свої політичні плани не пов'язували з інтересами ворожих українцям держав – учасників війни²⁸.

Тому в разі австро-російської війни першочерговим завданням, на його думку, було підняти на незайнятій ворожими арміями українській території масовий національно-визвольний рух за повне звільнення України від чужоземного ярма й утворення незалежної держави в межах своїх етнографічних земель із формою правління – конституційною монархією²⁹.

У соціально-економічній сфері в «Меморіалі» він прописав встановлення 8-годинного робочого дня, державного страхування й дуже чітко наголосив: «Українська земля для української нації». Це означало приватну власність на землю всім українцям без різниці віри і походження; викуп за «справедливою» ціною

²⁴ Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського. С. 303.

²⁵ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 109.

²⁶ Гай-Нижник П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення... С. 307.

²⁷ Патер І. В'ячеслав Липинський – провісник Союзу визволення України. *В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення: матеріали Міжнародної конференції 26–27 квітня 2007 р.* Луцьк, 2007. С. 273–274.

²⁸ Патер І. В'ячеслав Липинський – провісник Союзу визволення України. С. 274.

²⁹ Гай-Нижник П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення... С. 307.

всіх земель, які належали українцям і які перевищували 500 десятин української посілості; конфіскацію землі всіх ворогів українського визволення; створення з викупленої та конфіскованої землі національного земельного фонду, з якого давати ділянки у приватне і дідичне володіння всім учасникам боротьби за незалежність України; прийняття законів щодо обмеження приватної земельної власності до 500 десятин; заборону володіти землею неукраїнцям у межах Української держави³⁰.

У релігійних питаннях передбачалася повна свобода всіх українських віросповідань, однак «при захованню для православної церкви першого і начального місця».

Із погляду на європейську геополітику, на думку В. Липинського: по-перше, українська державна незалежність буде бажана передусім для Англії та Франції, які не хочуть зміцнення Австрії за рахунок Росії; по-друге, нейтральна Українська держава буде вигідна для Пруссії (Німеччини) і Швеції з метою послаблення Росії; по-третє, на боці відновлення української державності стоятимуть Балканський союз (за поразки у війні Туреччини), також Сербія (не бажатиме зміцнення Австрії) та Болгарія (у зв'язку з меншими державними претензіями України, ніж Росія, стосовно проїзду через Дарданелли); по-четверте, українську незалежність визнала б Румунія, яка добула б як компенсацію підросійську Бессарабію і румунську частину Буковини³¹.

Так, В. Липинський вважав, що для Європи з усіх політичних й економічних сторін бажаною була українська державна незалежність та її нейтральність. Він передбачав, що соціальний і національний бік українського повстання викличе подібні рухи поневоленних народів Австрії та Росії. Навіть у разі неповної перемоги української боротьби за незалежність, із ними вже будуть ті держави, у межах яких вони можуть опинитися, навіть за повного розгрому українського національно-визвольного руху в Європі залишиться українська політична ідея, вільна від русофільства й австрійського намулу, яка згодом відживе, як козацькі повстання в XVII ст.³².

В'ячеслав Липинський пропонував для втілення в життя ідеї державної незалежності заснувати Союз українських державників – Союз визволення України, який би негайно розпочав агітацію за національно-визвольну боротьбу. З вибухом австро-російської війни союз мав заблокуватися на ґрунті спільної соціальної програми з українськими партіями, що погодилися б підняти масовий рух за політичну незалежність України. Якщо реалізувати цей план не вдасться і підняти масове національно-визвольне повстання буде неможливо, то з вибухом австро-російської війни членам Союзу українських державників і політично активному українству треба поводитися цілком пасивно, проводячи по обидва боки кордону політичну й культурно-організаційну роботу³³.

«Меморіал» В. Липинського містив для українського національно-визвольного руху деякі необґрунтовані погляди, що потребували відповідних коректив і створення на його основі нової реальної організації, щоби в разі війни підняти українську справу на найвищий рівень. Незважаючи на це, сформульовані В. Липинським у меморіалі головні засади української державності покликали до життя

³⁰ Гай-Нижник П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення... С. 307–308.

³¹ Там само. С. 308.

³² Патер І. В'ячеслав Липинський – провісник Союзу визволення України. С. 274.

³³ Там само.

загальнонаціональну, надпартійну організацію – Союз визволення України (СВУ), яка стала важливим чинником у змаганні українців у 1914–1918 рр. за реалізацію своїх національних прагнень.

Із вибухом Першої світової війни В. Липинський перебував у Наддніпрянщині і з діяльності Союзу визволення України участі не брав. СВУ постав, як відомо, не без ідейного впливу В. Липинського, виразно виявивши український консерватизм на поміркованих засадах у своїй діяльності та програмних документах.

В'ячеслав Липинський – офіцер російської армії в роки Першої світової війни

В'ячеслав Липинський був прикликаний як резервний офіцер до війська, брав участь у східно-прусській кампанії в складі 2-ї російської армії генерала О. Самсонова (битва при Таннебергу 26–30 листопада 1914 р.). Після поранення, до того ж ще сильної застуди, був переведений до резервних частин спочатку в Дубно, потім у Острог і, нарешті, у Полтаву, де став близьким до Українського клубу. Після російської Лютневої революції брав участь в українізації військових частин на Полтавщині. У відповідь на його прохання дозволити розгорнути свій військовий загін у ширшу військову частину, на жаль, тодішня Українська Центральна Рада наказала розпустити загін³⁴. Так було знехтувано запалом сотні тисяч вояків-українців щодо творення свого національного війська, змарновано величезний народний потенціал у час московсько-більшовицької навали, коли не було, по суті, відповідної кількості війська для захисту Української Народної Республіки (УНР).

Тоді ж Вячеслав Липинський організував хліборобські консервативні елементи Полтавщини, долучився до Української демократично-хліборобської партії, організованої братами Володимиром і Сергієм Шеметами, написав для неї самостійницьку програму, активно працював у цьому середовищі, перебуваючи в опозиції до Центральної Ради.

За часів Гетьманату В. Липинський долучився до державної роботи, працюючи на відповідальному посту посла Української Держави у Відні. Це був головний дипломатичний напрям, адже у складі Габсбурзької монархії перебували українські та польські землі. Особливо актуальними стали українсько-австро-угорські відносини після підписання Берестейського мирного договору, на якому була укладена таємна угода між Австро-Угорщиною і УНР щодо поділу Галичини на українську і польську частини. На жаль, незважаючи на всі зусилля тодішнього гетьманського уряду та посла В. Липинського, австро-угорський уряд не ратифікував Берестейського договору й анулював таємний договір щодо Галичини.

В'ячеслав Липинський послідовно і принципово виступав за вирішення важливих питань зовнішньої політики Української Держави і залишився на посту посла і за часів Директорії.

³⁴ Гришко В. З життя і творчості В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський і його творчість*. Нью-Йорк, 1961. С. 11.

Варто зазначити, що в посольстві часів В. Липинського працював відомий діяч СВУ А. Жук – відповідальний у справах репатріантів-українців і військовополонених³⁵. Наведімо ще один цікавий факт співпраці Жука і Липинського. Після відвідин у квітні 1919 р. м. Рівного, де перебувала Директорія і В. Липинський обговорював з її представниками важливі проблеми української дипломатії на міжнародній арені, він, за словами Д. Дорошенка, втратив останню надію, що «УНР може зберегти хоч якусь тінь української державності»³⁶. Проте зробив ще декілька спроб використати міжнародну ситуацію на користь України і вжив дипломатичних кроків для отримання допомоги країн Антанти. У цьому йому допомагав А. Жук, який за дорученням В. Липинського 27 травня 1919 р. надіслав листа міністру закордонних справ УНР В. Темницькому з пропозицією звернутися до урядів країн Антанти із заявою, що українці, домагаючись визнання державної самостійності України, не відкидають ті чи ті форми зв'язку з російськими урядами, визнаними державами Антанти. Пропонували також знайти спільну мову із представниками адмірала О. Колчака на Паризькій мирній конференції для здійснення спільної військової акції проти поляків у Східній Галичині й інші акції для здобуття міжнародного визнання ЗУНР, не ускладнюючи справи міжнародного визнання Великої України³⁷.

У Відні 18–22 червня 1919 р. відбулася перша нарада голів дипломатичних представництв УНР за кордоном. У ній взяли участь послы: В'ячеслав Липинський (Відень), Микола Василько (Берн), Микола Порш (Берлін), Дмитро Левицький (Копенгаген), Володимир Сінгалевич (Відень) та радники: Степан Томашівський, М. Здирковський та Андрій Жук. Обговорювали головні засади української зовнішньої політики в контексті тогочасної міжнародної ситуації. Окрема резолюція стосувалася Східної Галичини, окупованої Польщею. Українські дипломати зазначали, що для цієї української території потрібно «за всяку ціну добиватись повного державного відокремлення... від Польщі у формі суверенності, або, коли це буде неможливо, хоч би у формі тимчасового нейтралітету»³⁸. В'ячеслав Липинський закликав учасників наради «зійти з ґрунту національного на ґрунт територіально державний». Його орієнтація фактично і визначила конструктивний стиль обговорення проблем, що були в центрі уваги дипломатичної наради. Було ухвалено спеціальну резолюцію, у якій подано позицію України стосовно більшовицьких псевдодержавних утворень, наголошено на другорядності соціально-політичних аспектів української зовнішньої політики. З цього виходило, що «Україна не може прийняти за будь-яку ціну такого московського уряду, який виступав би в ролі уряду всієї Росії без огляду на його політичний та соціальний характер». Зате визнавалася можливість встановлення дипломатичних зв'язків з урядами, «обмеженими самою Москвою»³⁹. Ця нарада була фактично останньою публічною акцією В. Липинського. Непослідовні політичні дії Директорії, її репресії проти державницьких діячів, зокрема розстріл талановитого воєначальника Петра Болбочана, який Липинський сприйняв як політичне вбивство, остаточне розчарування

³⁵ Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського... С. 309.

³⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 462.

³⁷ Жук Ю. Спогади про батька. *Політика і час*. 1994. № 4. С. 61.

³⁸ Там само. С. 61.

³⁹ Там само. С. 62.

діяльністю унерівського проводу тільки пришвидшили його демісію у червні 1919 р. і від того часу він перебував на еміграції в Австрії.

Від 1919 р. до осені 1926 р. В. Липинський мешкав у Райхенау (федеральна земля Каринтія в Австрії). У 1921 р. опублікував у Відні свою епохальну працю «Україна на переломі. 1657–1659», як замітки з історії українського державного будівництва у XVII ст. Там же впродовж 1920–1925 рр. вийшло п'ять збірників «Хліборобська Україна» – неперіодичного органу Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Заснований В. Липинським і кількома його прихильниками 1920 р. УСХД метою своєї діяльності мав відродження гетьманства в Україні «як найкращої системи організації українотворчих сил».

Неперіодичний збірник «Хліборобська Україна» (1920–1925), у якому В'ячеслав Липинський опублікував фундаментальний політичний трактат «Листи до Братів-хліборобів»

У збірниках «Хліборобська Україна» історик друкував свої «Листи до Братів-хліборобів», у яких пропагував ідею встановлення українського гетьманства, прагнув дати історично й соціально обгрунтовану ідеологію української державності та українського монархізму в формах «української класократичної трудової монархії»⁴⁰. У 1925 р. Липинський видав книжку «Релігія й Церква в історії України», що стала окрасою української історично-релігійної літератури. У ній автор наголошував, що майбутня Українська держава для забезпечення собі міцних моральних основ – цієї запоруки політичної сили, має цінити значення Церкви в духовному житті українського народу для свого авторитету, сили і непереможності.

Варто зазначити, що в цей період перетиналися шляхи В. Липинського з окремими членами Союзу визволення України. Як йшлося вище, на дипломатичній ниві він співпрацював з Андрієм Жуком, надзвичайно тісне співробітництво було з Олександром Скорописом-Йолтуховським – від початку створення УСХД до активної праці в гетьманських структурах у Німеччині, зокрема під час його керівництва кафедрою історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б). У цій же установі в міжвоєнний період працював також й О. Скоропис-Йолтуховський, який писав на політичні та економічні теми⁴¹.

У 1920-х роках консервативно-монархічні ідеї набирали все більшого поширення – формувалися гетьманські організації у країнах Європи, США, Канади й Аргентини. У 1926 р. була створена гетьмансько-монархічна організація галицької інтелігенції, до складу якої увійшли колишні співробітники СВУ – М. Кордуба, З. Кузеля, І. Крип'якевич, який також був надзвичайним членом УНІ-Б, О. Назарук, С. Томашівський, з якими В. Липинський підтримував досить тісні контакти, про що свідчило їхнє досить об'ємне листування з різноманітних питань української

⁴⁰ Крип'якевич І. В'ячеслав Липинський. *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151: Праці історично-філософської секції / за ред. І. Крип'якевича. С. 235.

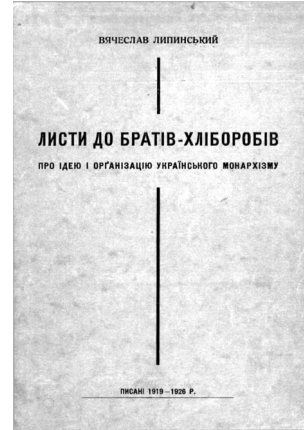
⁴¹ Чикаленко С. Щоденник. 1919–1920. Київ; Нью-Йорк, 2005. С. 538.

державності. Щоправда, 1928 р. В. Липинському довелося пережити два конфлікти з С. Томашівським і О. Назаруком, що потребують окремого висвітлення: причиною став комплекс ідейно-політичних розходжень, доповнений напругою особистих непорозумінь⁴².

Із переїздом на роботу до Німеччини захворювання В. Липинського, яке до того вже набуло загрозливої форми, у Берліні прогресувало, адже місцевий клімат мав високий рівень вологості, що для вражених туберкульозом легенів було надзвичайно шкідливо. У листі до А. Жука від 21 квітня 1927 р. В. Липинський так описував стан свого здоров'я: «Цілу цю зиму, дослівно, як каже приказка, “день біжу, а три лежу”»⁴³.

Пропрацював учений в УНІ-Б із листопада 1926 р. по жовтень 1927 р. Із Берліну він переїхав у Бадег, тиху місцину біля Грацу в Австрії. Тут він писав переважно публіцистичні статті та вів широке листування. А 14 червня 1931 р., на 49 році життя, у санаторії Вінервальд під Віднем відійшов у вічність визначний український історик, мислитель і державник – В'ячеслав Липинський. Тлінні останки цього Великого Українця спочивають у рідних Затурцях, в українській землі – на Волині.

В'ячеслав Липинський, як політолог і політик, мислив по-європейськи, намагався дати вичерпні відповіді на проблеми українського державотворення, його теоретичних і практичних пошуків, запропонував і ґрунтовно опрацював концепцію трудової дідачної монархії, теорії еліт і націй, ідеології і релігії, зробив усе можливе для реалізації своїх теоретичних надбань.

Обкладинка окремого видання книжки В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів», написаної в 1919–1926 рр.

⁴² Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського. С. 322.

⁴³ Листи В. Липинського до А. Жука. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Київ, 2003. Т. 1: Листування. (А–Ж). (Серія «Архів»).

ДМИТРО ДОНЦОВ: ВІД СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ

Донцов Дмитро Іванович (17(29).08.1883–30.03.1973) – український політичний діяч, публіцист, літературний критик, мислитель, перший голова Союзу визволення України, теоретик та ідеолог українського націоналізму. Псевдоніми і криптоніми: Дм. Д. Ю., М. Л., О. В., Р. О., Дм. Чорний, Закопанець, Д. Варнак, Д. Свирид, Дмитро Свирид, Світ, В. Тепляк та інші; під ними та власним прізвищем Донцов надрукував свої праці у 73 виданнях, і це впродовж 70 довгих років переслідування московитами.

Народився у м. Мелітополі тодішньої Таврійської губернії (тепер – Запорізька обл.) у заможній дворянській родині, про що зроблено відповідний запис у метричній книзі Олександрівського собору. Рід Донцових походив зі Слобожанщини*, яка у XVII ст. була майже не заселеною і яку колонізували вихідці з Правобережної України, що втікали від гніту польської шляхти й зазнавали переслідувань через невдалі повстання Гуні та Острианипці, а далі за часів так званої Руїни. Козаки й селяни, які заселяли Слобідську Україну, заводили тут козацькі порядки, організували власні полки й дотримувалися своїх звичаїв. Серед організаторів українських поселень на Слобожанщині був відомий козацький старшинський рід Донців¹.

Із ліквідацією Гетьманщини й козацьких вольностей московський уряд скасував козацькі порядки і на Слобідській Україні, перетворивши її на провінцію на зразок інших московських губерній. Колишня козацька старшина дістала російське дворянство. «Такими дворянами, – стверджував Михайло Сосновський, відомий дослідник життя та творчої спадщини Д. Донцова, – стали також нащадки козацького роду Донців, змінивши прізвище на Донцов». Михайло Сосновський вважав, що надзвичайно важко встановити, чи з тих Донців іде рід відомого діяча, оскільки навіть сам Донцов не був у цьому впевнений. «Але є підстави припускати, – зазначав дослідник, – що рід Донцова походить з тих, власне, українських поселенців з XVII ст. на Слобожанщині»².

* У XVII ст. це була головна територія сучасної Харківської, Сумської та південних районів Курської і Воронежської областей.

¹ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. Нью-Йорк; Торонто, 1974. С. 61.

² Там само.

У Таврію родина на чолі з дідом Дмитром Донцовим переїхала в першій половині XIX ст., залишивши Богучарський повіт Слобожанщини, що належав тоді до Воронежчини, та оселилась у Приазов'ї. Скориставшись догідними колонізаційними умовами, вони купили 1 500 десятин землі для ведення зернового господарства. Однак батько Іван Дмитрович Донцов (1840–1894), який мав репутацію людини передових поглядів, не хотів займатися хліборобством, тому організував у Мелітополі власне торговельне підприємство з продажу сільськогосподарських машин. Швидко заробивши гроші, придбав у місті кілька великих кам'яниць, які здавав в оренду. Він цікавився українською культурою, мав свою бібліотеку із творами Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Олекси Стороженка, а також Гегеля, Ніцше та Шопенгауера, дбав про освіту дітей. Мати, за словами Д. Донцова, влаштовувала так звані читки для дітей і гостей, причому її улюбленим автором був О. Стороженко. Велика сім'я Донцових: батьки, три сини – Сергій (1876 р. н.), Володимир (1878 р. н.) і Дмитро, а також дві дочки – Олена (1871 р. н.) і Катерина (1888 р. н.), неодмінно відвідувала вистави української трупи, яка гастролювала в місті³.

Батько був депутатом міської думи, а 1894 р. його обрали міським головою, проте він не встиг навіть скласти присягу, бо раптово помер 11 квітня того ж року.

Мати – Єфросина Йосифівна – мала українське походження, але виростала в домі вітчима – німецького колоніста. У 38 років стала вдовою, у 1895 р., на 39 році життя, відійшла у вічність. По смерті батьків малими сиротами опікувалася рідня по материнській лінії. Згодом дружина Дмитра Донцова – Марія Бачинська-Донцова – підтверджувала той факт, що «дід по матері був свідомим українцем, постійно цікавився й опікувався онуком. Тому він у ранньому віці активізувався в український рух, старші – брат і сестра потрапили в російський табір, а молодший брат і наймолодша сестра також стали на українські позиції»⁴.

Про свій український вибір Донцов згодом писав, як він після початкової освіти навчався в реальному училищі, де виховувалися діти різних народів. Опинившись в одному класі, вони етнічно не змішувалися. У ті роки молодий Донцов уперше почав замислюватися над тим, що таке національність. Він зазначав: «В околицях Мелітополя були російські колонії, але з ними українське населення не підтримувало ніякого соціального контакту. Незважаючи на низький рівень національної свідомості українського населення (воно ще вважало себе за малоросів), почуття відмінності від росіян (або їх ще загально називали – “кацапи”) – було дуже виразне».

Він пригадував, що у школі учні-українці не хотіли товаришувати з «кацапами», творили власні гуртки, а «на уроках вони дружно співали російські пісні без ніякого відчуття і приємності, тоді як на перервах між лекціями мури школи здригалися від співу народних українських пісень, яких нас ніхто не вчив і які ми все-таки знали і якими любувалися». Однак, за словами Донцова, «усе це діялось тоді, коли серед самих українців розговірною мовою була російська, тобто мова тих же “кацапів”»⁵.

³ Рудяченко О. Дмитро Донцов. Очолена нація. *Українформ*. 2019. 30 березня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2670336-dmitro-doncov-1-ocolena-nacia.html>

⁴ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 65.

⁵ Там само. С. 64.

Після закінчення реального училища Донцов мріяв навчатися в університеті, але туди в царській Росії приймали винятково випускників класичної гімназії. У серпні 1900 р. він став учнем гімназії в Царському Селі біля Петербурга, у якій, провчившись 2 роки, склав іспити; 21 серпня 1902 р. вступив на юридичний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету.

Під час студій великий вплив на його духовний і світоглядний розвиток мало українське середовище університету, де українці мали свою «Громаду», у якій провадили жваву працю в різних ділянках українського життя, зокрема й політичній⁶.

В університеті Донцов, окрім вивчення програмних дисциплін, брав активну участь у студентській «Громаді», наполегливо студіюючи соціальні й політичні проблеми, філософські трактати, знайомився із творами російських та інших авторів. Особливо багато часу присвячував вивченню українського минулого – історії та літератури. У щоденнику він занотував, що в Петербурзі «захопився вперше Кониським, “Київською Стариною”, Уманцем (автором монографії про Мазепу) і, головно, Лесею Українкою»⁷.

У студентській «Громаді», за словами Олександра Лотоцького, Донцов «дістав ідейне хрещення», студентство прислухалося до його голосу, читаючи його оригінальні статті, брошури, запрошувало до співробітництва у своєму органі «Український студент»⁸.

У жовтні 1905 р. Донцов вступив до Петербурзької групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), до якої належав увесь студентський актив: Л. Бич (у 1918 р. голова Кубанського крайового уряду), Д. Лаврентієв, Л. Мацієвич, А. Шабаленко, К. Арабажин. 18 жовтня 1905 р. група українських соціал-демократів організувала в актовій залі університету політичне віче з вимогою незалежності України. За це, як один із промовців, Д. Донцов був заарештований і переведений до Лук'янівської тюрми Києва, де його мали «пришити до процесу київських РУП-істів»⁹.

Хоча при обшуку в нього знайшли літературу Революційної української партії (РУП), Д. Донцов був звільнений з ув'язнення, попавши під загальну амністію, і в листопаді 1905 р. виїхав до Петербурга. У січні 1906 р. перебрався до Києва на постійне місце проживання. Тут він став членом київської групи УСДРП, до якої належали Микола Порш, Симон Петлюра, Андрій Жук, Валентин Садовський. Донцов долучився до соціалістичний рух, який, за його словами, «ставив перед наші очі прапор боротьби з царатом, був самотнім тоді, справді революційним рухом»¹⁰.

Дмитро Донцов уже тоді був популярним соціалістичним публіцистом, одним із редакторів органу української фракції у II Державній Думі – «Наша дума». Розглядав спротив царизму як боротьбу за національне визволення українського народу з-під російського панування. Він високо оцінював М. Міхновського, брошура якого на нього «зробила незатертий вплив»¹¹, вважав правильною його постановку питання українсько-російських взаємин. Зокрема, зазначав: «Беручи

⁶ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 66.

⁷ Донцов Д. Рік 1918. Київ; Торонто, 1954. С. 37.

⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого: у 4-х т. Варшава, 1932–1939. Т. 2. С. 90.

⁹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. С. 120–121.

¹⁰ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 71.

¹¹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. С. 6.

участь в українському революційному русі до 1-ої моєї еміграції (1908), я розумів і від Міхновського навчився розуміти цей рух як протиросійський взагалі, не тільки протирежимний»¹².

У студентські роки Донцов усвідомив, що майбутнє України й українського народу вирішуватиметься не у співпраці з Росією, а в боротьбі з нею. Такі висновки він популяризував у статтях і публічних виступах. Тоді ж студентська «Громада» з переходом на соціалістичні позиції почала відходити від ідеї самостійництва, підмінюючи її вимогою національно-територіальної автономії України в межах Російської імперії, і проти цього серед її членів сформувалася опозиція, до якої увійшли Олекса Назаріїв, Микола Шемет, Микола Стасюк і Дмитро Донцов. Вони не хотіли йти на об'єднання з російськими соціал-демократами, вбачаючи у цьому ослаблення національного моменту в українському русі¹³.

Варто підкреслити, що наголошування Донцовим потреби й доцільності національного моменту в соціалістичному русі та його негативне ставлення до російських соціал-демократичних кіл ніяк не могли зрозуміти інші члени УСДРП, що й стало причиною конфлікту. Для Д. Донцова національний момент був засадничий, і він не бачив ніякої політичної потреби вважати українських соціалістів і УСДРП складовою загальноросійського соціалістичного руху й плисти в загально-російському соціалістичному чи демократичному фарватері¹⁴.

За активну діяльність під час перебування в Києві влітку 1907 р. Д. Донцова вдруге заарештували і запроторили до Лук'янівської в'язниці. За тяжкістю звинувачень йому загрозувало 4 роки каторги. Після восьмимісячного ув'язнення заходами брата Володимира і сестри Олени, а також члена осередку УСДРП Валентини Яновської-Радзимовської бранця випустили на поруки. Він негайно покинув Київ, нелегально перебрався через російсько-австрійський кордон і вже 12 квітня 1908 р. прибув до Львова.

Підірване у тюрмі здоров'я Д. Донцов протягом 1908–1909 рр. поправляв у Татрах (Закопане), де познайомився з В. Липинським. Закінчивши лікування, він переїхав до Відня і записався на студії права місцевого університету, які продовжував до травня 1911 р. Тут Донцов познайомився зі студенткою Марією Бачинською, дочкою греко-католицького пароха с. Ріпчиці біля Дрогобича, з якою одружився 27 травня 1912 р. у Львові. Студії Д. Донцов закінчив тільки 1917 р., отримавши у Львівському університеті ступінь доктора права.

У Львові Д. Донцов стрімко ввійшов у галицьке українське громадсько-політичне життя. Бурхливо тривала його еволюція від соціал-демократії через марксизм до націоналізму. У липні 1909 р. він виступив у Львові на Першому (нелегальному) студентському з'їзді з антиклерикальним, загально гуманістичним рефератом «Школа та релігія», в якому з соціалістичних ідей засуджував церковний обскурантизм¹⁵.

На Другому загальному з'їзді українського студентства вищих шкіл Австрії та Росії 2–4 липня 1913 р. у Львові Д. Донцов виступив з доповіддю «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», яка викликала в аудиторії справжній шок.

¹² Там само. С. 15.

¹³ Дорошенко Д. Из моїх споминів про Українську студентську Громаду в Петербурзі в 1902–1905 роках. З минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. 106.

¹⁴ Закопанець Дм. [Донцов Д.] 1906 рік у Києві. *Наш голос*. 1911. Ч. 6–8. С. 369.

¹⁵ Рудяченко О. Дмитро Донцов. Очолена нація...

Виголошена 3 липня 1913 р., вона набула широкого резонансу і в середовищі українства, і серед російської соціал-демократії. Обидві доповіді вийшли окремими брошурами 1913 р., а ще одним виданням – інша його праця «Модерне москвофільство».

Варто додати, що в брошурі «Модерне москвофільство» автор застерігав українське суспільство перед шкідливими впливами російської культури і російських політичних ідей, вказуючи на «поширену в певних колах нашої інтелігенції безмежну пошану до російської культури і якусь дивну духову залежність від поглядів, що панують у поступових російських колах». Він акцентував на цій залежності, що «тяжіла над українською літературою, громадською думкою, публічним життям, ослаблювала відпорну силу українства у боротьбі зі сторонніми впливами, інколи ідейне розпущення українства в “російським морі” межує просто з затратою власного національного обличчя... багато з так званих свідомих українців ще й досі не розв’язали собі старого питання: яка в них душа – “хохлацкая или русская?”»¹⁶.

Тому Д. Донцов висунув тезу про порятунок для українства, що полягав у поверненні лицем до Заходу, у черпанні культури із західноєвропейських цивілізаційних джерел. «Нашим обов’язком є, – наголошував він, – відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних відносин в Росії і вільну від таких впливів чужих концепцій, котрі небажані нам і не відповідають нашим потребам. Українство потребує нової орієнтації! Коли воно не хоче, розуміється, зістати навіки російським провансальством»¹⁷.

Зрозуміло, що питання українсько-російських політичних та культурних відносин і таке різке осудження будь-якого російського впливу на українське життя було зовсім новим у тодішній українській публіцистиці. Виступи Д. Донцова з «Модерним москвофільством» досить добре оцінив С. Петлюра, зазначивши, що «він хутко стане найбільш популярною людиною на цілу Русь-Україну»¹⁸.

Олександр Саліковський, рецензуючи «Модерне москвофільство», відзначав: «Ця маленька брошурка заслуговує на велику увагу; вона не тільки заторкує одну з важливих сторін українського національного руху, але віддзеркалює в собі настрої і погляди, які починають здобувати багаточисельних прихильників серед нашої інтелігенції, зокрема закордонної»¹⁹.

Тодішне ставлення українського суспільства до ідей Д. Донцова подав С. Петлюра, який відмовився друкувати його статтю в журналі «Украинская Жизнь», хоч «тема цікава». Петлюра вважав, що в той час вплив російської культури був єдино-можливим засобом розвинути національну українську культуру, бо «безпосередніх доріг до Європи в нас мало, що дороги ці складаються більше на вузьенькі доріжки,

¹⁶ Дмитро Донцов «Вибрані твори» Том 2 «Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.)»: чи Українська державна ідея можлива до зrealizuvannya? URL: <http://dontsov-nic.com.ua/dmytro-dontsov-vybрани-tvory-tom-2-kulturolohichna-ta-istoriosofska-esejistyka-1911-1939-rr-chy-ukrajinska-derzhavna-ideya-mozhlyva-do-zrealizuvannya/>

¹⁷ Донцов Д. Модерне москвофільство. Львів, 1913. С. 29–30.

¹⁸ Петлюра С. Листи до Дм. Донцова. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1931. Т. 107. Кн. 12. С. 1067–1068.

¹⁹ Саліковський О. Дмитро Донцов: модерне москвофільство. *Украинская Жизнь*. 1913. № 1. С. 131–134.

а тих, хто повів би маси народні сими доріжками, так замало... Ваші desiderata [бажання – *I. II.*] щодо здійснення сього та переведення в життя, залишаються на довший час *pium desiderium* [малими жаданнями – *I. II.*]²⁰.

Якщо в брошурі «Модерне москвофільство» Д. Донцов ще тільки застерігав українців від впливу російства, то в рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» уже виступив з конкретною програмою політичної діяльності, яка мала б довести до повної сепарації (відокремлення) України від Росії. Цей реферат дослідники вважають найважливішим досягненням з усіх його праць до 1914 р. у питаннях відмежування України від Росії. Це був документ величезної значимості в історії суспільно-політичної думки, другий після «Самостійної України» М. Міхновського на шляху ствердження самостійного мислення. Канадський історик українського походження Анатолій Бедрій зазначав: «Вже тоді Донцов мислив по-державницьки, по-соборницьки... Для нього українська нація становила найвищу земну і суспільну вартість»²¹.

Дмитро Донцов розумів ідею «сепаратизму» як протиставлення ідеї «самостійності» чи «автономії», не ототожнюючи їх. Тоді його ідеалом було відірвання від Росії всієї України чи тільки її частини і приєднання до Австро-Угорської імперії, створення в її межах «Українського коронного краю»²².

Такий розв'язок, на його думку, входження більшої чи меншої української території в межі Австрії відповідав українськими інтересами, і це б змінило українські позиції в Австрії, дало б потрібні передумови для підготовки ґрунту щодо звільнення всіх українських земель у Росії, а з часом і їхнього політичного незалежності.

Зрозуміло, що в 1913 р. Д. Донцов ще не думав про ідею політичної незалежності Української держави, на цьому етапі він фактично оформив власну своєрідну двоступеневу концепцію визволення України.

Варто зазначити, що донцовська ідея політичного сепаратизму України від Росії не знайшла широкої підтримки серед українських інтелігентних сил Російської імперії. Адже навіть у «Самостійній Україні» М. Міхновський далі розглядав українську справу як внутрішню проблему Росії. Тому не дивно, що думка Д. Донцова про сепарацію, щоби більше – про створення Українського коронного краю в межах Австрії, поєднання України з іншими центрами світової і європейської політики, викликала неабиякий подив і навіть збентеженість серед самих українців. Така ідея дуже стривожила російські політичні кола, які добре усвідомлювали потенційні можливості українського руху, подеколи й переоцінюючи його силу²³.

До речі, передбачаючи неминучий конфлікт між Центральними державами і Росією, Д. Донцов закликав українців «готуватися до нової ситуації, яка наближається і яку нам треба використати». Він попереджав український політикум у цій ситуації в жодному разі не знаходити спільної мови з російськими демократичними, ліберальними чи прогресивними колами, бо всі ці намагання зазнають невдачі, адже «вони керуються і керуватимуться інтересами російського імперіалізму». Дмитро

²⁰ Петлюра С. Листи до Дм. Донцова... С. 984–985.

²¹ Бедрій А. Світоглядно-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 р. *Визвольний шлях*. 1983. № 11. С. 1311.

²² Сосновський М. З приводу статті про доктора Д. Донцова. *Сучасність*. 1973. Ч. 7–8. С. 145.

²³ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 97.

Донцов наголошував, що перспективи українського руху «наповнюються панічним страхом кожного російського буржуа». Адже саме Україні «Росія завдячує своїм великодержавним становищем», вона забезпечує її всім необхідним для промисловості, хлібом і «дати свободу самовизначення 30 мільйонам людности, від якої залежить чи Росія зостанеться однонаціональною чи перетвориться у федерацію націй – на це жоден росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія»²⁴.

Російський політикум надзвичайно різко зреагував на появу брошур Д. Донцова «Модерне москвофільство» та «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Незважаючи на різні політичні переконання, ідеї Д. Донцова в російських колах сприйняли як пропаганду «сепаратизму» та «мазепинства» і розпочали свої контрзаходи.

Варто відзначити з цього приводу два виступи: Павла Мілюкова – лідера російських кадетів і Володимира Леніна – провідника російських більшовиків. Обидва повністю відображають фактичне ставлення всіх російських партій до українського питання напередодні революційних подій 1917 р.

Павло Мілюков, який був добре обізнаний з українським національним рухом, наполягав розглянути питання «можливої загрози українського сепаратизму» у зв'язку з дискусією в Державній Думі стосовно заборони відзначення Шевченківських роковин у 1914 р. Виступаючи на засіданні Думи 19 лютого 1914 р., він говорив: «У мене на руках недавно опублікована брошурка, з якою я радив би уважно познайомитись: це книжка такого Д. Донцова “Модерне москвофільство”. Автор брошурки рекомендує себе представником крайньої лівої частини українського громадянства, представником “марксистської інтелігенції”, як він висловлюється; тим, кого... називають “сепаратистами”... Хто ж ті люди, які не тільки в Росії, але й в Галичині проводять російський вплив?.. Ці люди, правда, називають себе “автономістами-федералістами”»*.

Павло Мілюков зауважував, що, попри відсутність сепаратистського руху в Україні, є слабкі його зародки, які можна виховати й розвинути. Звертав увагу депутатів Думи на сильні національні утиски українців, що вважали всякі сподівання на Росію утопією і шукали «спасіння в сепаратизмі», а на доказ зародження сепаратистських настроїв наводив брошуру Д. Донцова. Він застерігав російських політиків: якщо «ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами»²⁵.

Тож П. Мілюков, оцінюючи потенційні можливості українського руху, пропонував російському урядові проводити стосовно українців політику, яка б задовольняла їх у змаганнях за культурну автономію, і в такий спосіб унеможливити розвиток сепаратистських тенденцій серед українського суспільства.

Іншою була позиція лідера більшовиків В. Леніна, хоча цілком збігалася з кінцевою метою. Звичайно, і російські націоналісти-чорносотенці, і російські ліберальні кола, а російські більшовики поготів належно розуміли небезпеку гасла про

²⁴ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913. С. 14.

* Йшлося про тодішній національний рух під російською займанщиною, що стояв на позиціях автономних прав для України в межах Російської імперії, проти чого, власне, виступав Д. Донцов у працях «Модерне москвофільство» та «Сучасне положення нації і наші завдання».

²⁵ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 107–108.

необхідність політичної сепарації від Росії. Володимир Ленін, як і Павло Мілюков, вважав тактику російських націоналістів у боротьбі з речниками гасла сепарації не тільки неправильною, а й шкідливою з погляду інтересів Росії.

Ленін найрішучіше виступив проти грубих, чорносотенних виступів кадетів своїми статтями, згадав, що у Львові проти Донцова, проти гасла політичної незалежності України виступили українські соціал-демократи. Він зазначав, що «марксистисти ніколи не дадуть затьмарити свій розум національним гаслом, однаково – чи то великоруським, польським, єврейським, українським, чи то іншим яким».

Всі закиди Володимира Леніна, як зазначав один з українських комуністичних діячів Мойсей Равич-Черкаський, зводилися до того, щоб дискредитувати Донцова й всю УСДРП, змалювати їх «націоналістичними міщанами», які прагнуть «роз'єднати пролетаріат двох націй – української й російської»²⁶.

Леніна в той час найбільше турбувала діяльність УСДРП та намагання окремих українських соціал-демократів, серед них і Донцова, перетворити УСДРП на незалежний від РСДРП політичний чинник. Тому він прагнув розколоти УСДРП і перетягнути на бік російських більшовиків хиткіші елементи з рядів українських соціал-демократів, що йому вдалося з О. Лолою (Степанюком). Із великою радістю Ленін сприйняв звістку про усунення Донцова з редакції журналу «Дзвін» і після того встановив безпосередні зв'язки з редакторами часопису Левом Юркевичем та Володимиром Левинським. Тоді почалося «полівіння» УСДРП, виявом чого було виведення «з числа співробітників журналу запеклого націонал-сепаратиста Д. Донцова»²⁷.

Відвертий виступ Д. Донцова 1913 р. із програмою політичного сепаратизму і боротьби з Росією остаточно порвав його зв'язки з УСДРП, хоч фактично вони були вже давно розірвані. «За шовінізм» його попросили з «Дзвону», і майже вся українська преса в Наддніпрянщині – демократична і соціалістична, разом з «Украинской Жизнью» – різко відмежувалися від його позиції²⁸.

Розрив з УСДРП ані трохи не послабив політичної і публіцистичної праці Д. Донцова. Він був плідним автором, опублікувавши низку більших чи менших праць, статей, оглядів, рецензій, здобув собі серед українського суспільства, іноземних знавців східноєвропейської проблематики, а також і серед російських кіл ім'я передового українського публіциста.

Ставши осторонь українського партійного життя, Донцов розгорнув на чужині дуже інтенсивну політично-інформаційну діяльність і надалі продовжував відстоювати власну концепцію визволення України, пропагуючи її у своїх публікаціях періоду Першої світової війни.

Війна застала Д. Донцова у Львові. За його ініціативи 4 серпня 1914 р. у Академічному домі у Львові відбулися збори наддніпрянських політемігрантів, на яких було засновано Союз визволення України. Головою СВУ обрали Дмитра Донцова, секретарем – Володимира Дорошенка.

В опублікованій 5 жовтня 1914 р. «Нашій платформі» керівництво СВУ наголошувало, що головним постулатом організації є самостійність і соборність України, а реалізацію своїх національних змагань пов'язувало з поразкою Росії

²⁶ Равич-Черкаський М. Ленін і національне питання. *Червоний Шлях*. 1924. № 4–5. С. 101–105.

²⁷ Юрченко О. Ліві з УСДРП. *Вітчизна*. 1970. Ч. 10. С. 160–171.

²⁸ Донцов Д. Рік 1918. ... С. 37–38.

у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, стане Вільна, Самостійна Україна»²⁹.

Відразу після створення організації Донцов підготував відозву «До українського народу в Росії», яка була опублікована без підпису. У ній закликав українців боротися проти російського поневолення, не лякатися австрійського війська, у якому служили тисячі галицьких українців, зокрема Січові стрільці, вони допоможуть наддніпрянцям розвалити царську тюрму народів, принесуть свободу і волю, а селян наділять землею, що стане їхньою власністю у краях, зайнятих Австрією. Закінчувалась відозва кличем: «Скиньмо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як цього не зробимо тепер, то вже ніколи, ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна»³⁰.

У вересні 1914 р. у Відні відбулися збори СВУ, на яких обговорювали план перебудови організації та переобрання її голови. Між членами Президії і головою союзу Д. Донцовим виникли гострі суперечки. Останній був проти свого переобрання, вказав на розходження в поглядах щодо праці й вимагав фінансової звітності про кошти, які надійшли від австрійського уряду, не погоджувався з тактикою, яку більшість членів організації пропонували застосовувати для співпраці з Центральними державами. Але вимоги Д. Донцова відхилили, і тоді він письмово повідомив Президію про свій вихід із Союзу. Пізніше свій відхід із СВУ він мотивував тим, що «Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі», встановивши контакт з австрійськими урядовими чинниками й перетворивши СВУ у своєрідну австро-німецьку допоміжну агенцію»³¹.

Олександр Скоропис-Йолтуховський пояснював вихід Дмитра Донцова з СВУ тим, що він «нетактовно поведився» щодо деяких інших членів Союзу (мова, власне, про Скорописа й Меленевського), а на зборах у Відні не погодився на переобрання Президії організації. Коли ж збори відкинули таке домагання Д. Донцова, він покинув СВУ³².

Через різні закиди, які робили політичні противники Д. Донцова у пізніші роки, він декілька разів писав про свою участь, роль у СВУ та вихід з організації. Очевидно, незаперечним є факт, що ціла концепція СВУ загалом збігалася з політичною програмою Донцова, викладеною на з'їзді у Львові. Адже йшлося про створення організації, яка спиралася б на військову допомогу Центральних держав, реалізувала би план звільнення від російської займанщини. Зрозуміло, що така організація в той час відповідала запитам військових штабів Австрії та Німеччини. Цим планом цікавилася й австрійське Міністерство закордонних справ, яке взяло СВУ під свою «опіку». Урядовець міністерства Е. Урбас, який займався цим питанням, у звіті від 1 вересня 1914 р. повідомляв, що «провідники Союзу заявили мені рішучу готовність при вступі союзних армій на Україну викликати повстання їхніх земляків проти Росії під нашими прапорами за умов, що ми принесемо українському селянству (85 % населення) нетерпляче очікувану аграрну реформу

²⁹ Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України* (Вістник). Відень. 1914. Ч. 1. С. 1–2.

³⁰ До українського народу в Росії. *Вістник*. 1914. Ч. 1. С. 8.

³¹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. С. 119.

³² Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». *Хліборобська Україна*. Відень, 1920–1921. 36. II, III, IV. С. 204–205.

або принаймні не будемо перешкоджати самостійному її проведенню»³³. У такому ж дусі була і відозва до українців Росії, у якій закликали не боятися австрійських військ, бо вони «приносять нам землю і волю». У цих переговорах з австрійськими чинниками брав участь і автор відозви Д. Донцов³⁴.

Як відомо, діяльність СВУ фінансувало Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини і, згідно з розвідкою дослідника історії СВУ, ніяких труднощів із цим не було. З переїздом до Відня Д. Донцов, як вище зазначалося, поставив вимогу фінансового звіту СВУ щодо отриманих і витрачених коштів, це спричинило внутрішній конфлікт, бо такого звітування не хотіли деякі члени організації. Правильність вимоги Донцова виявилася тоді, коли внаслідок його інформування Міністерства закордонних справ австрійські урядовці провели перевірку деяких членів СВУ і конфіскували в Миколи Залізняка близько 500 тис. австрійських корон, а про додаткові 400 тис. корон, які він отримав на рахунок СВУ за час від серпня до листопада 1914 р., він не міг прозвітувати³⁵.

На вимогу Президії СВУ комісія Українського парламентарного клубу у Відні перевірила діяльність організації з вересня по грудень 1914 р. У комісію входили Є. Петрушевич, І. Голубович і о. С. Онишкевич. У протоколі від 22 грудня 1914 р. вони визнали роботу Союзу солідною, до подиву видатною, успішною, всесторонньою і надзвичайно корисною для українців, а витрачання коштів для української справи – задовільним. 24 грудня 1914 р. на засіданні Українського парламентського клубу звіт комісії було одногосно затверджено³⁶.

Крім фінансових розходжень, були й політичні розбіжності, зумовлені різною партійною належністю членів Президії СВУ. В. Дорошенко та А. Жук належали до УСДРП, до якої колись належав і Д. Донцов. М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський входили до спілки, а М. Залізняк був соціалістом-революціонером. Власне М. Залізняк хотів залучити СВУ до агентурної роботи в запллі російської армії. Така діяльність не задовольняла Донцова, який пропонував політичну і пропагандистську акцію здійснювати, зважаючи на українські національні інтереси, відкидав будь-які спроби перетворити СВУ в австро-німецьку агентуру³⁷.

Розійшовшись із СВУ, Донцов на пропозицію послів Австрійського парламенту й одночасно голови Загальної Української Ради Костя Левицького та його заступника Миколи Василька наприкінці 1914 р. разом із дружиною переїхав до Берліна для організації Української інформаційної служби, де вони перебували до 1916 р. Навесні 1915 р. він коротко був і в Швеції. У Берліні Д. Донцов видавав тижневий бюлетень «Korrespondenz» («Кореспонденція») німецькою мовою для інформування преси Німеччини, Австрії та Скандинавських країн. Окрім того, він підготував і опублікував декілька брошур німецькою мовою, а також низку статей

³³ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». *Український Самостійник*. (Мюнхен). 1969. № 1. С. 35.

³⁴ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 133.

³⁵ Там само.

³⁶ Центральний державний архів органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–2.

³⁷ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 134.

у німецькій періодиці. На утримання бюро Д. Донцов одержував від Українського парламентарного клубу 300 нім. марок³⁸.

Незважаючи на те, що Д. Донцов покинув Союз, напевно, десь у глибині душі його мучила думка, що керівництво СВУ несправедливо повелося з ним – відомим українським діячем і публіцистом, людиною, що доклала чимало зусиль до створення цієї організації, надала їй діяльності суто національно-політичного напрямку.

У липні 1915 р. Д. Донцов опублікував у Лозанні заяву «До моїх політичних однодумців (З приводу т. зв. Союзу визволення України)», у якій обґрунтував свій вихід із Союзу і старався «вияснити правдиве обличчя цієї групки». У заяві він не робив закидів проти програми чи роботи союзу, а натомість поставив собі за мету дискредитувати організацію через її провідників. Зокрема, В. Дорошенка, А. Жука, Є. Любарського-Письменного Д. Донцов називав людьми зовсім політично незанимаючими в Україні, а М. Меленевського і О. Скоропис-Йолтуховського характеризував як колишніх русофілів. Останнім двом він особливо дорікав за колишню належність до спілки, заперечуючи їхні тодішні державницько-соборницькі переконання. Володимира Дорошенка він також критикував за пасивність у партійному житті соціал-демократії, Андрія Жука називав малоінтелігентною людиною. Очорнюючи діячів союзу, Донцов закликав «всіх поважно думаючих і дорожачих своєю репутацією українських емігрантів сторонитися цієї групки»³⁹.

Андрій Жук у листі до історика Івана Крип'якевича від 23 жовтня 1915 р. з обуренням писав: «Він (Донцов) через цілий час працював не над чим іншим, як над підкопуванням і дискредитуванням Союзу в різних сферах, а в кінці, щоб “добити” Союз, випустив свій плюгавий листок»⁴⁰.

По-різному сприйняли наклепницьку заяву й галицькі політичні кола. Якщо в часописі «Діло», що тоді перебував під впливом старшої галицької генерації національної демократії на чолі з К. Левицьким, у статті від 19 жовтня 1915 р., за словами А. Жука, «дуже по-батьківськи віднеслися до Донцова, коли його треба було назвати по імені та в гострих словах нап'ятувати», то газета «Українське слово», яка відображала настрої опозиції (Є. Петрушевич) у Загальній Українській Раді, різко критикувала заяву Д. Донцова у статті «Прояви, які треба конче осудити»⁴¹. У ній зазначалося, що все, написане Донцовим, – нісенітниця, яким ніхто не повірить, адже це наскрізь його особисто заздрісні мотиви, які видно вже з перших слів цього сумного письма, у якому він репрезентував себе тим, «з чийм ім'ям зв'язувалася» справа визволення України. В публікації підкреслювалось, що цю ідею проголошено давно «Ukraina irredenta», «Молодою Україною», РУП, Вічем української молоді у Львові, закордонною Українською народною партією та іншими, коли «п. Донцов, мабуть ще в пелюшках сидів і не займався політикою». Категорично засуджували Д. Донцова за «монополію на українську незалежну ідеологію», за те, що він «себе представляє за повновласника певних політичних кругів». «Хто так себе перед чужими показує, – йшлося в часописі, – той має й

³⁸ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 134–135.

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 360. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1–2.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 26.

⁴¹ Патер І. Союз визволення України... С. 167–168.

певні обов'язки супроти народної справи, а перший з них і народну справу і свою суспільність перед чужими не дискредитувати»⁴².

Прибічники СВУ акцентували, що Донцов своїм пасквілем проти союзу дискредитував його діяльність перед громадськістю чужих країн, де належно цінували його працю, взагалі підірвав довіру до української справи. Вони вважали, що «дорога поборювання нелюбих вам одиниць недостойна чесного публіциста й українського громадянина». «Клевета, – наголошено в статті “Чи справді бувші русофіли?”, – не є засобом до здобуття вдяки і слави в народі, тим більше коли вона шкодить нації в очах чужих та коли вона може бути денунціацією [доносом – *I. П.*]. За працю нарід буде вдячним і спічне кожного робітника як слід. А клевету, інтриги і денунціації можна лише осудити. І то, якнайбільше рішучо»⁴³.

Зрозуміло, що члени союзу не могли терпіти з приводу різних інсинуацій, спрямованих проти організації. Вони вимагали від Президії ЗУР розглянути наклепницькі виступи Д. Донцова, які «лихе вражіння роблять в деяких важних місцях».

На запит до Президії ЗУР, від чийого імені мав доручення виступати Д. Донцов, союз отримав відповідь від віцепрезидента Ради М. Василька. Він зазначав, що Донцов, живучи в Берліні, перебував у тісному контакті з німецькими й австрійськими урядами, ставив перед ними завдання стосовно української незалежності, на що не був, по суті, ніким уповноваженим. Від німецьких урядових чинників він отримав вказівку бути більш поміркованим у висуненні українських вимог, бо в тодішніх воєнних подіях і міжнародних ситуаціях вони були більше у компетенції урядів Центральних держав⁴⁴.

Такі політичні кроки Донцова СВУ осуджував, адже ставив перед Центральними державами одну мету – державну незалежність України. Андрій Жук, виступаючи 23 жовтня 1915 р. на засіданні ЗУР, заявив, що роботі союзу перешкоджають, його компрометують перед іноземцями різні люди, які прикриваються авторитетами відомих діячів. Тому виступам Д. Донцова «мусить бути положений кінець»⁴⁵.

Згодом Президія ЗУР роз'яснила, що не давала Д. Донцову від себе ніяких повноважень, а «тільки деякі члени Президії стояли у приватних зносинах з ним»⁴⁶.

У зв'язку з публічним виступом Д. Донцова проти СВУ 8 листопада 1915 р. ЗУР прийняла ухвалу, що він не був уповноваженим Ради і вона не причетна до його видань, а його виступи визнані шкідливими для загальноукраїнської справи⁴⁷. СВУ відмежовувався від діянь Д. Донцова, щоб не дискредитувати українську справу перед міжнародними державними чинниками і громадськістю.

У 1916 р. Д. Донцов переїхав до Берна у Швейцарії. Тут він очолив Бюро національностей Росії, яке видавало бюлетень «Korrespondenz der Nationalitäten Russlands» («Кореспонденція народів Росії») німецькою, французькою й англійською мовами. Видавничу діяльність цього бюро фінансував Володимир Степанківський, український діяч, який у той час був керівником Українського бюро та видавав тижневик «L'Ukraine» у Лозанні. Бюро національностей Росії діяло до березня 1917 р., тобто до часу виїзду Д. Донцова зі Швейцарії до Львова. У Берні

⁴² Прояви, які треба конче осудити. *Українське слово*. 1915. 4 листопада.

⁴³ Чи справді бувші русофіли? *Українське Слово*. 1915. 21, 22 листопада.

⁴⁴ Самостійна Україна. РУП. (Вещляр). 1917. С. 42.

⁴⁵ LAC. R-2297-0-3-E. Vol 9. Fille 10.

⁴⁶ Українське Слово. 1915. 16 листопада.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

Д. Донцов опублікував 65 чисел бюлетеня «Кореспонденції народів Росії», видав книгу балтійського барона фон Роппа німецькою та французькою мовами «Росія та інородні народи», а також друкував статті у Швейцарській пресі⁴⁸.

Перебуваючи у Львові, Д. Донцов закінчив свої студії і почав готуватися до переїзду в Київ. Здійснив він свій план тільки після підписання Берестейського договору в лютому 1918 р., коли Наддніпрянщина була звільнена від більшовиків. Прибувши в кінці березня 1918 р. до Києва, ознайомившись із ситуацією, Д. Донцов вступив в Українську партію хліборобів-демократів. За його словами, партія привабила тим, що була консервативною, а головне ворожою до соціалізму й до політики Центральної Ради і об'єднувала у своїх рядах українське заможне селянство. Крім того, як він висловлювався, шукав за українським «Наполеоном», що й зблизило його з Павлом Скоропадським. Донцов долучився до кампанії проти Центральної Ради, публікуючи гостро критичні статті у «Новій Раді», взяв найактивнішу участь у підготовці перевороту 25 квітня 1918 р., будучи одним із головних дорадників П. Скоропадського в його заходах по захопленню влади та пропагандистом відповідних думок серед українського громадянства⁴⁹.

Уже 24 травня 1918 р. Д. Донцова призначено директором Українського телеграфного агентства. Він підтримував постійний контакт з гетьманом, членами кабінету, іноземними представництвами в Києві, кореспондентами зарубіжних газет, агенцій тощо. Видавав газету «Селянське слово» з метою «з'єднати для гетьманського режиму симпатії українського селянства»⁵⁰.

Дмитро Донцов працював у гетьманському уряді до часу проголошення грамоти про федерацію з Росією, опублікованої 14 листопада 1918 р. Із проголошенням федерації він припинив відносини з гетьманським урядом⁵¹.

Із новим проросійським курсом гетьманського режиму в Києві розпочалися арешти самостійницьких елементів, і тоді Д. Донцов також довідався про наказ його заарештувати й розшук за ним⁵². Переховувався від російських білогвардійців аж до часу звільнення Києва військами Директорії.

«Змора скінчилася», – писав Дмитро Донцов у щоденнику 21 грудня 1918 р., а 13 січня 1919 р. за допомогою Євгена Коновальця покинув Київ⁵³. Отже, сподівання Донцова, що Скоропадський буде «нашим Бонапартом» не справдилися, хоча для цього, на думку багатьох дослідників, були об'єктивні передумови.

У січні 1919 р. Д. Донцов прибув до Відня, звідки в середині лютого виїхав до Берна, де виконував функції керівника пресово-інформаційного відділу української місії. Тут протягом 2 років проводив українську пропаганду у швейцарській пресі, а через телеграфну агенцію подавав відомості українського пресового бюро про воєнні акції української армії і повстанців у Наддніпрянщині та Галичині. В такий спосіб українські повідомлення потрапляли до французької й англосакської преси⁵⁴.

⁴⁸ Бачинський Є. Рік 1917: початок другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії. *Визвольний Шлях*. 1958. Кн. 10. С. 1101–1102; 1959. Кн. 11. С. 1238; Кн. 12. С. 1357–1358, 1366.

⁴⁹ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 137–139.

⁵⁰ Там само. С. 139.

⁵¹ Донцов Д. Рік 1918, Київ. С. 28.

⁵² Там само. С. 90.

⁵³ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 149.

⁵⁴ Донцов Д. Рік 1918, Київ. С. 127–128.

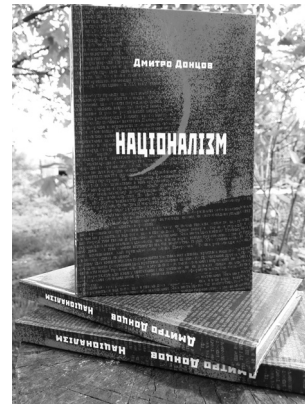
У лютому 1921 р. Дмитро Донцов повернувся до Відня, куди прибула його дружина Марія після роботи в торговельному відділі місії УНР у Копенгагені. Донцови подали запит польській владі на дозвіл повернутися до Львова. Формальною підставою повернення слугувало те, що Марія походила з Галичини, яка тоді була під польською окупацією, тож Марія Донцова та її родина зверталися безпосередньо до Юзефа Пілсудського. Зрештою, у січні 1922 р. вони отримали такий дозвіл⁵⁵.

Із того часу аж до вибуху Другої світової війни у 1939 р. Д. Донцов жив у Львові, де протягом 17 років провадив надзвичайно пошквалену і плідну публіцистичну роботу, якою здобув собі почесне місце серед українських політичних теоретиків і публіцистів. У той період він редагував «Літературно-науковий вісник» (1922–1932), після нього – «Вісник» (1933–1939), а також двотижневик «Заграда» (1923–1924) – орган Української партії національної роботи націоналістичного напрямку. Крім того, Д. Донцов написав і видав низку своїх більших праць.

У 1921 р. Д. Донцов, побачивши занепад української політичної думки останніми роками, що знову збочила на манівці провінціалізму, москвофільства та космополітизму, опублікував працю «Підстави нашої політики». У ній він уперше обґрунтував тезу про Україну як форпост європейської цивілізації у боротьбі з Росією, тобто протиставив російський світ європейському, Азію – Окцидентові (Заходу), детально проаналізував причини цього антагонізму, дав начерк дороговказів української національної політики.

Варто зазначити, що, за словами І. Кедрина, ця праця Д. Донцова, виступаючи в обороні союзу України з Польщею у 1920 р., мала ще й переламати антипетлюрівські настрої галичан щодо квітневого договору 1920 р., за яким Галичина була віддана під панування Польщі⁵⁶.

У 1926 р. з-під пера Д. Донцова вийшла програмна праця «Націоналізм» – найважливіший його твір із того періоду й узагалі всієї його творчості. За визнанням історика і політика І. Кедрина, цей твір «став своєрідним Євагелієм для української молоді у 20-х і 30-х рр. у Польщі»⁵⁷. Донцов стверджував, що нація є абсолютною цінністю, а незалежність держави – найвищою її метою. До цієї мети народ має вести його еліта. Всі політичні партії і класи мають забути чвари й об'єднати зусилля. Керувати відродженою державою повинен лідер із необмеженими повноваженнями, але з відчуттям відповідальності за долю всього народу. Такі ідеї цілком відповідали духові часу. Вказана праця забезпечила Д. Донцову в історії української політичної думки місце теоретика українського націоналізму та націоналістичного ідеолога.

Обкладинка третього видання книжки Дмитра Донцова «Націоналізм», опублікованої в Лондоні та Торонто 1966 р.

⁵⁵ Шліхта І. Штрихи до портрета Марії Донцової. Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 682–683.

⁵⁶ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 207.

⁵⁷ Там само. С. 80.

У перший день німецько-польської війни, 1 вересня 1939 р., польська поліція заарештувала Д. Донцова як редактора «Вісника» і М. Гікавого – адміністратора журналу, й запроторила їх у концтабір Береза Картузька, де вони перебували аж до падіння Польської держави. Вийшовши на волю, Д. Донцов не зміг повернутися до Львова через окупацію західноукраїнських земель більшовиками. Щоб не потрапити в руки НКВС, він відразу виїхав на Захід – через Данціг до Берліна, де перебував до літа 1940 р. Тут український емігрант А. Севрюк подав на нього донесення до гестапо, нібито за його «полонофільство». Це донесення ґрунтувалося на книзі «Підстави нашої політики». Гестапо неочікувано не хотіло вилутоватись у цю справу, і після з'ясування обставин Д. Донцов переїхав до Бухареста, де жив до середини 1941 р.

Із початком німецько-радянської війни Д. Донцов перебрався до Берліна, а тоді до Праги, де працював у німецькій установі з досліджень Східної Європи. На рубежі 1943–1944 рр. він востаннє побував у Львові⁵⁸.

Обкладинка 2-го видання книжки Дмитра Донцова «Дух нашої давнини», опублікованої у Мюнхені та Монреалі 1951 р.

У Празі в 1944 р. Д. Донцов опублікував свою третю визначну працю «Дух нашої давнини». У книжці він розмірковував про українське суспільство та необхідність чіткої «кастової ієрархії», яка забезпечить поступ України. Натхнення та приклади для наслідування черпав з історії України доби Київської Русі та козаччини й обґрунтовував своє бачення майбутньої української еліти⁵⁹.

Після закінчення Другої світової війни Д. Донцов перебував в американській зоні в Німеччині, а потім – у Парижі (кінець 1945 р. – перша половина 1946 р.). Його становище в той час було важке й небезпечне, адже після завершення війни органи безпеки СРСР активізували діяльність проти закордонних центрів української еміграції та її впливових діячів. Низку відомих із довоєнного періоду лідерів українського національно-визвольного руху та національно-культурних діячів оголосили в розшук. Більшовики внесли у список «воєнних злочинців» Д. Донцова. Насправді він не зробив за всю війну жодного пострілу, однак це не виправдовувало його в очах більшовиків, а викриття ним агресивної загарбницької політики Москви проти України і всього світу тільки поглиблювало його провину.

Побоюючись бути виданим у руки більшовиків, Д. Донцов за допомогою Українського бюро в Лондоні переїхав до Великої Британії, а невдовзі – до США. Від 1947 р. і до смерті жив у Канаді⁶⁰. Тут у 1949–1952 рр. він викладав українську літературу в Монреальському університеті. Але найбільше уваги присвячував публіцистичній діяльності: опублікував протягом останніх 20 років свого життя

⁵⁸ М. Ж. Дмитро Донцов. Біографія. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/Biography.html>

⁵⁹ Примаченко Я. Операція «Захід». Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua>

⁶⁰ М. Ж. Дмитро Донцов. Біографія...

значну кількість статей, що тематично охоплюють різні аспекти українського політичного і культурного життя.

Останні роки Д. Донцов прожив на своєрідному «хуторі» в Лаврентійських горах, неподалік від Монреалю, користаючи з допомоги і гостинності родини Русових. У 1972 р. він навіть востаннє побував у Європі, в Португалії, де планував залишитися на постійно, але через погіршення стану здоров'я мусив повернутися до Канади⁶¹.

Кількамісячне лікування не поліпшило його здоров'я. 30 березня 1972 р. Дмитра Донцова не стало на 90-му році життя. Тлінні останки українського політичного мислителя та ідеолога перевезено на вічний спочинок на український цвинтар у Бавнд-Брук, США.

Зрозуміло, що не всі ідеї Дмитра Донцова прийнятні для сучасників. Однак принаймні одна з них, яку він наполегливо доводив протягом усього життя, сьогодні дуже важлива – на всіх етапах історії головним ворогом України, основною перепоною до її незалежності та найбільшою загрозою її існування є російський імперіалізм – загарбник й агресор.

⁶¹ Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет. С. 198.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК: «ДОКИ ІСНУЄ РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ, ДОТИ НЕ МОЖЕ БУТИ СПОКОЮ В ЄВРОПІ»

Залізняк Микола Кіндратович (10.08.1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист, видавець, перекладач, дипломат. Псевдоніми і криптоніми: Микола Заволока, Кіндратович Микола, Кримщак Микола, О. Пашкевич, Сторонній, Хист М., М. Д., М. З., М. К., З-к М., З-к Микола та ін. Народився у м. Феодосія (Крим) у вчительській родині*. Батько – Кіндрат Іванович – народився 23.08.1862 р. у с. Байрамча Аккерманського повіту (тепер – Миколаївка-Новоросійська Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.), вчитель математики, походив із Дунайських козаків. Варто звернути увагу, що предок дружини Миколи Залізняка Олени – Іван

Охримович – також був козаком, який після знищення Запорізької Січі російськими загарбниками оселився на лимані у гирлі Дунаю. Мати – Наталія Тихонівна Зінченко – народилася 9.08.1860 р. у Феодосії. У Миколи Залізняка були брати Григорій та Володимир і сестра Ліда¹.

У 1906 р. він закінчив Сімферопольську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Вже 1905 р. працював в есерівських організаціях, зокрема в осередку партії соціалістів-революціонерів Таврійської губернії та Києва.

У роки першої російської революції Микола Залізняк із Сергієм Єфремовим зробив спробу створити організації партії українських есерів у великих містах України. За участю М. Залізняка в кінці 1906 р. організовано студентський партійний гурток у Харкові, члени якого обговорювали питання щодо утворення самостійного «земельного фонду» в разі націоналізації землі у краї. Проте спроби зміцнити партію через поширення гуртків виявилися невдалими².

* Окремі дослідники життя і діяльності М. Залізняка подають місцем його народження м. Мелітополь. На мою думку, це питання потребує детальнішого вивчення.

¹ Mykola Zalozniak. URL: <https://www.geni.com/people/Mykola-Zalozniak/5535997920430133860>

² Михальський І. Публіцистичні твори українських есерів початку ХХ століття як складова частина джерелознавчої бази історії українських політичних партій (на прикладі творів Миколи Залізняка). URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=NZzOwe4AAAAJ&hl=uk>

Микола Залізняк був членом Київської «Просвіти», працював у її видавничій комісії рецензентом, друкувався в газеті «Рада», його делегувала фракція есерів Київського університету до Ради студентських представників³.

Варто зазначити, що з революцією 1905 р. насамперед пов'язували визволення українського народу з-під ярма царату. Вона викликала серед українського суспільства надію на національне відродження. Свідченням зростання національної активності українців у роки революції стало обговорення на шпальтах газети «Рада» питання про відкриття у Київському університеті св. Володимира українських кафедр.

Вже 16 жовтня 1906 р. відбулися збори 300 студентів-українців, які прийняли ухвалу з вимогою створити в університеті кафедри: історії України, української мови, українського письменства (на історико-філологічному факультеті) та українського права (на правничому).

Студентська делегація 27 листопада 1906 р. подала ректорові Київського університету професорові політичної економії Миколі Цитовичу заяву для передачі професорській раді про відкриття українознавчих кафедр. Текст резолюції студентських зборів з чистим аркушем паперу для підписів на підтримку їхніх вимог було вивішено в коридорі університету. За кілька днів набралось майже 1 500 підписантів. Домагання київських студентів підтримали українці різних соціальних станів не тільки з України, але й з Росії та європейських країн⁴.

Вимоги студентства спричинили шалений спротив професури Київського університету, насамперед ректора М. Цитовича. Він заявив, що університет не підтримуватиме сепаратистських настроїв студентів, бо утримується на російські гроші. Микола Залізняк (М. Хист) на шпальтах «Ради» розповів про запровадження в Київському університеті правил поліцейської регламентації, спрямованої на приборкання студентів⁵. Професорська рада університету заборонила загально-студентські збори, скликані студентською радою представників на 15 лютого 1907 р. для обговорення деяких нагальних справ життя Київського університету. Незважаючи на заборону, в актовому залі зібралось приблизно 3 000 студентів. Навіть після появи тут проректора, його заяви про зачинення на деякий час університету і вмовляння студентів розійтися голова зборів просив студентів поводитися спокійно й оголосив, що збори триватимуть далі⁶.

Виступаючи на загальних студентських зборах 15 лютого 1907 р. із приводу утворення українських кафедр, М. Залізняк у короткій промові пояснив ставлення українського студентства до діяльності професорів, які не бажали цього. Він наголосив: «Будучий історик українського відродження з цікавістю археолога спиниться над цими муміями поліцейсько-урядової науки, які ставали на перешкоді змаганням

³ Залізняк Микола Кіндратович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B%D1%96%D0%B7%D0%BD%D1%8F%D0%BA_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9A%D1%96%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

⁴ Сохацька Є. В обороні українства (Газета «Рада» 1906–1907 рр. про справу заснування українських кафедр в Київському університеті Св. Володимира). *День*. 2004. 17 липня.

⁵ Там само.

⁶ Зачинення Київського університету. *Рада*. 1907. 17 лютого.

українського народу в його шляху до світлої будучини»⁷. Він був упевнений у високій національній свідомості українського студентства, яке завжди виступало на захист прав покривдженого народу. Микола Залізняк наголошував, що вимоги студентства стосовно утворення українських кафедр поставило саме життя, його породили нові потреби «воскреслої нації». Такі домагання студентів мали глибокі коріння в соціальному русі, який охопив країну і найкраще довів, що «без соціального не може бути національного». Він вважав, що демократичне студентство зобов'язане стати «на наш бік, бо ми хочемо розвитку для нашого народу, для наших робочих і трудящих мас»⁸. Цей виступ М. Залізняка цілком відображав національні прагнення студентів-українців та програмні засади партії есерів.

Загальні збори студентів Київського університету 15 лютого 1907 р. ухвалили обговорити подальший план дій на раді студентства вже в перший день після відчинення університету щодо справи заснування українських, а також польських кафедр. Збори одногосно, довготривалими оплесками зустріли окрему резолюцію домагатися від професорської ради нового перегляду справи українських кафедр і мотивованої відповіді на вимоги українських студентів, а також прихильно поставилися до справи утворення польських кафедр. Окрім того, раді студентських представників було доручено в день відкриття II Думи привітати всю українську депутацію, висловити співчуття арештованим київським студентам (Шварцу, Кулішеру й Ентелісу) і студентам Одеського університету, змушеним через розбічорносотенців закрити навчальний заклад⁹.

В умовах явного напруження між студентами й адміністрацією сенат Київського університету пішов на поступки, дозволивши восени 1907 р. запровадити викладання історії української літератури. Щоправда, цей курс професор А. Лобода вів російською мовою, однак уже саме його існування було значним успіхом. На початку нового навчального року (восени 1907 р.) запровадили ще окремі курси з українознавства – практичні заняття з давньої української мови й української історії.

Микола Залізняк під псевдонімом Микола Хист у статті «Перші здобутки» писав, що початки зроблені добрі й українське студентство мусить цим скористатися. Він сподівався, що розпочата справа з українізацією університетів «дійде до свого кінця й український народ стане рівноправним членом серед інших народів». Автор наголошував: «Од нас самих тепер залежить, щоб справа пішла швидше. Ось через що обов'язком українського студентства й українських професорів являється подбати, щоб всі тимчасові курси зробити постійними і викладалися українською мовою». М. Залізняк вірив, що «український народ, народ не темний раб, а вільний і освічений, дякуватиме достойних синів своїх»¹⁰.

Однак наступ реакції у 1907 р. призупинив процес націоналізації університетів в Україні, що вплинуло на припинення роботи українських кафедр. Проте навіть їхнє коротке існування відіграло велику роль у піднесенні національної свідомості й згуртуванні українського громадянства.

⁷ Справа українських кафедр на загальній студентській збірці Київського університету. *Рада*. 1907. 17 лютого.

⁸ Там само.

⁹ Зачинення Київського університету...

¹⁰ Хист Микола (Микола Залізняк). Перші здобутки. *Рада*. 1907. 9 вересня.

Варто зазначити, що в той час М. Залізняк дуже цікавився роботою Української громади в II Державній Думі Росії, що складалася з національно свідомих депутатів від українських губерній. Зокрема, він вітав заснування газети «Рідна справа – Вісті з Думи», на сторінках якої депутати розповідали про діяльність української парламентської громади, друкували свої промови в Думі. «Газета ся, – писав М. Залізняк, – обстоювала інтереси робочого українського люду, була писана незвичайно просто і зрозуміло, і через се здобула собі славу між українськими селянами»¹¹.

Він тішився з розірвання Українською громадою контактів з партією трудовиків, що дуже перешкоджало українським депутатам вести свою роботу, «добиватися своєї мети – автономного ладу в цілій Росії та визволення України з неволі»¹². Микола Залізняк радів із поправок, внесених громадою до законопроекту про народну освіту. Він, зокрема, зазначав: «А щоб кому було учити дітей української мови, то Громада домогалася: 1) щоб сей час завершено курси української мови, літератури та історії для вчителів; 2) щоб почали викладати українську мову по вчительських семінаріях на Україні; 3) щоб в університетах Київському, Харківському й Одеському доведено кафедри української мови, історії та літератури»¹³.

За організацію студентських заворушень М. Залізняка 4 червня 1907 р. відраховували з Київського університету, а за участь у національно-революційному русі засудили на довічне ув'язнення до Сибіру. Він утік із Лук'янівської тюрми, 1908 р. емігрував до Галичини й оселився у Львові.

Тут став студентом філософії Львівського університету. Іван Крип'якевич, також у той час студент університету, так описав зовнішній вигляд Миколи Залізняка й деякі риси його характеру: «Був середнього зросту, повного обличчя, в окулярах (близькозорий), досить флегматичний, товариський, хоч дещо тримався на стороні; на зборах виступав як непоганий промовець. Товариші-емігранти дразнили його прозвищем “Гайдамачка”, може це був його псевдонім»¹⁴.

Уже 7 листопада 1909 р. М. Залізняка обрали головою Українського студентського союзу, заснованого в липні 1909 р. на 3'їзді українського поступового студентства вищих шкіл Австрії та Росії, він входив також до видавничої комісії союзу¹⁵. Протягом чотирьох семестрів у 1909/1911 рр. (із перервою в зимовому півріччі 1910/1911 н. р.) Микола Залізняк вивчав історію, відвідуючи лекції та науковий семінар професора Михайла Грушевського. Цікавий факт: знайомство М. Залізняка з майбутнім учителем сягало ще сімферопольських часів, коли кримський гімназист у листі від 2 квітня 1905 р. просив львівського професора надати йому інформацію про літні курси з українознавства у Львові, висловлюючи намір їх відвідати¹⁶.

¹¹ Залізняк М. Російська Україна та її відродження. Львів, 1910. С. 66.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 68.

¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 314. Оп. 1, папка 286. Арк. 85.

¹⁵ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 145–146.

¹⁶ Тельвак В., Педич В. Персональний склад Львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2015. Вип. 36. С. 30.

У Львові Микола Залізняк мав доволі тісні стосунки з Михайлом Грушевським, отримав від нього посаду практиканта-археолога в Музеї НТШ і тему наукової роботи – добу Івана Мазепи. Збираючи потрібні для роботи матеріали, М. Залізняк брав участь в археографічних експедиціях як член Архівної комісії НТШ, досліджував московські архіви, зокрема архів «Иностранных дел», дозвіл для нього дістав М. Грушевський¹⁷.

Про початок роботи в Архіві іноземних справ у Москві М. Залізняк подав 5 квітня 1910 р. М. Грушевському детальний звіт. Повідомив професорові, що, прибувши до Москви (з фальшивим паспортом на ім'я Романа Дащинича-Кульчицького), несподівано зустрів в архіві товариша по Київському університету, якому довелося пояснити обставини конспірації.

У кореспонденції автор ретельно занотував свої архівні пошуки матеріалів, пов'язаних із гетьманом Іваном Мазепою, виклав плани подальшої праці в Румянцевському музеї та Архіві юстиції, проблеми з копієстами. Наприкінці листа дав адресу свого місця проживання в Москві¹⁸.

У другому листі до М. Грушевського від 9 квітня 1910 р. М. Залізняк інформував про знахідки в Архіві іноземних справ, зокрема про виявлене у великій кількості листування Мазепи з московським «правительством», його листування з іншими полковниками, Січчю та іншими (приблизно 500 документів за 1672–1687 рр. та 1 050 документів безпосередньо доби гетьманування Мазепи)¹⁹.

Проте внаслідок життєвих колізій молодому історикові не вдалося підсумувати пошуки зі згаданої теми науковою друкованою розвідкою. Як зазначав І. Крип'якевич, хоч у студентські роки М. Залізняк готувався до наукової роботи, до чого його заохочував М. Грушевський, та не освоїв якоїсь конкретної спеціальності²⁰. Зрозуміло, що на це вплинула низка об'єктивних причин.

Потрібно зазначити, що у травні 1910 р. якийсь час велися розмови про український університет у Львові, питання якого особливо загострилося ще на початку ХХ ст. Виступаючи 30 червня 1910 р., тодішній міністр освіти і віросповідань граф К. Штюргк на засіданні бюджетної комісії уряду Австро-Угорщини не згадав про цю надзвичайно важливу для українців справу. Тому певна частина української галицької інтелігенції, для якої, за словами Костя Левицького, боротьба за український університет стала «альфою і омегою наших національних змагань», почала сумніватися в можливості її реалізації найближчим часом²¹. До цієї групи інтелігенції приєдналася й більшість української студентської молоді. Для аналізу й оцінки ситуації, що

¹⁷ Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський. Щоденник за 1910 р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hurych_Ihor/Schodennyk_M_Hrushevskoho_za_1910_r.pdf

¹⁸ Лист Миколи Залізняка до Михайла Грушевського. 5 квітня 1910. Москва. URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0004520

¹⁹ Лист Миколи Кіндратовича Залізняка до Михайла Сергійовича Грушевського. 9 квітня (за н. ст.) 1910 р. м. Москва. URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0004521

²⁰ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1, папка 286. Арк. 84.

²¹ Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку ХХ століття. *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць.

склалася, студенти 1 липня 1910 р. скликали нелегальне віче, організоване Комітетом української молоді. Свою роботу воно розпочало о 7-й годині ранку в залі товариства «Сокіл», згодом продовжило в будинку університету. У присутності майже 200 представників української молоді з рефератом щодо «університетського питання» виступив голова Українського студентського союзу М. Залізняк, який сказав, що день 1 липня 1910 р. буде переломним і відтоді почнеться планова боротьба за український університет. Під час його виступу польські студенти почали барикадувати коридор. Микола Залізняк і головуючий на зібранні Адам Коцко закликали українських студентів не звертати уваги на ці дії поляків²². Після закінчення виступу між вічевиками і студентами-поляками відбулася сутичка, а згодом перестрілка з пістолетів, внаслідок якої слухач правничого факультету, член Української соціал-демократичної партії А. Коцко загинув через вогнепальне поранення в голову²³.

Поліція затримала майже 300 студентів, із яких заарештувала 101 українця, поляки ж фігурували лише як свідки. Більшість заарештованих студентів після чотириденного тримання у в'язниці відпустили. Надалі одних звільняли, інших повторно затримували, і така невиразна ситуація тривала аж до середини вересня. Тільки 18 вересня звільнено всіх затриманих, окрім «обтяжених», як тоді говорилося, Миколи Залізняка й Осипа Охримовича. Вони вийшли з в'язниці після внесення грошової застави через вісім днів²⁴.

Судовий процес проти 101 українського студента розпочався 4 лютого 1911 р. Всі учасники боротьби за український університет були засуджені на термін від 14 днів до 3 місяців ув'язнення. А п'ятеро, серед них і М. Залізняк, дістали по шість місяців тюрми²⁵. Доказом його провини, крім виступу на вічі, були опубліковані статті в часописі «Молода Україна» із закликом до боротьби за український університет: «Покажімо, що поки не буде українського університету у Львові, доти не буде спокою і правильної науки у Львівському університеті. Покажімо нашим ворогам, що для них краще буде раз покласти край цій справі, самим жадати утворення самостійного українського університету у Львові»²⁶.

За вироком суду М. Залізняка відрахували з університету назавжди, і після відбуття покарання він, як підданий російської держави, був «видалений з краю, міст і країв, репрезентованих у Раді державній»²⁷, тобто висланий за межі Австрії – до Будапешта, хоч проживав здебільшого в Німеччині. У листі до А. Жука від 12 листопада 1912 р. М. Залізняк підтверджував своє місце перебування: «Давно вже не писав я тобі – от мандрував з Пешту до Відня, а з Відня сюди... тепер сиджу в Липську і нікуди рушати поки що не думаю»²⁸.

Львів, 1999 [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск' 1999]. С. 421–430.

²² Гурак І. Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 р. *Українознавчі студії*. 2008. № 8–9. С. 308.

²³ Хто вбив Коцка? Львів, 1911. С. 15–17.

²⁴ Польський суд почався. *Діло*. 1911. 1 (14) лютого.

²⁵ Терлецький М. 60 років тому (Процес 101-го). *Свобода*. (Джерсі Сіті). 1970. 17 липня.

²⁶ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 50.

²⁷ Там само. Оп. 77. Спр. 365. Арк. 31.

²⁸ Гирич І. Українські есдеки: між національним і класовим вибором. Листи В. Винниченка, М. Залізняка, Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року). URL: <https://i-hurych.name/>

Потрібно зазначити, що під час слідства й висилки про свого учня і співробітника клопотався М. Грушевський, який у щоденнику за 1910–1914 рр. занотував: «...говорив про Залізняка комісару, щоб не висилали»²⁹.

У Німеччині М. Залізник, заручившись підтримкою М. Грушевського, навіть спробував вступити до одного з німецьких університетів. І в цьому не було нічого дивного, адже ще у Львівському університеті його іншою пристрастю, крім історії України, за порадою М. Грушевського, стала тодішня система державного устрою західних країн, а також провідні напрями історії, історіографії та теорії й методології історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цікаво, що в середовищі колег по львівській школі він запам'ятався саме тим, що «цікавився більше західною історією»³⁰.

Про свої праці з історіографічної тематики молодий дослідник неодноразово доповідав на засіданнях історично-філософської секції НТШ. Добре володіючи європейськими мовами, М. Залізник популяризував інтелектуальні ідеї тогочасних західноєвропейських творців історіографічних нововведень, рецензуючи та перекладаючи їхні праці українською мовою³¹.

Микола Залізник, талановитий молодий дослідник, відзначився і як добрий рецензент праць відомих українських вчених – Михайла Грушевського³² та В'ячеслава Липинського³³.

Варто згадати його рецензію на працю Дмитра Донцова «Модерне москвофільство», яку він ґрунтовно розкритикував, намагаючись заперечити твердження автора про шкідливість російських впливів для України. Він вважав, що в той час український загал не міг обійтися без російського впливу, не маючи тісних контактів із Заходом. Але й наголошував, що особливої загрози з боку росіян для тогочасного українства не було, бо українське суспільство вже тоді вміло і могло такі речі відрізнити. Микола Залізник не погоджувався з Дмитром Донцовим стосовно рівня русифікації українців, оцінки надбань та значення для них російської культури, з якої українське громадянство черпало цінності не для власної денационалізації та асиміляції, а для визнання її вартості і переймання науки для своєї діяльності. Рецензент стверджував, що доки Україна перебуватиме в межах Росії, українська суспільність муситиме цікавитися загальнодержавними справами і не зможе звільнитися від російського впливу³⁴. Він також брав активну участь у роботі статистичних, бібліографічних та етнографічних комісій НТШ³⁵. Крім статей, рецензій у Записках НТШ (1909–1914), М. Залізник понад більше 40 публікацій у Літературно-науковому віснику, а також у «Украинской жизни».

²⁹ Ревера Б. Відображення руху за український університет у Львові на сторінках галицької преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 58–74.

³⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 90.

³¹ Тельвак В., Педич В. Персональний склад Львівської історичної школи... С. 31.

³² Залізник М. [Рец. на]: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911. Літературно-науковий вісник. Львів, 1911. Т. 54. С. 534–536.

³³ Кіндратович М. [Микола Залізник]. Під прапором ідей. *Діло*. 1912. Ч. 198.

³⁴ Залізник М. Про «Модерне москвофільство». *Літературно-науковий вісник*. 1913. Т. 64. Кн. ХІ. С. 360–371.

³⁵ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові (Хроніка НТШ). Львів, 1909. Ч. 40. С. 5, 18–19; Хроніка НТШ. Львів, 1914. Ч. 53. С. 28.

Друкувався і в періодичній пресі, дописував до київських тижневиків для селян і робітників, ілюстрованого популярного тижневика «Засів» (1911–1912), за редакцією Михайла Грушевського, а також до газети політичного, економічного літературно-наукового і популярно-освітнього напрямку «Рідний Край» (1910–1911), видавцем і редактором якої була Ольга Косач (Олена Пчілка)³⁶. Постійно друкувався на шпальтах популярного часопису «Село» (1909–1911), за редакцією М. Грушевського, де майже щотижня подавав огляди «З закордонної України» та «З закордонного життя», невеликі повідомлення: «Українці в австрійському парламенті», «Товариства “Січі” на Буковині», «Товариство “Просвіта” в Галичині», «Наукове товариство імені Шевченка у Львові», «Велика боротьба», «Економічна діяльність галицької “Просвіти”» тощо³⁷.

У молоді роки М. Залізняк опублікував низку праць, перекладів, серед них: «Король та народ. Картини з історії Англії» (1908); «Оповідання з історії української землі. Нариси стародавньої культури» (1909); «Як французькі селяни собі землю добували» (1909); «Велика індустрія на полудневій Україні» (1910). Він автор популярних книжок «Просвітні листки», «Національна автономія», а також статей у часописі «Молода Україна» (квітень–травень, червень–липень 1910 р.), виданих під псевдонімом Микола Заволока: «До боротьби», «Українська справа і українське студентство», у яких закликав українське суспільство докласти всіх зусиль для заснування українського університету у Львові³⁸.

Потрібно дещо більше уваги приділити його роботі «Російська Україна й її відродження». В опублікованій 1910 р. книжці подано коротку історію українського руху в Росії з початку ХХ ст., у якій досить добре показано змагання українського народу за права рідного слова, українську школу, висвітлено роботу українських революційних партій, заснування української преси, видавництв, діяльність українців у Думі тощо. Загалом, використано доволі широкий матеріал про просвітньо-культурний і політичний рух в Україні за останні часи. Ця книжка давала українським читачам по обидва боки австро-російського кордону можливість багато дізнатися про український національний рух.

У відгуку на цю працю І. Крип'якевич дав певні поради авторові щодо написання наступних книжок: «Для читача з народу, цікавіші книжки, де подано мало фактів, але ті факти змальовані ярко і широко»³⁹. Потрібно зазначити, що тоді книжка М. Залізняка була єдиною популярною працею, яка охоплювала майже всі сторони українського національного життя.

Микола Залізняк вірив у майбутнє українського народу, у якого після 1905 р. «прокинулася і розвивалася серед нього національна свідомість». Він вважав, що вже тоді відродження охопило весь український народ, який сам знову став до боротьби за свої права, «видерті в нього московським урядом». «А коли до боротьби стає нарід, – наголошував автор, – можна бути певним, що скорше чи пізніше, а він таки розтратить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність»⁴⁰.

³⁶ Залізняк Микола Кіндратович. URL: <https://www.wiki.uk-ua.nina.az/>

³⁷ Сидоренко Н. Залізняк Микола Кіндратович. *Українська журналістика в іменах*. Львів, 2009. Вип. 9. С. 108–109.

³⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 304. Арк. 48–50.

³⁹ Крип'якевич І. Микола Залізняк «Російська Україна й її відродження». *Молода Україна*. 1910. Ч. 2. С. 75–76.

⁴⁰ Залізняк М. *Російська Україна й її відродження*. Львів, 1910. С. 70–71.

Самостійницька ідеологія М. Залізняка ґрунтувалася на серйозних політичних роздумах, що давали йому змогу прогнозувати можливі події міжнародного життя. Будучи австрофілом, він пов'язував самостійність України в разі конфлікту Австро-Угорщини з Росією із зацікавленою стороною – Наддунайською монархією. Передбачав, що з балканської війни 1912 р. почнеться «цілий переворот в політичних відносинах всієї Європи, який не може минути без сліду і для нас (українців)». Микола Залізняк наголошував, що тодішні Балканські держави повинні зайняти «місце Туреччини в концерті великих держав», це звільнить їх від російської залежності, а їхнє економічне зростання закриє «Австрії дорогу на Балкани і через Балкани». Тому Австрія буде змушена «звернути увагу і апетит в сторону українських провінцій в Росії» і для неї «одиноким виходом буде лише Україна»⁴¹.

На думку М. Залізняка, настав той час, коли потрібно виправити національно-політичну ідеологію, охопити весь український рух, виявити національно-політичну активність, брак якої був «головною хворобою і українських соціал-демократів і українських соціалістів-революціонерів». Він наголошував, що поки українці не виявлятимуть цієї активності, доти завжди будуть «мертвим етнографічним додатком до російських партій, доти всі навіть “свідомі українці” будуть масово працювати в російських рядах». Микола Залізняк застерігав український політикум, що без створення дієвого національного політично-революційного українського напрямку «весь український рух на довгі десятиліття знову застрягне в принциповій неясності й існуванні “для домашнього обиходу” (в найширшому розумінні цього слова), а тим самим прогавить і не використає цілого ряду тих можливостей, які дають обставини навіть теперішнього російського життя»⁴².

Варто зазначити, що в середовищі українських есдеків внутрішньо-партійна дискусія завершилася остаточним розходженням на ортодоксів і молодоукраїнців на ґрунті вироблення стратегії партії в питанні ставлення до ідеї самостійної України. Микола Залізняк, хоч визнавав себе есером, поділяв із соціал-демократами ідею української самостійності. На його думку, у той час була вдала міжнародна кон'юнктура для виходу української проблеми на рівень європейської геополітики. І заради спільної ідеї української незалежності партії мусять згуртуватися, без огляду на їхню «класову природу».

У серпні 1913 р. М. Залізняк повернувся до Львова. Тут він продовжив працювати в музеї НТШ, розробив музейний каталог, а також дописував до часопису «Діло»⁴³.

Із вибухом Першої світової війни, вже 5 серпня 1914 р., Микола Залізняк, замість вибулого Олекси Назарієва, був прийнятий до утвореного 4 серпня у Львові Союзу визволення України (СВУ) – загальнонаціональної, безпартійної організації українців Наддніпрянщини, яка для реалізації свого головного постулату – державної незалежності України – виступила на боці Центральних держав⁴⁴.

⁴¹ Лист Миколи Залізняка до Андрія Жука від 11.XI.1912. *І. Гурич. Українські есдеки: між національним і класовим вибором...* URL: <https://i-huyych.name/>

⁴² Там само.

⁴³ Патер І. Львів – осередок наддніпрянської політичної еміграції у 1900–1939 роках. *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2018. Вип. 14. С. 118.

⁴⁴ Там само. С. 120.

На першому засіданні Головної Української Ради (ГУР) із подання Івана Боберського було прийнято рішення запросити Миколу Залізняка на наступне засідання Ради. Хоча союз не входив до складу ГУР, проте отримав своє представництво (два місця з дорадчим голосом) і в такий спосіб був поінформованим про хід її справ. На засіданнях ГУР упродовж серпня 1914 р. завжди були присутні представники СВУ: спочатку – М. Залізняка і А. Жук, а потім – Д. Донцов і А. Жук⁴⁵.

У вересні 1914 р., замість Д. Донцова, головою СВУ обрали М. Залізняка. Із його приходом до керівництва в роботі союзу сталися певні зміни, зокрема, поступово розширювалася діяльність у різних європейських країнах, продовжилася праця в Галичині та Буковині. Тут діяли підпільні осередки, завданням яких було всіляко перешкоджати роботі російського військового командування та цивільної адміністрації, готуватися до проведення терористичних актів тощо. У Львові підпільною організацією СВУ у 1914 р. – на початку 1915 р. керував письменник, редактор і громадський діяч Микола Курцеба, який співпрацював із Миколою Залізняком⁴⁶.

За свої українські переконання та громадсько-політичну діяльність Микола Курцеба разом із Володимиром Охримовичем, Мироном Горникевичем, Миколою Шухевичем, о. Осипом Боцяном і Ганною Неділько (дружина Андрія Жука) 28 травня 1915 р. був висланий у Сибір у Єнісейську губернію⁴⁷.

За головування М. Залізняка значно посилювалися зв'язки союзу з австрійським генштабом і розвідкою, організація отримувала від них значні кошти. Зрозуміло, що проти цього різко протестували окремі члени Президії СВУ, зокрема Мар'ян Меленевський, якому Залізняка погрожував навіть ув'язненням і «накреслив вигляди видати його на смерть», тобто розстріляти⁴⁸.

Диктаторські методи керівництва М. Залізняка, перехід до змовницьких, терористичних та нерідко авантюрних методів боротьби з небажаними йому особами викликали обурення і серед членів Президії СВУ, і з боку багатьох його прихильників, загрожуючи розвалом організації. Після донесення представника союзу в Бухаресті, галицького соціал-демократа Миколи Цеглинського, в МЗС Австро-Угорщини про непевні та протизаконні дії Миколи Залізняка, його у другій половині 1914 р. усунули від керівництва СВУ, а роботою союзу від того часу керувала колективна Президія⁴⁹.

Від кінця 1914 р. до літа 1918 р. М. Залізняка перебував у Відні – очолював Закардонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та провадив активну публіцистичну й видавничу діяльність. У 1915 р. за сприяння УПСР та завдяки активній участі М. Залізняка у Відні вийшло друком 38 видань з української політики, суспільних наук, національного та релігійного питань. У серії видань із національного питання видано твори Михайла Драгоманова та соціалістичних теоретиків національної справи Карла Реннера, Карла Каутського й інших. Із суспільно-економічних видань опубліковано кілька передруків – О. Баха «Економічні

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Нахлік Є., Нахлік О. Курцеба – письменник-борець. URL: <https://zbruc.eu/node/97273>

⁴⁷ На Сибір. *Свобода*. 1915. 12 серпня.

⁴⁸ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». Український самостійник. 1969. № 4. С. 32.

⁴⁹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 76–77.

нарис» (переклад М. Залізняка), Ф. Лассала «Про суть конституції» (переклад І. Франка), «Самодержавство й народоправство» (переклад С. Дольницького)⁵⁰.

Видавництво М. Залізняка «Політична Бібліотека» публікувало книжки і брошури політичного та соціального змісту, у яких висвітлювалися національні питання. Протягом 1915–1916 рр. у Відні вийшло друком 12 видань «Політичної бібліотеки», серед них: «Галичина: політико-історичний нарис з приводу світової війни» С. Томашівського, «Чому ми хочемо самостійної України?» С. Рудницького, «Старі хартії вольности» М. Драгоманова, «Утворення українського коронного краю в Австрії» М. Лозинського та інші. У цій книжці автор розглянув і обґрунтував основний політичний постулат українського народу в Австрії – правно-державну самостійність через вилучення української частини Галичини в окрему автономну провінцію Австрійської держави, щоб у тодішній «переломовій хвилі завершити те, що розпочали предки наші в хвилі іншого перелому, в 1848 р.»⁵¹.

Варто відзначити працю М. Залізняка «Українці, Росія й війна», присвячену питанням українства в Росії. Автор на основі заміток і матеріалів охарактеризував становище України під час війни, проаналізував позиції та підходи до війни різних українських партій Наддніпрящини, деяких російських партій і політиків. Головним завданням твору було роз'яснення широкому колу української громадськості позиції соціалістів-революціонерів щодо війни та виголошення гасла незалежності України.

На титульному аркуші багатьох видань партії есерів вміщено революційне гасло: «Боротьбою здобудем ми право своє!». Бібліограф Іван Чепига зазначав, що партія соціалістів-революціонерів своїми виданнями «сильно збагатила убогу ще українську літературу не в одній області... Вислід її праці на еміграції буде слідний далеко геть по війні»⁵².

Засадниче обґрунтування потреби утворення самостійної Української держави дав М. Залізняк у брошурі «Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?», виданій УПСР 1915 р.⁵³. Певні питання, підняті у цій роботі, зокрема про політику Росії щодо України, є надзвичайно животрепетними й актуальними для сьогодення.

Автор зацентрував, що з погляду української національної справи, а також ставлення до України російського уряду, політикуму і громадянства український народ в той час не мав жодних підстав надалі перебувати у складі Росії. Тому, зважаючи на тяжке загальне становище українців, їхню боротьбу за найелементарніші національно-політичні права, поразка Росії та відірвання від неї, якщо не цілої, то бодай частини української території, стала би найкращим вислідом світової війни. Микола Залізняк був переконаний: доки від Росії не відокремляться Україна і Польща, доти в Європі зберігатиметься мілітаризм, періодично виникатимуть страшні воєнні конфлікти, безприкладна агресивність і бажання здобувати все нові й нові території, грабувати їх і нічого не давати взамін. На загарбаних територіях, особливо в Україні й Польщі, Московська держава безоглядно нищила вищу культуру цих країв, прагнучи повністю змосковчити землі.

⁵⁰ Морозова І. Українська еміграційна книга у Відні періоду Першої світової війни та визвольних змагань. URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2013/JRN/PDF/7.pdf>

⁵¹ Лозинський М. Утворення українського коронного краю в Австрії. [Б. м.], 1915. С. 2.

⁵² Чепига І. Українська літературна продукція на еміграції у Відні: (бібліографічний огляд від серпня 1914 р. до мая 1916 р.). Відень, 1916. С. 9.

⁵³ Залізняк М. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? Відень, 1915. 12 с.

Микола Залізняк стверджував, що для українців дуже сумною історичною подією стала Полтавська перемога Петра I в 1709 р., яка перетворила Московщину на Російську імперію, а з України, замість країни з досить демократичним як на той час політичним устроєм, зробила звичайну провінцію. На думку автора, якщо б Росія не мала у своєму складі України та Польщі, царату вже давно б не існувало. Зрозуміло, що ці незалежні країни звільнилися б від страшного національно-культурного визиску російським царизмом і цілком закономірно досягли б вищого ступеня розвитку, ще до війни стали би справді «рівноправними і рівноправними членами концерту європейських демократичних держав»⁵⁴. Публіцист рішуче виступав проти національно-культурного гноблення українського народу. «Лише москалі (як націоналісти, так ліберали й соціалісти), – наголосив він, – можуть і досі думати, що можна з користю для культури й розвитку самого українського народу позбавити його такої основної й конечно потрібної передумови всякого людського розвитку, як рідна мова»⁵⁵. У праці зазначено, що Росія позбавила Україну самостійного економічного розвитку, нещадно грабуючи і виснажуючи її природні та людські ресурси.

Микола Залізняк гостро критикував окупаційну політику Росії в Галичині, загарбання якої мотивувалося традиційним способом – в ім'я прилучення до «Руси» «під'ярменного руського народу», в ім'я визволення від «німецького» ярма, хоч галицькі українці з власної волі стали на бік Центральних держав, активно виступили проти своєї мнимої визволительки – Росії. Дії російських окупантів у Галичині – «це похід з вогнем і мечем» для остаточного знищення українського руху, культури і народу⁵⁶.

«Залізмом і кров'ю вчить життя народи Європи розуму, – підкреслював М. Залізняк. – Теперішня війна – це лише одна лекція. І сенс лекції є той, що доки існує російська імперія, доти не можна там думати... про безпечний розвиток демократії... Без побиття й розбиття Росії нема що думати про європейський поступ... А розбиття Росії неможливе без визволення України від її панування»⁵⁷.

Тож дуже добре, що нині, коли відбувається кровопролитна російсько-українська війна, політики, дипломати і громадянство Заходу нарешті зрозуміли, що визволення України від російського загарбника перебуває в інтересах міжнародної спільноти.

У 1916–1917 рр. зі зміною ситуації на австро-німецько-російському фронті частина української еміграції почала повертатися на рідні землі, проте не сім'я Залізняків. Миколу затримували різні політичні та видавничі справи, а для дружини Олени тут сповнилося одне з її життєвих призначень – вона стала матір'ю. У Відні в сім'ї Залізняків народилася донечка Олена (1917) і син Юліан (1918).

Революційні події в Україні у березні 1917 р. застали М. Залізняка у Відні, де він закінчив видання двох великих серій – разом 64 книжки і брошури (одна від Української партії соціалістів-революціонерів, а друга як «Українська політична бібліотека»)»⁵⁸.

⁵⁴ Там само. С. 4.

⁵⁵ Там само. С. 5.

⁵⁶ Там само. С. 10–11.

⁵⁷ Там само. С. 12.

⁵⁸ Залізняк М. Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському. Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин 9.II.1918 р. – 9.II.1928 р. / спомини та матеріали зладив і попередив вступом І. Кедрин. Львів;Київ, 1928. С. 49.

За дорученням посла до австрійського парламенту М. Василька для МЗС Австро-Угорщини М. Залізняк підготував еляборат (твір, своєрідну аналітичну записку) «Українська справа й австро-угорська дипломатія». У цьому творі автор критикував Австро-Угорщину за те, що замість використання українців Галичини в інтересах держави, їх віддали на поталу полякам, а також негативно оцінював москвофільські дії австро-угорської дипломатії перед війною і її немудру політику в українському питанні в 1914–1916 рр.⁵⁹ Крім того, Залізняк підготував для МЗС і передачі цісареві Карлові коротку характеристику українських політичних партій та окремо еляборат про неминучу потребу утворення Української держави⁶⁰.

У травні 1917 р. він отримав повноваження від послів Української парламентарної репрезентації К. Левицького, М. Василька і Є. Олесницького відкрити у Стокгольмі українське інформаційне бюро. Тут М. Залізняк налагодив зв'язки з інформаційним бюро Центральної Ради, отримуючи з першоджерел відомості про політичні події у Наддніпрянщині взагалі і Києві зокрема. Цю інформацію він детально подавав до Відня послу М. Василькові, а також відповідні еляборати, огляди й комунікати про український рух із державно-самостійницького погляду урядовим і військовим чинникам Австро-Угорщини та Німеччини⁶¹. Нав'язав контакти з фінським, литовським, естонським еміграційними комітетами, навіть з делегатами індуського революційного комітету⁶².

Найтисніші стосунки М. Залізняка були з фінськими патріотами у Стокгольмі, зокрема із представником делегації за визволення Фінляндії у «Союзі поневолених народів Росії» доктором філософії Германом Гуммерсом. Він у листопаді 1917 р. таємно привіз у Гельсінкі підготовлений М. Залізником меморандум про державний устрій України, на основі якого Сенат Фінляндії виробив проєкт про визнання Української Народної Республіки. Вже 1 січня 1918 р. сенат прийняв рішення відрядити до Києва делегацію з повідомленням українського уряду про проголошення Фінляндією незалежності. Проте на заваді стала громадянська війна у Фінляндії та більшовицька агресія проти УНР⁶³.

У січні 1918 р. за сприяння посла М. Василька, отримавши дозвіл від міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна, М. Залізняк став учасником мирних переговорів між Почвірним союзом і УНР у Бересті-Литовському. Він був причетний до розробки проєкту мирного договору між УНР і Почвірним союзом із метою утворення окремого українського коронного краю в Австрії. Це вперше на міжнародному рівні був зафіксований державний зв'язок Холмщини зі Східною Україною, турбота наддніпрянців про долю українців Східної Галичини і Буковини. На жаль, подальші дії в Україні та Європі не сприяли реалізації досягнутих успіхів молодого української дипломатії 9 лютого 1918 р. у стародавньому українському Бересті.

На думку М. Залізняка, після закінчення Берестейського миру можна було б укласти військовий союз із Німеччиною і поставити відносно великі військові

⁵⁹ Залізняк М. Моя участь у мирових переговорах... С. 52.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С. 54–55.

⁶² Там само. С. 57.

⁶³ Матвієнко В. Герман Гуммерс: біля витоків українсько-фінляндських дипломатичних стосунків початку ХХ століття. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Київ, 2009. Вип. 86. Ч. I. С. 30.

німецькі сили на північних і східних кордонах України для оборони від московських більшовиків. Він вважав, що для України найкраща нагода відокремитися від Росії була в жовтні 1917 р. – одразу після більшовицького перевороту. Для вбереження України від навали московських більшовиків, за твердженням М. Залізняка, треба було укласти мир із Центральними державами, тоді б не сталося ні Гетьманату, ні повстання проти гетьмана і не було б цієї анархії, яка врешті «привела Україну в ярмо московсько-жидівського большевизму». Він заявляв, що для виправдання діяльності тодішніх політиків можна знайти різні причини. «Але факт, на мою думку, – наголошував М. Залізняк, – залишається фактом, що вони були кепські провідники, слабодухи, короткозорі, боязкі, що вони ані не мали сильної волі до влади, ані не були на стільки політично вироблені, щоби свідомо і планово вести свій нарід до здійснення його найвищої цілі – до створення власної держави»⁶⁴.

Микола Залізняк розумів, що йому можуть дорікнути за легкість висловлювання міркувань і роздумів 10 літ по тому, адже історія не має умовного способу – якби. Тому відповідав, що «кожний політик мусить докладно знати політичну минувшину свого народу і мусить студіювати її критично, щоби зрозуміти, які помилки і чому були зроблені, щоби вистерігатися повторення їх»⁶⁵.

Уже 25 липня 1919 р. тимчасово (до затвердження Директорією і наказу МЗС УНР від 1 серпня 1919 р.) М. Залізняка призначили послом у Фінляндії. На початку жовтня 1919 р. він прибув до Гельсінкі, де був прийнятий міністром закордонних справ Р. Холсті, якому вручив вірчу грамоту і лист МЗС УНР. Коло зовнішньополітичних завдань, які стояли перед українськими дипломатами у Фінляндії, не було широким, головню полягало в інформуванні громадськості цієї країни про події в Україні та приверненні її уваги до справи розбудови української державності.

Успішній діяльності українського дипломатичного представництва найбільше перешкождала відсутність регулярного зв'язку з МЗС та урядом, тобто брак офіційної інформації з Батьківщини, а також заборона радянської Росії проїзду українським кур'ерам⁶⁶.

Департамент чужоземних відносин МЗС УНР визнавав, що технічні труднощі в комунікації ускладнювали зносини з посольством і воно не отримало ні одного звіту від посла з часу його перебування у Фінляндії.

У серпні 1920 р. Микола Залізняк разом із братом Володимиром, який працював у посольстві перекладачем, виїхав із Гельсінкі до Відня під приводом необхідності налагодження фінансових справ посольства, залишивши завідувати всіма справами секретаря посольства Сливенка. Більше до Фінляндії М. Залізняк не повертався⁶⁷. У 1920–1921 рр. був послом УНР в Австрії.

На установчих зборах Всеукраїнської національної ради (ВНР) 4 січня 1921 р. М. Залізняка обрали секретарем як члена «Віденської групи», утвореної внаслідок розколу партії есерів, що прийняла рішення влитися у раду. Постановою III Конференції УСНР від 22–24 травня 1920 р. у Празі Залізняка разом із Ковалевським,

⁶⁴ Залізняк М. Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському. С. 65.

⁶⁵ Там само. С. 65–66.

⁶⁶ Mykola Zaluzniak. URL: <https://www.geni.com/people/Mykola-Zaluzniak/5535997920430133860>

⁶⁷ Там само.

Плевако і Базяком виключили з партії есерів⁶⁸. ВНР була громадською організацією, яка об'єднувала українські національні сили на території, вільній від окупації, а її мета – висловлювати думку українського суспільства⁶⁹.

Повернувшись із Фінляндії до Відня, у 1920 р. подружжя Залізників придбало хату з великим городом у Мауері, недалеко від Відня, куди переїхало 1922 р.⁷⁰.

Ця хата стала центром українського життя. Щосуботи чи неділі приїздили студенти, які любили подискутувати з Миколою Кіндратовичем чи пошукати чогось у його великій книгозбірні. Бували приятелі та свояки. Одного дня завітав до цієї хати і найбільш достойний гість – митрополит Андрей Шептицький – із метою оглянути та закупити бібліотеку Микола Залізняка⁷¹.

У цей час М. Залізник долучився й до громадсько-політичної роботи. Так, у червні 1923 р. він як заступник голови створеного 1920 р. Українського товариства прихильників Ліги Націй зі спеціальними повноваженнями від нього і Бюро міжнародної унії товариства Ліги Націй та як заступник голови Українського національного союзу (міжнародної організації наддніпрянських українців у Європі) приїхав до США. З цієї нагоди українські часописи привітали М. Залізняка на американській землі та подали мету його приїзду – спопуляризувати справу цього товариства і заснувати його філії в США й Канаді⁷².

Микола Залізник у 20–30-х роках ХХ ст. був активним дописувачем до львівського часопису «Діло». Через протипольські статті у «Ділі» в 1928 р. змушений був залишити Галичину й повернутися до Австрії, оскільки мав громадянство цієї країни.

Окрім публіцистичної праці, М. Залізник не покинув і видавничої справи. Він опублікував свої спогади «Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському» в книжці Івана Кедрина «Берестейський мир з нагоди 10-их роковин 9.ІІ.1918 р.–9.ІІ.1928 р. Спомини та матеріали» (1928); «Діти кам'яної доби» (1929); «Як люди до кращого життя доходили. Нариси з загальної історії людської культури» (1929).

У 1945 р. він був заарештований радянською контррозвідкою у Відні й засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі в м. Перм (Росія)⁷³.

Як український соціаліст-революціонер, Микола Залізник все життя працював у партійних осередках, займався виданням і поширенням партійної літератури, друкував статті, рецензії, переклади, огляди в наукових часописах, публікувався у періодичній пресі. Через активну участь в українському національно-визвольному русі був гонимий російським царатом, австрійською владою. Основною справою у своїй діяльності визнавав національне питання, кінцева мета якого – побудова Української самостійної незалежної держави.

⁶⁸ Лист М. Грушевського до Я. Шрамченка від 5 лютого 1921 р. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?>

⁶⁹ Назарук О. Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки. Zbruc. 1921. 15 січня. URL: <https://zbruc.eu/node/103590>

⁷⁰ Олена Залізник. Монографія / ред. І. Пеленська та ін. Торонто, 1987. С. 45.

⁷¹ Там само. С. 45–46.

⁷² Діло. 1923. 13 червня.

⁷³ Герасимова Г. Залізник Микола Кіндратович. Енциклопедія історії України. Київ, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 240–241.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО – РЕДАКТОР ВИДАНЬ СВУ

Дорошенко Володимир Вікторович (30.10.1879–25.08.1963) – громадсько-політичний діяч, бібліограф, бібліолог, літературознавець, історик, перекладач, літературний критик. Дійсний член Українського наукового товариства (1913), НТШ (1925), Української вільної академії наук (1946). Псевдоніми: Білоцерківець, Л. Божко, Д. Володаренко, Дорош, Журба, Книголюб, Куку, Ладим, Ладько, Лікаренко, Лучанин, Маріян, Немирич, Вол. О’Димир, Українець, В. Василь Петровський.

Народився у Петербурзі в сім’ї військового лікаря Віктора Дорошенка й Олександри з Левитських. Походив із гілки козацько-старшинського роду Дорошенків. Уже в 1880 р. батько Володимира отримав посаду земського лікаря на Полтавщині, купив маєток у с. Білоцерківці (тепер Миргородський р-н) і оселився там зі сім’єю. Родина Дорошенків була вже зросійщена і, як пізніше згадував Володимир Вікторович, не просто й не легко наступила його особиста переорієнтація¹. Однак настала вона ще у 4-му класі гімназії, коли він із товаришами читав львівську «Зорю», яку в 1894 р. царський уряд вирішив не допускати до Росії².

Середню освіту В. Дорошенко здобув у класичній гімназії у м. Прилуки у 1892–1898 рр., яку успішно закінчив зі срібною медаллю. Навчався в Московському університеті у 1898–1905 рр. на юридичному й історичному факультетах. У гімназії належав до таємного українського гуртка, а 1900 р. із заснуванням Револьюційної української партії (РУП) молодий В. Дорошенко став її активним діячем. Під час навчання в університеті за участь у студентському русі був ув’язнений і висланий з Москви в Україну під нагляд поліції. Так, російська школа не змогла погасити національної свідомості в душі гімназиста й пізніше студента.

У червні–липні 1904 р. Володимир Дорошенко поєднував навчання з курсами українознавства у Львові, організованими Товариством прихильників української літератури й штуки, а саме його президією, яку очолював Михайло Грушевський; до її складу входили: Іван Франко (заступник), Марія Грушевська, Володимир Гнатюк, Іван Труш (секретар).

¹ Данко О. Володимир Дорошенко – праця для книжної культури. *Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті*: зб. наук. праць. Львів, 2010. С. 102.

² Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. Нью-Йорк, 1951. С. 22.

Програма курсів, або їх ще називали «Літнім університетом», об'єднувала головню три наукові ділянки: історію, історію української літератури й етнографію з погляду українознавства. В основі курсів було загальне навчання, а з деяких дисциплін викладали спеціальні курси. Лекції читали М. Грушевський, І. Франко, С. Томашівський, К. Студинський, І. Брик, Ф. Вовк, І. Раковський³. Заняття тривали місяць – із 23 червня по 22 липня, загалом 90 годин лекцій.

Курси відвідувало багато академічної молоді з Галичини, але значна кількість була й з Наддніпрянщини. Крім Володимира Дорошенка, їх проходили: Дмитро Дорошенко (студент Петербурзького університету), Михайло Деркач (студент Московської технічної школи), Дмитро Розов (студент Петербурзького політехнікуму), Марія Дверницька (студентка вищих курсів фізичного виховання у Петербурзі), а також вже відомі громадсько-політичні діячі: Іван Липа з дружиною, Михайло Ткаченко з дружиною Наталею Романович-Ткаченко, Євген Голіцинський, Олександр Скоропис-Йолтуховський та інші, загалом – 135 осіб⁴.

Зрозуміло, що ці університетські курси сприяли зближенню галичан і наддніпрянців, а спілкування з відомими вченими, крім суттєвого поглиблення освітнього рівня, розширювало політичний світогляд слухачів. За словами Івана Крип'якевича, курси «на ті часи була це замітна подія в національно-культурному житті всієї України»⁵.

Під час навчання у Львові Д. Дорошенко був учасником влаштованих галичанами для наддніпрянців дискусійних вечорів, на яких велася завзята полеміка між соціал-демократами, соціалістами-революціонерами й анархістами. Побував також разом із Д. Дорошенком і М. Деркачем на З'їзді українського учительства в Народному домі, де їх тепло привітали оплесками учасники з'їзду⁶.

Після курсів В. Дорошенко цілий серпень мандрував Гуцульщиною, а вересень прожив на Бойківщині. Ця мандрівка дала йому змогу ближче пізнати життя галицьких українців – інтелігенції та народу. Закінчивши Московський університет, він 1905 р. вступив на службу до Статистичного бюро Полтавського губерніяльного земства⁷.

На початку 1907 р. В. Дорошенко внаслідок провокаційних заходів й адміністративних засобів був притягнений як головний свідок у справі «ліквідаційних» процесів, а потім як головний обвинувачений у вбивстві колишнього воєнного генерал-губернатора генерала Полковнікова. Заарештований у січні 1907 р., просидів до весни 1908 р. у полтавських і київських тюрмах, тричі ставав перед воєнним судом, чудом unikнув вироку. Випущений на волю, В. Дорошенко мусив негайно емігрувати, бо прокурор і Головний військовий трибунал у Петербурзі скасували присуд про звільнення та призначили нову розправу⁸. «Над ним, – пізніше зазначав

³ Крип'якевич І. Університетські наукові курси у Львові 1904 р. (Згадка з 25-ліття). *Діло*. 1929. 30 червня.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1917). Вінніпег, 1949. С. 51; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 47.

⁵ Крип'якевич І. Університетські наукові курси... *Діло*. 1929. 30 червня.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле... С. 59–60.

⁷ Микитка С. Володимир Дорошенко. З нагоди 75-річчя визначного вченого й громадянина. Філадельфія, 1955. С. 8.

⁸ Там само.

Панас Феденко, – висів “Дамоклів меч” самоволі царського деспотизму. Мусів В. Дорошенко перебраться за Збруч»⁹.

У 1909 р. він нелегально виїхав до Галичини й опинився у Львові. Тут в Академічному домі зустрів Івана Кревецького, на запрошення якого восени 1909 р. почав працювати в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка, спочатку як поденний робітник, а з 1910 р. за допомогою М. Грушевського отримав постійну посаду. Знання і працьовитість В. Дорошенка високо оцінили діячі НТШ, і він поволі «вростав» в організовану працю товариства. Йому доручили керування Бібліографічним бюро цієї установи. Відомо, яку велику роль для наукової праці відіграє знання публікацій, виданих у різних країнах. «Володимир Дорошенко, – наголошував П. Феденко, – неначе “вродився” бути неперевершеним бібліографом, мав він величезну пам’ять на назви книг і періодики, зокрема до україністики»¹⁰. Був це початок улюбленої й успішної бібліотечної праці, що тривала майже 35 років.

Восени 1909 р. В. Дорошенко записався на філософський факультет Львівського університету, щоб розширити і поглибити свої знання з українознавства, які, цілком зрозуміло, не міг почерпнути раніше в Московському університеті. У 1913 р. завершив навчання у Львівському університеті, де студював історію України в М. Грушевського, історію української літератури – в О. Колесси, українську мову і літературу – в К. Студинського, історію Галичини – в С. Томашівського й географію – в С. Рудницького. У 1913 р. він став членом НТШ у Києві, а з 1925 р. – дійсним членом НТШ¹¹.

У 1911 р. для лікування виїжджав до Швейцарії та Італії, побував на зворотному шляху у Відні та Закопаному. З виїздом у 1913 р. М. Грушевського зі Львова Виділ НТШ ліквідовано очолюване В. Дорошенком Бібліографічне бюро НТШ, а його призначено заступником директора бібліотеки Товариства – І. Кревецького.

Із вибухом Першої світової війни 4 серпня 1914 р. в Академічному домі у Львові Володимир Дорошенко взяв участь у зборах наддніпрянських політемігрантів – Дмитра Донцова, Андрія Жука і Олекси Назаріїва, на яких було вирішено заснувати безпартійну політичну репрезентацію національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії – Союз визволення України. Головою союзу обрали Д. Донцова, а секретарем – В. Дорошенка. Про заснування СВУ Андрій Жук і Володимир Дорошенко повідомили голову Головної Української Ради (ГУР) Костя Левицького і митрополита Андрея Шептицького, які позитивно сприйняли звістку про створення такої організації та пообіцяли їй всіляку підтримку¹².

З окупацією Східної Галичини російськими військами В. Дорошенко разом зі СВУ переїхав до Відня. Тут відбулася перебудова організації. Спочатку, у вересні 1914 р., зі складу союзу вийшов Дмитро Донцов, а в листопаді 1914 р. від керівництва усунули Миколу Залізняка. Від того часу роботою СВУ керувала колективна Президія¹³.

⁹ Феденко П. Століття будителя (Роковини Володимира Дорошенка). *Свобода*. Нью-Джерсі, 1979. 20 жовтня.

¹⁰ Там само.

¹¹ Микитка С. Володимир Дорошенко... С. 9.

¹² Патер І. Союз визволення України... С. 73–74.

¹³ Там само. С. 76–77.

До обов'язків В. Дорошенка як члена Президії входила відповідальність за видавничу діяльність. Він, зокрема, разом із Михайлом Возняком здійснював редагування і коректуру пресового органу організації – «Вістника Союзу визволення України», який виходив із жовтня 1914 р. по грудень 1917 р., а в січні–листопаді 1918 р. мав назву «Вістник політики, літератури й життя». «Вістник СВУ», без перебільшення, був дуже солідним виданням воєнного часу і, як вважав В. Дорошенко, «має велику вартість і є одним з найважливіших джерел до історії українського визвольного руху під час Першої світової війни»¹⁴.

Вже у другому числі «Вістника» В. Дорошенко опублікував статтю «Короткий огляд розвитку політичної думки та організації на Україні»¹⁵. Автор зазначав, що, незважаючи на скасування Гетьманщини й упадок самостійності, думки про незалежну самоуправу України ніколи не зникали. На початку XIX ст. ця ідея ширилася у масонських ложах, товариствах декабристів, літературному романтизмі. Її перейняло Кирило-Мефодіївське братство, а згодом у більших містах виникли українські громади, у яких гуртувалися свідомі українські сили і формувалася в той період українська ідея.

Наприкінці 1870-х і на початку 1880-х років серед української молоді, як зазначав В. Дорошенко, виявляються сильні радикально-політичні й соціально-революційні течії. Українська молодь мріяла про зреформування Росії на федеративних началах. Виразником українського соціально-політичного радикалізму був Михайло Драгоманов, який мав великий вплив на усе українське громадянство в Наддніпрянщині та Галичині, особливо на молодь. Серед студентства постають гуртки українських соціалістів-федералістів, які згодом називалися радикалами, а в Галичині під впливом ідеї Драгоманова засновується 1890 р. Русько-українська радикальна партія¹⁶.

У статті простежено утворення перших національних партій із конкретними програмами, політичною літературою, партійними пресовими органами, що залучали широкі народні верстви до активної політичної боротьби.

Першою партією в повному розумінні цього слова, тобто з відповідною програмою, організацією й плановою роботою, була утворена 1900 р. славнозвісна Революційна українська партія, яка піднесла історичні права України на самостійне існування. Суто українські домагання в напрямі самостійності України поставила Українська народна партія (1902–1905). Інші українські національні партії: (Українська соціал-демократична партія (УСДРП), Спілка, Українська демократична партія, Українська демократично-радикальна партія, українські соціалісти-революціонери) домагалися федерації народів Росії та широкої автономії для України.

Володимир Дорошенко наголошував, що реакція після розгону II Думи брутально спинила політичне волевиявлення України, проте не змогла зупинити розбудженого життя. Незважаючи на всі перешкоди, у народних глибинах відбувався жвавий національно-культурний рух, українство ширилося стихійно і нестримно,

¹⁴ Дорошенко В. Союз визволення України (3 нагоди 40-ліття заснування). Свобода. Джерсі-Ситі, 1954. 10 серпня.

¹⁵ Дорошенко В. Короткий огляд розвитку політичної думки та організації на Україні. *Вістник Союзу визволення України* (Вістник). Відень, 1914. Ч. 2. С. 4–7.

¹⁶ Там само. С. 5.

зросло в поважну силу, про що засвідчили відомі демонстрації з приводу заборони Шевченківських свят у Києві¹⁷.

Автор статті зазначає, що пережиті 1907–1914 рр. внесли великі зміни в українське національне життя. Не тільки зросли кадри свідомого українського громадянства, але й сильно еволюціонувала українська громадська думка. Особливо це було помітно на українській соціал-демократії, багато членів якої позбулися колективного доктринерства, що спричинило порозуміння й консолідацію всієї української демократії¹⁸.

Він вважав, що в результаті постали дві організації української демократії. Перша – Товариство українських поступовців (ТУП), до якого належали, крім українських радикалів-демократів, також і колишні члени РУП, відтак УСДРП. Програма товариства – спільна праця над виборенням для України прав у Росії, обстоювання та оборона наявних надбань. Друга організація – Союз визволення України, політичним постулатом якого була державна самостійність України. Реалізацію своїх національних стремлінь він пов'язував із розбиттям Росії у війні і в тому напрямі розвивав відповідну діяльність¹⁹.

Цього ж 1914 р. названа вище стаття В. Дорошенка була видана у Відні окремою книжечкою під назвою «Півтора літ української політичної думки. (Від скасування Гетьманщини до нашого часу). Короткий історичний огляд» накладом СВУ.

Володимир Дорошенко рішуче засуджував окупацію російськими військами Східної Галичини, де «горіло огнище нашої національної свідомості», український народ викристалізувався у націю, де знайшли захист наддніпрянські політемігранти, щоб разом із галичанами боротися над визволенням свого народу з чужинецької корми й утворити власну державність – самостійну Україну²⁰. Він наголошував на переслідуванні Греко-Католицької Церкви, що була для українців не тільки релігійною святинею, але й національною твердинею проти ополчення та обмосковлення, викривав насильство і грабунок Галицької землі московитами, їхню ненависть до всього українського та його нищення: арешт митрополита Андрея Шептицького, заборона української мови, школи, літератури, інституції, преси²¹.

Володимир Дорошенко й Олександр Скоропис-Йолтуховський, як репрезентанти СВУ, разом із представниками українського парламентаризму, ГУР, висловили голосний протест проти варварських дій російських окупантів у Галичині та підкреслили, що такі вчинки не зможуть знищити української нації, не узгоджуються з розумінням правової держави й міжнародного права²².

У кінці жовтня 1914 р. СВУ задля реалізації національної ідеї вийшов з ініціативою щодо переформування ГУР у загальноукраїнську організацію. Після довгих перемовин і міжпартійних суперечок тільки 30 квітня 1915 р. галицько-буковинський політичний провід і СВУ прийшли до згоди створення загальноукраїнської інституції, що об'єднувала б усі політичні організації, які підтримували завдання

¹⁷ Там само. С. 5–6.

¹⁸ Там само. С. 6.

¹⁹ Там само. С. 7.

²⁰ Дорошенко В. Проти московського насильства! *Вістник*. 1914. Ч. 3–4. С. 1.

²¹ Там само.

²² Протести. *Вістник*. 1914. Ч. 3–4. С. 2–4.

національної політики, окреслені в Маніфесті ГУР і платформі СВУ²³. На цій же нараді вирішено трансформувати ГУР у Загальну Українську Раду (ЗУР) – спільну організацію всіх політичних чинників соборної України, які своєю остаточною національною метою визначили утворення вільної, самостійної України²⁴.

Програма ЗУР стосовно українських земель під російською займанщиною передбачала створення вільної самостійної держави, а у складі Австро-Угорщини – об'єднання всіх українських земель в один автономний край²⁵.

До складу Ради ввійшов 31 представник від галицько-буковинського політичного проводу, а Наддніпрянщину репрезентували три делегати від СВУ з вирішальним голосом – В. Дорошенко, В. Козловський і О. Скоропис-Йолтуховський, згодом останніх двох замінили М. Меленевський і А. Жук.

Відпоручники СВУ брали діяльну участь у роботі ЗУР, зокрема у виробленні політичної заяви «До всіх народів цивілізованого світу!». У ній Рада звертала увагу світової громадськості на визволення народів, поневолених царатом, передусім українського, найбільш безпощадно гнобленого, якому в Російській імперії відібрано найпримітивніші людські та національні права. «Визволення це, – зазначав автори заяви, – є конечне в інтересі людкості, цивілізації і волі»²⁶.

Своїми публікаціями В. Дорошенко прагнув наблизити день визволення українського народу з-під російського панування, пояснював, що царату не підкорити волелюбних українців. Він наголошував на давніх зазіханнях російського уряду на українські землі у складі Австро-Угорщини, на що його штовхали дві причини: політична – «собрать все русскія земли» і стратегічна – спертися об Карпати як «природну» межу для широкої царської імперії. З цією метою російські урядові і громадські чинники, виявляючи особливий інтерес до «Прикарпатской Руси», нав'язували зносини з галичанами, сіяли перші зерна москвофільства в Галицькому краї, готували ґрунт для майбутнього відірвання і приєднання їх до Росії за російською державною ідеєю. Оскільки росіяни не визнавали національної окремішності українців і рішуче прагнули до їхнього винародовлення, тобто русифікації, В. Дорошенко акцентував: російська політика в Галичині намагається ширити і підтримувати серед місцевого українського населення не лише політичну зраду на користь Росії, як і серед інших слов'ян Австрії, а й зраду національну – відречення від власної національності, від українства²⁷.

Із вибухом війни московити кинулися «визволяти» півавстрійську Україну. Десять місяців Галицька Україна перебувала під російською окупацією, і москалі призвичаїлися вважати її «навіки прилученою» областю. Навіть цар приїжджав до Львова і Перемишля, щоб урочисто засвідчити це приєднання «искони – русского достоянія». «Але був се празник без господаря, – писав В. Дорошенко. – Почалася нова офензива австро-угорських та німецьких армій і російські полчища так же

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 440. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

²⁴ Патер І. Союз визволення України... С. 163.

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 1–2.

²⁷ Дорошенко В. Росія і австрійська Україна. *Вістник*. 1915. Ч. 21–22. С. 1.

швидко почали опорожнювати визволений край, як швидко його зайняли... Страшний привид московського ярма щез»²⁸.

Автор зазначав, що визволення Галичини і Буковини від росіян – «це прообраз недалеко визволення цілого українського народу». Він наголошував на його величезному значенні не лише тому, що «зберіг для українців національний П'ємонт», а «ще більше тому, що б'є Росію в найболючіше місце, завдає тяжкий удар у саме серце московського об'єдинительства, обертаючи в нівець улюблену його мрію про “собирание земель русских”»²⁹.

Так, звільнення галицьких земель з-під російської окупації тепер ставило українське питання не як внутрішню справу Росії, а як міжнародну, допомагало наддніпрянським українцям визначитися національно, вирватися з обіймів все-російського єдинства, полегшувало їхню боротьбу з асиміляцією, підносило ідею української самостійності.

Знаковою стала його стаття «Вражіння очищення Галичини в Росії», у якій автор розкрив реакцію російського суспільства на поразку російської армії весною–влітку 1915 р. на Південно-Західному фронті та втечу московитів із Галичини. Володимир Дорошенко, іронізуючи з висвітлення російською пресою цих подій, наголошував: «Після медових днів наїзду на Галичину, днів тріумфу, нечуваного газетного самохвальства й захвату настали дні “історичної проби”, “всенародного нещастя”, як почали висловлюватися автори давніх веселкових статей, – дні смутку й розчарування»³⁰.

Автор зазначав по упадку Перемишля, що він «був їм ні до чого, а з падінням Львова виразна тривога охопила громадянство царської імперії». «Сподіваємося, – висловлював надію В. Дорошенко, – що на сей раз справа не скінчиться на півдорозі, а дійде до свого щасливого кінця – тюрма народів нарешті розпадеться, а з неї вільний і незалежний вийде Лазар – великострадальний український нарід!»³¹.

Варто наголосити, що В. Дорошенко реально оцінював тодішню ситуацію українського руху. Відступ росіян із Галичини він вважав «знаменним і високоповчаючим» фактом для українців, адже відразу після цього відступу відновилося національне життя. Воно не завмерло навіть «на далекій Україні у найстрашнішій для себе хвилині – в правдиве “время люте”». Українство, зазначав В. Дорошенко, хоч було найсуворіше заборонене, здавлене військовим станом, засуджене цілком на смерть, не піддавалося, не завмирало, а борсалося, не визнавало засуду, і «в останнім часі щораз живіше проявлялося, засвідчуючи повну безсилість проти-української політики»³².

Проте, характеризуючи стан тодішнього українського життя, він застерігав, що в Наддніпрянщині національні здобутки щойно в перспективі, тому потрібно берегти і за можливості розширювати й поглиблювати всі надбання українства у Галичині, оцінити те колосальне значення, яке «мав для української справи взагалі український оаз поза межами царської імперії»³³.

²⁸ Там само. С. 3.

²⁹ Там само.

³⁰ Дорошенко В. Вражіння очищення Галичини в Росії. *Вістник*. 1915. Ч. 27–28. С. 11.

³¹ Там само. С. 12–13.

³² Дорошенко В. Російська Україна в 1916 р. *Вістник*. 1917. Ч. 1. С. 2.

³³ Там само. С. 4.

Заслуговує уваги опублікована наприкінці 1916 р. і розрекламована 1917 р. книжка В. Дорошенка «Українство в Росії»³⁴ про стан українства в Росії. Це був період надзвичайного зацікавлення революцією в Росії, коли погляд кожного українця був звернений підросійську Україну.

У праці досліджено український рух у Росії в культурному і політичному аспектах. Не вдаючись до детального аналізу книжки В. Дорошенка, окреслимо тільки фрагментарно основні віхи українства, висвітлені в цій праці. Автор визначив періоди й центри українського руху. Початок українського відродження (Полтавсько-Харківський період); 40-ві роки XIX ст. (Т. Шевченко та Кирило-Мефодіївське братство); кінець 1850-х і початок 1860-х років (скасування кріпацтва, організація «Громад», Валуєвський циркуляр); 70-ті роки – оживає українство на чолі з київською громадою (Антонович, Житецький, Губинський, Драгоманов, Михальчук, Лисенко, Старицький, Комар, Вовк, Русов та інші). Серед українців поширюється федеративна ідея, а російські революціонери виразно стають на централістичний ґрунт; 80–90-ті роки (таємний царський указ від 18 травня 1876 р. – заборона українського слова, діяльність М. Драгоманова за кордоном, заснування Наукового товариства ім. Шевченка, участь наддніпрянців у галицьких виданнях, заснування політичних гуртків); 1900-ті (оживлення українського руху, створення РУП, «Самостійна Україна», виникнення українських політичних партій, розвиток культурно-національного руху); революція 1905–1907 рр., її вплив на розвиток українства в Росії; здобутки революції (українська преса, українські громадські й просвітні товариства – «Клуби» («Громади») і «Просвіти», Українське наукове товариство в Києві, видавництва, книгарні); політичний рух (українські «Громади» в I і II Державній Думі, боротьба за українську школу, література); реакція і українство (переслідування українського руху, закриття «Просвіт», заборона українських книжок, преси, розв'язання українських «Громад», заборона святкування Шевченківських ювілеїв, вороже ставлення російського суспільства до української справи); розвиток українства в часи реакції (українське письменство і мистецтво, театр, кооперативний рух, взаємини з Галичиною і Буковиною, українська справа в Думі); війна (виникнення ТУП і СВУ).

Володимир Дорошенко з приводу незнищенності та життєвості українства писав: «Упадок української автономії в кінці XVIII в. і повернення України в звичайну провінцію Російської імперії не знищили однаке українства. Незважаючи на всі зусилля російського уряду обмосковити Україну, не дивлячися на люті переслідування, український рух не спинявся ні на хвилину. Бували часи, що нібито настав кінець українству, сливе не видно було його на поверхні життя, але так лише здавалося: в глибинах народніх не погасла іскра свідомости ніколи, ждучи лише догідної хвилі,

³⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. 3 портретами. Відень, 1916. 116 с.

щоб вибухнути ясним полум'ям. За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюється мимо всіх перепон в новочасну націю»³⁵.

За свої державницькі позиції та переконання В. Дорошенко, як і весь СВУ, піддавався наклепницьким вигадкам і з боку російських громадсько-політичних діячів, і від представників російського Генерального штабу. Вони докоряли В. Дорошенкові за вітальні телеграми до урядів Центральних держав, які він підписав від імені Президії СВУ з нагоди здобуття австро-німецькими військами Холма і Луцька, називаючи це низькопоклонством, «щілуванням чобіт Вільгельма»³⁶. За словами самого автора, такі телеграми свідчили не про якесь піддобрення, а про ще більше привернення уваги міжнародних чинників до українського питання³⁷.

Із приводу різних наклепів, спрямованих проти діяльності СВУ, метою яких був підрив авторитету й довіри до цієї організації і загалом до українців, члени СВУ видали низку протестів. Зокрема, М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський у Стокгольмі 1917 р. опублікували відповідь наклепникам «Что же такое “Союз освобождения Украины” (Ответь российскому Генеральному Штабу на его “Извещеніе о названомъ Союзы”»).

Володимир Дорошенко в часописі «Українське слово» надрукував статтю «В справі ревеліцій російського генерального штабу про “Союз визволення України”», якій з'ясував стосунки СВУ і Центральних держав та причини, що спонукали його вибрати свою політичну позицію на час війни. «Під цим голосним іменем “ревеліцій” [сенсацій – І. П.] специфічний жандармсько-шпійонський твір, – наголошував автор, – літературна якість якого так добре znana всім, хто мав приємність побувати під російським “судом і слідством” у справах політичних»³⁸.

Володимир Дорошенко зазначав, що в час війни діячів СВУ різні «приятелі» обмовляли перед урядами Центральних держав як москалів і російських шпигунів. Тут ішлося про голову Центральної Ради М. Грушевського, який категорично наполягав на принциповій і тактичній різниці між союзом та українськими організаціями в Росії. Він наголошував, що наддніпрянські організації, які визначили своє ставлення до Росії як негативне, зайнявши нейтральну позицію, не хотіли «стати у такому випадку авантюристами у політиці, як поступили члени Союзу перед цілим світом з першого дня, заплямувавши себе співробітництвом з людьми, які вкінці кінців до певної міри залежали від Центральних держав»³⁹.

«Але всі ці напасти по цей і той бік фронту, – писав В. Дорошенко, – як не спинили, так і не спинять Союзу в його роботі для добра української справи, ради цієї роботи, ради її наслідків для України варто не одне перетерпіти й не одне винести, навіть боязливе відпекування своїх ще земляків!». Діячі СВУ вірили, що «й наші земляки [наддніпрянці] зуміють так само мужньо оцінити нашу роботу й наші заслуги перед Рідним Краєм, як зуміли недавно зазначити це такі тверді й

³⁵ Дорошенко В. Українство в Росії... С. 3.

³⁶ Дорошенко В. В справі революцій російського генерального штабу про «Союз визволення України». Українське слово. 1917. 19 жовтня.

³⁷ Дорошенко В. Союз визволення України. Свобода. 1954. 10 серпня.

³⁸ Дорошенко В. Відповідь напасникам. Відень, 1917. С. 13.

³⁹ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 17–18; Нова Рада. 1917. 22 і 23 серпня.

непохитні у своїй національній позиції чехи супроти обляпуваних болотом чужонаціональної ворожості своїх народних робітників»⁴⁰.

Аргументуючи спільну позицію наддніпрянців і СВУ в боротьбі за повну самостійність України, Дорошенко у статті «Союз визволення України й “орієнтація” російських українців» зауважував: «Союз усе стояв при тім, що російські українці ненавидять царське ярмо й бажають вирватися з нього. І от тепер маємо змогу документально, на основі офіційних представників російської України доказати, що Союз таки не помилявся, що справді річ малася так, як він наголосив... Союз виступив речником українських самостійницьких змагань... Ідеалом Союзу була завжди вільна, незалежна українська держава». Автор ратував за цілість України, акцентував, що СВУ ніколи «не піде проти життєвих інтересів Рідного Краю»⁴¹.

Так, В. Дорошенко у статтях роз'яснював політичну позицію СВУ. Вони ставали в підмозі українській громадськості для розуміння тогочасної політичної ситуації та формування власних поглядів. Тому 1917 р. їх видано окремою брошурою «Відповідь напасникам».

Варто зазначити, що в публікаціях В. Дорошенко приділяв увагу українським громадсько-політичним діячам, науковцям, літераторам, поетам, прагнув показати їхню діяльність, спрямовану на служіння національним ідеалам для визволення свого народу з-під російського панування, їхню любов до рідного краю.

Серед інших виокремимо його статтю, присвячену 101-м роковинам смерті Т. Шевченка. Автор наголошував, що «Кобзар» розбудив Україну і став ніколи не висихаючим джерелом національної свідомості⁴². Тому союз, розуміючи велику національно-виховну роль поезій Шевченка для українського громадянства, видав у Відні «Кобзаря» у двох томах, накладом 21 тис. примірників⁴³. Окрім того, присвячував Шевченкові окремі числа свого друкованого органу – «Вістника СВУ» – з уривками поезій Кобзаря, віршами на його честь, а також науково-популярними розвідками українських і закордонних учених про творчість поета та її значення для боротьби не лише українців, але й інших народів за свою національно-політичну будучність.

«Національний протест Кобзаря, – писав В. Дорошенко, – і досі має пекуче, актуальне значення. Як у часах найбільшого національного поневолення був Кобзар тим вічевим дзвоном, що кликав земляків до рятування народної чести, до боротьби за волю рідного краю, так і досі будить він приспану думку, досі вказує, в чім лихо і як з ним битися»⁴⁴. Автор зазначав, що московському урядові ніколи не спинити українського руху, навіть загарбавши Галичину і Буковину, «не вдається москалям загасити той вогонь волі, що запалив його в наших серцях Великий Кобзар».

Володимир Дорошенко звертався до українців у той тяжкий для них воєнний час із закликком іти за Шевченковим покликом – «Борітеся, поборете», гуртуватися, єднатися, збирати свої сили, щоб одностайно виступити. «Велика бо година вибила:

⁴⁰ Дорошенко В. Відповідь напасникам. С. 15.

⁴¹ Дорошенко В. Союз визволення України й «орієнтація» російських українців. *Вістник*. 1917. Ч. 48. С. 753–757.

⁴² Дорошенко В. В сто-перші роковини. *Вістник*. 1915. № 11–12. С. 2.

⁴³ Шевченко Тарас. Кобзарь. Вибір поезій. Відень, 1915. Вип. I і II.

⁴⁴ Дорошенко В. В сто-перші роковини. С. 2.

рішається доля України, – наголошував В. Дорошенко. І закликав українців: До зброї! До зброї гуртом, громадою!»⁴⁵.

На 20-ті роковини по М. Драгоманову В. Дорошенко відзначив його безсмертні заслуги для української справи, що «навіть по смерті його ім'я було поскрібоване і довго в Росії не вільно було згадувати». Автор підкреслював великий вплив М. Драгоманова в національно-політичному житті Галичини, звідки «його думки йшли й на широку російську Україну й там відогравали таку саму животворну роллю». Адже М. Драгоманов «будив ними своїх земляків з оспалости, кликав до боротьби за політичні й національні права»⁴⁶.

Варто згадати таку рису характеру В. Дорошенка, як доброзичливість: незважаючи на окремі прикрі моменти, він завжди пам'ятав добро. Йдеться про М. Грушевського, якому з нагоди його 50-ліття було присвячене окреме число «Вістника» з низкою статей В. Дорошенка⁴⁷.

Автор із сумом зазначав, що М. Грушевський святкує 50-ту річницю свого трудового життя «далеко від своєї України в чужій, непривітній чужині, де його, учителя й духовного провідника російської України, загнала ворожа насила – брутальна насила російського царату». Акцентував, що він – учитель нації, її духовний провідник та ідеолог її визволення, учитель, який вернув нації «її дідів і прадідів, вернув її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних слов'ян, науково уgruntовану історію України як історично-національної одиниці»⁴⁸.

Володимир Дорошенко звернув увагу, що, крім викладання у Львівському університеті, видання широкої історії України, М. Грушевський очолював НТШ, за його почином постав ЛНВ, були засновані: товариство «Українсько-руська видавнича спілка» і Товариство прихильників української літератури, науки й штуки, Українське наукове товариство в Києві. Видатні наукові заслуги М. Грушевського визнавали й за кордоном: його вибрали своїм членом Краківська академія наук, чеське Наукове товариство в Празі, київське Товариство Нестора літописця, одеське Товариство історії і старожитностей та інші, а Харківський університет присвоїв йому титул почесного доктора – *honoris causa*. Однак через доноси його не обрали членом Чеської академії наук, професором Київського університету.

«Та всі ці напасти – підлі й нікчемні, – ствержував В. Дорошенко, – як не похитнули нашого ювіляра в його велетенській праці на користь рідного народу, так і не похитнули й не похитнуть нас, дітей сього народу, в нашій щирій і глибокій пошані до славнозвісного нашого діяча, в нашій безмірній вдяці за його невмирущі заслуги»⁴⁹.

Видання «Історії України-Руси», хоча й не закінчене, В. Дорошенко вважав надзвичайно важливим для українського національно-культурного розвитку, у цій праці історична наука здобула перший тривкий фундамент для подальшого

⁴⁵ Там само. С. 3.

⁴⁶ Дорошенко В. М. Драгоманів (1841–1895). З приводу двадцятиліття смерті. *Вістник*. 1915. Ч. 21–22. С. 19–20.

⁴⁷ *Вістник*. 1916. Ч. 67. С. 777–786.

⁴⁸ Там само. С. 777.

⁴⁹ Дорошенко В. Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин). *Вістник*. 1916. Ч. 67. С. 778–781.

поступу, українська суспільність знайшла в ній невичерпне джерело власного самопізнання, а «передові борці за кращу будучність бачитимуть в ній компас на хвилях практичної боротьби».

Так, підсумовував В. Дорошенко, своїми працями М. Грушевський дав повну наукову історію рідного краю й народу, надзвичайно підніс самосвідомість українців, дав їм «дорогоцінний палладій» (захист) у їхньому розвитку і могутнє піднесення для національного поступу⁵⁰.

Володимир Дорошенко розкрив величезну роль Грушевського у становленні Наукового товариства ім. Шевченка, яке той очолював 20 років, поставив на міцні підвалини його наукову роботу й організував на зразок Академії наук⁵¹.

У 1906 р. за ініціативи М. Грушевського в Києві постало Українське наукове товариство, яке мало на меті «організацію наукової роботи й популяризацію серед громадянства здобутків сучасної науки». «Своєю роботою, – писав Дорошенко, – воно закасувало всі університети й наукові товариства на Україні й за короткий час зробило для українознавства далеко більше, ніж кожда з сих офіційних інституцій з їх великими силами та матеріальними засобами».

Зрозуміло, це товариство в Києві своїми здобутками завдячувало власне невтомній праці свого голови, як зазначав В. Дорошенко: «...також у Києві буде такий самий храм української науки, як збудував у Львові»⁵².

Варто додати, що В. Дорошенко був одночасно доброзичливим і прискіпливим критиком, його поважали за мудрі та конкретні зауваження і побажання. Він надрукував низку рецензій, серед яких цінні відгуки на книжки: Володимира Темницького «Українські Січові Стрільці», Василя Сімовича «Практична граматики української мови», Дмитра Дорошенка «П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність»⁵³.

Як редактор «Вістника», В. Дорошенко був надто вимогливим до своїх дописувачів, про що свідчить його постійне листування і спілкування з багатьма українськими діячами, які були кореспондентами пресових органів СВУ. Серед усіх варто виокремити контакти з Осипом Назаруком (співробітником «Вістника» та «Ukrainische Nachrichten»), який був уповноважений присилати кореспонденції про УСС-ів⁵⁴.

Важливим напрямом діяльності СВУ, в якому В. Дорошенко відігравав політичну роль, була культурно-освітня праця в зайнятих 1915 р. австро-німецькими військами українських етнічних землях Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся.

У серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної помочі українського населення окупованих областей, яке підпорядковувалося ЗУР та СВУ. Воно займалося організацією шкільництва, збиранням фондів для нього і загалом культурно-національним життям на Волині та Холмщині. Спочатку Бюро культурної помочі очолював І. Крип'якевич, а з кінця 1916 р. – В. Дорошенко, який повернувся з Відня

⁵⁰ Дорошенко В. Історія України проф. М. Грушевського. Вістник. 1916. Ч. 67. С. 781–783.

⁵¹ Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Вістник. 1916. Ч. 67. С. 783–785.

⁵² Дорошенко Д. Українське Наукове Товариство в Києві. Вістник. 1916. Ч. 67. С. 785–786.

⁵³ Вістник. 1915. Ч. 19–20. С. 24; Вістник політики, літератури й життя (Вістник політики). Відень, 1918. Ч. 33. С. 486; Ч. 35–36. С. 509.

⁵⁴ Ревера Б. Діяльність Володимира Дорошенка у Союзі визволення України. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Львів, 2014. Вип. 6. С. 220.

до Львова і керував бібліотекою НТШ від 1916 до 1923 р. з однорічною перервою, заступаючи її директора І. Кревецького⁵⁵.

Однак він не припиняв своєї діяльності в СВУ. Очолюване ним Бюро культурної помочі висилало з Галичини на Волинь учителів для заснування зразкових шкіл, забезпечувало їх підручниками, шкільним приладдям, відкривало підготовчі курси для місцевого учительства. На перші учительські посади з Галичини та Буковини приїжджали свідомі українці, які вміли викорінювати русофільські впливи й залучати до шкільництва місцевих учителів⁵⁶. Кошти на волинські школи Бюро отримувало з добровільних внесків українського громадянства від пожертвування Січових стрільців і полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. У середині 1917 р. на Волині працювало вже 40 шкіл, із яких 16 утримувало Бюро, 18 – австрійська військова адміністрація, 4 – Січові стрільці і 2 – урядові комісаріати. У них викладало 78 учителів, навчалось приблизно 3 000 дітей⁵⁷. Відкриття українських шкіл на Волині відіграло велику роль для виховання дітей у національному дусі, а культурно-освітня праця СВУ на етнічних українських північно-західних землях була складовою суспільно-політичного життя й загальноукраїнського процесу національного відродження.

За ініціативою В. Дорошенка наприкінці 1917 р. у Львові було засновано видавництво «Відродження» під егідою СВУ. Його завдання полягало у виданні та постачанні художньої і науково-популярної літератури полоненим українцям російської армії в таборах Центральних держав. Це були здебільшого дешеві та загальнодоступні видання серіями по 10 книг творів українських класиків, історичні праці.

Зрозуміло, що пробудити національну свідомість серед полонених українців, затурканих царською пропагандою, у тяжких умовах голодного життя в таборах вимагало важкої праці. Володимир Дорошенко стверджував, що «робота не минула марно. Із несвідомих “хахлів” вийшли українські патріоти і “синя” та “сіра” дивізія вирушила в Рідний Край на оборону України проти большевицької агресії»⁵⁸.

З утворенням Центральної Ради і підписанням Берестейського мирного договору діячі СВУ вважали, що мета, поставлена перед організацією на період війни, досягнута. 30 червня 1918 р. була опублікована заява про саморозпуск СВУ, настав новий етап для подальшої боротьби за українську державність у нових формах і умовах, до чого доклала багато зусиль більшість членів союзу.

Володимир Дорошенко продовжив свою працю в бібліотеці НТШ у Львові. Щоправда, він разом із представниками Буковинського крайового комітету

Обкладинка книжки Володимира Дорошенка «Українські біблійологічні вісті», ч. 1, опублікованої за сприяння УВАН в Аугсбурзі (Німеччина) 1948 р.

⁵⁵ Данко О. Володимир Дорошенко – праця для книжної культури... С. 105.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44.

⁵⁷ Патер І. Союз визволення України... С. 204.

⁵⁸ Феденко П. Століття будителя. Свобода. Джерзі-Сіті; Нью-Йорк, 1979.

Мироном Кордубою та Осипом Безпалком, що мав спочатку завдання спонукати у Львові Українську Національну Раду до протесту проти румунського насильства, виїхав 18 листопада 1918 р. до Києва домагатися від гетьмана Павла Скоропадського дипломатичної та збройної допомоги для буковинців⁵⁹. У Києві Володимир Дорошенко затримався, працюючи управителем канцелярії незмінного секретаря Академії наук Агатангела Кримського. Повернувшись восени 1919 р. до Львова, він став керівником бібліотеки НТШ до повернення у 1921 р. її директора І. Кривецького. Продовжував працю на посаді заступника директора аж до 21 жовтня 1937 р., коли І. Кривецький, з огляду на стан здоров'я, зрікся посади. Від жовтня 1937 р. до квітня 1944 р. В. Дорошенко був директором бібліотеки НТШ⁶⁰.

У міжвоєнний час він видав низку бібліографічних праць – покажчики й систематичні огляди творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, М. Грушевського, перекладів іноземних авторів, опублікував чимало нарисів із літературознавства, про життя і діяльність українських громадських діячів, учених і митців, статті й розвідки на історичні, політичні, культурні й економічні теми, про українські видавництва, бібліотеки та наукові установи, спогади, провадив велику редакторську і журналістську працю⁶¹.

У 1921–1939 рр. діяльно працював у львівському «Товаристві українських емігрантів», редагував його щорічний календар-альманах «Дніпро», де вмістив чимало цікавих історичних матеріалів та брав активну участь у редагуванні першої української енциклопедії – Української загальної енциклопедії у 3-х томах (1930–1935).

Із приходом у 1939 р. большевиків бібліотека НТШ увійшла до сітки бібліотек, об'єднаних у Львівський філіал бібліотеки АН УРСР, яку очолював директор – комуніст Зеленко, але в окремих бібліотеках залишилися колишні керівники. Большевики відразу ж почали вилучати з бібліотеки НТШ твори «ворогів народу», майже всі видання, які виходили в Західній Україні й на еміграції до 1917 р., забирали її збірки і вивозили до Оссолінеума, що став центральним відділом Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР.

У той час жертвами НКВС стало чимало дійсних і звичайних членів НТШ. Не минула лиха доля й В. Дорошенка. Енкаведисти добре знали національні заслуги цього «ентузіаста науки й непохитного державника», як підкреслював відомий український літературознавець Павло Зайцев⁶². Два місяці мучило його НКВС (грудень 1940 р. і січень 1941 р.), тягаючи на нічні допити, погрожуючи: «старік, тебе гроб уготован», стараючись вибити з нього фальшиві свідчення. Тільки після втручання Президії Академії наук ученому дали спокій. Згодом В. Дорошенко згадував: «Але все ж я був на оці НКВД». Його знайомі, яким вдалося вирватися з енкаведистської катівні, оповідали йому, що про нього розпитували слідчі. А директор Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР Зеленко вважав радянська владу надто ліберальною, бо давала можливість працювати такому контрреволюціонерові, як Дорошенко. Втікаючи зі Львова перед німецьким наступом, той же Зеленко казав: «Має щастя

⁵⁹ Кордуба М. В посольстві до гетьмана. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 10–12. С. 12.

⁶⁰ Данко О. Володимир Дорошенко – праця для книжної культури... С. 105–106.

⁶¹ Микита С. Володимир Дорошенко... С. 15–26.

⁶² Зайцев П. Слово про автора. Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. С. 12.

Дорошенко, що вибухнула війна, а то було б йому не з медом»⁶³. Такі неймовірні страхиття доводилося в ті роки пережити українцям «визволених» західноукраїнських земель.

Подібна ситуація була з бібліотекою НТШ й за нацистської окупації. Німці, щоправда, змінили назву філіалу на «Львівська державна бібліотека». Німецька влада не дозволила відновити НТШ, але найдіяльнішою в той час була його історично-філософська секція під орудою І. Крип'якевича, яка проводила чимало засідань із різноманітної тематики старої і новітньої історії України за участю навіть науковців зі Східної України⁶⁴.

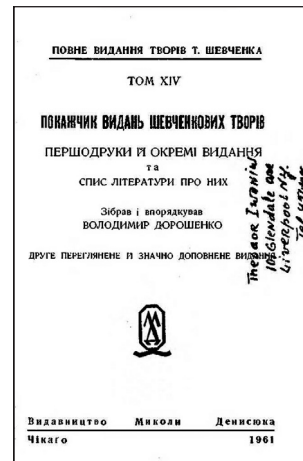
Варто зазначити, що утримання бібліотеки, якій за німців повернено зусиллями Дорошенка й Генсьорського по змозі давніший стан, а також її працівників, перебрав на себе Львівський магістрат. Його очолив колишній службовець бібліотеки і музею НТШ, дійсний його член професор Юрій Полянський⁶⁵.

Під час евакуації 1944 р. зі Львова німецьких державних установ не оминула лиха доля й бібліотек НТШ та Народного дому. Було вивезено 14 скринь найцінніших рукописів і стародруків обох бібліотек⁶⁶.

Довелося й самому директору бібліотеки скоштувати «приємностей» тоталітарного режиму, його інтернували від половини серпня 1942 р. майже до жовтня 1943 р. з обов'язком щомісячного оголошення в гестапо з тієї тільки причини, що народився в Петербурзі. Мовляв, підозрілий чужинець із ССРСР⁶⁷.

Із наближенням радянських військ до Львова у 1944 р. Дорошенко з родиною рушив на Захід до Праги, Мюнхена, Бремена. У Бремені 40-ліття наукової праці і 70-ліття від дня народження збіглося з днем його виїзду за океан до США, де він опинився у Філадельфії. З нагоди 70-тя Ілько Борщак назвав Володир Дорошенка «князем української бібліографії». Це окреслення Ілька Борщака не було випадковим, адже після Івана Левицького нікого з-поміж тодішніх українських бібліографів не можна було порівняти з Дорошенком не тільки через роки служби, а й з огляду на серйозність внеску в практичну українську бібліографію⁶⁸.

Тут, у Філадельфії, він знову поринув у свою наукову і редакторську працю. У 1950-ті роки опублікував знамениту статтю «Пам'яті українських бібліографів», присвячену Іванові Калиновичу, Миколі Комарову, Зенону Кузелі, Іванові Левицькому, Дмитрові Дорошенку.

Обкладинка 2-го доповненого накладу книжки «Покажчик видань Шевченкових творів. Першодруки й окремі видання та спис літератури про них», які зібрав і впорядковав Володимир Дорошенко для «Повного видання творів Т. Шевченка», т. 14, опублікованого в Чикаго 1961 р.

⁶³ Дорошенко В. Огнище української науки... С. 56–58.

⁶⁴ Там само. С. 61.

⁶⁵ Там само. С. 92.

⁶⁶ Там само. С. 93.

⁶⁷ Там само. С. 63.

⁶⁸ Данко О. Володимир Дорошенко – праця для книжної культури... С. 128.

У 1959 р. вийшла в світ його книжка «Просвіта» з бібліографічною інформацією про видавничу діяльність товариства та з літературою про нього.

Крім того, починаючи з 1950-х років, у Філадельфії вчений видав кілька ретроспективних покажчиків української емігрантської преси: «Українська національна преса в роки 1945–1951 по цей бік залізної заслони» (1951); «Українська євангельська преса» (1962); «Показник української католицької преси у ЗДА» (1952); «Українська преса в ЗДА» (1954); «Реєстр українських періодичних видань у вільному світі за 1961–1962 рр.» (1963) та інші⁶⁹.

Відомий український літературознавець та історик-архівіст Володимир Міяковський, добрий приятель Дорошенка, писав у спогадах: «Серед всіляких турбот і праці без кінця і краю, непомітно вчепилася смертельна хвороба. Володимир Вікторович почав жалітися у листах на втому, на нестерпні болі в лівій нозі...

Незважаючи на стан здоров'я, В[олодимир] В[ікторович] їде до Вашингтону, де 24 лютого свого останнього року читає доповідь на Шевченківському святі; 9–10 березня бере участь в ювілейному відзначенні НТШ в Нью-Йорку, виголошує там промову, а 24 березня планує свій виступ з шевченківською доповіддю в УВАН у Нью-Йорку... Але 10-го березня, зовсім хворий, він перервав побут у Нью-Йорку і повернувся до Філадельфії»⁷⁰.

Помер 25-го серпня 1963 р. у Філадельфії, похований на українському православному цвинтарі у Бавнд-Бруку, штат Нью-Джерсі.

Володимир Дорошенко залишив по собі велику творчу спадщину, його праці є цінним внеском у скарбницю української культури.

⁶⁹ Дорошенко Володимир Вікторович, український громадський діяч, бібліограф і літературознавець. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

⁷⁰ Міяковський В. Володимир Вікторович Дорошенко (1879–1963). *Український історик*. 1969. № 4. С. 37.

АНДРІЙ ЖУК – ІНІЦІАТОР/СПІВЗАСНОВНИК СВУ

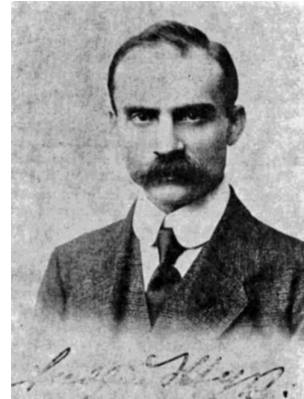
Жук Андрій Ілліч (01(14).07.1880–03.09.1968) – український громадсько-політичний і кооперативний діяч, дипломат, публіцист. Друкувався під псевдонімами і криптонімами: А. Андрієнко, А. Ільченко, А. Вовчанський, Хрущ, А. Беволит, А. Критський, А. Ж., А. Б., А. К-ий, А. В., *Observer*.

Народився в с. Вовчок (тепер – с. Вовчик Лубенського р-ну Полтавської обл.), походив зі старовинного козацького роду. Закінчивши 3-річну парафіяльну школу, із січня 1899 р. по травень 1901 р. працював канцелярським урядовцем у Лубенській повітовій земельній управі з місячною оплатою 20 рублів¹.

Під впливом Віктора Андрієвського, Володимира Шемета, Володимира Леонтовича, родини Яновських активно долучився до українського руху, був членом лубенського нелегального гуртка Революційної української партії (РУП). Його активна підпільна діяльність, а також відверте критичне ставлення до роботи земської управи призвели до втрати ним місця праці в повітовому земстві. Однак завдяки самоосвіті, наполегливій праці над собою «син убогого вовчанського козака, волосний писарчук А. Жук», за висловом В. Дорошенка, «дуже швидко переступає зачароване коло, зачернене його становою й писарською професією»².

У 1901 р. А. Жук розпочав журналістську діяльність, помістивши у львівському «Літературно-науковому віснику» під криптонімом «А. Ж.» критичну статтю про незадовільну роботу шкільної ради при Лубенському земстві щодо розповсюдження українських книжок серед населення повіту³.

Того ж року отримав посаду у статистичному бюро Полтавської губернії, яке під керівництвом Олександра Русова було справжнім вогнищем українства⁴. Вільна громада РУП у Полтаві, до якої входили Михайло Русов, Симон Петлюра, Прокіп Понятенко, Микола Гмиря, Василь Кошовий, Борис Мартос, Микола Порш, Андрій Жук (більшість із них згодом стали видатними діячами української революції і відігравали в ній провідну роль), мала свою бібліотеку нелегальної літератури, її

¹ Жук А. Із спогадів. В Лубнях (січень 1899 – май 1901). *Молода нація*. 2002. № 3. С. 188.

² Дорошенко В. Людина чину. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 1939. С. 127.

³ А. Ж. [Жук Андрій]. Земство й українські книжки. *Літературно-Науковий Вісник*. Львів, 1901. Кн. 8. С. 19–20.

⁴ Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті). *Сучасність*. 1963. № 6. С. 67.

члени поширювали революційні відозви серед селян, що сприяло підвищенню рівня їхньої національної свідомості та спричинило великі селянські виступи в краю.

У червні 1901 р. у Полтаві під прикриттям студентського відбувся з'їзд РУП й одночасно організаційна конференція партії, які поставили собі за мету чимшвидше виробити програму партії, започаткувати партійні видання, видати низку популярних брошур на соціально-економічні теми для агітації серед селян. Однак про агітацію серед міських робітників на цих нарадах у Полтаві тоді ще нічого не згадувалося. «Взагалі, ця суспільна верства, – зазначав А. Жук, – виходила з поля нашого зору: всі ми були настроєні на селянський лад»⁵.

Від одного з організаторів РУП, Дмитра Антоновича, він отримав завдання систематично збирати різноманітні факти про конфлікти між селянами і поміщиками й подавати матеріали до партійних органів – «Гасло» і «Селянин». Так, А. Жук став дописувачем до партійних видань.

Проте незабаром А. Жук із Полтави переїхав у містечко Білопілля (тепер – місто Сумської обл.), де за протекцією В. Леонтовича працював урядовцем на залізничній станції. Як політично неблагонадійний, був призваний до війська, однак 1902 р. комісований через хворобу.

У Харкові, куди він перебрався 1902 р., спочатку працював в адвокатській канцелярії Миколи Міхновського, а згодом, за його ж допомогою, влаштувався у статистичний відділ Харківсько-Миколаївської залізниці, продовжуючи роботу у Харківській вільній громаді РУП. Зокрема, влітку 1902 р. А. Жук організував через службовця канцелярії Міхновського поширення прокламацій РУП свого авторства у селах Веселому і Рубіжному на Харківщині, в яких відбувалися хліборобські страйки⁶.

У 1902 р. навколо видань РУП, написаних М. Міхновським (брошури «Самостійна Україна» і «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпіягіна»), розгорнулася гостра ідейна боротьба двох течій: марксизму і національного соціалізму. Серед рупівців почали підноситися соціалістичні настрої та посилюватися опозиція до самостійницького курсу. Соціалісти вважали, що в «Самостійній Україні» зовсім не відображені гасла соціальної рівності, свободи від експлуатації, тому вони відмовилися від неї як від програмного документа. Водночас серед рупівців поширювалася думка про необхідність спочатку підготуватися, добитися спільно з російськими революціонерами реформування Росії, а з поваленням самодержавства ліквідувати всі вияви національного гніту. Ідею М. Міхновського щодо визволення України від «панування чужинців» вважали в інтелігентних колах еретичною та шовіністичною, а умови для пропаганди «самостійної України» – несвоєчасними і недоречними⁷.

Наприкінці 1902 р. РУП розкололася на дві групи: марксистську (Д. Антонович, П. і С. Андрієвські, Г. Благов і А. Жук) та соціал-народницьку (Л. Мацієвич, О. Коваленко і Ю. Коллард). У 1903 р. робота РУП на Харківщині призупинилася – після ідеологічних незгод більшість партійців відійшла від активної праці. Тільки А. Жук і Б. Камінський продовжували діяльність. А. Жук підготував три

⁵ Жук А. Перша партійна конференція РУП. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 1936. С. 96–101.

⁶ Жук А. *Моя журналістична діяльність*. Мюнхен, 1952. С. 32–33.

⁷ Турченко Ф. Г. *Микола Міхновський: життя і слово*. Київ, 2006. С. 114.

революційні відозви, налагодив зв'язки зі залізничниками Харківщини, намагався створити серед них гурток РУП, поширював революційну літературу.

У цей час Андрій Жук познайомився з відомим українським письменником і бандуристом Гнатом Хоткевичем, який працював інженером у «Службі тяги» в Харкові, плекаючи думку про використання бандуристів і кобзарів в українській революційній пропаганді.

Андрій Жук взяв активну участь у відкритті пам'ятника Іванові Котляревському 30 серпня 1903 р. у Полтаві, гостро протестував проти заборони промовляти на святі українською мовою і, за спогадами Дмитра Дорошенка, закликав урядити «збройну демонстрацію», щоб «в такий спосіб актуалізувалася б справа становища українського народу в Росії не тільки в площині культурній, а також в площині політичній, як серед українського громадянства, так і чужого російського та закордонного»⁸. Тут він уперше познайомився з галицько-буковинськими діячами: Юліаном Романчуком, Кирилом Студинським, Василем Стефаником, Євгеном Левицьким, Мироном Кордубою, Василем Сімовичем.

У вересні 1903 р. А. Жук знову був покликаний до війська, але у зв'язку з переслідуваннями, обшуками й арештами членів РУП його 12 грудня 1903 р. заарештували. Ув'язнення відбував у тюрмі на Холодній Горі в Харкові до липня 1904 р. Звільнений за амністією, відразу був висланий до Курська для продовження військової служби, яку закінчив у першій половині листопада 1905 р.

Повернувшись до Харкова, долучився до життя місцевої організації РУП, яка, однак, через свій напрям у національному питанні в загальноросійській революції 1905 р. жодної ролі не відіграла.

У грудні 1905 р. на II з'їзді РУП у Києві було остаточно прийнято соціал-демократичну програму, відкинута назва «Революційна українська партія», що не відповідала соціал-демократичній програмі й тактиці, прийнято назву «Українська соціал-демократична робітничка партія» (УСДРП). На з'їзді А. Жука вибрали членом ЦК, а у травні 1906 р. – секретарем ЦК УСДРП. «А далі, – зазначав В. Дорошенко, – так звана доля революціонера: арештування, тюрма й еміграція»⁹.

У подіях революції 1905–1907 рр. А. Жук став, по суті, сільським агітатором. В одному з листів до майбутньої дружини Анни Неділько він писав: «Приходилось мені бувати на селі в компанії або партійних, або селян. От де набалакаєшся в волю. Зовсім не те, що всякі “наші” зібрання нудні, в'ялі»¹⁰. Крім пропагандистської роботи, він займався організаційними справами щодо налагодження роботи партійних осередків на Полтавщині, видавав партійний тижневик «Боротьба», вів адміністрацію партійного видавництва.

У серпні 1906 р. Андрія Жука заарештували разом із Левом Юркевичем, Сергієм Єфремовим, членами редакції часопису «Рада»¹¹. Після закінчення слідства він вийшов на волю до суду під заставу 1 000 рублів, які внесла на початку лютого

⁸ Жук А. На відкритті пам'ятника І. Котляревському. Спогад у 60-ліття події. *Сучасність*. 1963. № 12. С. 89–94.

⁹ Дорошенко В. Людина чину. С. 128.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309, колекція 9. Спр. 75097. Арк. 10.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 69.

1907 р. мати Л. Юркевича – Олександра, що опікувалася політичними в'язнями тюрем Києва¹².

Ставши вільним, А. Жук відразу ж поринув у партійну роботу – здійснював інспекторські перевірки партійних організацій Лубен, Золотоноші, Прилук, проводив наради з місцевими партійними діячами. Через заборону Полтавського губернатора проживати на території губернії він повернувся до Києва, де наприкінці березня 1907 р. через наклеп його знову заарештували й відправили до Харкова, однак через два тижні звільнили.

Варто зазначити один показовий момент ставлення російських соціал-демократів до своїх українських однопартійців. Так, на III з'їзді УСДРП 4–10 квітня 1907 р. у Києві її провідники знову наважилися йти на об'єднання з Російською соціал-демократичною партією, незважаючи на те, що остання недвозначно відкинула таку пропозицію української сторони на об'єднанчому з'їзді 1906 р. у Стокгольмі, оскільки не визнавала принципу національних організацій. Юрій Коллард, один із засновників РУП, згодом соціал-самостійник, стверджував: «Протягнена нашими братерська рука лишилася висіти в повітрі, “уперті хахли” вирішили все-таки й далі вести переговори в таких “ультимативних” умовах – визнання з'їздом Російської соціал-демократичної робітничої партії національно-територіальної автономії України, а УСДРП – єдиним представником українського пролетаріату»¹³. Позаяк ці умови ЦК РСДРП відкинув, категорично заявивши в дусі Валувєвського циркуляру: «Не было, нет и быть не может никакой Украины», то УСДРП залишилася самостійною українською соціал-демократичною організацією¹⁴.

У цей період А. Жук проводив підпільну роботу серед київських робітників, публікував статті про український революційний рух у легальній українській і російській пресі. Однак у середині 1907 р. репресії проти українства ставали систематичними і Жук, знаючи про своє переслідування з боку царських властей, після недовгих роздумів емігрував до Галичини.

Він не чекав судового процесу, призначеного на жовтень 1907 р. у Києві, а 29 вересня нелегально перейшов р. Збруч біля с. Залуччя, неподалік від Скали-Подільської, і ввечері того ж дня прибув до Львова.

У Львові А. Жук активно долучився до громадсько-політичного життя українців, став одним із провідних діячів українського кооперативного руху. До кооперації його залучив тодішній директор Крайового союзу кредитового – спілки українських кредитних установ і редактор кооперативного часопису «Економіст» Кость Паньківський, який не був австрофілом, морально й матеріально підтримував молодих наддніпрянських революціонерів і до якого «задовго перед війною сходилися всі нитки українського національного руху»¹⁵. Спочатку А. Жук був активним дописувачем до кооперативних часописів, а з 1909 р. став редактором органів РСУК – журналів «Економіст», «Самопоміч». Того ж року виступив на

¹² Жук А. На Лук'янівці (З тюремних спогадів). *Нові шляхи*. 1929. Т. 2. № 3. С. 340.

¹³ Коллард Ю. Спогади з юнацьких днів. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія. Торонто, 1972. С. 192.

¹⁴ Жук А. Пам'ять Миколи Порша. *Сучасність*. 1962. № 1. С. 58.

¹⁵ Витанович І. Кость Паньківський і українська довоєнна політична еміграція. *Календар для всіх. Альманах «Нового часу» на рік 1939*. Львів, 1939. С. 50.

просвітньо-економічному конгресі товариства «Просвіта» з програмним рефератом про значення кооперації у визвольних змаганнях українського народу¹⁶.

У 1910–1914 рр. був членом управи товариств «Просвіта» і «Сільський господар», співпрацював із їхніми пресовими органами «Письмо з “Просвіти”» та «Господарська часопись», а також дописував до «Діла» й «Ради».

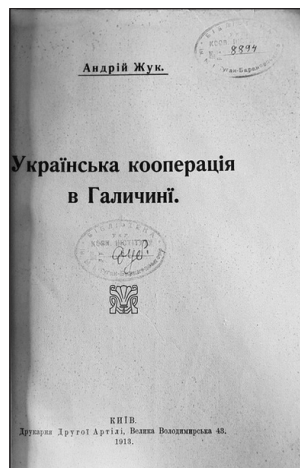
Андрій Жук співпрацював із соціал-демократичним виданням «Земля і воля», у 1908–1911 рр. був секретарем Закордонної групи УСДРП Наддніпрянщини у Львові, співредактором партійного часопису «Праця» у 1909–1910 рр. Від 1909 р. почав підтримувати «ревізіоністичну» течію в УСДРП, ініціював загальнопартійну дискусію про висунення на чільне місце у програмі партії національного питання. Володимир Дорошенко з цього приводу наголошував: «Місце класової боротьби заступила національна, а місце інтернаціональної солідарності пролетаріату – національна єдність всіх верств нації»¹⁷.

Частина наддніпрянських політемігрантів дедалі більше почала віддалятися і поволі відходити від УСДРП, шукати нових шляхів національної політики, у них відродилася ідея самостійництва як програма практичної політики.

Галицьке середовище допомогло А. Жукові позбутися ортодоксальної марксистської ідеології, влитися в українське галицьке життя з його національною боротьбою за краще буття всієї нації. За шукання союзників у таборі галицької націонал-демократії, пропаганду ідеї державної незалежності Андрія Жука разом із його прихильниками Володимиром Дорошенком, Володимиром Степанківським, Олексою Назарієвим відраховували з УСДРП її лідери – Лев Юркевич, Микола Порш і Володимир Винниченко. Відтоді вважав себе продовжувачем надкласових традицій РУП¹⁸.

Андрій Жук прагнув відновити революційний рух у Наддніпрянщині, де в той час відчувався повний аполітизм національного життя. З цих причин українська політеміграція, усвідомлюючи необхідність підготовки до назрівання подій Першої світової війни, як зазначав А. Жук, «почала носитися з різними політичними й організаційними планами до акції» з метою «вивести українську справу на самостійницькі горизонти й підготувати українську суспільність до відповідного чину»¹⁹.

На початку 1911 р. у розмовах між А. Жуком, В. Степанківським і Л. Юркевичем (усі вони тоді перебували у Львові) виникла ідея видання політичного органу як першого кроку до виникнення нової загальнополітичної організації. На таємних нарадах 4–6 березня 1911 р. за участю А. Жука, В. Степанківського,

Титульний аркуш книжки Андрія Жука «Українська кооперація в Галичині», виданої в Києві 1913 р.

¹⁶ Льченко А. Роля кооперації в нашій національній боротьбі. *Економісти*. 1909. Ч. 3. С. 1–5.

¹⁷ Дорошенко В. Людина чину... С. 129.

¹⁸ Гирич І. Жук Андрій Ілліч. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3; Е–Й. С. 170–171.

¹⁹ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. *Визволення*. Відень; Прага, 1923. Ч. 2. С. 32.

Л. Юркевича, В. Липинського і В. Кушніра було поставлено головним завданням пропаганду ідеї незалежної України.

Першим кроком у цьому напрямі мало стати видання друкованого органу «Вільна Україна», який трактував би найрізноманітніші питання українського політичного життя, враховуючи інтереси єдності нації. Згодом навколо часопису, за задумом А. Жука, мала б утворитися політична організація з ідентичною назвою²⁰.

Серед учасників нарад не було одностайності щодо ідеї самостійності Української держави. В. Липинський обстоював самостійницькі гасла без орієнтації на чужі сили, тобто право українського народу на власну державність. В. Степанківський і В. Кушнір мали австрійську орієнтацію, А. Жук дотримувався центристських позицій, а Л. Юркевич пропагував класовий підхід²¹. А. Жук був єдиним із учасників наради, хто погоджувався з засадничими ідеями В. Липинського про те, що для полагодження української справи потрібно висувати державницькі вимоги, охопити ними широкі верстви громадськості, адже через культурницьку працю і класову боротьбу українці не досягнуть успіхів у своїх національних змаганнях²².

Андрій Жук розробив програму «Вільної України», головним постулатом якої стало положення: «Тільки національна незалежність забезпечить культурний і національний розвиток українського народу, а незалежна Україна – це витвір тільки української національної революції»²³. Однак підготовлене до друку перше число «Вільної України» через ідейні розходження між учасниками наради та відсутність коштів на його видання не побачило світ. Хоч задуми наддніпрянських політемігрантів не втілилися в життя, березневі наради заклали ідейні основи самостійницького руху за українську державність.

Наддніпрянські політемігранти для здійснення своїх задумів в інтересах української нації хотіли використати міжнародну ситуацію. На випадок австро-російської війни вони готувалися до самостійницької акції. Тому з вибухом балканської війни в листопаді 1912 р. із ініціативи А. Жука у Львові було створено Український інформаційний комітет (УІК).

Мета комітету – пропагувати справи державної незалежності України в європейських країнах, враховуючи можливості міжнародного воєнного конфлікту, повернути до цієї проблеми особливу увагу урядів і громадськості Австро-Угорщини та інших європейських держав²⁴. УІК мав стати реєстраційним центром для збору всіх важливих фактів і виявів суспільного життя з усіх місць проживання українців. Тому Комітет заводив власних кореспондентів та організував пресові агенції в різних європейських країнах, зокрема в Росії, а також на Американському континенті²⁵.

Комітет був безпартійною організацією, навколо якої об'єдналися розкидані по різних європейських країнах українські політичні емігранти, що вже проводили інформаційну пропаганду української справи «на чужих мовах і по чужих країнах». Його

²⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 52.

²¹ Патер І. В'ячеслав Липинський – провідник Союзу визволення України. В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення: матеріали Міжнародної конференції, 26–27 квітня 2007 р. / уклад. А. Г. Шваб. Луцьк, 2007. С. 269.

²² Жук А. До історії української політичної думки... Ч. 2. С. 34.

²³ Там само. С. 37.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

²⁵ Діло. 1912. 25 грудня.

головою обрали професора Романа Залозецького (англійського консула у Львові), заступником – Володимира Бачинського (тодішнього секретаря «Народного Комітету» УНДП), секретарем – Андрія Жука, який був фактичним керівником УІК. Він планував згодом трансформувати комітет в організацію, яка б займалася тільки пропагандою українського питання за кордоном. Хоч ця організація в разі австро-російського збройного конфлікту мала згуртувати у своєму складі наддніпрянських емігрантів, проте більшість членів УІК були галицькими громадсько-політичними діячами: Василь Панейко, Ярослав Весоловський, Василь Пачовський, Іван Петрушевич тощо.

Політична платформа УІК передбачала самостійний статус України або утворення Українського королівства під зверхністю династії Габсбургів з української території в Росії, зайнятої австро-угорськими військами, разом з українськими землями Галичини, Буковини та Закарпаття.

Упродовж 1913 р. – першої половини 1914 р. комітет налагодив контакти з багатьма державними та громадсько-політичними діячами Великої Британії, Франції, Австро-Угорщини. Австро-угорський уряд не був прихильним до УІК, бо робив ставку у своїй політиці на поляків. Окрім того, на думку А. Жука, австрійським урядовцям на заваді до поступу української справи стала ворожа до Австро-Угорщини й Німеччини відозва Української народної партії – єдиної самостійницької партії у Наддніпрянщині – з приводу балканської війни²⁶.

УІК підтримував тісні зв'язки з особами, які пропагували українську справу в різних європейських країнах: Ольгердом Іполитом Бочковським та Іваном Пулюєм – у Празі, Ярославом Федорчуком – у Парижі, Лідією Шишмановою-Драгоманова – у Софії, Джорджем Раффаловичем і Володимиром Степанківським – у Лондоні, Артуром Зелібом – у Лозанні, Олександром Жеребком – в Канаді²⁷.

У надісланому на початку грудня 1912 р. до УІК В. Липинським меморіалі «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі» було обґрунтовано головні принципи державної незалежності України. Однак він мав для українського визвольного руху деякі не досить аргументовані судження, що не могли стати політичною платформою організації, яка з вибухом війни вважала своєю головною метою вирішення української справи. Особливо не задовольняла політемігрантів і галичан теза В. Липинського про те, що наддніпрянські українці в майбутній австро-російській війні мусять зайняти нейтральне становище. Тому українським політемігрантам було потрібно створити нову програму, яку сприйняли б зовнішні політичні чинники – майбутні союзники українців у їхніх визвольних змаганнях²⁸.

Ця нова програма, складена А. Жуком, знайшла вираження в «Основах», що покликали до життя «Український комітет» – загальнонаціональну, безпартійну, тимчасову організацію українців Наддніпрянщини, яка під час австро-російської війни мала б виступити на боці Центральних держав проти Росії.

Головна мета комітету – самостійність України або автономія зайнятих австро-угорськими військами українських земель у Росії у складі Габсбурзької монархії. Передбачалося встановити українську державність, надати громадянам новоутвореної

²⁶ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України. *Календар-альманах «Дніпро» на 1935 р.* Львів, 1935.. С. 108.

²⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 65–67.

²⁸ Там само. С. 67–69.

держави широкі громадянські права і свободи, провести аграрну реформу на користь селян. Програма А. Жука завбачувала утворення різних організацій для сприяння українській справі, підтримку союзного війська на українській території, тісну співпрацю з галичанами. Андрій Жук спробував довести нову програму до відомих окремих діячів у Наддніпрянщині, але ці намагання закінчилися невдачею²⁹.

Політичні діячі Наддніпрянщини, як наголошував А. Жук, не хотіли чути, коли задзвонить фатальний дзвоник, не розуміли того, що «скоро вдарить гармата і розпочнеться великий крах тої Європи, в котрій ми живемо сьогодні, а на її руїнах стане нова Європа, в котрій матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів», не прагнули подивитися наперед, що «ближчі акти європейської драми можуть стати блискучими розділами нашої власної національної історії»³⁰.

Навіть ті наддніпрянські політичні діячі, які знали про можливі акції в Україні емігрантів, нічого не зробили на місцях для об'єднання самостійницьких елементів, не створили нічого подібного на львівський організаційно-ідейний центр, що згодом позначилося на розвитку визвольних змагань українців.

Вибух Першої світової війни поставив українців по обидва ворожі боки від Збруча. Незважаючи на це, «ідея власної державності, – наголошував А. Жук, – ніколи не вмирала серед українського народу і в тій чи іншій формі підносила виразниками його національних інтересів». Тепер ця ідея для українських політиків ставала «постулатом практичної політики»³¹.

Уже 2 серпня 1914 р. А. Жук інформував голову створеної галичанами Головної Української Ради (ГУР) Костя Левицького про плани наддніпрянських політемігрантів створити міжпартійну організацію для ведення політики на час війни³².

На нараді політичних емігрантів із Наддніпрянщини 4 серпня 1914 р. у Львові на пропозицію А. Жука засновано Союз визволення України – безпартійне політичне представництво національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Тоді ж прийнято опрацьовану А. Жуком політичну платформу Союзу і відозви «До громадської думки Європи» (підготував Д. Донцов) та нейтральних країн – болгар, румунів, турків, шведів (запропонували В. Дорошенко і М. Залізняка). Головним політичним постулатом СВУ проголосив державну самостійність і соборність України, виробив концепцію щодо її ролі у європейській політиці. Вирішення своїх національних змагань СВУ пов'язував із поразкою у війні Російської імперії, «на руїнах якої встане вільна самостійна Україна»³³. Звідси формувалась орієнтація Союзу на Центральні держави.

На засіданні ГУР 5 серпня 1914 р. А. Жук представив первісний склад СВУ та його головну мету на період війни. У зв'язку з наступом російських військ на Галичину СВУ наприкінці серпня 1914 р. разом із галицькими політичними інституціями переніс свій осідок до Відня, де відбулася реорганізація союзу – замість Дмитра Донцова головою організації обрано Миколу Залізняка. Однак і він незабаром покинув головування, бо очолив УПСР, яка відстоювала відмінну від СВУ

²⁹ Там само. С. 69.

³⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 779. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 7–9.

³¹ Беволит [Жук А.]. В десяту річницю відновлення державності Великої України. Український прапор. 1927. 1 грудня.

³² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України... С. 115.

³³ Наша платформа. Вістник Союзу визволення України (Вістник). 1914. Ч. 1. С. 1–2.

політичну лінію³⁴. Тоді ж обрали Президію СВУ у складі В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського й О. Скоропис-Йолтуховського. Вона діяла колегіально: загальне керівництво здійснював А. Жук, видавничою справою опікувався В. Дорошенко, за відносини з австро-німецькими властями відповідали М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський³⁵.

До співпраці з СВУ, крім наддніпрянських політемігрантів, були залучені відомі галицько-буковинські діячі й актив із числа військовополонених українців російської армії.

Андрій Жук був активним дописувачем головного пресового органу СВУ – «Вістника Союзу визволення України» (жовтень 1914 р. – грудень 1917 р.), а в січні–листопаді 1918 р. став редактором «Вістника політики, літератури й життя», був також членом редколегії німецькомовного органу союзу – «Ukrainische Nachrichten» («Українські новини»).

Він дописував до багатьох українських часописів про злободенні справи тодішнього політичного життя, популяризуючи українське питання у світі, добре усвідомлюючи, що громадська думка, хоч і не вирішувала політичних проблем, зате мала значний вплив на подальший їхній розвиток. Завдяки А. Жукові видано книжки про Україну на основних європейських мовах більше, ніж за всі попередні століття, опубліковано спеціальні брошури, статті, листівки, відозви, в яких наголошувалося на історичній необхідності здобуття Україною самостійності³⁶.

Андрій Жук був автором меморіалу «Про план діяльності СВУ у зв'язку з війною», надісланому 5 вересня 1914 р. одному з керівників МВС Австро-Угорщини О. Гойосу. У меморіалі наголошувалося на відособленому від Росії становищі СВУ, політична акція якого була спрямована на «улегшення побіди австро-німецьким військам і одірвання від Росії українських земель»³⁷.

Підкреслюючи політичну орієнтацію українців – бути на боці противників Росії, А. Жук неодноразово наголошував на такій позиції, зайнятій СВУ не через «зрадницькі мотиви», як йому закидали російські політики і преса, а з ідейних стремлень, що базувалися на реаліях міжнародної політики. Як реальний політик, він передбачав по закінченню війни об'єднання всіх українських земель. Для цього, на його думку, тоді мали звестися нанівець усі партійні та ідейні розбіжності й Україна мусила єдиним монолітом виступити на міжнародній арені: «... над дрібним і малим мусить побідити дужий, кріпкий інстинкт нації, воля її бути та жити. Отсе завдання хвилини, яка приходить раз на цілі століття, ставить завдання важні для цілих століть і накладає на живучих обов'язки, за котрі перед цілими сторіччями

Головний друкований орган СВУ, що виходив за редакцією Андрія Жука у Відні 1918 р.

³⁴ Дорошенко В. Союз визволення України (з нагоди 40-ліття заснування). Свобода. 1954. 6 серпня.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 29–31.

³⁷ Там само. Спр. 4. Арк. 1.

треба відповідати». Він закликав українське суспільство до єдності й згуртованості, щоб не склалося так, як в попередні часи, коли Україна не була суб'єктом світової історії, тому «нехай же... повстане одно ціле, соборне, верховне заступництво народу і проголосить, що Україна живе і хоче жити»³⁸.

Андрій Жук дбав про контакти з самостійницькими елементами в Наддніпрянщині, які в певний момент мали стати осередком визвольної акції, переправляв по змозі відповідну літературу для піднесення національного руху. Проте в союзу не склалися добрі відносини з Товариством українських поступовців, українськими соціал-демократами.

Андрій Жук входив до складу Президії Загальної Української Ради, турбувався про життя українських виселенців в еміграційних таборах. У зв'язку з революційними подіями 1917 р. члени Президії СВУ М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський виїхали до України, В. Дорошенко перебував у Львові, а А. Жук залишився в Австрії для продовження справ союзу.

Діяльною була його праця щодо розвитку національно-культурного життя на Холмщині, Волині, Поліссі та Підляшші, зокрема шкільництва як одного з найбільш пекучих постулатів українства³⁹. Саме через А. Жука передавалися кошти, зібрані полоненими українцями, Січовими стрільцями, для відкриття шкіл в українських землях, зайнятих австро-німецькими військами⁴⁰.

Багато зусиль доклав А. Жук до національно-освітньої роботи серед військовополонених українців і формування національних військових частин. За його активної співучасті на початку березня 1918 р. у Фрайштадті було створено Січовий курінь ім. гетьмана І. Виговського. Він пишався синьожупанниками і шкодував, що відразу після гетьманського перевороту у квітні 1918 р. ця військова одиниця була розформована. Він вжив багато заходів, щоб не допустити розпуску Сірожупанної дивізії, яка дислокувалася в тодішньому Володимирі-Волинському⁴¹. Існування цих двох дивізій А. Жук вважав одним із найбільших досягнень СВУ, адже вони були, по суті, єдиними військовими формуваннями УНР.

Після підписання Берестейського договору А. Жук наприкінці березня 1918 р. виступив з ініціативою саморозпуску СВУ, розробивши ліквідаційний план. 30 червня 1918 р. за підписом А. Жука була опублікована заява про саморозпуск СВУ. Адже здобуття Україною державної незалежності, утворення легальних представницьких інституцій підтверджувало виконання союзом свого головного завдання.

У цей період розпочався новий етап у національно-політичній діяльності А. Жука. Після довгих років у квітні 1918 р. він повернувся на рідну землю для вирішення питань фінансування для обміну військовополоненими між Україною та Центральними державами. Тоді гетьманський уряд формував закордонні представництва. На пропозицію посла у Відні В. Липинського посаду радника у справах українських військовополонених обійняв А. Жук, виконуючи свої обов'язки навіть після приходу до влади Директорії – аж до травня 1919 р.

³⁸ [Жук А.]. Ломить кордон. *Вістник*. 1915. Ч. 13–14. С. 7.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 56.

⁴⁰ Там само. Арк. 98.

⁴¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. С. 50.

На початку червня 1919 р. новий міністр закордонних справ УНР В. Темницький призначив А. Жука головою його «похідної канцелярії». На цій посаді він перебував до жовтня 1919 р. Був також секретарем двох нарад голів дипломатичних представництв: першої – у Відні 18–22 червня; другої – у Карлсбаді (тепер – Карлові Вари, Чехія) 6–14 серпня 1919 р., на яких обговорювали головні засади української зовнішньої політики в контексті тогочасної міжнародної ситуації.

Перебуваючи весь час у Відні, А. Жук займався ліквідацією маєтності СВУ. Наприкінці 1920 р., після завершення ліквідаційної роботи, відповідну документацію А. Жук передав українському посольству у Відні, що стало завершенням одного з найважливіх періодів у його житті.

Після відставки з посади радника українського посольства у Відні А. Жук працював референтом в уряді ЗУНР із питань північно-західних земель (Волині та Холмщини), які ввійшли до складу Польщі. Це була його остання офіційна дипломатична посада, яка відповідала його головним політичним прагненням початку 1920-х років, коли він виношував ідею відродження Галицько-Волинської держави часів короля Данила, яка в перспективі могла стати опорою української державності⁴².

Андрій Жук входив до Всеукраїнської Національної Ради (ВНР), уконституційованої 4 січня 1920 р. у Відні за участю представників Наддніпрянщини, Галичини та Кубані, метою якої була «допомога всім українським територіям... в обороні наших безспірних і справедливих національно-державних прав»⁴³. Однак у той час дедалі більше поширювалася диференціація української політичної еміграції, і навіть утворена ВНР не об'єднала наддніпрянців і галичан, а тільки поглибила прірву між ними.

Щоправда, утворений 17 січня 1923 р. Комітет оборони західноукраїнських земель (КОЗУЗ), у якому активну участь брав А. Жук, дещо зблизив дві гілки українського народу, щоб «добути в злуці з Великою Україною окреме правно-державне становище для західноукраїнських земель»⁴⁴. Комітет де-факто продовжував діяльність уряду ЗУНР у Берліні до 1927 р., коли внаслідок змін у політичних відносинах між Німеччиною та Польщею він перестав існувати⁴⁵.

Андрій Жук співпрацював з окремими емігрантськими організаціями, зокрема був заступником голови Союзу українських журналістів і письменників у Відні, входив до складу Комітету допомоги голодуючим на Західній Україні тощо.

Вірний своїм ідеалам, працюючи для свого народу, А. Жук мав намір повернутися в Наддніпрянську Україну, і це не було його «хвилевою більшовицькою орієнтацією». Він, як і деякі наддніпрянці-політемігранти та окремі галичани з національно-демократичного й соціалістичного таборів, аж до кінця 1920-х років займав прорадянську позицію, висловлюючись за приєднання Західної України до УСРР.

Великий вплив на українську еміграцію справила політика українізації на Великій Україні. Чимало емігрантів почали повертатися на Батьківщину, сподіваючись прислужитися розбудові власне Української, нехай і соціалістичної, Держави. У 1924 р. А. Жук навіть оформив документи на виїзд. Проте, ніби передчуваючи

⁴² Жук А. В пошукуванні нових шляхів. *Український прапор*. 1923. 5 травня.

⁴³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. 1917–1921. Мюнхен, 1950. Ч. 3. С. 72.

⁴⁴ Жук А. Еволюція еміграції. *Діло*. 1923. 17 листопада.

⁴⁵ Жук Ю. Спогади про батька. *Політика і час*. Київ, 1994. С. 63.

щось недобре, трагічне, не здійснив свого задуму і залишився у Відні. Тут він продовжував працювати в КОЗУЗ, надалі займався журналістською діяльністю як співробітник різних галицьких часописів (був кореспондентом «Діла» у Відні), дописував до української преси у США, надсилав статті до друкованих органів галицької кооперації, співпрацював із пресовим органом ЗУНР – «Українським прапором». В австрійській столиці А. Жук перебував до літа 1930 р. – тільки тоді обставини життя дозволили йому виїхати до Львова.

Повернувшись до Львова, А. Жук очолив статистичну комісію Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК). Незважаючи на попередження польської влади, він активно долучився до громадсько-політичної діяльності галицьких і наддніпрянських організацій. А. Жук уважно стежив за радикальними змінами у проведенні національної політики в Наддніпрянщині, де стимулювався російський шовінізм, русифікація, масові репресії, що призвело до його відмови від радянсько-фільських поглядів.

У 1932–1933 рр. А. Жук вважав своїм найважливішим завданням розкриття злочинних дій радянської тоталітарної системи у вчиненні Голодомору на Великій Україні та надання різноманітної допомоги потерпілому населенню Наддніпрянщини. Він був одним із секретарів Ділового комітету Громадського комітету рятунку України, створеного 1933 р., членом редколегії нового безпартійного часопису «За Україну», метою якого була «справа об'єднання і консолідації всіх суспільних сил у рятунової акції»⁴⁶. Андрій Жук взяв діяльну участь у влаштуванні та проведенні протестних акцій проти організованого більшовицькою владою Голодомору в УСРР.

Працюючи в РСУК, А. Жук досить часто виступав на сторінках кооперативної преси, висвітлюючи організаційні та ідеологічні проблеми українського кооперативного руху, а також на різних заходах, які організовували культурно-освітні, політичні й кооперативні організації. У 1936 р. він був обраний секретарем Товариства українських кооператорів, завдання якого полягало в «нав'язуванні товариського контакту між прихильниками великої спілчанської ідеї, плеканні кооперативного духа і освідомлюванні нашої програми праці»⁴⁷.

Відомий політик і член управи товариства «Просвіта», він активно підтримував культурно-просвітню та видавничу діяльність організації, всіляко сприяв покращенню фінансового становища цієї інституції, зокрема щодо обов'язкового вступу кооператорів у колективні члени товариства і складання пожертв у фонд «Дар Просвіті»⁴⁸.

Андрій Жук також співпрацював із наддніпрянськими емігрантськими організаціями. Це стосувалося передусім календаря-альманаху «Дніпро», що виходив у 1923–1939 рр. у Львові під егідою Товариства допомоги емігрантам з України, на його сторінках видрукував низку своїх статей з історії української політичної думки. Був членом управи видавничого кооперативу «Хортиця», заснованого 1928 р. наддніпрянськими політемігрантами, і редактором багатьох його книжок.

Андрій Жук підтримував добрі стосунки з більшістю відомих галицьких громадсько-політичних діячів, ученими, публіцистами: Костем Левицьким, Левом

⁴⁶ За Україну. 1933. Ч. 1–2.

⁴⁷ Товариство українських кооператорів. *Кооперативна Республіка*. 1936. Ч. 6. С. 242.

⁴⁸ ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 96–98, 146–147.

Ганкевичем, Іваном Крип'якевичем, Василем Сімовичем, Степаном Бараном, Володимиром Темницьким, Володимиром Старосольським, Романом Купчинським та іншими.

Про доброзичливе і шанобливе ставлення галичан до А. Жука засвідчило вшанування 2 січня 1938 р. його 30-літньої праці як кооператора, громадського діяча і публіциста. Часопис «Діло» в кореспонденції «Вшанування 30-ліття праці редактора Андрія Жука» повідомляв: «В неділю 2 січня о 12-й годині зійшлося до “малинової салі” в будинку РСУК чимало членів Товариства [українських кооператорів], службовичок і службовців львівських кооперативних установ. З'явилися теж як гості представники деяких громадських установ і преси. Ювілейні збори відкрив короткою промовою сенатор О. Луцький. Довгий, але цікавий реферат про життя Ювилята виголосив І. Витанович. З цього реферату довідались учасники зборів про життєвий шлях Ювилята, повний небуденних переживань і безупинної праці»⁴⁹.

Вибух війни 1 вересня 1939 р. застав А. Жука на відпочинку в Гуцульщині. Сподівання галичан про зайняття німцями краю не справдилися, а стрімкий наступ радянської армії і відступ німців за Сян дещо їх збентежив. «Вони (галичани), правда, мріяли про об'єднання з головним пнем українського народу на сході, – зазначав А. Жук, – але не в такий спосіб, як воно наступило». На його думку, таке об'єднання українських земель мала довершити не радянська, а німецька армія, займаючи східноукраїнські землі, що дало б українцям змогу відновити свою державність 1917–1918 рр.⁵⁰.

Надія значної української інтелігенції на мирне співіснування з новою владою скоро була перекреслена. Жертвами більшовицького режиму стали політичні діячі, колишні послі і сенатори польського парламенту. Після численних арештів галичан чимало наддніпрянських політемігрантів подалося на Захід. «Контрабандним» шляхом виїхав за кордон й А. Жук, коли його «з певністю ждало арештування і вивезення в глибину Росії, де я загинув би так, як і загинули інші»⁵¹. Він із родиною на початку 1940 р. перебирається до вже знайомого йому Відня, де мешкав упродовж 1914–1930 рр. В австрійській столиці А. Жук прожив останні 28 років життя, вивчав історію національно-визвольної боротьби українського народу першої третини ХХ ст., учасником якої був сам.

На 88-му році життя 3 вересня 1968 р. А. Жук відійшов у вічність. Похорон відбувся 9 вересня 1968 р. на цвинтарі Деблінгер у Відні.

Андрій Жук усе життя присвятив самовідданому служінню рідному народові, ідеалам української державності, залишив виразний слід у національно-історичній пам'яті українського народу.

⁴⁹ Діло. 1938. 4 січня.

⁵⁰ Жук А. За большевиків 1939 р. *Молода нація*. 2002. № 3. С. 219.

⁵¹ Там само. С. 220.

МАР'ЯН МЕЛЕНЕВСЬКИЙ – «ПРОДАЖНОЮ ЛЮДИНОЮ ВІН НЕ БУВ»

Меленевський Мар'ян (Маркіян, Юлій) Іванович (15.07.1878–20.01.1938) – український політичний і кооперативний діяч. Псевдоніми: Басок, Іван Гилька, Масойлович, Соколовський та інші. Народився в с. Федюківка, тодішнього Таращанського повіту Київської губернії (тепер – Лисянський р-н Черкаської обл.) у родині великого землевласника (батько мав у Таращанському повіті 1 500 десятин землі), походив зі старої української шляхти, був римо-католицького віросповідання. За соціальним походженням Меленевський належав до тих соціальних кіл, що й Володимир Антонович, В'ячеслав Липинський, Тадей Рильський, Лев Юркевич та інші.

Вчився у II Київській гімназії, яку закінчив 1896 р. і вступив до Ново-Олександрівського інституту сільського господарства й лісництва в тодішньому Царстві Польському, з якого 1898 р. був відрахований за участь у студентських рухах¹.

На початку 1899 р. М. Меленевський заснував Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії, що проіснувала недовго. Вже у травні цього ж року її провідника заарештували в Києві за участь у вуличній студентській демонстрації, але незабаром звільнили.

Діяльність цієї організації виявилася в поширенні написаної М. Меленевським відозви «До сільських робітників», у якій він закликав за допомогою страйків обстоювати свої економічні та соціальні права. З метою агітації він використовував газети російських соціал-демократів «Вперед» і «Рабочая мысль», а також «Програму соціал-демократії» групи Української соціал-демократії². Аналіз діяльності Групи сільських робітників дає змогу стверджувати, що організація акцентувала увагу на вирішенні соціальних проблем, оминаючи питання національно-визвольної боротьби. Так, М. Меленевський уже на цьому етапі своєї революційної діяльності не виявляв прихильності до національних форм соціал-демократичного руху, а створена ним Група сільських робітників репрезентувала інтернаціональний напрям в українському марксизмі³.

¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1926. С. 46–49.

² Головенко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. *Київська старина*. 2000. № 4. С. 97.

³ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 108.

Будучи людиною «польської культури», М. Меленевський підтримав матеріально справу революції, віддавши майже цілком отриману від батька спадщину головню на створену 1900 р. Українську соціалістичну партію (УСП). Залишки своїх коштів він пізніше передав Революційній українській партії (РУП)⁴.

Мар'ян Меленевський тісно співпрацював із УСП, зокрема з її лідером Богданом Ярошевським. Програма партії наслідувала програмні засади Польської партії соціалістичної, тісно пов'язуючи національне і соціальне питання, поєднуючи елементи самостійництва з соціалістичними ідеями⁵. УСП виходила з таких міркувань: оскільки гніт в Україні «є трикратний – економічний, політичний та національний», то й «визволення мусить бути повне»⁶.

Мар'ян Меленевський придумав досить своєрідну форму партійної агітації. Дмитро Дорошенко зазначав, що для поширення по селах Київщини революційної літератури він їздив коляскою, запряженою четвіркою коней, розкидаючи по дорозі та селянських хагах прокламації, за що влітку 1900 р.* як піднаглядний поліції в адміністративному порядку був засланий на 2 роки до Вологодської губернії⁷.

Відбувши заслання, Меленевський виїхав до Львова, звідки часто навідувався до Києва, де жив нелегально під чужим паспортом. Після перенесення видавничої діяльності РУП із Чернівців до Львова, сюди щораз більше стала напливати українська революційна еміграція, переважно ерупісти. Із січня 1903 р. тут перебував Закордонний комітет РУП, а також тимчасово або постійно чимало членів партії, серед них і М. Меленевський. Відносно стійке ядро керівників партійними справами сформувалося у Львові в 1904 р. і складалося з Євгена і Катерини Голіцинських, Олександра Скорописа-Йолтуховського, Мар'яна Меленевського і Миколи Ткаченка⁸.

Варто зазначити, що в листопаді 1904 р. до Галичини приїхали Симон Петлюра і Прокіп Понятенко, які також увійшли до Закордонного комітету РУП. До роботи в комітеті долучалися також особи, які через різні обставини опинялися у Львові на короткий час: Михайло Русов, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко та деякі інші рупівці. Закордонний комітет РУП, члени якого водночас виступали співробітниками редакцій партійних видань, перетворився на впливову партійну установу, що виконувала ідейно-теоретичну, видавничу й організаційну діяльність. Закордонний комітет мав авторитет у партії, рівнозначний із впливом Центрального комітету (ЦК)⁹.

Загалом, серед політемігрантів-ерупістів у Львові панували тоді настрої за об'єднання з Російською соціал-демократичною партією, а ЦК РУП, що перебував у Наддніпрянщині, дотримувався інших поглядів, тобто стояв за повну самостійність партійної організації. Непорозуміння між Закордонним і Центральним комітетами РУП мав усунути 2-й з'їзд, скликаний під кінець 1904 р., який був

⁴ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 38.

⁵ Колесник В. Українська соціалістична партія. Створення, програмно-тематичні засади, діяльність. *Історичний журнал*. 2004. № 8. С. 87.

⁶ Створення українських політичних партій. Українська соціалістична партія. URL: eshool.dn.ua

* У Д. Дорошенка подано неправильний рік арешту Меленевського (1901).

⁷ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 38.

⁸ Левинський В. Наддніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904–1905. Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів. Львів, 1936. С. 78–79.

⁹ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 114–115.

досить чисельним. З'їзд тривав доволі довго, дискусії велися безконечно. Мар'ян Меленевський і утворена навколо нього група нехтували національно-політичним моментом у робітничому русі, а Микола Порш, що репрезентував ЦК партії, ставив його на перший план. Він висував принцип національної організації пролетаріату в робітничому русі та гасло автономії України, і його лінія перемогла. Група Меленевського покинула з'їзд, який розділився.

Після виходу групи Меленевського-Баска з партії фактичний провід залишився в руках М. Порша та його співробітників, які з виїздом свого лідера в Україну створили у Львові Закордонний комітет партії¹⁰.

Отже, на початку 1905 р. розкол у РУП став доконаним фактом. Із партії виокремилася група на чолі з М. Меленевським, яка 12 січня 1905 р. перетворилася на так звану «Спілку» (Українська соціал-демократична спілка). Більшість членів РУП, однак, залишилася в старій організації, яка від грудня 1905 р., коли у Києві відбувся II з'їзд, реорганізувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

До Меленевського-Баска як фундатора спілки приєдналися Петро Канівець (Кавун), Віктор Мазуренко (Карась), а згодом і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Власне, ті, хто згрупувався навколо Баска, особливо відстоювали злиття з РСДРП, протиставляючи себе «буржуазним радикалам»¹¹, тобто тим, які обстоювали постулат самостійної України.

На початку революції 1905 р. спілчани опублікували низку видань, у яких відстоювали революційні політичні зміни в Росії. У брошурі Івана Гильки (Мар'яна Меленевського) «Про державний лад», як і в інших спілчанських публікаціях, вимоги соціал-демократів передбачали ліквідацію самодержавного ладу, скликання Установчих зборів і демократизацію політичного ладу Росії, проте вони не ставили завдання перебудувати її на федеративних засадах і надати національно-територіальну автономію націям, які входили до її складу¹².

Спілка перейшла на позиції класової боротьби, відділилася від українських мас і цим прирекла себе на невдачу. Національний момент для спілчан відходив на другий план, відіграючи допоміжну роль, коли доводилося мати якусь справу з робітниками-українцями. Тому 1906 р., коли виникла проблема консолідації партій та спілок Росії в єдину марксистську партію, провідники Української соціал-демократичної спілки чітко наголосили на своїй інтернаціоналістській позиції. Зрозуміло, що цілком ширими виглядали твердження Баска в 1906 р. на IV об'єднавчому з'їзді РСДРП у Стокгольмі, що УСДРП «нежиттєздатна, бо український пролетаріат зовсім обрусів і членам партії, що працюють серед нього доводиться спершу навчати його української мови»¹³. Проте національний момент у частини еруптивців переміг, УСДРП залишилася самостійною організацією, а спілчани стали автономною структурою РСДРП. Спілка прагнула до створення централізованої пролетарської партії Росії, тісно співпрацювала з діячами російської соціал-демократії, маневруючи між більшовиками, меншовиками та жидівським Бундом.

¹⁰ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 80–81.

¹¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 250.

¹² Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 117.

¹³ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 100.

Пресовий орган галицьких націонал-демократів, часопис «Діло», піддавав гострій критиці діяльність українських соціал-демократів у Наддніпрянщині, зазначав, що вони «прозвали себе “українською спілкою російської соціальної демократії”», засвідчивши себе «лише за частину одної організаційної цілості», не визнають навіть теоретичного українського національного питання, називають його «неіснуючим», і в своїй пропагандистській роботі стоять на позиції «об'єднуючої всеросійщини». Тому наддніпрянські соціал-демократи поборювали будь-які національні змагання інших українських партій, клеймили їх як «шкідливі» для справи пролетаріату і для свободи в Росії загалом. Галичани, наголошуючи на запереченні Українською соціал-демократичною спілкою національного питання як самостійної політичної справи, закликали інші українські партії не об'єднуватися з соціал-демократами спілки, стояти осторонь, поки вони «поклоняються чужим богам і поки супроти політичної судби власного народу як нації стоять на становищі ідеферантизму (байдужості) або повної негачії (заперечення)¹⁴.

Із січня 1905 р. спілка видавала у Львові місячник «Правда», який з літа цього року був перенесений до Одеси, де виходив вже нелегально й російською мовою, а також опублікувала низку пропагандистських брошур українською й російською мовами. Найбільшого успіху вона досягла під час виборів до II Державної Думи в січні 1907 р., коли завдяки всебічній допомозі РСДРП провела 6 депутатів із загальної кількості 103 від українських губерній¹⁵.

У часи реакції, після розпуску II Державної Думи в червні 1907 р., усі важливіші установи спілки за доносом провокаторів були розгромлені поліцією. Заарештовано майже всіх її членів Головного комітету (А. Ріш, Й. Сорокер, Г. Ткаченко та інших) і приречено до заслання. У 1908 р. організація майже перестала існувати¹⁶.

У кінці 1908 р. М. Меленевський зробив спробу відродити спілку за кордоном. За його ініціативи були організовані «групи допомоги» в Цюриху, Женеві, Парижі, Відні, Львові, що мали сприяти спілці у відновленні своєї діяльності. У Відні розпочато видання «Правды» за редакцією Л. Троцького-Бронштейна¹⁷.

У лютому 1909 р. М. Меленевський приїхав до Росії і самостійно нав'язав зносини з місцевими гуртками Спілки на Волині та Поділлі. Повернувшись до Львова, він вислав їм літературу. У травні 1912 р. М. Меленевський написав відозву «До всіх спілчан», що була останнім документом, виданим від імені спілки¹⁸. Більшість членів організації перед війною перейшла до російської соціал-демократії та Бунду, а національно українські елементи повернулися здебільшого до УСДРП.

Варто зазначити, що М. Меленевський, як і Й. Скоропис-Йолтуховський, які ніколи не почувалися «зрадниками українства», закладаючи спілку, вірили в українськість «пролетарсько-сільської» і «селянсько-демократичної» маси, аби лиш вона була політично і соціально свідомою. Проте вже незабаром вони переконалися, що насправді таке розширення діяльності спілки фатально відривало її від українського ґрунту, скеровуючи «по лінії общерусской роботи і культури»¹⁹.

¹⁴ Нова українська партія. *Діло*. 1905. 17 (30) червня.

¹⁵ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського... С. 100.

¹⁶ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 23.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 282.

¹⁹ Там само. С. 280.

Тому члени спілки, яким українство все-таки було дороге, помалу відходили від неї і поверталися до УСДРП, колишньої РУП, із якою вони порвали. Інакше й не могло бути, коли, за словами Осипа Гермайзе, «місцеві організації Спілки так само, як і центр, що складався часто не з українців, міг боротися й боровся іноді не тільки з дрібнобуржуазним радикалізмом, але і з самою ідеєю українського відродження»²⁰. Із виходом українських національних елементів спілка все більше ставала звичайною російсько-жидівською територіальною організацією.

Восени 1911 р. до УСДРП знову приєднався М. Меленевський, опублікувавши у «Нашому Голосі»* (ч. 11–12) статтю під його партійним псевдонімом Басок – «До роботи через єднання». У ній подано огляд діяльності Спілки й вона була актом ідейного повороту М. Меленевського до своїх колишніх товаришів з РУП. Він відзначав заслуги Спілки в українському революційному русі: «... носячи назву української та ведучи переважно агітаційну роботу в українській мові, крім соціально-політичного освідмлення несвідомих широких українських мас Спілка підготувала їх, не гальмуючи тим головних змагань революції, до освідмлення національного... процес зросту свідомого українства в робітничих і селянських масах, який зараз так широко розлився по всій Україні, міг початись тільки на виораному революцією – і в значній мірі безпосередньою роботою Спілки лані»²¹.

Мар'ян Меленевський визнавав недостатні старання спілчан щодо українських вимог, а також свою вину, що «перший колись підняв руку за розкол, розкол в старій ще РУП», закликав до «єдності інтернаціонального робітництва»²².

Очевидно, з одного боку, у свідомості М. Меленевського переважала думка про «єдність інтернаціонального пролетаріату», яка відводила українству роль лише допоміжного засобу для втілення цієї єдності на українських землях. З іншого – перед ним поставала ідея національно-відродженої вільної й незалежної України, яка сама могла би вирішити й упорядкувати свої соціально-економічні проблеми²³.

Із припиненням виходу в кінці 1911 р. «Нашого голосу» партійне життя майже завмерло, і, незважаючи на формальне об'єднання колишніх спілчан з УСДРП у 1912 р., сама партія фактично перестала існувати.

Свідченням повернення М. Меленевського на самостійницькі позиції стала оприлюднена на Базельському конгресі Другого інтернаціоналу (24–25 листопада 1912 р.) «Відозва українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії», яку він підписав від Закордонного комітету спілки, а від ЦК УСДРП – Дмитро Донцов, від Виконкому УСДП Галичини – Порфир Буняк і Володимир Левинський. У ній підписанти протестували проти війни й урочисто оголошували, що «на випадок військового зіткнення Австрії з Росією нашим головним завданням буде воювати проти нашого одвічного ворога, проти російського царату»²⁴.

У 1913 р. М. Меленевський разом з О. Скорописом-Йолтуховським перебував у Лондоні у справах Українського комітету, першорядною метою якого було

²⁰ Там само. С. 282.

* «Наш голос», місячник, спільний орган УСДРП і УСДП, виходив у Львові від листопада 1910 р. до кінця 1911 р. коштом Л. Юркевича.

²¹ Басок [Меленевський М.]. До роботи через єднання. *Наш Голос*. Львів. 1911. Кн. 11–12. С. 505.

²² Там само. С. 507.

²³ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 39.

²⁴ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 102.

домогтися справедливого висвітлення української справи в Англії та спонукати англійську громадськість більше нею займатися і цікавитись²⁵. У Лондоні М. Меленевський також встановив зв'язки з більшістю місцевих кооперативних спілок і невдовзі відкрив у них мережу українських кооперативних представництв²⁶.

Вибух Першої світової війни застав М. Меленевського у Лондоні, де йому разом з О. Скорописом-Йолтуховським, незважаючи на певні перешкоди, вдалося отримати в німецькому посольстві спеціальний документ із проханням до німецьких військових і цивільних властей «не робити ніяких перепон панам, які удаються до Австрії з паспортами на ім'я М[еленевського] і Скорописа»²⁷.

Діставшись до Відня та отримавши в Міністерстві закордонних справ Австро-Угорщини координати референта українських справ консула Еммануїла Урбаса, Меленевський і Скоропис уже наступного дня виклали йому свої плани – ініціювання революції в межах російської України. Зрозумівши, що такі завдання занадто відірвані від тодішньої реальності, консул запропонував М. Меленевському і О. Скорописові приєднатися до вже наявної організації Союзу визволення України²⁸.

Утворений 4 серпня 1914 р. у Львові, СВУ основним своїм постулатом проголосив державну незалежність і соборність України, а їхню реалізацію пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму²⁹. 9 серпня 1914 р. М. Меленевського було прийнято у члени СВУ³⁰.

Із наближенням російських військ до Львова 25 серпня 1914 р. союз скерував М. Меленевського і О. Скорописа до Відня там вони отримали доручення створити віденську групу СВУ, зв'язатися з парламентським послом Євгеном Олесницьким для налагодження посередництва у стосунках з урядовими чиновниками – прем'єр-міністром Карлом Штюртггом або міністром закордонних справ Леопольдом Берхтольдом. Важливим було для делегатів СВУ обговорити з консулом Е. Урбасом головні організаційно-фінансові, технічні, видавничі справи – підготовку цісарського маніфесту до українського народу та публікацію відозв до європейських народів. Меленевський і Скоропис були уповноважені виступати від імені СВУ, акцентуючи увагу на тому, що це не тільки закордонна еміграційна організація, вона має свої підстави в Україні³¹.

Ще перебуваючи у Львові, М. Меленевський і О. Скоропис вважали видрукувану, написану Д. Донцовим відозву австрійського цісаря до українського народу демагогічною прокламацією і зуміли переконати Е. Урбаса в недоцільності її розповсюдження, бо вона матиме успіх лише тоді, коли Центральні держави «самі

²⁵ Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 769. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–5.

²⁶ Харченко Н. «Я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР...». Реабілітований історією. Харківська область. Київ: Харків, 2005. Кн. 1. Ч. 1. С. 164.

²⁷ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». Хліборобська Україна. Відень, 1920–1921. Кн. 2. Ч. II, III, IV. С. 200.

²⁸ Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського (напередодні та після початку Першої світової війни). *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки.* 2007. Вип. 9. С. 258.

²⁹ Наша платформа. Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1914. Ч. 1. С. 1–2.

³⁰ Library and Archives Canada (LAC). R-2297-O-3-E. Vol. 7. File 3.

³¹ Ibid.

визнають право України на самостійність». За вказівкою міністерства закордонних справ Австро-Угорщини весь наклад відозви (500 тис. примірників) був знищений³².

Згодом М. Меленевський і О. Скоропис на пропозицію Е. Урбаса склали новий проєкт маніфесту австро-угорського цісаря до українського народу та подали на апробацію генеральному штабові, пізніше МЗС. Однак австрійський уряд виявився не готовим до такого радикального кроку, висунув проти нього багато контраргументів, так що справа з маніфестом «затягнулася» і подальша його доля залишилася невідомою навіть для членів Президії СВУ³³. Зрештою, безсумнівним було те, що проголосити маніфест в умовах тодішньої політичної ситуації було неможливо. В австрійському МЗС не до кінця розуміли і не надавали великої ваги українському питанню, не розглядали його в загальній еволюції міжнародної ситуації на Сході Європи. Австрійські політики усвідомлювали, що створення незалежної Української держави неминуче стане притягальною силою для Східної Галичини, Буковини і Закарпаття, а також небезпечним явищем, з огляду на австро-польські взаємини та позицію Угорщини до українського питання³⁴.

У Відні, куди перемістився союз, була опублікована складена ще у Львові М. Меленевським і схвалена Президією СВУ низка відозв: до болгар, румунів, турків, шведів, чехів. У них наголошувалося, що Союз визволення України є організацією українців, які поневолені великою державою найближчого їм слов'янського народу і не мають захисту та умов для національного розвитку на споконвічній землі своїх дідів та прадідів. У зверненнях наголошувалося, що СВУ бере на себе великий історичний обов'язок викрити брехню московського панславізму, боронити культуру і мир Європи від московського варварства, вирішити долю України. «Лише розбиття Росії і виперття її до етнографічних границь старого московського царства, – йшлося у відозві до румунського народу, – кладе раз на все кінець російському імперіалізму й забезпечує сусідів від російської інвазії»³⁵.

Ці відозви до народів нейтральних країн були передані до дипломатичних представництв деяких держав у Відні, розіслані до пресових агентств, важливих європейських періодичних видань та окремим політикам і дипломатам. Вони дали поштовх до зацікавлення українською справою з боку широких кіл західноєвропейської громадськості. Це були перші акти української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритий виступ на міжнародній арені наддніпрянців у ХХ ст. як представників українського народу і лише пролог до пізнішої інформаційно-дипломатичної акції союзу в різних країнах³⁶.

У відозві «До громадської думки Європи» (М. Меленевський був її головним автором) викривалася провокативна роль Росії у розв'язанні світової завірюхи, її панславістичні загарбницькі плани, відзначалося, що «Росія розчавила Польщу, знесилила Туреччину, намагається захопити Дарданелли та Стамбул». Автори зазначали, що без відірвання від Росії українських теренів найбільша її поразка

³² Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського... С. 260.

³³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 116.

³⁴ Там само. С. 117.

³⁵ [Меленевський М.]. Відозва Союзу визволення України до румунського народу. Вістник. 1914. Ч. 1. С. 5.

³⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 75–76.

у війні буде лише слабким ударом, після якого імперія швидко оговтається і продовжить свою агресивну політику. «Лише свободна Україна, – наголошено у відозві, – зв'язана з тридержавним союзом, могла би через свою велику територію від Карпат аж до Дону і Чорного моря творити заборолу для Європи проти Росії, яке раз не все зробило б нешкідливою експансію царизму». СВУ акцентував на великих жертвах українського народу проти Росії, вимагав міжнародної підтримки для справи незалежності України, переконаючи європейську громадськість, «що українська справа є рівночасно справою європейської демократії». «Щоби в часах, коли на побоєвищах, що на них проливають свою кров тисячі українців, рішається судьба народів Європи, не зісталось чужим для Європи повне зрозуміння нашої справи звертаємося з отсим покликом до громадської думки всіх народів, яких політичні інтереси в тій великій хвилі спільні з інтересами свободи і цивілізації»³⁷.

Наріжним каменем діяльності СВУ було утворення самостійної Української держави, а фундаментом незалежності союз визнавав проведення радикальної земельної реформи на користь селянства, яка мала оздоровити соціально-економічні відносини на селі. Для втілення в життя постулату «земля і воля народу» союз надавав великого значення проведенню національно-громадської роботи серед українського населення, пропаганді серед нього самостійницьких ідей у процесі зайняття арміями Центральних держав території Східної України³⁸.

У листі до митрополита А. Шептицького 18 серпня 1914 р. М. Меленевський писав, що «достоїнство нашої нації вимагає щоб уряди [Австро-Угорщини і Німеччини – *І. П.*] рахувалися з нами». Незалежно від того, чи Центральні держави окупують Україну, чи ні, завданням СВУ було розвинути самостійницький рух і в такий спосіб поставити ці «держави перед проблемою самостійності України як перед явищем, якого не можна оминати, з яким потрібно рахуватися», й загалом спонукати їх «передати владу в руки самих українців». Утворений провізоричний (тимчасовий) уряд «повинен бути складений з людей дуже рішучих, що тонко знають місцевий уклад життя на Україні»³⁹.

У тилу армій Центральних держав СВУ планував скликати український національний конгрес – тимчасовий орган для формування правничо-державної організації українських земель, їхнього внутрішньо-політичного устрою, аграрних відносин тощо.

Однак події перших місяців війни не дали змоги реалізувати головне практичне завдання СВУ – організувати роботу в тилу Центральних держав. Союз вважав тоді національну організаційно-політичну роботу неактуальною, яка вимагала окремого розроблення⁴⁰. Тому основну увагу зосередив на представленні української справи перед урядами Центральних держав та її популяризації серед інших європейських народів, а також на пропаганді визвольних ідей серед власної суспільності, особливо серед військовополонених українців російської армії.

Найуспішніше ця робота проходила в Чорноморсько-Балканських країнах, які для СВУ були оперативною базою для контакту з Україною й можливих

³⁷ До громадської думки Європи! *Вістник*. 1914. Ч. 1. С. 2.

³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4401. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

³⁹ ЦДАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 5.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

воєнно-політичних дій на самій українській території у разі вступу Балканських країн у війну на боці Центральних держав.

Наприкінці вересня 1914 р. представники СВУ Мар'ян Меленевський та Лев Ганкевич виїхали на Балкани для налагодження контактів з урядовими і громадськими колами країн Чорноморсько-Балканського регіону, щоб викликати в них прихильне ставлення до українських визвольних змагань та отримати допомогу для розгортання своєї діяльності.

Першою країною цього терену стала Румунія, яка після вибуху війни опинилася між «двома стільцями, не знаючи, на який сісти й що зі собою робити»⁴¹. Тут 21 вересня 1914 р. відбулася у редакції газети «Люпта» («Боротьба») зустріч із тодішнім лідером румунської соціал-демократії Християном Раковським, який заявив, що «українська справа є віссю балканської політики. Збудується Україна – Балкани отримають базу для спокійного розвитку». «Цей пункт, – писав М. Меленевський до Президії СВУ, – Раковський пообіцяв розвинути ще більше в українському державницькому плані у публікаціях “Люпти”»⁴².

Варто наголосити, що в Румунії не бракувало політичних сил, прихильних до української справи, які були навіть у парламентських колах, але не відігравали провідної ролі в румунській політичній думці. Румунські шовіністи мріяли про «Романіє маре» (Велику Румунію), яка виходила далеко за етнографічні кордони Румунії та збуджувала серед румунських громадян завойовницькі й асиміляційні апетити стосовно сусідів. Цим пояснювалося їхнє заперечення українського народу та негативне ставлення до української справи, оскільки її для них, по суті, не існувало. Навіть ті румуни, для яких буття українського народу не викликало сумніву і які хотіли утворення самостійної Української держави для захисту своєї країни від російської небезпеки, теж не були позбавлені територіальних претензій щодо українських земель разом з Одесою і нагадували в цьому деякі польські та російські кола⁴³.

Перебування делегатів СВУ в Бухаресті було коротким. Зібравши потрібну інформацію про настрої в Румунії й залишивши відозви та видання союзу в редакції «Люпти», М. Меленевський та Л. Ганкевич поїхали до Софії.

Їхньому візиту передував отриманий Президією СВУ 14 вересня 1914 р. лист від Болгарського національного союзу за підписом його президента Т. Бойчева та секретаря С. Чоукова, у якому висловлювалася надія щодо утворення Української самостійної держави. У листі-відповіді СВУ подякував болгарам за доброзичливе ставлення до національних стремлінь українців⁴⁴.

У Болгарії делегатів СВУ сердечно вітала місцева преса. Меленевський 9 жовтня 1914 р. повідомляв Президію СВУ про зустріч з урядовцями і діячами Стамбульської партії, які висловлювали бажання обстоювати інтереси українського народу. Він також інформував про головні політичні партії Болгарії, їхню орієнтацію у зв'язку з війною та ставлення до українського питання. Мар'ян Меленевський

⁴¹ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 25.

⁴² Ibid.

⁴³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... С. 91, 95.

⁴⁴ Болгарський Національний Союз до Союзу визволення України. Вістник. 1914. Ч. 1. С. 7.

наголошував на допомозі родини професора Івана Шишманова в налагодженні відповідних зв'язків із болгарським політикумом і журналістським світом⁴⁵.

Напередодні приїзду М. Меленевського до Константинополя СВУ видав відозву до турецького народу, у якій закликав турків до боротьби з російським царизмом в ім'я спільних інтересів України і Туреччини⁴⁶. Цю відозву надрукували 20 жовтня 1914 р. у турецькому часописі «Tasfir i Efkiar». Тут же було вміщено інтерв'ю з М. Меленевським, у якому він розкрив долю українського народу в Росії та його прагнення до самостійного життя. Відозву передрукували всі головні турецькі газети, а в європейській пресі з цієї нагоди з'явилася низка статей, які детально передали зміст відозви і розмови з делегатом союзу⁴⁷.

Ще до початку турецько-російської війни (29 жовтня 1914 р.) СВУ сподівався, що українська територія (Чорноморське узбережжя) опиниться в тилу турецької армії. Тому наприкінці вересня 1914 р. відрядив до Константинополя делегацію на чолі з М. Меленевським, поставивши їй завдання «придбати публічну опінію для української справи, для справи визволення народів Росії на користь війни з Росією»⁴⁸. Члени делегації Лонгин Цегельський і Степан Баран опублікували в турецькій пресі низку статей з історії України, було видано турецькою мовою брошуру Л. Цегельського «Росія як гнобителька народів». Окрім того, СВУ в Стамбулі видав листівки-звернення до турецьких («Asker!») – накладом 25 тис. примірників, грудень 1914 р.), російських («Солдаты русской армии!») – накладом 50 тис. примірників), а також до українців-солдатів російської армії («Солдате – озирнись!») – накладом 25 тис. примірників⁴⁹.

Важливу роль для розуміння українського питання відіграв збірник статей «Україна, Rusya, Türkiye» («Україна, Росія, Туреччина»), надрукований 1915 р. у Стамбулі турецькою мовою, де, окрім інших авторів, поміщена стаття М. Меленевського «Культурна праця українців». Ця книжечка призначалася для ознайомлення турецької суспільності з українською проблемою і мала відповісти на питання, які ставили перед турецькою громадською думкою публікації про Україну, що протягом останніх місяців подавала турецька преса⁵⁰.

Союз планував за підтримки австро-угорських і німецьких військово-політичних кіл використати Туреччину в підготовці й організації українського легіону, що мав разом із турецькими військами висадитися на Чорноморському побережжі й викликати повстанський рух проти Росії на Півдні України. Мар'ян Меленевський провів низку зустрічей/конференцій із членами молодотурецького комітету і представниками уряду. Найвизначнішим успіхом для союзу під час перебування його представників у Константинополі була зустріч М. Меленевського з міністром внутрішніх справ Туреччини Талаат-беєм, який від імені уряду визнав самостійницько-державницькі інтереси українців і пообіцяв їм допомогти⁵¹. Інформацію

⁴⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 96.

⁴⁶ Відозва Союзу визволення України до турецького народу. Вістник. 1914. Ч. 2. С. 8–9.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13–14.

⁴⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

⁴⁹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T. Hornikiewicz. Philadelphia, 1966. Band I. S. 174, 177–190.

⁵⁰ Вістник. 1915. Ч. 7–8. С. 24.

⁵¹ Деклярація Талаат-бея. Вістник. 1915. Ч. 5–6. С. 1.

про цю подію розповсюдили всі австрійські та європейські часописи, її передавали телеграфні агентства.

У Константинополі Меленевський також встановив зв'язки з військовими колами Туреччини, зокрема з німецьким генералом Лиман-пашею, а так само з грузинськими політемігрантами та представниками німецьких дипломатичних кіл Ціммером і Небелем. Від них він довідався, що зі вступом Туреччини у війну проти Російської імперії плануються «інсургенційні (повстанські) акції» на Кавказі. Обговоривши це питання з тогочасним головою СВУ Миколою Залізнякам, Мар'ян Меленевський запропонував провести таке на заселеній українцями Кубані та в районі Одеси, щоб спровокувати повстання кубанських козаків і матросів Чорноморської ескадри. Він вважав, що за згоди Туреччини участь у цих акціях зможе взяти кілька сотень українських добровольців⁵².

Уже 2 жовтня 1914 р. австрійський посол у Туреччині маркграф І. Паллавічіні повідомляв Відень, що повстання на Кавказі та Кубані значною мірою зорганізоване спеціальним німецько-турецьким комітетом, погоджене з німецькою амбасадю, а відповідальний за цю справу з турецького боку Сулейман Аскері-бей погоджується на співпрацю із представниками СВУ тільки в разі підтвердження австрійськими чинниками «лояльності» останніх.

МЗС Австро-Угорщини 4 жовтня 1914 р. схвалило повстанський план М. Меленевського, а 9 жовтня повідомило посла про підтримку «акції українських емісарів інсургенції на Чорноморській ескадрі»⁵³.

На початку листопада 1914 р. М. Меленевський обговорив із турецькими військовими представниками питання турецько-української співпраці. Йшлося про те, що після висадки на російському узбережжі Чорного моря турецьких сил малий український відділ в оперті на турецькі війська повинен викликати повстанський рух⁵⁴. У зв'язку з цим М. Меленевський звернувся до австрійського уряду із проханням вислати до Туреччини експедиційний корпус із 500 українців (400 січових стрільців і 100 військовополонених українців) із табору Фрайштадт. Ці добровольці мали їхати потягом через Румунію до Туреччини в цивільному одязі по 25 осіб.

Однак уже під час остаточного уточнення операції з М. Меленевським у представника МЗС Австро-Угорщини О. Гойоса виникли деякі побоювання щодо можливої участі кубанських українців в антиросійському повстанні. Він дещо заспокоївся, коли на керівництво експедиційним корпусом було запропоновано полковника австрійської армії графа Станіслава Шептицького, рідного брата греко-католицького митрополита. 10 листопада 1914 р. С. Шептицький дав згоду очолити експедиційний корпус за умови надання йому необмеженого права ним командувати⁵⁵.

Проте підготовка українського експедиційного корпусу проходила з великими труднощами і завершилася невдачею – до 1 грудня 1914 р. зголосилося лише 20 добровольців⁵⁶. Це пояснювалося передусім низьким рівнем свідомості полонених

⁵² Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». Український самостійник. (Мюнхен). 1969. № 1. С. 38.

⁵³ Там само. С. 39.

⁵⁴ Там само. С. 40.

⁵⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 119–120.

⁵⁶ Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine». Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantch zum 70. Geburtstag. Graz; Wien; Köln, 1965. S. 521.

українців, оскільки, за словами О. Скорописа-Йолтуховського, «ще політичне рабство панувало на цілому просторі Росії»⁵⁷.

У листопаді 1914 р., коли Січові стрільці були готові вже виїхати до Константинополя, з Туреччини несподівано прийшла звістка: турецький флот не зміг опанувати Чорне море, а війська не перейшли російського кордону, за винятком невеличкої території на Кавказі. Повстання в Україні та Кубані ставали неможливими. Туреччина відмовилася проводити турецько-українську операцію, тож потреба у використанні УСС відпала.

Так, 16 листопада 1914 р. турецький воєнний міністр Енвер-Паша заявив австро-угорському послу І. Паллавічіні: якщо 500 українців під командуванням австрійських офіцерів захочуть розпочати військові операції, то він «в принципі згідний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Кавказі, але це було б можливим тільки тоді, коли було б забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає»⁵⁸. Австрійський уряд вирішив не відсилати українців до Константинополя, почав набагато скептичніше ставитися до можливості позитивного вирішення українського питання в будь-якій, прийнятній для українців формі. Посол І. Паллавічіні писав О. Гойосу, що він «взагалі не вірить в можливість заснування Української держави». На його думку, «це небезпечно вкладати в політичну калькуляцію непевні фактори, бо в такий спосіб наражаєшся на великі та гіркі розчарування»⁵⁹.

У Константинополі Мар'ян Меленевський зустрів свого давнього знайомого, соратника Льва Троцького – Олександра Гельфанда (Парвуса). Вони разом провели збори емігрантів із Росії, на яких Меленевський представив програму СВУ й закликав присутніх допомагати у створенні самостійної Української держави на чолі з вихідцем із монархічних династій Габсбургів або Гогенцоллернів. У листопаді 1914 р. Меленевський з Парвусом створили з політемігрантів групу «Українська соціал-демократія», що спільно з осередками СВУ в Болгарії та Туреччині мала проводити антиросійську агітацію серед українців у зоні бойових дій і активно сприяти Австро-Угорщині, оскільки нібито лише вона «гарантує національні права України»⁶⁰.

Навесні 1915 р. М. Меленевський перемістив осідок групи УСД до Софії, де до неї, за даними департаменту поліції Росії, належали, крім Парвуса, також П. Бензя, Й. Безпалко, М. Ганкевич, Є. Гуцайло, В. Мороз, Е. Сандул та інші. У травні 1915 р. група УСД почала видавати свій друкований орган – газету «Робітничий прапор», де були опубліковані проекти програми і статут організації⁶¹.

Від імені, за словами Ярослава Дашкевича, ефимерної групи УСД Парвус видав у Константинополі брошуру «На оборону демократії – проти царизму!», яка нелегально розповсюджувалася у Росії. Це був авторизований переклад із німецької мови зі спеціальною передмовою автора до українського видання, датованою груднем 1914 р. В анонімному (мабуть, Меленевського) вступі йшлося, що Володимир Ленін недавно зробив заяву «про бажаність визволення України»⁶².

⁵⁷ Терлецький О. Історія української громади в Раштадті 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 18.

⁵⁸ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». Український самостійник. № 2. С. 31.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 104.

⁶¹ Там само. С. 107.

⁶² Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття. Інформаційні стосунки: національний аспект. URL: shron.3.chtevo.org.ua

Зрозуміло, що тоді М. Меленевський ще не здогадувався, зрештою, не міг навіть припустити, якою неприємною для нього буде реакція лідера більшовиків на його лист, написаний наприкінці грудня 1914 р.

Варто зазначити, якщо Парвус підтримував позицію СВУ щодо незалежності України, то російські соціал-демократи на чолі з В. Леніним відкидали цю ідею і гостро виступали проти неї. Мар'ян Меленевський познайомився з Леніним ще 1906 р. на Стокгольмському конгресі та підтримував з ним зв'язки, незважаючи на критику останнього, що «Басок повернув до націоналізму і сепаратизму»⁶³.

Мар'ян Меленевський хотів заігнувати більшовиків підтримувати позиції СВУ і, перебуваючи у Константинополі, написав 28 грудня 1914 р. Леніну до Швейцарії листа, у якому виклав програму союзу. Ленін у листі від 12 січня 1915 р. різко відповів Меленевському: «Ми працюємо за зближення робітників різних (і особливо воюючих) країн, а ви, очевидно, залишаєтесь з буржуазією і урядом “своєї” нації. Нам не по дорозі»⁶⁴.

Отже, всі тогочасні російські партії різного ідейно-політичного напрямку – від чорносотенців до більшовиків – вся російська суспільність негативно ставилися до діяльності СВУ, вони прагнули в будь-якій формі зберегти цілість імперії, для них любов до України закінчувалася там, де починалася її державна незалежність.

Після невдачі константинопольської акції становище СВУ на початку 1915 р. помітно погіршилося. Все це відбувалося під тиском австрійського прем'єр-міністра графа К. фон Штюрґка, що був аж занадто прискіпливий до українського руху. Зміна в січні 1915 р. керівництва зовнішньополітичного відомства (замість графа Л. Берхтольда став барон С. Буріан) призвела й до різкої зміни поглядів Австро-Угорщини щодо державної незалежності України⁶⁵. Зменшувалося фінансування СВУ, МЗС вимагало перенесення діяльності організації за межі Австро-Угорщини. Таке ставлення австро-угорських урядових чинників до СВУ підтримувало, за згодою свого уряду, й німецьке посольство у Відні⁶⁶. О. Гойос, керівник політичного відділу МЗС, симпатизував СВУ, але змушений був піти у відставку, а Президія СВУ сподівалася, що справа якось вирішиться⁶⁷.

У квітні 1915 р. стався формальний розрив СВУ з австро-угорським урядом. Мар'яну Меленевському, який у Президії СВУ безпосередньо відповідав за відносини з Німеччиною, за допомогою німецького дипломата Ціммера вдалося досягти компромісу, згідно з яким Берлін і Відень припиняли будь-які зв'язки з СВУ, але австрійський уряд дозволяв членам союзу й надалі перебувати в монархії, залишав йому джерела можливого забезпечення, надавав допомогу в кожному конкретному випадку та згоджувався на продовження національно-просвітньої і культурно-освітньої праці в таборах полонених українців під контролем військового відомства⁶⁸.

Зрозуміло, що все це вплинуло на М. Меленевського, позбавило його сподівань на австро-німецьку допомогу у здобутті Україною державної незалежності. Він, ніби виправдовуючись за свої невдачі, у статті «Власними силами» наголошував:

⁶³ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Київ, 1975. Т. 48. С. 199.

⁶⁴ Там само. Т. 49. С. 47.

⁶⁵ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 10. File 8.

⁶⁶ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 211.

⁶⁷ Там само. С. 206–208.

⁶⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 14.

«...провідним тогочасним українським політичним організаціям дорікали за те, що вони для своєї національно-визвольної справи шукали допомоги в урядів Австрії і Німеччини, а тим більше Туреччини». Автор нагадував своїм опонентам, що й «благородні революціонери-демократи визвольно-об'єднавчої Італії шукали помочі у реакційного монарха Франції Наполеона III, а болгарські борці за волю і демократію – кликали на поміч навіть російського деспота-царя!». Меленевський доводив, що немає значення, яка «сила падає в дану історичну хвилину на млин долі». І тому союз хотів лише використати «для власних українських народних цілей ті сили, що били в сей момент на наш млин». Він закликав українців не падати духом, а проводити українську роботу для народу, пов'язувати її з загальним ділом для національно-революційного піднесення. «Тож з щабля на щабель власними силами, – спонукав М. Меленевський, – далі до невпинної роботи задля народу, якби не повернулось в цей момент колесо історії»⁶⁹.

Заклик М. Меленевського до українського політикуму щодо безупинної праці для свого народу підтверджувався його діяльністю у Президії Загальної Української Ради як постійного представника СВУ, зокрема щодо єдності всіх українців у звільненні своїх земель з-під російської займанщини і створення самостійної держави.

Мар'ян Меленевський стверджував, що розвинені в роки війни національні сили зможуть допомогти українському народові в найскладніших обставинах прискорити години його бажаного звільнення від московського ярма. Він наголошував, що ставлення російського уряду до українців виразно засвідчувало: «...непрохідна прірва між українцями і росіянами не зменшилася, а, навпаки, значно поглибилася». У свідомості українців дедалі чіткіше вимальовувалося розуміння того, що інтереси Російської держави чужі й ворожі для них. Ідея самостійності України поширювалася в народних масах. Радикальні зміни в настроях і поглядах українців та їхні національно-визвольні змагання в час війни тільки міцніли, набиралися більшої сили.

Лютнева революція 1917 р. наблизила плани українців. «Вістник СВУ» 19 березня 1917 р. повідомив про політичний переворот у Росії. Діячі союзу вітали революцію, бажали якнайшвидшого переможного її завершення та цілковитої ліквідації старого політичного ладу. Мар'ян Меленевський із радістю відзначав: «Таки діждалися, прийшло справжнє, велике свято й на нашу вулицю! І ми не помилилися, оцінюючи з вибухом війни суспільно-політичні сили Росії та їх розвиткові тенденції таким способом, що політичних реформ і визволення українського народу від гніту московсько-царського деспотизму не можна сподіватися при перемозі царизму, а лише при його поразці у війні. А вибух сучасної революції ще раз нагадує, що ми, як і всі “переможці” в російському таборі мали повну рацію»⁷⁰.

Щоправда, більшість українських соціал-демократів, серед них і М. Меленевський, які в ті революційні часи перебували за кордоном, не виявляли особливий заповідливості щодо участі в цих подіях й не дуже прагнули дістатися до Києва. Ймовірно, на заваді багатьом діячам українського руху активно долучитися до національно-державних процесів у Наддніпрянщині стала їхня причетність до створення і праці в СВУ.

⁶⁹ Меленевський М. Власними силами. *Вістник*. 1915. Ч. 15–16. С. 1–2.

⁷⁰ Меленевський М. Наше відношення до революції в Росії. *Вістник*. 1917. Ч. 16. С. 241.

До того ж додалося звинувачення військового міністерства Росії Центральної Ради в германофільстві та співпраці зі Союзом визволення України, проти якого російський генштаб висунув свої сфабриковані контррозвідкою інсинуації⁷¹.

Михайло Грушевський, не бажаючи поширення різних наклепницьких сенсацій проти українського парламенту, 21 серпня 1917 р. на засіданні Малої Ради заявив, що СВУ кілька разів у різних справах, останній – у травні*, звертався до Центральної Ради, однак вона не мала і не може мати ніяких відносин із цією організацією, а після війни «час покаже». Згодом М. Грушевський категорично стверджував, що між СВУ й українськими організаціями в Росії є принципові й тактичні відмінності. Він наголошував на тому, що від початку війни наддніпрянці визначили своє негативне ставлення до Росії, зайняли нейтральну позицію, не бажаючи, однак, «стати у такому випадку авантюристами у політиці, як поступили члени Союзу перед цілим світом з першого дня, запламувавши себе співробітництвом з людьми, які вкінці кінців, до певної міри, залежали від Центральних держав»⁷².

Зрозуміло, що під час війни, за словами В. Дорошенка, багатьох охрещували «зрадником вітчизни» чи «шпіоном», зокрема Т. Масарика і М. Грушевського, а членів союзу різні «приятелі» денунціювали (звинувачували) перед урядами Центральних держав як москалів і російських шпигунів⁷³.

Напевно, на тому етапі української революції М. Грушевський ще не хотів і не міг поривати відносини з Тимчасовим урядом, сподіваючись врегулювати з ним усі питання. Зрештою, він не міг передбачити майбутній перебіг подій: упадку Тимчасового уряду, зміни уряду в Петрограді, здійснення соціального перевороту – усе це розв'язало руки Центральній Раді.

Але навіть тоді, у листопаді 1917 р., Центральна Рада офіційно відмовилася, як раніше це зробив Тимчасовий уряд, прийняти О. Скорописа-Йолтуховського, який привіз до Києва «наказ» 20 тис. вояків-українців незалежницького спрямування щодо сповнення їхнього «основного ідеалу повної державної самостійної українського народу»⁷⁴. Політичний потенціал і міжнародний досвід СВУ виявився непотрібним для амбітного керівництва УНР. Зрозуміло, що піти на службу до Гетьманату, як це зробили Д. Донцов і О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, будучи переконаним прихильником соціал-демократичного шляху розвитку незалежної України, не збирався⁷⁵.

Мар'ян Меленевський у той час перебував уже в Києві і разом з О. Скорописом-Йолтуховським та Є. Голіцинським, членом київського комітету союзу, на нараді 26 квітня 1918 р. прийняв проект плану щодо саморозпуску СВУ, який

⁷¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 253.

* Тут йшлося про ухвали Президії СВУ від 6 травня 1917 р., у яких він визнавав Центральну Раду й Український Національний Конгрес виразниками волі українського народу, хотів координації своєї діяльності з ними, обмежував свою працю обороною прав українського населення в зайнятих Центральними державами українських областях, популяризацією в країнах Заходу визвольних змагань українців, веденням національно-просвітньої роботи серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини і ^Німеччини. (Ухвали Президії Союзу визволення України. Вістник. 1917. Ч. 19. С. 289–290).

⁷² ЦДДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 17–18; Нова Рада. Київ, 1917. 22–23 серпня.

⁷³ Дорошенко В. Відповідь напасникам. Відень, 1917. С. 15.

⁷⁴ Перша українська конференція в ^Німеччині. Вільне слово. (Зальцведель). 1917. 9 травня.

⁷⁵ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 108.

погодили з В. Дорошенком у Львові й передали А. Жукові до Відня. Пізніше Андрій Жук згадував, що план-проект був відтворений ним на підставі чернетки, яка випадково збереглася під час обшуку в Києві на квартирі племінниці дружини Євгенії Гайдаренко⁷⁶.

Заява про саморозпуск Союзу визволення України була опублікована 30 червня 1918 р. за підписом А. Жука. Члени організації вважали, що здобуття Україною державної незалежності й утворення легальних українських репрезентативних органів підтверджувало виконання основного завдання союзу⁷⁷.

За даними Надії Харченко – дослідниці життєвого шляху Мар'яна Меленевського, він у 1918 р. разом із дружиною і маленьким сином Іваном уже перебував у Києві, де відкрив приватну торгівлю та зайнявся посередницькими операціями. Наприкінці 1919 р. Мар'яна Меленевського через його практичний досвід і зв'язки уряд Директорії УНР скерував до Лондона як радника дипломатичної місії на чолі з Миколою Стаховським. Завдання місії полягало в лобюванні інтересів України в уряді Великої Британії під час роботи Паризької мирної конференції. На ефективність роботи місії покладали великі сподівання⁷⁸.

Про виїзд М. Меленевського до Лондона підтверджував лист О. Скорописа-Йолтуховського від 13 листопада 1919 р. із Відня до Є. Чикаленка, у якому він писав: «Тут тепер з Кам'яця [там у той час був уряд Директорії – І. П.] через Варшаву проїздом на Лондон знаходиться Меленевський... На жаль, ніяких новин про Київ він зовсім не привіз..., окрім, хіба того загального факту, що по денікінській статистиці у Києві відсоток українців зріс більш ніж у двое, малороси спали з 8 на 2 %, і відсоток москалів абсолютно зменшився і не виносить вже 45 %»⁷⁹.

Однак через невдачу переговорів Директорії з Антантою, підписання у квітні 1920 р. договору з Польщею, за якою визнавалася окупація території Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Полісся і Волині, відпала необхідність у подальшій роботі місії.

Мар'ян Меленевський залишився в Лондоні, де з 1921 р. працював агентом у представництві Центральної комісії допомоги голодуючим, створеної в Україні, і збирав кошти для допомоги потерпілому українському селянству.

Наприкінці 1922 р. він очолив лондонську агенцію новоутвореного змішаного радянсько-німецького торгового товариства «Vostwag». Йому доводилося у службових справах багато роз'їжджати Європою. Зустрічався зі знайомими йому українцями, серед них був і Д. Дорошенко, з яким М. Меленевський побачився в Берліні весною 1923 р. Як відомо, тоді М. Меленевський остаточно підтвердив свою службу в більшовиків. Свій перехід до них він пояснив у статті «Куди йти?», надрукованій у радянофільському місячнику «Нова громада», що виходив у Відні. У ній він відкрито підтримав утвердження більшовицької влади в Україні та її національну політику⁸⁰.

⁷⁶ LAC. R-2297-O-3-E. Vol. 15. File 5.

⁷⁷ Вістник політики, літератури й життя. (Відень). 1918. Ч. 26. С. 393.

⁷⁸ Харченко Н. «Я намагався совісно виконати свої обов'язки громадянина УСРР...». Реабілітовані історією. Харківська область. Київ; Харків, 2005. Кн. 1. Ч. 1. С. 165.

⁷⁹ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. Київ; Нью-Йорк, 2005. С. 162–163.

⁸⁰ Меленевський М. (Іван Гилька) Куди йти? Відень, 1923. Ч. 1. С. 33–40.

Дмитро Дорошенко згодом згадував, що, зустрівшись із Мар'яном Меленевським, він «на правах старого товариша запитав його, як це він од праці в Союзі визволення України докотився до служби у більшовиків». Мар'ян Меленевський відповів, що «треба служити своєму народові при всяких обставинах і при всяких умовах». «Отже, – наголошував Д. Дорошенко, – свою співпрацю з більшовиками він вважав за службу інтересам українського народу. Безумовно, в його устах це звучало щиро». Ясно, що Д. Дорошенко не поділяв такого вибору М. Меленевського, але добре знав, що він був «дуже експансивної, палкої вдачі, готовий перекидатися з однієї крайності в другу і дійсно не раз такі скоки робив, але робив їх щиро і з переконання... продажною людиною він не був»⁸¹.

У 1923 р. М. Меленевський став працівником лондонського представництва Укрзовнішторгу, згодом – заступником секретаря організованого в Лондоні Об'єднаного представництва української кооперації – «Коопукра», з досить значним на тоді капіталом 30 тис. фунтів стерлінгів⁸².

До «Коопукри» входили всі центральні кооперативні спілки, а головним напрямом діяльності було посередництво в закупівлі кооперативами закордонних товарів – продуктів харчування, різних матеріалів для їхнього зберігання та транспортування, мінеральних добрив, техніки для різних видів сільського господарства.

Від 1927 р. і до початку 1930 р. «Коопукра» займалася насамперед реалізацією різноманітних товарів птахівництва, тваринництва, молочної продукції, городництва, садівництва, проводила велику маркетингову роботу. У 1928/1929 господарському році операції «Коопукри» сягнули майже пів мільйона фунтів стерлінгів⁸³.

У зв'язку з колективізацією, так званим розкуркуленням селянських господарств, почався наступ на кооперацію, ліквідація її представництв. У 1930 р. закрили лондонське представництво «Коопукри», тож М. Меленевський разом з іншими співробітниками повернувся до Радянського Союзу. За рознарядкою Наркомату торгівлі його призначили на посаду штатного доповідача з питань сільськогосподарського експорту Української зовнішньоторговельної палати⁸⁴.

Мар'ян Меленевський був раптово арештований восени 1930 р. Він нічим не міг пояснити свого арешту, стверджуючи на допиті в ДПУ УСРР: «Загалом я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР. Це можуть підтвердити всі ті товариші, з якими мені доводилось працювати в Лондоні». Розмірковуючи про причини свого арешту, М. Меленевський категорично твердив: «В активну політику, в справжньому розумінні цього слова Коопукра на основі розпоряджень Н[ародного] К[омісаріату] Т[оргівлі] не могла втручатись... Рішучо заявляю, що з жодними ворогами (українцями чи неукраїнцями) Радянського Союзу Коопукра в цілому і її співробітники зокрема не злигувались і не переплітались і рішуче відкидаю подібні наклепи на себе»⁸⁵.

Однак усі висловлені М. Меленевському звинувачення – участь в «Українському національному центрі», «Блоці українських та галицьких антирадянських

⁸¹ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 40.

⁸² Харченко Н. «Я намагався совісно виконати...». С. 165.

⁸³ Там само. С. 165–167.

⁸⁴ Там само. С. 167.

⁸⁵ Там само.

партій і окремих груп української контрреволюційної громадськості» – не були доведені. Через півтора року, 10 травня 1932 р., слідство в його справі було закрито за недоведеністю складу злочину і М. Меленевського звільнили з-під варти⁸⁶.

У наступні 5 років він працював консультантом відділу постачання Головшовку Наркомату легкої промисловості СРСР. За обвинуваченням в участі у контрреволюційній терористичній організації М. Меленевського заарештували органи НКВС. За вироком військової колегії Верховного Суду СРСР від 20 січня 1938 р. М. Меленевського того ж дня розстріляли. Він похований на Бутовському розстрільному полігоні НКВС поблизу підмосковного радгоспу «Комунарка». Реабілітований 1 серпня 1957 р.⁸⁷.

Резюмуючи, можна ствердити, що, незважаючи на свої пошуки, хитання, здобутки і втрати, М. Меленевський завжди стремів працювати на користь своєму народові, був відданий, незалежно від змісту і форми, українській державності.

⁸⁶ Там само. С. 168.

⁸⁷ Реабілітовані історією. Харківська область. Київ; Харків, 2005. Кн. 1. Ч. 1. С. 168, 747.

ОЛЕКСАНДР СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ – АВТОНОМІСТ, САМОСТІЙНИК, ГЕТЬМАНЕЦЬ

Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (10.07.1880–08.03.1946) – український громадсько-політичний і громадський діяч, публіцист. Псевдоніми: Г. Будяк, О. Василевський, О. Вишневський, Л. Галін та інші. Уродженець Східного Поділля*. Рід Йолтуховських гербу Корчак походив із барської околичної (збіднілої) шляхти.

Будучи членом Київської української студентської громади, О. Скоропис-Йолтуховський у 1901–1902 рр. активно допомагав Револуційній українській партії (РУП) друкувати її відозви, займався агітацією серед київського робітництва. У листопаді 1903 р. у зв'язку з переслідуванням поліцією змушений був виїхати за кордон. Перебуваючи у Львові, належав до редакційного комітету рупівських видань – «Селянин», «Праця» та «Добра новина», які нелегально переправляв через австро-російський кордон у Наддніпрянщину, брав активну участь у роботі Закордонного комітету РУП.

На II з'їзді РУП Олександр Скоропис разом із Мар'яном Меленевським очолив групу членів партії, які виступали проти політичної автономії України, заперечуючи самостійницькі гасла в українському соціал-демократичному русі. «Розкіл РУП, – зазначав пізніше О. Скоропис, – що наступив на різдвянім з'їзді 1904 року вивів мене з рядів партії і я подався до Берліну з наміром студіювати там соціологію та економіку»¹.

* За однією версією, О. Скоропис-Йолтуховський народився у с. Старо-Христище тодішнього Ольгопільського повіту; пізніше воно згадується як Христище Піщанської волості Ольгопільського повіту до 1920 р., до 1964 р. – Батрацьке, тепер – Мироліубівка Піщанського р-ну Вінницької обл. За другою версією, він народився в с. Явтухи, тепер – Деражнянський р-н Хмельницької обл. Зрозуміло, що до місця народження О. Скорописа-Йолтуховського більше підходить с. Явтухи, назва якого відповідає польській – Joltuchy від імені шляхтича Єлтуха, якому було дане це село, яке раніше називалося Руда-Парубоча, у володіння Барським старостою Претвичем. Ще більшим підтвердженням цього місця народження О. Скорописа-Йолтуховського є те, що чимало вихідців зі с. Явтухи носять прізвище Йолтуховський.

Проте у довідці, виданій «федеральною службою исполнення наказаний по Республіке Мордовия» РФ від 17 травня 2011 р., вказано, що «Скоропис-Йолтуховський Александр Филаретович, 1880 года рождения, уроженец с. Старокрестичи Ямпольского района Каменец-Подольской области». Тому, на мою думку, конкретним місцем народження О. Скорописа-Йолтуховського потрібно визнати с. Старо-Христище, тепер – Мироліубівка Піщанського р-ну Вінницької обл.

¹ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». Хліборобська Україна. (Відень). 1920. 36. I. С. 193.

Із початком революційних подій у січні 1905 р., коли, за його словами, «взятися до спокійних студій було не сила», О. Скоропис на початку березня того року виїхав в Україну. Тут він, як один із засновників і керівників Української соціал-демократичної спілки (УСДС), що входила до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на федеративних засадах, взяв активну участь у селянських виступах на Київщині та Херсонщині. 10 червня 1905 р. був заарештований в Архангороді (тепер – містечко Новоархангельськ Кіровоградської обл.). Спочатку відбував ув'язнення в Єлисаветграді (тепер – Кропивницький), потім – в одеських «хрестах», звідки вийшов 20 листопада 1905 р. за амністією 17 жовтня того ж року. До весни 1906 р. проводив агітацію серед селян Тираспільщини, Олександрівщини й Одещини. Весною 1906 р. перебував у Білій Церкві, влітку перебрався до Фастова, звідки займався організацією селянського руху як член ЦК УСДС Сквирсько-Васильківського р-ну. Тодішні свої погляди О. Скоропис обґрунтував у праці «На переломі», що вийшла друком того ж року.

Під час наради представників організацій РСДРП в Україні 26 вересня 1906 р. у справі виборів до II Державної Думи, на якій він представляв спілку, його разом із 25 іншими учасниками конференції було заарештовано.

У 1907 р. О. Скорописа-Йолтуховського ув'язнили без суду в одиничній камері, де він сидів 33 місяці, після чого в адміністративному порядку був засланий у Сибір, але зумів утекти. «У січні 1910 року, – згадував пізніше О. Скоропис, – я втік за кордон; до літа перебував у Кракові, вчащаючи до академії мистецтва, літо провів у Львові, а на осінь переїхав до Мюнхена»². Тут він і поселився, студіював малярство й історію мистецтва, робив звідти кількамісячні виїзди до Німеччини, Підкарпатської України, Італії та Англії, затримуючись на декілька тижнів в Австрії, Швейцарії та Франції.

Перебуваючи в Мюнхені, О. Скоропис ознайомлювався з мистецьким, культурним, педагогічним й економічним розвитком Німеччини, цікавився також партійним життям Баварії, відвідуючи політичні зібрання двох найпотужніших партій: клерикального «центру», який мав антиукраїнську позицію в українсько-польських відносинах, вважаючи Польщу єдиним заборолом на Сході для західноєвропейської культури і соціал-демократів, що займали ворожу позицію до Росії та самодержавства, але до розуміння національних інтересів інших народів, зокрема й українського, ставилися неприхильно³.

Тому для детальнішого ознайомлення з німецьким політичним життям О. Скоропис-Йолтуховський записався у споживче товариство й освітню соціал-демократичну організацію. Відвідував також у Мюнхені нечасті сходи та відчити української громади, яка була нечисельною і кволою, порівняно з московськими, а фактично з жидівськими емігрантськими колами. Олександр Скоропис згадував: коли у Європі відчувався вже подих війни, то «пораженчеських» настроїв 1904–1905 рр. серед московської еміграції зовсім не було, а її українська, ворожа царській Росії позиція «навіть у війні» була дивиною, «большевицьким анахронізмом», «реакційним шовінізмом»⁴.

² Там само. С. 194.

³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 133.

⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 194–195.

Вибух Першої світової війни застав О. Скорописа-Йолтуховського в Лондоні, де він працював в екскурсійному комітеті «Московского общества распространения технических знаний». Катастрофічний розвиток воєнних подій у Європі примусив його разом із М. Меленевським покинути свою працю, бо, за висловом О. Скорописа, «в нас заговорив український атавізм (дух предків)».

Олександр Скоропис-Йолтуховський, розмірковуючи про воєнний удар Почвірного союзу з Антантаю, на боці якої виступила й Росія, вважав, що для України витворилися цілком нові політичні можливості для відновлення української державності, настали нові умови для світової пропаганди української справи, треба привернути увагу до неї широких європейських кіл громадськості, тісно пов'язати її з міжнародною політикою. Передусім він розраховував на те, що «величезне нещастя, яке до коріння стрясло цілим старим світом, розкриє очі німецькій дипломатії на колосальне значення для Німеччини у цій війні й для поступу і мирного дальшого розвитку цілого людства взагалі, яке має українська проблема, коли поставити її у весь зріст»⁵.

Олександр Скоропис для вирішення українського питання орієнтувався передусім на Німеччину, на її уклад економічного й громадського життя, велетенську силу організаційних здатностей, відзначав патріотичне піднесення німецької нації, не сумнівався у перемозі німців над французами і москалями, німецького флоту над англійським, який страшний тільки «газетним читачам».

Він викривав облудність запевнень Антанти про оборону нею «високих ідеалів людства», не вірив у боротьбу Англії та Росії з їхньою ірландською, індійською, українською, фінляндською політикою за «право пригноблених націй на самовизначення». Він не міг усвідомити того, що «не лише наш (український) недосвідчений селянин вірив обіцянкам есерів і більшовиків, а більшість цілого світу повірила Антанти. Ірландці й індійці стали в англійські ряди, а українці, грузини, білоруси, литовці та ін. – в московські на боротьбу за... “право пригноблених націй на самовизначення”».

Олександр Скоропис мав великі сподівання, що цього разу «нові апетити ненажерливого гнобителя мого народу [йшлося про загарбницькі плани Росії стосовно Галичини – *І. П.*] приведуть його нарешті до загибелі». Він був глибоко вражений величезним патріотизмом, відчув повний самопосягати й самопожертви вогонь значного піднесення, який «запалив вибух в серцях свідомої частини нашої нації – галицьких селян та ідеалістичної молоді»⁶.

Визначившись зі своєю політичною орієнтацією у війні на користь Центральних держав, перемога яких приведе до поразки Росії та самостійності України, О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський домоглися в австрійському посольстві в Лондоні проїзду до Галичини. У Львові було чимало їхніх знайомих наддніпрянців і галичан, які в такий складний воєнний час хотіли використати міжнародну ситуацію в боротьбі за визволення України і стали на бік Австро-Угорщини. Олександр Скоропис-Йолтуховський також зробив ставку на Габсбурзьку монархію.

У Львові він зустрівся з референтом української справи МЗС Австро-Угорщини консулом Еммануїлом Урбасом. Зрозуміло, що більшість офіційних представників Центральних держав на початку війни ставилися до української справи дещо

⁵ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 195.

⁶ Там само. С. 196–199.

упереджено, вважали її «несерйозною утопією», а її поборників – політичними авантюристами. Олександр Скоропис добре усвідомлював, що прийняти російських українців як противників царської Росії, які у вирішальний момент виступили на боротьбу з віковим ворогом української самостійності на рівні з Центральними державами, значна частина офіційних німецьких і австрійських кіл не могла, бо не вірила в буття українського народу, не бачила за українцями сили та не була впевнена в чесності людей, з якими мала справу. Тому австрійські урядові чинники, зокрема генеральний штаб, хотіли використати російських українців для шпигунських цілей або як засіб диверсій на фронті чи заплілі ворога⁷.

Отож на запитання О. Скорописа про ставлення австрійського уряду до російської України після зайняття Австрією більшої чи меншої частини її земель, чіткої відповіді від консула він не отримав. Така не зовсім ясна позиція консула була цілком закономірною, тому що австрійські урядові чинники найбільше турбувала тісна співпраця наддніпрянців і галичан, тобто поширення та зміцнення соборницьких тенденцій в українських землях монархії. Тому й не дивно, як зазначав О. Скоропис, що Е. Урбас «весь час старався вияснити, чи не мають російські українці злочинного наміру одірвати Галичину від Австрії»⁸.

У розмовах із консулом О. Скоропис наголошував, що Австро-Угорщина мусить докорінно змінити свою політику стосовно України, бо тільки тоді можна буде вимагати, щоб «український солдат російської армії виступив не проти австрійського війська, а проти свого московського товариша», а українського селянина і солдата вдасться перетягнути на бік Австрії лише шляхом передачі їм панської землі. Для цього повинен бути опублікований цісарський маніфест, підписаний обома імператорами⁹.

На пропозицію Е. Урбаса О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський склали проект маніфесту до українського народу, подали на апробацію представникові генштабу, а пізніше передали в МЗС Австро-Угорщини. Однак міністерські чиновники висунули проти нього стільки контраргументів, за словами О. Скорописа, що справа з маніфестом «затягнулася». Його доля залишилася невідомою.

Підсумовуючи свої переговори з українцями, Е. Урбас звертав увагу МЗС, що в разі успішного наступу австро-угорського війська в Україні потрібно негайно звернутися до населення з конкретною програмою соціально-економічних та політичних реформ. Ішлося також про маніфест до українського народу австро-угорського цісаря і німецького кайзера щодо справедливого розподілу панської землі селянам, збереження української мови та батьківської віри, запровадження конституційних прав¹⁰.

Така позиція представника австро-угорського уряду давала О. Скоропису-Йолтуховському підстави сподіватися, що досвідчена в українській справі Австро-Угорщина відійде від своїх байдужих позицій до українців, а «наше діло використати це для світової пропаганди української справи, добившись признання офіційними чинниками міжнародного значіння українського самостійницького руху»¹¹.

⁷ Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

⁸ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 202.

⁹ Там само. С. 203.

¹⁰ Патер І. Союз визволення України... С. 116.

¹¹ Назарук Ю. Діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського у роки Першої світової війни. Український історичний збірник. Київ, 2003. Вип. 5. С. 200–201.

Він був переконаний, що тільки поразка Росії дасть українцям реалізувати свою національну ідею – утворення самостійної держави. Все це привело О. Скорописа-Йолтуховського до Союзу визволення України, до складу якого його було прийнято 9 серпня 1914 р.¹²

За дорученням Президії СВУ 25 серпня 1914 р. О. Скоропис разом із М. Меленевським відбули до Відня з метою заснувати там групу союзу. Це було зумовлене наближенням російських військ до Львова, а отже, необхідністю евакуації організації та вирішення всіх організаційно-технічних і фінансових справ. Їм дозволили виступати від імені СВУ не тільки як від закордонної еміграційної організації, але й наголошувати про підтримку союзу в Наддніпрянщині¹³.

У той час СВУ видав у Львові за сприяння і фінансування голови Головної Української Ради (ГУР) Костя Левицького відозву Дмитра Донцова «До українського народу в Росії» (передрукована у «Вістнику СВУ», ч. 1, 1914 р.). Олександр Скоропис зазначав, що відозва написана з властивим Донцову талантом, витримана в достойному тоні національної гідності. У відозві категорично запевнялося український народ, що австрійське військо принесе йому землю, яка стане власністю селян у краях, зайнятих Австрією. Однак цю відозву О. Скоропис вважав демагогічною, бо вона ні українцям, ні австрійцям «тих наслідків, яких од неї сподіваються, все одно їм не принесе»¹⁴. Тоді на вимогу консула Е. Урбаса, за розпорядженням МЗС Австро-Угорської імперії, був знищений весь її 500-тисячний наклад¹⁵.

У вересні 1914 р. О. Скоропис-Йолтуховський був кооптований до Президії СВУ, що спричинило певне напруження між окремими членами організації. Тоді ж у Відні відбулися збори союзу, на яких обговорювали план перебудови організації, власне, йшлося про тактику її діяльності та переобрання голови. Між членами СВУ та його головою Д. Донцовим виникли гострі суперечки. Він вимагав також систематичного звіту про кошти, що надійшли для організації від австрійського уряду. Але вимоги Д. Донцова одноголосно відхилили, й тоді він письмово 21 вересня 1914 р. повідомив Президію про свій вихід зі союзу¹⁶. Це рішення Д. Донцов обгрунтував тим, що «Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив у Союзі», встановивши контакт з австрійськими урядовими чинниками, й перетворити СВУ на своерідну австро-німецьку допоміжну організацію¹⁷.

Згодом О. Скоропис пояснював «усунення» Д. Донцова з СВУ «нетактовною поведінкою» до нього і М. Меленевського. Із залишенням Донцовим союзу О. Скоропис отримав можливість впливати на прийняття всіх рішень, що стосувалися діяльності організації, і посів одне з центральних місць у Президії СВУ¹⁸.

Головою СВУ обрали Миколу Залізняка, який тісно співпрацював з австрійським генштабом, отримуючи від нього значні грошові суми, проти чого різко протестували окремі члени організації. Після доповіді Миколи Цеглинського

¹² LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 7. File 3.

¹³ Патер І. Союз визволення України... С. 74–75.

¹⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 202.

¹⁵ Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського (напередодні та після початку Першої світової війни). URL: <http://www.irbis-nbu.gov.ua>

¹⁶ Патер І. Союз визволення України... С. 76.

¹⁷ Назарук Ю. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович. URL: ur.m.wikipedia.org

¹⁸ Там само.

(галицького соціал-демократа) в МЗС Австро-Угорщини про незаконні дії М. Залізняка його у другій половині листопада 1914 р. усунули від керівництва СВУ¹⁹.

Для своєї широко запланованої праці союз потребував більших коштів. Тому Президія СВУ, здебільшого за наполяганням О. Скорописа-Йолтуховського, прийняла рішення в «державних інтересах України» взяти «державну позику у союзників», тобто в Австрії та Німеччині, яку мала б повернути майбутня Українська держава. Було домовлено з консулом Урбасом позичити союзові для його початкової діяльності суму 100 тис. корон, яку СВУ не визнавав «безповоротною субсидією», а МЗС не вважало «цієї суми державним боргом». Цю суму союз отримав без будь-яких письмових зобов'язань, тільки було дане МЗС Австро-Угорщини усне застереження за відповідних умов повернути кошти під особисту відповідальність О. Скорописа, який займався в Президії зв'язками з урядовими чинниками Центральних держав. Оскільки представники СВУ не були громадянами Австрійської монархії, то ці кошти передали організації через К. Левицького як голову Українського парламентарного клубу²⁰.

Відверте ігнорування фінансування СВУ з боку галицького політикуму (К. Левицький виділив тільки 15 тис. замість 100 тис. корон) привело до втручання МЗС, і непорозуміння було вичерпане.

Проте з офіційними парламентськими представниками Галичини СВУ не зміг нав'язати добрих стосунків, що позначилося на становищі організації в Австрії. Під тиском керівництва ГУР австрійський уряд запропонував союзові перенести свій осідок із Відня до Константинополя. Усе це змусило О. Скорописа використати свої стосунки в урядових структурах для недопущення перенесення осередку СВУ поза межі Австрійської монархії. Йому разом з іншими членами Президії доводилося переконувати австрійські власті в недоцільності видалення осідку Союзу з Відня. Це, на думку Президії СВУ, мало б політичний підтекст: по-перше, зменшення українських симпатій до Австрії; по-друге, цей факт могла широко використати російська преса для контрагітації проти Австрії, тобто представити виїзд Союзу як вигнання австрійським урядом свого спільника в боротьбі проти головного ворога – Росії; по-третє, союз мав би вигляд гуртка зрадників, які продають себе тому, хто більше платить²¹.

Утворена на вимогу СВУ комісія Українського парламентарного клубу (Є. Петрушевич, І. Голубович і о. С. Онишкевич) визнала «діяльність Союзу за патріотичну, корисну і без всякого закиду» та подала відповідний звіт, який був одногосно затверджений 24 грудня 1914 р. на засіданні клубу²².

На початку 1915 р. СВУ, погоджуючись на ведення праці серед полонених, заявляв, що несе відповідальність перед генштабом, але категорично протестував «слухняно приймати його вказівки». Адже СВУ як представник, хоч і нелегальний, закордонної Наддніпрянської України не міг поставити себе в залежність від суто «внутрішньої австрійської інституції, якою був генштаб». Він міг вести переговори

¹⁹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 76–77.

²⁰ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 205.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО Україна). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33.

²² Там само. Спр. 13. Арк. 3–26.

з МЗС у справах зовнішніх, а стосовно українських полонених – із Військовим міністерством, в обов'язки якого входило утримання всіх полонених взагалі²³.

У квітні 1915 р. СВУ рішуче відмовився йти «під команду генштабу», тоді настав його формальний розрив з австрійським урядом. Незважаючи на таку непоступливість, Президія Союзу й надалі залишалася у Відні, хоча, за словами О. Скорописа, «мрії про провідну історичну роль Австрії у відродження самостійної Української держави довелося нам здати в архів»²⁴.

На думку О. Скорописа, у МЗС Австро-Угорщини не було відповідних фахівців з українського питання, і тому воно не могло «піднятися до високого дійсно історичного погляду на будуччину Сходу, а в будуччині тій розглянути ясним оком великого політика майбутню роль України»²⁵.

У січні 1915 р. СВУ звернувся до МЗС Австро-Угорщини за допомогою, щоб отримати дозвіл від німецького уряду на ведення національно-культурної праці серед військовополонених українців. Це відбувалося завдяки наполегливості О. Скорописа-Йолтуховського в налагодженні СВУ безпосередніх зносин із Берліном. Офіційний розрив з австро-угорським урядом привів до встановлення зв'язків Союзу з МЗС Німеччини²⁶. У квітні 1915 р. засновано в Берліні Централю (філію) СВУ, представником якої став О. Скоропис-Йолтуховський, а секретарем – В. Козловський.

З огляду на не зовсім доброзичливе ставлення МЗС Німеччини до української справи дістати дозвіл на переведення полонених українців в окремі табори і започаткування культурно-освітньої праці вдалося СВУ завдяки Товариству внутрішньої колонізації (голова – Фрідріх фон Шверін, секретар – Еріх Койп) і шефові департаменту у справах полонених Пруського військового міністерства генералу Фрідріху. Не в змозі подолати вето МЗС Німеччини на ведення союзом культурно-освітньої праці серед полонених українців, Ф. Шверін і Е. Койп заснували «посередницьку організацію у Франкфурті на Одері». За згодою генерала Фрідріха вони представили МЗС Німеччини цю «Посередницьку організацію», яка взяла на себе відповідальність за роботу СВУ в таборах полонених. Важливим було те, що союз зберігав за собою самостійність в організації та веденні просвітньої роботи в таборах. Олександр Скоропис давав зобов'язання, що праця не матиме антинімецького або антиавстрійського спрямування. Німецька ж сторона зобов'язувалася засадничі рішення у справі полонених приймати в присутності та за згоди представника СВУ²⁷.

Олександр Скоропис й управа Союзу в Берліні для налагодження фінансових та адміністративних справ у праці серед полонених увесь час підтримували тісні контакти з Товариством внутрішньої колонізації та Пруським військовим міністерством. Олександр Скоропис разом із симпатиками української справи у Військовому міністерстві Німеччини вміли погодити приписи воєнного закону щодо полонених з вимогами української пропаганди. О. Скоропис докладав величезних зусиль до

²³ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 210.

²⁴ Там само. С. 214.

²⁵ Там само.

²⁶ Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraina». Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz; Wien; Köln. S. 513.

²⁷ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 23; Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 216.

створення таборів полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині. Варто зазначити, що ще на початковому періоді війни – наприкінці серпня 1914 р. СВУ клопотав перед австрійським командуванням у Львові надати його співробітникам право доступу до полонених українців російської армії. Цей задум СВУ підтримав і митрополит Андрей Шептицький, але тодішні події в Галичині не сприяли вирішенню цієї справи²⁸.

Уже перебуваючи у Відні, союз 10 та 27 жовтня 1914 р. звернувся до МЗС Австро-Угорщини і в кінці цього місяця отримав згоду від австрійських військових властей щодо ведення національно-культурної роботи серед полонених українців з метою вибрати серед них найбільш національно свідомих²⁹.

Зі спеціально розробленою анкетною О. Скоропис-Йолтуховський разом із сімома членами союзу із листопада 1914 р. по лютий 1915 р. їздили по шести таборах військовополонених, опитали десятки тисяч бранців, провели їхній своєрідний перепис. Завдяки союзу в листопаді 1914 р. був відкритий спеціальний табір у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія) для полонених українців, яких на весну 1915 р. налічувалося вже 30 тис. осіб³⁰.

Олександр Скоропис відзначав, що у зв'язку з важкими матеріально-побутовими умовами дуже важко було організувати відразу національно-просвітню роботу серед полонених. «Що, ви, нам пропаганду та книжки? – писав у звіті О. Скоропис-Йолтуховський зі свого перебування у Фрайштадті. – Ви нам хліба вистарайтеся. За три місяці чоловік ні разу не наївся, так і смерти недовго»³¹.

Маючи певний досвід організації таборів, О. Скоропис домігся у травні 1915 р. спочатку дозволу у Військового міністерства Німеччини на згуртування полонених українців у Раштатському таборі. Дещо пізніше утворено ще два осередки: у Вецлярі та Зальцведелі. У всіх таборах було сконцентровано понад 50 тис. українців³².

Перед СВУ стояло нелегке завдання – розвинути національно-патріотичний світогляд у військовополонених і підготувати з колишніх вояків якнайбільше свідомих українців. Олександр Скоропис при налагодженні національно-культурної праці використовував свій вплив і авторитет у спеціально зорганізованих просвітніх відділах СВУ, прагнув, щоби праця велася у самостійницькому безпартійному дусі. Він був ініціатором організації найрізноманітніших гуртків за інтересами чи нахилами полонених. У таборах існували й розвивалися майже всі організації, які були у високорозвинених громадах, починаючи від політичних, партійних і закінчуючи сектантськими й православними братствами, зрозуміло – наукові, видавничі, мистецькі, технічні, спортивні, театральні, кооперативні товариства, існували українські народні школи, видавали таборіві часописи й книжки.

Улітку 1917 р. О. Скоропис-Йолтуховський у листі до О. Терлецького писав: «У наших українських таборах, ми вживаючи західно-європейські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам наших земляків їх національну

²⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 274; LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 21. File 2; Bihl Wolfdieter. Op. cit. S. 508.

²⁹ ЦДАВО Україна. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

³⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 274–275.

³¹ ЦДАВО Україна. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 9.

³² LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

українську душу»³³. Так, широка національно-просвітня робота привела до того, що з невиразної сірої маси постав свідомий український громадянин із почуттям власної національної гідності та вірою у самостійність України.

Варто відзначити надзвичайно велике переосмислення О. Скорописом-Йолтуховським своїх політичних позицій в українському національно-визвольному русі в час війни. У 1916 р. він опублікував працю «Значення самостійної України для європейської рівноваги», покинувши свої давні автономістські погляди й чітко трансформувавши їх у самостійницько-державницький бік³⁴. За основу був узятий його виступ 23 лютого 1916 р. перед німецькими політичними та промислово-фінансовими колами Мюнхену на тему: «Самостійна Україна, мрія в 1791 р., дитинна утопія 1854 р., політична потреба 1888 р., а тепер пекуча необхідність». Олександр Скоропис зазначав: «Ми певні того, що німці й розв'яжуть цю проблему, бо самостійність України стала політичною konieczністю теперішнього розвитку справ». Досягнути цього українці зможуть лише тоді, коли будуть в одному ряді серед європейських народів і в такий спосіб зможуть «відібрати ґрунт з-під ніг російського велета». Це можливе тільки за умови самостійної української революції, а це підносить українську проблему до рівня світових подій³⁵.

Із перемогою революційного народу над царизмом СВУ на засіданні 2 травня 1917 р. розглянув нову платформу організації і прийняв такі ухвали: у справі ставлення до війни, Тимчасового уряду в Росії, Центральної Ради, українських політичних репрезентацій в Австрії, про роботу серед полонених³⁶.

У той час О. Скоропис, як і багато інших українських політиків, вірив, що російський народ, перебравши державну владу, покінчить із традиційною політикою «собиранія земель», не буде тримати український народ «на становищі Ірландії», а дасть можливість українцям «самим порядкувати у своїй хаті». Він наголошував на бажанні українців мирного співжиття не тільки з московським і польським, але зі всіма народами світу. Проте відразу нагадував про згуртування українських сил, щоб «бути готовими відстояти своє право на вільне життя від усіх, хто гадає, що ми, наше покоління, родившись у ярмі, маємо в ярмі й сконати»³⁷.

Революційні події в Україні започаткували нове життя в таборах, стали для українських бранців духовним визволенням, адже, повернувшись із неволі, вони вже не мали боятися, що відповідатимуть перед владою за своє українство.

У всіх таборах Центральних держав полонені українці приймали резолюції та петиції, у яких зверталися до Тимчасового уряду і революційних діячів із вимогою негайного повернення українському народові його національних прав. Розуміючи, що до їхнього голосу на чужині російська влада не дослухається і вони не зможуть скористатися своїм правом участі в політичному житті краю – голосно заявити, які нові порядки мусять бути заведені в Україні, полонені українці вирішили передати свої домагання Тимчасовому урядові в українській справі у формі мандату членові

³³ Терлецький О. Історія української громади... С. 18.

³⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. Відень, 1916. 15 с.

³⁵ Скоропис-Йолтуховський О. «Самостійна Україна», мрія в 1791 р., дитинна утопія 1854 р., політична потреба 1888 р., а тепер пекуча необхідність». Вістник. 1916. Ч. 39. С. 332.

³⁶ Вістник. 1917. Ч. 19. С. 289–290.

³⁷ Скоропис-Йолтуховський О. Від видавців. Самостійна Україна. *РВП. Вецяяр*. 1917. С. 39.

Президії СВУ О. Скорописові-Йолтуховському. Полонені разом із СВУ уповноважили його їхати до Петрограда для переговорів з новим російським урядом про права українського народу, щоб «у нашій хаті стала вже раз і назавше наша правда!»³⁸.

У мандаті йшлося, що загальноросійські установчі збори жодному разі не мають вирішувати долю України. Українське питання у міжнародних справах, національне і політичне життя України, її відносини з Росією та іншими державами можуть розглядати тільки Українські Установчі збори в Києві, які треба скликати на підставі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, проведеного на території, заселеній українським народом³⁹. Під домаганнями, або мандатом, полонених у всіх таборах Австро-Угорщини та Німеччини до 1 травня 1917 р. підписалося 19 004 особи, серед них – 39 офіцерів українців⁴⁰.

У червні 1917 р. О. Скоропис як уповноважений представник українських полонених намагався повернутися в Україну через Швецію, але не отримав на це дозволу від російської влади. У липні 1917 р. вимоги з підписами 19 тис. полонених українців до Тимчасового уряду він передав на зберігання в Нобелівську бібліотеку Стокгольма⁴¹.

У кінці 1917 р. О. Скоропис-Йолтуховський, склавши звіт перед Центральною Радою, був призначений нею уповноваженим для організації українських військових частин із полонених у Німеччині й Австро-Угорщині. Однак для забезпечення військової допомоги Центральній Раді щодо організації опору більшовицькій навалі у лютому 1918 р. Олександр Скоропис реально не мав жодної можливості. У лютому 1918 р. він представляв інтереси українських військовополонених на мирних переговорах у Бересті-Литовському.

Уряд УНР 1 березня 1918 р. за пропозицією голови Холмського губернського комітету О. Василенка призначив О. Скорописа-Йолтуховського губернським комісаром УНР у Холмщині. Виконуючи свої обов'язки, О. Скоропис полагав щоденно велику кількість справ, надаючи посильну допомогу мешканцям зруйнованих місцевостей, особливо у проведенні культурно-просвітньої праці, зокрема в розвитку українського шкільництва. На жаль, влада комісара була дуже обмежена. Крім культурно-просвітніх справ, уся адміністрація краю залишалася в руках німецьких і австрійських окупаційних властей. «Маємо, однак, надію, – писав часопис “Рідне слово”, – що в короткім часі круг ділання українського краєвого комісара пошириться і він зможе розвинути всі свої сили на користь нашого краю»⁴².

Українська дивізія Синьожупанників, яку сформував Олександр Скоропис-Йолтуховський

³⁸ До всіх громадян Зальцведельського табору. Вільне слово. (Зальцведель). 1917. 3 квітня.

³⁹ Мандат президентові Союзу визволення України добродієві Олександрові Скоропису-Йолтуховському. Громадська думка. (Вецляр). 1917. 3 травня.

⁴⁰ Терлецький О. Історія української громади... С. 347.

⁴¹ Чикаленко С. Щоденник 1919–1920. Київ; Нью-Йорк, 2005. С. 538.

⁴² Рідне слово. (Біла). 1918. 6 квітня.

Проте всі спроби О. Скорописа налагодити національно-культурну працю в українських північно-західних етнографічних землях зустрічали сильний опір поляків, особливо на Холмщині. Тут поляки поселяли осадників на тимчасово залишених українських теренах, ревіндукували церкви, забороняли організовувати українські школи, не допустили до краю греко-католицького єпископа Йосифа Боцяна і губернського комісара Олександра Скорописа-Йолтуховського⁴³.

За часів Гетьманату О. Скоропис продовжував службу на цій посаді. Однак через незгоду з новим політичним курсом гетьманського уряду (йшлося про оголошення Павлом Скоропадським грамоти про федерацію з Росією) він просив підшукати йому заміну. Проте погодився почекати приїзду нового старости і тимчасово виконував обов'язки, але недовго.

У лютому 1919 р. Олександр Скоропис разом з дружиною Вікторією* був заарештований поляками та інтернований у Каліші⁴⁴. Із серпня 1919 р. перебував у Відні, працював у місії Українського Червоного Хреста⁴⁵.

Із 1920 р. жив у Берліні. Він став разом із В'ячеславом Липинським, Дмитром Дорошенком, Сергієм Шеметом одним із засновників у грудні 1920 р. Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) – організації, метою якої було відновлення незалежної суверенної Української держави у формі трудової монархії на чолі з дідичним гетьманом, визнаним усіма класами.

У цей час О. Скоропис заробляв собі на життя, працюючи звичайним клерком в одному з німецьких банків. У 1926 р. за пропозицією П. Скоропадського став заступником куратора Українського наукового інституту генерала Гренера. Завданням інституту було поширення відомостей про Україну, поалагодження взаємин зі західними країнами, зокрема Німеччиною, і допомога українським студентам та науковцям у дослідницькій праці. Для поповнення коштів гетьманської організації О. Скоропис разом із П. Скоропадським і С. Томашівським заснували комерційне видавниче товариство «Ратай»⁴⁶.

Після розколу в 1927 р. гетьманського руху О. Скоропис-Йолтуховський увійшов до складу Гетьманської управи, а також виступив у цій внутрішньопартійній полеміці на боці П. Скоропадського супроти В. Липинського⁴⁷. Він став одним із архітекторів нової гетьманської структури (після ліквідації Липинським УСХД), яка виникла після першого з'їзду гетьманців у липні 1930 р. – Союзу гетьманців-державників.

⁴³ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег; Торонто, 1968. С. 177.

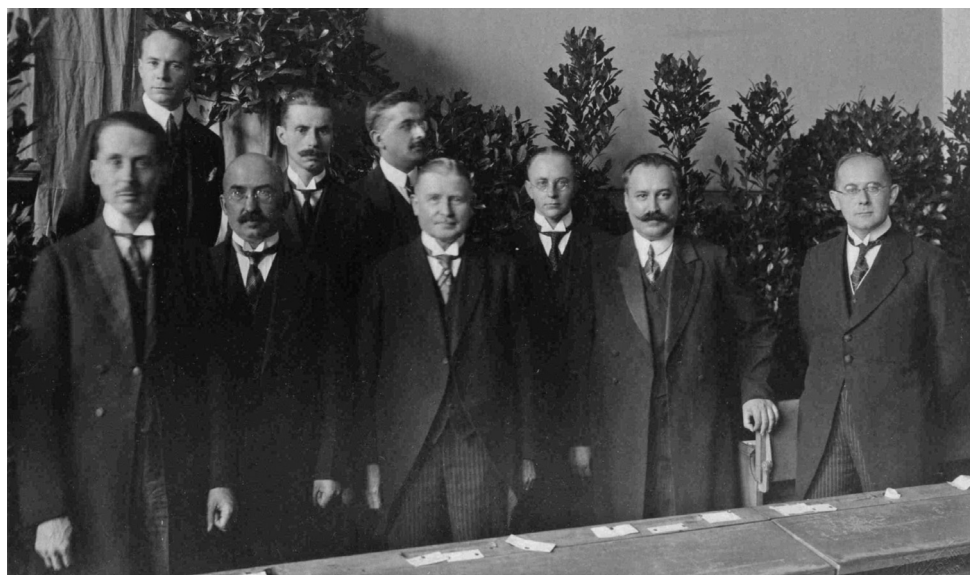
* Донька Євгена Чикаленка.

⁴⁴ Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920... С. 58.

⁴⁵ Там само. С. 538.

⁴⁶ Назарук Ю. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81-%D0%99%D0%BE%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

⁴⁷ Скоропис-Йолтуховський Олександр. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9: Прил.-С. С. 617.

Члени-засновники та професори Українського наукового інституту в Берліні.

*1-й ряд (зліва направо): Володимир Коростовець, Олександр Скоропис-Йолтуховський, ген. Вільгельм Гренер, Васмерг, Дмитро Дорошенко, Келлер;
2-й ряд: Володимир Залозецький-Сас, В'ячеслав Липинський, Іван Мірчук, 1927 рік*

У 1933 р. О. Скоропис-Йолтуховський взяв участь у заснуванні в Берліні Комітету допомоги голодуючим в Україні, головою якого стала донька П. Скоропадського Єлизавета⁴⁸.

Особливо енергійно в міжвоєнний період О. Скоропис працював серед членів Української громади, яка діяла в Німеччині як громадсько-культурне товариство ще з 1919 р. Своєю активною діяльністю спричинився до посилення впливу гетьманців у цій авторитетній громадській організації, до якої входили українські емігранти різних політичних спрямувань. У середині 1930-х років гетьманці посіли провідне місце в Українській громаді, про що свідчило обрання О. Скорописа разом із Б. Крупницьким співголовою громади⁴⁹.

Зусиллями О. Скорописа, крім головного осередку в Берліні, філії громади постали в Грімшені, Бремені та Дельменхорсті. Загальна кількість членів громади в Німеччині весною 1938 р. досягла 180 осіб. Але спроби О. Скорописа підпорядкувати українські організації в Австрії гетьманцям не були успішними через встановлення над ними контролю ОУН⁵⁰.

Варто відзначити таку річ: якщо в 1938–1939 рр. О. Скоропис полемізував з ОУН, обстоюючи візію Гетьмана на націоналістів як на «одне з найгірших і найшкідливіших явищ в нашій і без того не дуже веселій дійсності», то вже за рік гетьманці змінили своє ставлення до ОУН. Так, у резолюціях делегатського з'їзду

⁴⁸ Назарук Ю. Олександр Скоропис-Йолтуховський: сторінки життя. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Toruń;Київ, 2017. Т. 1. С. 105.

⁴⁹ Босий В. В'ячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. Торонто, 1951. С. 131.

⁵⁰ Назарук Ю. Олександр Скоропис-Йолтуховський: сторінки життя. С. 106.

Української громади в Німеччині 21–22 вересня 1940 р. зазначалося, що його учасники не заперечують «місцевого патріотизму» українців та усвідомлюють доцільність «дати синтезу поступу революційного націоналізму нової політичної віри і прив'язанням наших народних мас до старої віри і старих форм»⁵¹.

У травні–червні 1941 р. гетьманці взяли участь в ініційованих ОУН(б) заходах української еміграції щодо створення Українського національного комітету, який було обрано в червні 1941 р. у Кракові. Однак через присутність у складі комітету представників від Державного Центру УНР в екзилі гетьманці, серед них й О. Скоропис, невдовзі відмовилися з ними спільно перебувати. Згодом він працював у Кракові в одній з німецьких цензурних установ.

Узимку 1942 р. Олександра Скорописа спіткало велике особисте горе – його єдиний син Василь у складі вермахту загинув під Москвою. Попри цю особисту трагедію, О. Скоропис-Йолтуховський продовжив працювати на керівних посадах у гетьманському русі аж до 20 червня 1945 р., тобто до дня арешту радянською контррозвідкою «СМЕРШ»⁵². Він був вивезений до Бутирської в'язниці в Москві, де 15 вересня 1945 р. «Особым Совещанием НКВД СССР» був засуджений за ст. 58-4, 58-11 «ворог трудящих» до 10 років ув'язнення, яке почав відбувати в Темлазі НКВД (Мордовія) з 23 жовтня 1945 р. Однак уже 8 березня 1946 р. він пішов із життя, про що свідчить довідка «Федеральной службы исполнения наказаний управления по Республике Мордовия (РФ)» від 17 травня 2011 р.⁵³.

Олександр Скоропис-Йолтуховський усе життя віддав служінню рідному народу, пройшовши еволюцію у своїх поглядах від автономії через самостійництво до гетьманства. Будучи палким прихильником консервативно-гетьманського політичного табору, він власними справами довів відданість боротьбі за українську державність.

⁵¹ Назарук Ю. Олександр Скоропис-Йолтуховський: сторінки життя. С. 106.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. С. 107.

ОЛЬГЕРД-ІПОЛИТ БОЧКОВСЬКИЙ – ПРОВІСНИК ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Бочковський Ольгерд Іполит (14.03.1885–09.11.1939) – український соціолог, політолог, етнолог, один із провідних європейських фахівців із теорії нації та національних відносин першої половини ХХ ст., педагог, публіцист і громадський діяч. Псевдоніми і криптоніми: Бочковський І.П., Boczkowski H., Wočkowkyj O. I., Н. В. *, В., О. Б., І. Б., Н. В-ј, Н. В-кий, -cz-, cz, -ov, -ski-, -ski, (рідше: -b-, -h-, О. Gozdava).

Народився на станції Долинська Херсонської губернії (тепер – м. Долинська Кіровоградської обл.) у сім'ї службовця російської імператорської залізниці.

Він походив з етнічно мішаної сім'ї. Батько Аполлон був з українського, але спольщеного роду, мати Анна Раєцька – з литовського. Рідними для нього була литовська і польська мови, а багатомовність середовища,

у якому він формувався, дала результат – у зрілому віці науковець знав приблизно 20 мов¹. Хоч Ольгерд народився у римо-католицькій сім'ї, він ніколи не показував ані своєї релігійності, ні атеїзму, відносячи це питання до сфери найінтимніших виявів людської душі. Будучи польсько-литовського походження, але вирісши в Україні, Бочковський не пішов ні до поляків, ні до литовців, а назавжди пов'язав свою долю, працю і любов з українським народом.

Дитячі літа Ольгерд провів серед українських степів. У 1899 р. разом із братом Тадеушем вступив до Земського реального училища у м. Єлизаветграді (тепер – м. Кропивницький), закінчивши перед тим реальну школу в Катеринославі (тепер – м. Дніпро).

Після середньої школи вісімнадцятилітній О. Бочковський у 1903 р. став студентом Лісового інституту в Санкт-Петербурзі. Тут він приєднався до соціал-демократичного руху, якому був відданий до кінця життя. Революція 1905 р. спричинила активні дії серед студентства. Реакція царизму на революційні події не дала Ольгредові Бочковському можливості продовжити навчання, оскільки його, за згадкою товариша Панаса Феденка, за виступи на студентських вічах переслідувала поліція².

* Цей криптонім відображав прізвище автора латинськими літерами: İpolit Boczkowski. Ним він підписував практично усі свої статті.

¹ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії. Бочковський О. І. Вибрані твори та документи. Київ, 2018. Т. І. С. 13.

² Феденко П. Ісаак Мазепа. Лондон, 1954. С. 134.

У цей час О. Бочковський прийняв остаточне рішення виїхати за кордон. На початку 1906 р. він опинився у Празі, побувавши перед тим деякий час у Кракові. Однак кінцевим пунктом свого життя О. Бочковський вважав Париж – місто «тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітної столицінської реакції»³.

Хоч Прагу він сприймав як перехідний етап, однак вона стала на все життя місцем осідку науковця. Тут він продовжив навчання, слухаючи лекції у чеському університеті Карла-Фердинанда, увійшов до української студентської громади, швидко і детально вивчив чеську мову. Друг О. Бочковського згадував про цей період його життя: «Тут він перемінює предмет своїх студій. Відходить від ботаніки та лісової інженерії і захоплюється найскладнішою наукою – наукою про закони суспільного життя людей – соціологією»⁴.

У Празі Ольгерд Бочковський у 1908 р. познайомився з професором Томашем Гаріггом Масариком, за його словами, «з приводу справи, яка відіграла у моєму житті фатальну роль та з якою теоретично і публіцистично я все ще не можу жадним робом розплутатися». Йшлося про його першу статтю – своєрідний трактат-протест «Геть кару смерті», яку він надіслав Т. Масарику, на той час редактору чеського часопису «*Naše Doba*», для публікації.

Від Т. Г. Масарика автор статті отримав відповідні поради і літературу щодо подальшого доопрацювання статті, але рукопису так і не переробив, бо «залишив його свідомо на пам'ять, як живу вказівку, як слід на будуче працювати». Ідейний вплив Т. Масарика полягав насамперед у науковому спрямуванні О. Бочковського як соціолога, зокрема в розробці національного питання⁵.

У 1908 р. О. Бочковський розпочав публіцистичну діяльність першою статтею – «*Ruské politické strany a skupiny*» («Російські політичні партії і групи») у празькому часописі «*Slovanský Přehled*». Упродовж 1908–1914 рр. був співробітником багатьох різномовних видань. Його статті з'являються у чеських журналах і газетах, у львівському часописі «Економіст», у російських та польських часописах. Однак саме в журналі «*Slovanský Přehled*» О. Бочковський сформувався як публіцист і науковець, дослідник і журналіст. У цьому виданні він уперше виступив як політолог, соціолог і філософ, на сторінках цього часопису опубліковано його дебютну працю з національного питання – «*Ukrajinská otázka*» («Українське питання»)⁶.

Названа праця О. Бочковського, що в 1909–1911 рр. друкувалася у «*Slovanský Přehled*», а 1910 р. вийшла окремою книжкою, була написана під впливом монографії Т. Масарика «*Česká otázka*» («Чеське питання»).

Спонукою для написання такої праці стало те, що українське питання займало особливе місце у плеяді спірних слов'янських проблем, його систематично ігнорували, часто тенденційно і неправильно інтерпретували й оцінювали. Як наслідок, для більшості слов'ян українське питання у дослівному значенні цього слова було *terra incognita*. До того ж велика частина слов'янської спільноти вороже ставилася до українців (малоросів або русинів), бачачи в їхніх стремліннях до національної

³ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. Тризуб. (Париж). 1930. № 29–30. С. 20–21.

⁴ Друг. Олєгерд Бочковський. *Свобода*. 1939. Ч. 287. 11 грудня.

⁵ Патер І. Союз визволення України і Ольгерд Іполит Бочковський: практичний зв'язок із національно-визвольним рухом. Новітня доба. Львів, 2017. Вип. 5. С. 6.

⁶ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський.... С. 29.

і культурної незалежності сепаратистський рух, незаперечно протислов'янський, який інспірували та підтримували давні вороги слов'ян⁷.

Згодом, у 1915 р., у Празі дещо змінена й суттєво обкраєна цензурою вийшла чеською мовою праця О. Бочковського «Ukrajinská otázka». Вона була видана Союзом визволення України, членом і активним співробітником якого був автор. Книжка складалася з таких частин: «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу»⁸.

У книжці подано географічне положення України, її природні умови, демографічну картину – розселення українців, зокрема в Росії, на Американському континенті, автор вказав їхню чисельність, наголосив на соціальному становищі, зайнятості в сільському господарстві, навіть на антропологічній відмінності українців від росіян.

«З огляду етнографічного, – наголошував учений, – українці творять самостійну одиницю, яка суттєво відрізняється від великоросів»⁹. Стосовно української мови автор зазначав, що про її самостійність велося багато наукових дискусій, які, на превеликий жаль, здебільшого мали політичне забарвлення. Однак, відкинувши політичний бік справи, більшість головних мовознавців-славістів висловилися за самостійність української мови та національно-мовні відмінності українців та української мови від великоросів і великоросійської мови¹⁰.

Вчений розглядав і правно-політичне становище українців у різних державах, під пануванням яких вони перебували. У Росії в ХХ ст. супроти українців застосовували винародовлювану політику, особливо до відроджуваного українського руху. Валувєвський (1863) і Емський (1876) укази стали найвищою кульмінацією щодо української мови в «цій варварській системі, а українська мова – державним злочином в Росії»¹¹.

У книжці автор згадував про закриття українських шкіл, а натомість відкриття російських, внаслідок чого неписьменність серед російських українців сягнула до 80 %. «Жодний інший рух в Росії, – зазначав Бочковський, – так безоглядно й систематично не знищувався як український. Мало бути все вигублено і мовчати... Український рух явно і тайно придушувався». Вершиною тих антиукраїнських діянь царизму стала заборона святкування 100-літнього ювілею Шевченка («німий ювілей») і видання ювілейного «Кобзаря». Автор зробив висновок, що в Росії політичне становище українців повністю безправне.

Галичину вчений вважав національно, культурно і політично найбільш розвинутою з усіх українських країв. Тут діяли українські наукові й освітні інституції, музеї, спортивні товариства, господарсько-кредитні спілки, видавали понад 30 різних часописів, у яких висвітлювали різноманітні питання суспільно-політичного і національно-культурного життя українців. Автор наголошував на домаганнях галичан українського університету у Львові, їхніх політичних здобутках у виборах 1914 р. до Галицького сейму, діяльності трьох українських політичних партій тощо¹².

⁷ Boczkowski H. Ukrajinská otázka. *Slovanský Přehled*. 1909. № 2–3. S. 77–78.

⁸ Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1915. Ч. 11–12. С. 11.

⁹ Boczkowski H. Ukrajinská otázka. Praha, 1915. S. 41.

¹⁰ Ibid. S. 43.

¹¹ Ibid. S. 44.

¹² Ibid. S. 45–46.

Стосовно буковинських українців Бочковський зазначав про галицький вплив на їхню діяльність, завдяки чому вони мали своїх послів у Буковинському сеймі, де українську мову вживали поряд із німецькою і румунською, діяли три гімназії й окремі кафедри у Чернівецькому університеті, а також народні, освітні та господарські спілки¹³.

Найважчим вчений вважав національно-політичне становище закарпатських українців. «Страшна доля угорських українців, – писав він, – є свідченням жалюгідного москвофільства на українській землі, яке рівнож веде до винародовлення українців, душевної стагнації, а відтак загрожує їм фізичним існуванням»¹⁴.

Досконалий опис України й українського народу О. Бочковський доповнив декількома заувагами про українську культуру, літературу, науку і мистецтво. Автор відзначав розвиток усної народної творчості, зокрема пісенної іконографії, архітектури, народних промислів, фольклору, високий рівень науки – Могилянську Академію в Києві, самостійний український університет у Батурині – гетьманській резиденції часів Івана Мазепи¹⁵.

Ольгерд Бочковський резюмував, що з культурного огляду (в найширшому значенні цього поняття) українці з самобутнім існуванням і вельми обдарованим народом мають велике майбутнє, бо мали не одну блискучу сторінку у своєму минулому.

Учений вважав, що європейський політикум недооцінював державно-політичного чинника українського питання, а утворення самостійної України найчастіше абсолютно несправедливо вважали анахронізмом або чистою утопією. Він акцентував, що утворення самостійної Української держави – це не тільки суб'єктивна національна потреба українців, адже в ній має бути одночасно зацікавлена і Європа.

Ольгерд Бочковський висловлював сподівання, що «у Новій Європі, представленій за національним принципом, Україні та українцям має бути признано самостійне місце, як самобутній національно-політичній єдності. Тепер вже є незаперечним, що українці є винятковим народом, не тільки в етно-антропологічному, але й в політичному і культурному розумінні»¹⁶. Він вірив, що українське питання раніше чи пізніше буде повністю й остаточно вирішене на користь українського народу.

Із вибухом Першої світової війни О. Бочковського 9 серпня 1914 р. як підданого Росії заарештувала австрійська поліція¹⁷. «Місцева поліція, – згадував учений, – дуже мене не любила за різні революційні гріхи, а головне за те, що добачала мою роботу скрізь, коли з-під її носу тікали або були визволені революційні емігранти з Росії, засуджені на видання царським жандармам». У помешканні О. Бочковського поліція провела ретельний обшук, забравши «чимало різних матеріалів, де, на жаль, дещо було і дуже компромітуючого»¹⁸. Через декілька днів його відправили до м. Хеб (Eger), де він був інтернований у військовому гарнізоні. Через військового офіцера-чеха О. Бочковський довідався, що його як журналіста хочуть вислати до малярської фортеці Арад, де були дуже тяжкі умови для політичних

¹³ Boczkowski H. *Ukrajinská otazka*. Praha, 1915. S. 47.

¹⁴ Ibid. S. 48.

¹⁵ Ibid. S. 49.

¹⁶ Ibid. S. 53.

¹⁷ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... С. 35.

¹⁸ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Тризуб*. 1930. № 36. С. 10.

в'язнів. Офіцер погодився передати листа Т. Масарикові, який після зроблених відповідних заходів допоміг О. Бочковському 17 вересня 1914 р. звільнитися з-під арешту. Однак О. Бочковський був конфінований (перебував під наглядом поліції) на чесько-німецькому національному (не державному) кордоні аж до повстання самостійної Чехословаччини 28 жовтня 1918 р. і тоді повернувся до Праги¹⁹.

Війну як соціальне явище О. Бочковський розглядав передусім із націоналістичного погляду. Перша світова війна стала добою об'єднання і порозуміння між поневоленими народами, вона суттєво просунула національну справу. Поневолені народи отримали історичну нагоду поставити свої національно-визвольні змагання на арену міжнародної політики. Великі держави, які поборювали ці змагання або нехтували ними, отримали останню пересторогу, що підкреслила реальну політичну значимість тогочасних національних рухів²⁰.

Значну увагу приділив О. Бочковський аналізу національного питання в Росії. Він стверджував, що для кардинального вирішення національної проблеми в Росії існують два способи: революція або повний розгром у війні. Другий спосіб – радикальніший, бо навіть революція за досить сильних державно-централістичних тенденцій в окремих революційних та соціалістичних течіях могла би поладити національну справу в Росії дуже компромісно, більше на користь держави, ніж поневолених народів. У розбитті царської Росії були зацікавлені не лише поневолені народи, які отримали б можливість визволення з національного ярма, але й уся Європа.

Перемогою Росії у війні міг скористатися царизм: відновити на деякий час реакційну псевдоконституційну столипінську політику; поставити на порядок денний справи зовнішньої політики, відсунути проведення назрілих внутрішніх реформ; розбити російські опозиційні сили, вербуючи імперіалістично налаштованих лібералів до урядового табору та сіючи між ними і справжніми революціонерами ворожнечу, а це знову вийшло би передусім на користь офіційної Росії²¹.

Тому, зазначав О. Бочковський, поневолені народи Росії зацікавлені в розбитті царизму швидше, ніж він перетвориться у «Велику Росію», яку він, як і федеративну Росію, вважав ідеологічно безоднею, через яку московський державно-панівний народ будуватиме міст лише з примусу, але ніколи добровільно. Погром царської Росії у війні, на думку вченого, це найкраще і найрадикальніше, що може статися для поневолених народів, і тому їхнім гаслом у війні може бути лише одне – царська Росія «*delenda est*» (є знищена)²².

Незважаючи на деяку відособленість, Ольгерд Бочковський продовжував активну наукову і публіцистичну діяльність, налагодивши зв'язок зі Союзом визволення України через Андрія Жука. Він познайомився з ним ще в передвоєнні часи, друкуючи свої матеріали у львівському часописі «Економіст», редактором якого був А. Жук. Став представником СВУ у Чехії разом із професором Іваном Пулюєм.

Союз мав свої періодичні видання. О. Бочковський співпрацював із головним його друкованим органом – «Вістником Союзу визволення України», у якому

¹⁹ Там само. С. 12.

²⁰ Бочковський О. Вступ до націоналістичної. Мюнхен, 1991–1992. С. 37–38.

²¹ Там само. С. 24.

²² Там само. С. 54.

опублікував 20 статей на різні теми суспільно-політичних і національно-культурних проблем, що здебільшого стосувалися українського народу, зокрема висвітлював такі питання: 1) українська справа; 2) агресивна міжнародна політика Росії; 3) українсько-польські протистояння; 4) справа миру і права народів; 5) національна проблема у зв'язку з війною. Згадаємо коротко основні проблеми, підняті О. Бочковським у працях.

1. Українська справа. Зрозуміло, що найбільшу увагу в публікаціях О. Бочковський приділяв українській проблемі. Серед них варто виокремити статтю «Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети)»²³. Зазначимо, що у другій половині 1916 р. редакція німецькомовного пресового органу СВУ «Ukrainische Nachrichten» опублікувала анкету на тему українських проблем. На неї відповідали німецькі й австрійські інтелектуали, політики, зокрема професори університетів: Р. Айкен (Єна), Д. Шеффер (Берлін), Сальвісберг (Мюнхен), В. Онезорге (Любек), а також П. Рорбах (Берлін), Е. Пернерсдорфер (Відень), Бассерман, Ф. Шупп (Берлін). Важливість українського питання як міжнародного чинника узагальнив віцепрезидент австрійського парламенту Е. Пернерсдорфер: «Російська могутність може тільки після того впасти і Європа буде захищена, якщо утвориться українська держава»²⁴.

Опрацювавши матеріали цієї анкети, О. Бочковський зробив висновок, що одним із наслідків всесвітньої війни щодо української справи можна вважати визнання нарешті її міжнародно-політичного значення. Війна стала своєрідним рубіконом в історії ставлення європейського світу до української проблеми.

Актуалізуючи українську справу, О. Бочковський зробив висновок, що війна кинула її у вир міжнародного політичного життя, в океан всесвітніх прямивань, та, всупереч усім перешкодам та гальмуванню з московського чи польського боку, вона розвиватиметься та зростатиме.

«Самостійна та незалежна Україна, – наголошував учений, – це вже не мрія, але можлива будучина. Її здобудеться тим скорше, чим глибше вкоріниться її потреба в душі українського загалу. Чудове італійське гасло “fara da se” – витворимо із себе – мало б бути провідною зіркою та єдиною орієнтацією українських самостійницьких прямивань»²⁵.

2. Із проблеми агресивної міжнародної політики Росії О. Бочковський опублікував низку статей, зокрема про її «визвольну» політику стосовно балканських країн. Він розкрив фарисейську політику Росії щодо болгарів, яка прикривалася фразами про визволення неросійських слов'ян. Будучи сама «тюрмою народів», Росія не соромилася нахабно виступати в ролі «визволительки» народів, які перебували поза межами самодержавного абсолютизму і над якими вона прагнула мати політичний вплив. «Росія в ролі “визволительки”, – зазначав учений, – це хтось, що розбив в'язницю, однак в'язням не дав свободи, а лише нові пута»²⁶.

Болгарія, яка найбільше пізнала й відчула на власному тілі дошкульні експерименти царського «визволення» і добре усвідомила після балканської війни фаталізм державного союзу з російським протекторатом, цілком закономірно опинилася під

²³ Н. В. Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети). *Вістник*. 1917. Ч. 9. С. 130–131.

²⁴ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 131.

²⁵ Н. В. Війна й українська справа... С. 131.

²⁶ *Вістник*. 1916. Ч. 61. С. 688.

час війни в таборі Центральних держав. І таке становище було повністю зрозумілим. «Бо малі, як і недержавні слов'янські народи, – писав О. Бочковський, – в інтересі власної національної самобутності та культурної своєрідності – мусіли якнайміцніше ізолюватися від Росії тому, що в тіні цього “старшого брата” вони наперед засуджені на поталу й національно-культурний занепад»²⁷.

З усіх балканських народів і країв румуни й Румунія першими познайомилися з російськими «визвольними» заходами та найдовше відчували їхній пригноблювальний тягар, що надзвичайно сильно стримував їхній національно-політичний розвиток у напрямі справжнього визволення і незалежності. Близько 200 років царський вплив був вирішальним в історії колишніх придунайських князівств – Молдавії та Волохії, систематично затримував і зупиняв їхнє національне самовизначення та об'єднання. Ольгерд Бочковський вважав причиною цього надзвичайного впливу Московської держави на долю Румунії декотрі історичні та географічні обставини²⁸.

У статті «Росія та Румунія», написаній після лютневої революції в Росії, автор зазначав, що «погром царизму побідною російською революцією матиме й для Румунії велике значення». Адже згинув найбільший ворог національно-визвольних змагань не тільки румунського, але всіх балканських народів загалом. «Тому, – наголошував О. Бочковський, – можна сподіватися, що Балкан, здихавшись провокаторської царської “визвольної” опіки, перестане бути на будуче політичним вулканом Європи, вибухи якого, можливі у кожній хвилині, загрожували спричинити всесвітню воєнну пожежу в роді тої, котра вже три роки лютує над нещасною людкістю»²⁹.

Розкриваючи політику царської Росії на Балканах, О. Бочковський у статті «Росія та Сербія»³⁰ зазначав, що Росія покинула Сербію у часі Сан-Стефанського миру (1878), коли вона внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. здобула незалежність, а 1882 р. стала королівством. У 1915 р. Росія, підтримувана Англією, перешкодила мирному порозумінню Сербії з Австрією³¹.

Він резюмував, що Сербія у роки Першої світової війни «стала сліпим знаряддям російського імперіалізму і найгірше відчула весь фаталізм злочасного союзу з північним вужем-давितелем, цим найбільшим і найнебезпечнішим ворогом національно-визвольних прямувань балканських народів»³².

Ольгерда Бочковського цікавили політично-дипломатичні відносини не тільки на Європейському континенті, але й в Азії, що свідчило про його широку ерудицію та обізнаність зі світовими процесами від час Першої світової війни. Варто звернути увагу на його статтю «Японія та Росія»³³, у якій на основі швейцарських, американських, німецьких і шведських пресових видань він показав агресивні японські виступи на Далекому Сході, звернені проти Росії. Японці зайняли російські частини Маньчжурії. Таку окупацію вони називали мирним проникненням,

²⁷ Там само.

²⁸ Н. В. Росія та Румунія. Вістник. 1917. Ч. 17. С. 265.

²⁹ Там само. С. 590.

³⁰ Н. В. Росія та Сербія. Вістник. 1916. Ч. 64. С. 735–737; Ч. 65. С. 748–750; Ч. 66. С. 763–764.

³¹ Там само. Ч. 64. С. 735.

³² Там само. Ч. 66. С. 764.

³³ Н. В. Японія та Росія. Вістник. 1917. № 44. С. 689–691.

пояснювали свої дії винятково господарськими причинами через нестачу місцевих робітничих сил росіян. У Японії тоді чималу роль відіграло питання нової орієнтації, поширювалася думка про російсько-японсько-німецький союз у майбутньому, але також і про союз Німеччини з Японією проти Росії³⁴. Як відомо, це передбачення О. Бочковського збулося. 25 листопада 1936 р. у Берліні був підписаний договір між Німеччиною і Японією, так званий «антикомінтернівський пакт», який 25 листопада 1940 р., згідно з Берлінським пактом, перетворився на воєнний союз Німеччини, Італії та Японії.

3. Проблема українсько-польських відносин на західноукраїнських землях була злободенною як у часи Австрійської держави, так і від 1867 р. – у добу Австро-Угорської монархії, в роки Першої світової війни, на відтинку ЗУНР, у міжвоєнний час, у період Другої світової війни та післявоєнний, актуальна вона й сьогодні.

Розглядаючи питання відносин між українцями і поляками, О. Бочковський виходив із переконання, що народи не мають у взаємному підході однакових критеріїв. Бо в кожному конкретному випадку, коли йдеться про хосен свого народу, у цьому є зацікавленість, і тоді це для народу зовсім інша справа. Вчений зазначав, що варто пригадати собі «сумно-славетного “to so innego” [це інша справа – І. П.], такого характерного для польсько-українських відносин перед війною, головню в Галичині, а тепер загалом на всьому просторі польсько-українського сусідкування»³⁵.

Зрозуміло, що всесвітня війна розбудила поневолені народи до боротьби за своє національне самовизначення, а також до страшеного поширення своєрідної пошесті агресивного імперіалізму. Якщо перед війною це було здебільшого правом великодержавних і панівних народів, то під час війни це лихо захопило й напіввизволені народи, які ледве-ледве скинули кайдани іноземного поневолення.

Це найбільше проглядалося на відновленні та швидкому зрості польських історичних стремлінь до так званих «wschodnich kresów» (східних окраїн), тобто колишніх земель України, Литви і Білорусі. «Взагалі це суто історичне становище польського громадянства до будуччини “забраних земель”, – зазначав О. Бочковський, – згори затемнювало об’єктивне його відношення до новочасних прямувань відродженого українського та литовського народів, а в новітніх часах і білоруського народу, котрий відроджується. Звідси, або іноді протекторські відносини до цих останніх, або частіше – явно ворожі, як до природнього процесу, що загрожував польському політичному “станови посідання” в “забраних землях”»³⁶.

Роздумуючи про майбутнє нової та здатної до життя Європи, вчений стверджував, що польську справу також потрібно вирішувати публічно й у такий спосіб, щоб, даючи визволення польському народові, вона одночасно не принесла поневолення сусіднім недержавним народам, які «колись були під стріхою Речі Посполитої, але абсолютно не бажають знову замешкати у державному будинку майбутньої Польщі».

Важливе місце в українсько-польських відносинах О. Бочковський відводив холмському питанню. Після зайняття австро-німецькими військами північно-західних українських етнографічних областей на Холмщині, де діяла військова влада

³⁴ Н. В. Японія та Росія. Вістник. 1917. № 44. С. 689.

³⁵ Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни». Вістник. 1917. Ч. 48. С. 761.

³⁶ Там само.

на чолі з воєнним генерал-губернатором і цивільна, у якій ключові посади займали поляки, чи не найяскравіше виявився імперіалістичний тип польської історично-національної ідеології.

Ольгерд Бочковський, висвітлюючи проблему національних відносин на Холмщині та Підляшші як одну з типових форм національної справи взагалі, вважав, що «при вирішенні спірних національних питань треба мати на увазі не те, що було, могло б або мало б бути, але те, що справді є та що неминуче буде, тобто що лежить в природних прямованнях живого розвитку. Іншими словами – вільне життя має бути при цьому головним критерієм, а не національний або державний імперіалізм, більш чи менш принадно й гарно причепурений та замаскований!»³⁷.

У своїх публікаціях про польську національну політику О. Бочковський критикував концепцію польських політиків стосовно окремішності польського питання. Для них польська справа була «унікумом, що виходить поза межі цілого комплексу решти східно-європейських питань...». Вони розглядали всі інші національні рухи в Східній Європі як маловажні, без політичного значення й необхідності для Західної та Центральної Європи. Поляки прагнули нав'язати європейським політичним колам думку, що «сильна й велика польська держава є не лише в національних інтересах польського народу, але також і неминучою передумовою політично-економічної могутності Центральних держав»³⁸.

Ольгерд Бочковський висвітлював національні рухи й інших європейських народів. Лютнева (1917) революція в Росії, утворення Української Центральної Ради в Києві посилили державно-правні домагання слов'янських народів в Австро-Угорщині. У статті «Чехія й Австрія»³⁹ вчений розкрив історію чеського парламентаризму в Австрії, ставлення чеських політиків до монархії, показав їхнє прагнення до вирішення своєї національної справи на основі права самовизначення народів усіх віток чехо-словацького народу в демократичній Чеській державі.

4. Проблемі миру і права народів О. Бочковський приділив значну увагу. Адже національна проблема завжди творила і творитиме вузлову та головну точку всієї мирної справи, а більшовицьке гасло про «право народів на самовизначення» О. Бочковський вважав «найрадикальнішим і найдемократичнішим»⁴⁰.

Учений, розмірковуючи про нове і справедливе вирішення національної справи, наголошував, що проти цього зобілізуються всі сили старого світу, який занепадає. Тому в межах старої державності з її ідолопоклонництвом перед фетишем абсолютистичної суверенності держави об'єктивне й демократичне поладження національної справи неможливе. Однак для незалежного й самостійного політичного життя поневолених народів потрібно створити нові форми майбутньої державності – це федералізм і автономія. На цих заходах, на його думку, з урахуванням багатого різноманіття національних, географічних і економічних відносин, можна збудувати нову Європу, визволену з кайданів національного утиску, забезпечивши всім її народам вільний і всесторонній розвиток. Ольгерд Бочковський вірив у майбутнє мирне вирішення національного питання: навіть якщо воно не принесе повного визволення

³⁷ Н. В. З приводу холмської справи. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 10. С. 149.

³⁸ Там само. С. 146.

³⁹ Н. В. Чехи і Австрія. *Вістник*. 1917. Ч. 39. С. 613–618.

⁴⁰ Н. В. Справа миру й національна проблема. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 1–2. С. 8.

поневоленних народів, все ж таки означатиме великий крок уперед на шляху до здійснення національної справедливості та завершення національного визволення⁴¹.

Зазначу, що національна проблема ніколи не сходила з порядку денного в роки війни. Зрозуміло, що в ній неоднаково були зацікавлені державно-панівні й недержавно-поневолені народи. Для перших це був злочинний замах на їхнє панування та державну монолітність. Для того вони радо пішли би на будь-який компроміс, аби позбутися цього «неминучого лиха» без великої втрати для свого державного організму. Для других – справа життя, від вирішення якої залежало їхнє національне існування або занепад. Тому вчений підіймав питання про потребу створення міжнародної організації для захисту національних прав поневоленних народів.

Раніше захоплюючись більшовицьким гаслом про «право народів на самовизначення», тепер він зрозумів усю його фальшивість та облудність. Адже централістична більшовицька практика супроти окраїн та іногородців, головно України й Фінляндії, які визволялися не за їхніми приписами-рецептами, спародіювала і звела нанівець те їхнє гасло та принцип. Ольгерд Бочковський наголошував на фарисейському зловживанні провідних засад і гасел, якими мало унормуватися майбутнє міжнародне й міждержавне життя, бо до кожного з них робилися всілякі застереження, що фактично позбавляли їх питомого змісту та значення. Тому він вважав за потребу чітко сформулювати й уточнити аж надто гнучке поняття «права народів на самовизначення», точно з'ясувати його зміст і межі, які абсолютно унеможлилювали б свавільне жонглювання ним і довільне інтерпретування з боку великодержавної дипломатії та панівних народів⁴².

Він запропонував для унормування справ розробити проєкт «Декларації прав народів», у якому з'ясувати й уточнити основні засади національного права, а водночас утворити загальний ґрунт для національно-визвольної боротьби поневоленних народів. Цей проєкт мав би розглянути і схвалити Міжнародний конгрес усіх поневоленних народів та передати його Міжнародному мировому трибуналу в Гаазі, завданням якого було би вплинути на воюючі держави, щоб його прийняли до міжнародного права як зобов'язувальну норму⁴³.

Зрозуміло, що для успішної боротьби всіх народів за свою свободу прийняття «Декларації прав народів» було б неабияким успіхом, бо через це утворився би спільний правно-ідейний ґрунт для ведення цієї боротьби, її тактики і стратегії в поодиноких випадках національно-визвольних змагань. Власне, Міжнародний конгрес міг стати відповідною трибуною, звідки прозвучали б засади й гасла «Декларації» як основи майбутнього міжнародного права, збудованого в дусі національної справедливості, рівноправності та свободи. Однак для проведення такого Міжнародного конгресу потрібний був почин, не так індивідуальний, як колективний. У цьому разі ініціатива мала йти від якогось визволеного поневоленого народу.

Ольгерд Бочковський спершу сподівався, що такий славетний і почесний почин припаде самостійній Україні й українському народові. Адже молода Українська держава багато присвятила уваги правовому захисту своїх національних меншин,

⁴¹ Н. В. Справа миру й національна проблема... С. 10.

⁴² Н. В. Про потребу «Декларації прав народів» (До національної потреби нашого часу). *Вісник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 29. С. 436.

⁴³ Там само. С. 437.

перша рішуче й енергійно домогалася миру, тому не менш сміливо виступатиме на Міжнародному конгресі в обороні своїх прав і поневолених народів загалом і від неї вийде проект «Декларації прав народів» та відповідного й необхідного зреформування дотеперішнього права в демократичному дусі.

На жаль, констатував О. Бочковський як відданий соціал-демократ, після відомих подій (ішлося про гетьманський режим) молода українська державність сама опинилася в небезпеці. Він засумнівався у можливостях України перед ліквідацією війни виступити на міжнародному форумі ініціативно, а головне авторитетно в обороні прав поневолених народів із ідеєю «Декларації прав народів»⁴⁴.

Учений вважав, що справа «Декларації» важливо для поневолених народів, є актуальною і невідкладною. Тому всі діячі національно-визвольного руху мусять приділити їй якнайбільшу увагу, а поневолені народи сконцентрувати свої сили й енергію для рішучого натиску на протинаціональну реакцію й абсолютизм, категорично домогатися «Декларації прав народів» – цієї майбутньої своєї «Великої Хартії національних свобод!»⁴⁵.

Під кінець всесвітньої війни проблема миру вже не була бажаною, але перейшла у сферу дуже близької реальності. Завданням «Декларації прав народів» для вирішення загалом усіх спірних національних справ було: 1) створення міжнародної правової бази та загально-зобов'язувального значення для всіх держав, країн і народів; 2) створення світового (або тільки та поки що європейського) союзу народів; 3) визнання абсолютного права (без будь-яких винятків) усіх народів на повне національне життя у всіх його виявах і формах під культурним, господарським і політичним оглядом; 4) визнання кожному народові, без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численність, територіальну поширеність, повного права на самовизначення; 5) принципове відкидання будь-яких спроб відновлення історичних державних конструкцій, які творитимуть небезпеку для міжнародного миру; 6) скасування класифікації народів на вищі та нижчі, більш чи менш вартісні, яка має ґрунтуватися на принципі національної рівноправності й рівноцінності; 7) визнання своєрідною основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання⁴⁶. У майбутньому національне право мусить мати міжнародне визнання та загально-зобов'язувальну виконавчу силу⁴⁷. Зрозуміло, що всі ці завдання потрібно опрацювати спільними змаганнями та силами всіх зацікавлених чинників. Найвідповіднішою умовою і місцем для цього має бути майбутній мировий конгрес, на якому делегати поневолених народів разом з офіційними представниками держав та панівних народів проведуть реформу міжнародного права в демократичному дусі прилюдно інтернаціональної політики. А потім ухвалять «Декларацію прав народів» як основу нового самостійного національного права.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів». *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 41. С. 545.

⁴⁷ Там само. С. 546.

Так, наголошував О. Бочковський, зреформоване й змодернізоване міжнародне право разом з новоутвореним національним будуть покладені в основу мирних переговорів для вирішення всіх державно-національних справ, унаслідок чого повстане європейський всесвітній союз народів⁴⁸.

Європейські сполучені держави, на думку вченого, цей *de facto* проєктований після війни союз або ліга народів, може поступово здійснитися лише як кілька державних спілок, у яких мають бути синтетично згармонізовані гео- й національно-політичні особливості Європи.

Унаслідок Першої світової війни почали виникати різні проєкти спілок окремих держав – Центральної та Східноєвропейської, Балканської, Кавказької, Дунайської або Чорноморської та Балтійської, які в разі успіху могли б стати підвалинами європейського союзу⁴⁹.

Це все, за словами О. Бочковського, варіанти й мотиви, «з яких має скластися згодом загальноєвропейська унія». Він зазначав, що «у поневоленних народів, котрі визволяються, не залишалося іншої можливості, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійності. Отже, через повну самостійність до майбутньої всесвітньої федерації. Таким повинен бути лозунг у даний час поневоленних і недержавних народів Європи»⁵⁰.

Учений зазначав, що майбутнє міжнародно-державне і політичне життя союзу народів має ґрунтуватися на засаді відносної лише суверенності окремих народів і країн. Це означало, що частину свого суверенітету члени союзу мусять передати його керівним органам. Повний суверенітет стане атрибутом тільки найвищого органу союзу народів, який складатиметься із представників поодиноких народів і держав та перед яким ці останні відповідатимуть за свою зовнішню та внутрішню політичну діяльність⁵¹.

Ольгерд Бочковський вірив, що фактична самостійність поодиноких народів і країн зовсім не буде обмеженою. Навпаки, вона стоятиме на тривкішому та певнішому ґрунті і матиме захист від непередбачуваних нападів та ексцесів сильніших сусідів «з глитайським апетитом та хижацькою вдачею»⁵².

Тож можна стверджувати, що О. Бочковський був провісником об'єднаної Європи, тобто сучасного Європейського Союзу, теоретичні засади якого він почав розробляти ще наприкінці Першої світової війни.

Ольгерд Бочковський з'ясував суть національної держави, наголосив на спекуляції обидвох воюючих сторін – Антанти і Центральної держав – «визвольними» заходами, натомість переслідуванні власних імперіалістичних та великодержавних інтересів, а найменше зацікавленні потребами поневоленних народів, які визволялися. Тому поневоленим і недержавним народам відповідно до власних інтересів не треба занадто довіряти цим великодержавним «визвольникам», а розраховувати тільки на власні сили та взаємну солідарність у діях панівних народів-гнобителів.

⁴⁸ Н. В. Мировий конгрес... С. 546.

⁴⁹ Бочковський Іп. Національна справа. (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною). Відень, 1918. С. 128.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів». *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 41. С. 546.

⁵² Там само.

Недержавним народам, на думку вченого, не варто занадто захоплюватися ідеєю національної держави як засобом вирішення національних справ, не вважати її панацеєю від усіх національних недуг. Насправді вона не унеможлилювала й не усувала національних конфліктів та антагонізмів, а іноді навіть спричиняла їх і загострювала⁵³.

Ольгерд Бочковський висловив бажання, щоб поневолені народи й насамперед напіввизволена поки що Україна використали мировий конгрес для вироблення нового й загально справедливого національного та інтернаціонального права й забезпечили у такий спосіб на майбутнє свій та всього людства культурний поступ і розвиток⁵⁴.

5. Національна проблема під час війни. Ольгерд Бочковський у праці «Національна справа (Уваги на часі в зв'язку з війною)» ґрунтовно проаналізував взаємовідносини між національним самовизначенням та політичною самостійністю народів, вважав національну справу поряд із соціальною однією з найважчих проблем тогочасної доби. Він наголошував на національній свідомості як першій і провідній умові визволення поневолених народів, її поглиблення вважав непереможною твердинею національного існування, а націю у новітньому житті – культурно-творчим елементом. Учений у передмові вперше використав термін «націологія» у значенні спеціальної науки про націю та національні проблеми⁵⁵.

Розвиток національно-визвольного руху О. Бочковський ставив у залежність від багатьох чинників, а саме: устрою та продуктивних сил старої держави, до якої належить народ, що незалежнюється, географічного положення й територіальних відносин із матірною державною, головню з економічного боку, кількості народу та величини власної країни, суспільної диференціації національного організму⁵⁶.

Надзвичайно важливою для теоретичного осмислення проблеми національно-визвольного руху стала праця О. Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання»⁵⁷, яка вийшла 1916 р. окремою книжкою і яку він того ж року переробив й опублікував у «Віснику СВУ»⁵⁸.

У рецензії на цю книжку (видану також фінською, чеською та хорватською мовами), надрукованій у «Віснику СВУ», зазначалося, що для українців фінляндське питання має «велике, навіть виховуюче значення». «Думаємо, – стверджено у рецензії, – що уважний український читач цієї книжки прийде до висновків, які підсунуть йому працю для свого народу серед усяких обставин»⁵⁹.

⁵³ Н. В. До питання про національну державу. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 42. С. 553.

⁵⁴ Там само. С. 554.

⁵⁵ Бочковський Іп. Національна справа... С. 4.

⁵⁶ Там само. С. 32.

⁵⁷ Бочковський Іп. Фінляндія та фінляндське питання. Відень, 1918. 104 с.

⁵⁸ Н. В. Фінляндське питання. *Вістник*. 1916. Ч. 43. С. 398–400; Ч. 44. С. 412–414; Н.В. Культурно-національне відродження фінського народу. *Вістник*. Ч. 46. С. 448–450; Ч. 47. С. 460–462; Н. В. Суспільно-економічні відносини в Фінляндії. *Вістник*. Ч. 48. С. 478–480; Ч. 50. С. 511–515; Н. В. Фінляндське питання з державно-політичного боку. Ч. 51. С. 524–528; Ч. 54. С. 572–576; Н. В. Фінляндське питання під державно-політичним оглядом. *Вістник*. Ч. 52. С. 542–547; Н.В. Будучина Фінляндії. *Вістник*. Ч. 54. С. 577–578.

⁵⁹ Бібліографія. Видання Союзу визволення України. *Вісник*. 1918. ч. 58. С. 648.

Зазначимо, що СВУ видав своїм коштом також брошури Бочковського «Польське питання і соціалізм» (1915), «Литовці і литовське питання» (1915), «Білорусини і їх народне пробудження» (1916).

Так, співпрацюючи з СВУ, О. Бочковський отримав зв'язок з українським національно-визвольним рухом. Із його працями, опублікованими окремими виданнями й на сторінках «Вістника СВУ», мали можливість ознайомитися галичани та наддніпрянці, а також військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини, і зрозуміло, з їхньою допомогою піднести свою національну свідомість, посилити розуміння власної державності та незалежності.

Політична діяльність О. Бочковського активізувалася з проголошенням 28 жовтня 1918 р. Чехословацької Республіки. Повернувшись до Праги, він відновив зв'язки з провідними діячами Чехословаччини, передусім із її президентом Т. Г. Масариком. Ольгерд Бочковський дуже активно долучився до організації українського дипломатичного представництва у Празі. Свої обов'язки в дипломатичній місії виконував до 1 жовтня 1922 р., листовно повідомив свого друга А. Жука, що «взагалі покинув урядову службу»⁶⁰.

Сенат Українського вільного університету 2 травня 1923 р. затвердив його доцентом кафедри соціології, доручивши викладати націологію. Того ж року він отримав звання доцента соціології за габілітаційну роботу на тему «Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика». Однак вже у квітні 1924 р. МЗС ЧСР відмовилося затвердити його на посаді доцента на наступний академічний рік за браком коштів⁶¹.

А вже 7 липня 1924 р. О. Бочковський був обраний доцентом кафедри соціології Української господарської академії в Подебрадах (УГА) і на цій посаді пропрацював до 1935 р., коли була ліквідована академія, а її замінив Український технічно-господарський інститут (УТГІ). Саме УТГІ дав змогу продовжити наукову та освітню діяльність викладачам УГА, серед них й О. Бочковському. УТГІ проіснував до часу окупації Чехословаччини нацистами в березні 1939 р.

Окрім педагогічної роботи, О. Бочковський у той час публікував та працює і статті. Серед них: «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)» (1930) та інші.

У роботі «Національне пробудження, відродження, самоозначення» (Подебради, 1931)⁶² учений ще на початку 1930-х років привернув увагу європейської громадськості до обмеження демократії в Радянському Союзі та поширення в країні культу особи, передбачив розпад Радянського Союзу, наголосивши, що «Східна Європа, визволена з ярма більшовицької *sui generis* [створеної для себе – *I. П.*] “диктатури пролетаріату”, використає цю систему, коли прийде час політичної консолідації цієї частини нашого континенту»⁶³.

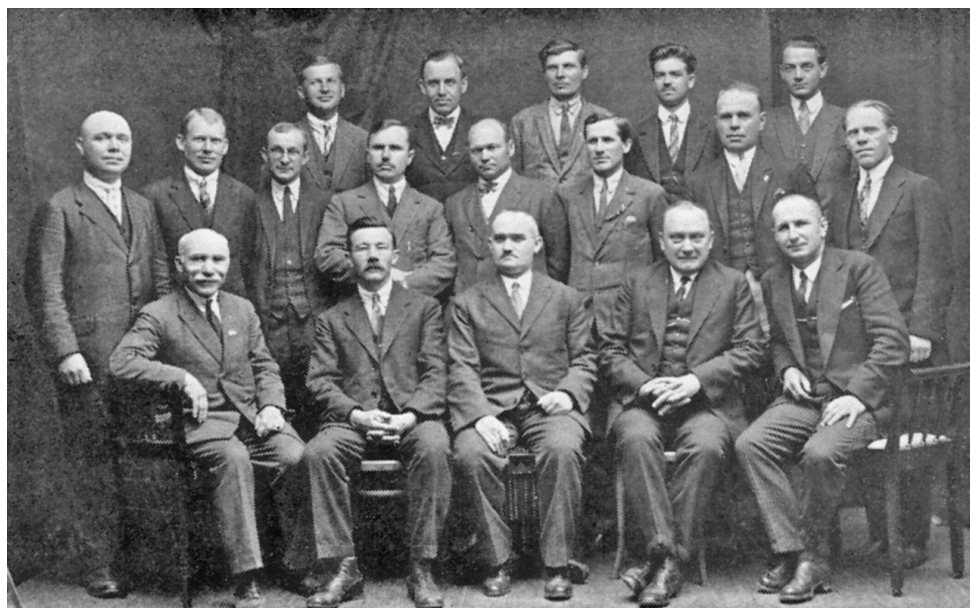
Однією зі сторін громадсько-політичної діяльності О. Бочковського була праця в Комітеті представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним в Україні.

⁶⁰ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... С. 42–44.

⁶¹ Там само. С. 47.

⁶² Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення. Подебради, 1931. 22 с.

⁶³ Там само. С. 13.

Члени Конференції УСДРП у Подєбрадах, 1928 р. Ольгерд-Іполит Бочковський стоїть у другім ряді ззаду, другий зліва

У Празі на установчому засіданні Комітету допомоги голодним в Україні 19 липня 1933 р. обрали Тимчасовий виконавчий комітет представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодуючим. Комітет готував відозви до різних організацій, листи-звернення, робочі звіти про Голодомор на Великій Україні, а під редакцією О. Бочковського почав видавати чеською мовою часопис «Hlad na Ukrajině»⁶⁴.

Незважаючи на різні заходи українських еміграційних громад у багатьох країнах, лідери найбільших і наймогутніших світових держав залишалися глухими, не хотіли чути про страшний злочин, який коїли більшовики проти української нації, не надавали ніякої допомоги голодуючим в Україні. Навпаки, частина політиків займала прорадянську позицію, стреміла передусім до налагодження економічної співпраці з Радянським Союзом.

Так, голова французького сенату Едуард Еррію, колишній прем'єр-міністр Франції, мер Ліона, який на запрошення радянського керівництва вкінці серпня – на початку вересня 1933 р. перебував у СРСР, відвідавши низку міст, заводів, колгоспів, музеїв і наукових установ, у яких йому влаштували показовий теплий прийом, після свого прибуття на Батьківщину цинічно спростовував відомості про Голодомор в Україні, у такий спосіб дезінформуючи французьку і світову суспільність.

Ольгерд Бочковський піддав нищівній критиці радянофільську позицію Едуарда Еррію. Науковець зазначав, що вся світова спільнота знає про голод на радянщині, про це пише й світова преса, а з Радянського Союзу щоденно надходять сумні звістки про масове вимирання людей із голоду. «Ніхто, поважно думаючий, не сміє заперечувати цього трагічного факту, – з гнівом й обуренням констатував

⁶⁴ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... С. 58–59.

автор. – Один лише п. Ерріо з подиву гідною непохитністю та впертістю каже і повторює: Все це брехня та політичний шантаж! Ніякого голоду на Україні нема»⁶⁵.

У статті «Безхребетна Європа (Europa invertebrate)» (опублікованій у вересні 1933 р. у часописі «За Україну») О. Бочковський, проаналізувавши історико-політичні та моральні причини соціальної розбещеності європейського суспільства, засудив подвійні стандарти окремих представників західноєвропейської еліти, для яких «советська Москва – це Мекка майбутнього відновленого людства». Тому «супроти більшовизму сучасна Європа не спромоглася підвестися до всеєвропейського солідаризму... не змогла просто по-людськи відчутти кривавий жах советської дійсності та по-старому запротестувати проти більшовицького терору стихійним “Не можна мовчати!!!” Європа показала своє моральне обличчя з приводу спричиненого голоду на Україні»⁶⁶.

«Ще не пізно протестувати проти більшовицького терору, – наголошував О. Бочковський. – Європа мусить надолужити те, що злочинно досі прогавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати проти диктатури Сталіна. Лиш тоді її протест не буде кон’юнктурним, але досягне вершин морального пафосу на вислів людяності й засуду насильства взагалі»⁶⁷.

Учений брав активну участь у роботі Товариства прихильників Української господарської академії (ТПУГА) у ЧСР з осередком у Празі. 17 листопада 1934 р. на з’їзді членів товариства О. Бочковського обрали його головою.

Улітку та восени 1936 р. О. Бочковський на запрошення Канадського союзу українських самостійників відвідав Північну Америку. Своім завданням він вважав популяризацію ідей ТПУГА серед української громадськості в Новому Світі, а центральною проблемою своїх викладів – націю в її визвольних змаганнях.

Ще перед літом 1939 р. учений готувався до нової подорожі до Америки, виношував великі плани і тішив себе надією на нову зустріч з американськими українцями. Однак не судилося. Важка хвороба – лейкемія, незважаючи на всі зусилля лікарів, призвела до його смерті 9 листопада 1939 р.

У некролозі друга, опублікованому в американській «Свободі» 11 грудня 1939 р., йшлося: «13 листопада тлінні останки Ольгерда Бочковського спалено в крематорії в Празі, в присутності цілої української Праги та всіх приятелів Небіжчика – українців і неукраїнців, що прийшли віддати йому останній поклін. Не було на похороні ні вінків, ні промов: так хотів у своєму заповіті сам Небіжчик. Лише перед труною, вкритою синьо-жовтим прапором, зеленів вінок із смереки та грав орган ті мелодії, які любив Ольгерд Бочковський за життя». Похований на Ольштинському цвинтарі у Празі.

Ольгерд Бочковський – один із засновників української націології. Метою українського народу він вважав здобуття націократії – політичного самовизначення в окремій державі. Вона мала заступити Церкву й державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для здійснення права народів

⁶⁵ Діло. 1933. 13 груд.

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Колекція мікрофільмів № 9 із документів Архіву Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. М/ф 75098. Листи до Андрія Жука (1931–1939) на «Б–К». Арк. 3.

⁶⁷ Бочковський О. І. Безхребетна Європа. *За Україну*. (Львів). 1933. Ч. 1–2. С. 11–12.

на їхнє самовизначення. Він розумів націократію як витвір окремого, нового типу Української держави. Ольгерд Бочковський – автор численних праць із проблем теорії та історії націй, боротьби пригноблених народів, зокрема й українського, за національне визволення й національно-державне самовизначення. Він усе життя був палким прихильником державної незалежності Української держави.

МИХАЙЛО ВОЗНЯК – ВЕЛЕТ ПРАЦІ

Возняк Михайло Степанович (03.09.1881–20.11.1954) – український літературознавець і фольклорист, утверджувач франкознавства, академік АН України. Псевдоніми і криптоніми: Волецький, Волецький С., Громадянин, М. Дзв-н, ікс, Мих. Степ., Сівах, М., Сівач, Степаненко, Мих., В. К., В. М., -к-о, М. В., М. С., Н. Н., О. К., вк, В-к, М., (ок).

Народився у с. Вільках Мазовецьких (тепер – с. Волиця Львівського р-ну Львівської обл.) в селянській родині. Батько Степан, як зазначав у автобіографії М. Возняк, був малоземельним селянином, а мати – Єва з роду Матвієвих¹. Початкову освіту здобув у рідному селі. Шестирічна школа була тією межею, переступивши яку, сільські діти йшли пасти худобу, а про дальшу освіту й не думали. Продовження навчання

визначив випадок. Молодий інтелігент – богослов Дем'ян Гура звернув увагу на зацікавлення сільського хлопчика книжками і порадив батькам віддати його до гімназії. Але для цього потрібні були знання основ німецької мови, яких не давала сільська школа. Тому Возняк ще 2 роки провчився в Рава-Руській 7-річній школі. Після цього вступив до Академічної гімназії у Львові (1897–1904). Зважаючи на скрутне матеріальне становище сім'ї, М. Возняк закінчив гімназію власними силами: заробляв на життя корепетиціями (приватними уроками) й отримував у 5-му класі стипендію 315 римських річно².

У 1904–1908 рр. навчався на відділенні української філології філософського факультету Львівського університету. Набувши національного гарту в гімназії, студент М. Возняк брав участь у боротьбі за український університет, що розгорнулася на зламі XIX–XX ст.

У 1906 р. М. Возняк вступив до «Руського педагогічного товариства». Тоді визначилися й сформувалися наукові інтереси молодого науковця – творчість Івана Франка. Дослідженню творчості Каменяря вчений, за словами професора Івана Денисюка, присвятив до півтори сотні праць, найбільше за кількістю з-поміж

¹ Возняк Михайло Степанович, український літературознавець та історик літератури. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D1%8F%D0%BA_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

² Нечиталюк М. Невтомний трудівник науки. *Жовтень*. 1959. № 11. С. 149.

франкознавців свого часу³. У цей період він налагодив стосунки з відомим галицьким громадсько-політичним діячем і літературознавцем Кирилом Студинським, допомагаючи йому в науковій роботі. Незабаром М. Возняк став одним із його улюблених учнів. Варто наголосити, що впродовж 1907–1914 рр. учений опублікував майже 60 праць із різноманітної наукової тематики⁴.

Отримавши університетський диплом, молодий науковець рескриптом Краєвої шкільної ради від 21 серпня 1908 р. був скерований на викладацьку роботу до Академічної гімназії у Львові, де вчилися два його молодші брати, а він працював до Першої світової війни.

Михайло Возняк із 1904 р. на сторінках Записок НТШ розпочав публікувати свої перші наукові розвідки. Вже 1908 р. наукові роботи молодого вченого «справляли добре враження про автора, глибоко заангажованого в науку», а К. Студинський вважав, що М. Возняк заслуговував на звання дійсного члена НТШ⁵.

На першому установчому засіданні Бібліографічної комісії під проводом голови НТШ М. Грушевського 21 листопада 1909 р. було обрано її склад у кількості 20 осіб. Михайло Возняк став секретарем комісії та працював у ній до 1923 р., коли з власної ініціативи вийшов з її складу⁶.

Початок нового десятиліття ХХ ст. ознаменувався визначними ювілеями. У 1911 р. виповнювалося сторіччя від дня народження Маркіяна Шашкевича та 50 років від дня смерті Тараса Шевченка. Цим датам М. Возняк присвятив низку праць: «В пошуканню за портретом М. Шашкевича», «Слідами Маркіяна», «Ювілейна бібліотека. Т. 1. Русалка Дністрова», «Перша вистава “Назара Стодолі” в Галичині», «Народина культу Шевченка в Галичині», «В справі ювілею столітних уродин Т. Шевченка» тощо.

У 1911 р. побачила світ одна з перших вагомих праць М. Возняка – «Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст.». Окремим друком у 1911 р. вийшла «ГраMATика Лаврентія Зизанія з 1596 р.», а 1913 р. учений опублікував дослідження «Життя і значіння Івана Франка».

Як член «Просвіти», М. Возняк був дописувачем її друкованого органу – часопису «Письмо з Просвіти». Ставлення вченого до національно-культурного товариства відображали його статті: «Дещо про ціль “Просвіти”», «Короткий історичний огляд діяльності товариства “Просвіта”», «Пам’яті поета – просвітителя». Він вважав, що члени організації повинні спрямовувати свою діяльність на ліквідацію неписьменності, щоб не було ні одного неписьменного, проводити велику просвітню працю, щоб не було ні одного неосвіченого. «Тоді, – зазначав М. Возняк, – “Просвіта” просвітить і відродить нашу націю»⁷.

³ Мельник Ю. Михайло Возняк. Цікавить мене цілість української літератури. URL: <http://slovopys.kubg.edu.ua/mykhailo-voznjak-tsikavyt-mene-tsilist-ukrainskoi-literatury/>

⁴ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка. 1881–1954. Львів, 2010. С. 40–41.

⁵ Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941. Життєписно-біографічний нарис. Львів, 2006. С. 113.

⁶ Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті: зб. наук. праць. / упоряд. Л. І. Ільницької. Львів, 2010. С. 31, 48.

⁷ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність М. Возняка. С. 53–54.

У 1911 р. за поданням К. Студинського М. Возняка обрали дійсним членом філологічної секції НТШ. Проте Виділ товариства не затвердив рішення секції: його члени Степан Томашівський та Степан Рудницький вважали, що треба підвищити вимоги до кандидатів на вступ до товариства, зокрема мати публікації науково виваженіших праць і звання доктора. Оскільки молодий вчений не відповідав встановленим критеріям, його кандидатура щодо членства НТШ була відхилена. Зрозуміло, що М. Возняк був страшенно ображений на товариство, зокрема й на К. Студинського. І хоч завинили Томашівський з Рудницьким, а не Студинський і секція, Возняк протягом всього життя мав жаль і образу на Студинського, як «спричинника, хоч і мимовільного, його пониження»⁸.

Ці непорозуміння між М. Возняком та колишнім університетським вчителем професором К. Студинським, із одного боку, а також конфлікт із колегами в гімназії С. Томашівським і С. Рудницьким, що унеможливили прийняття його в дійсні члени НТШ, із іншого, привели до його рішення покинути викладацьку працю в гімназії. Він узяв відпустку напередодні Першої світової війни, а перед російською інвазією виїхав до Відня⁹.

Згодом про свої перипетії на початковому етапі війни М. Возняк в автобіографії писав: «Я виїхав перед москалями зі Львова, по дорозі прийшло комусь на думку завести мене до Талергофу, одначе через якусь помилку кондуктора повезли мене далі до S. Veit an der Clain (відомого Кляйну) у Каринтії. Звідти витягнула мене організація Союз визволення України на технічного редактора його двотижневика “Вістник”, що видавався для національного освідомлення російських українців в австро-німецьких таборах»¹⁰. Як з’ясувалося згодом, М. Возняка заарештували австрійські власті за підозрою в русофільстві¹¹.

У вересні 1914 р. М. Возняк став членом Союзу визволення України. У списку членів, співробітників та активу з-поміж військовополонених українців СВУ, складеного Андрієм Жуком, значився також і Михайло Возняк – «літератор, тяжіє до націонал-демократичного напрямку»¹². СВУ наріжним каменем своєї політики поставив державну самостійність України, яку пов’язуємо із поразкою Росії та поваленням царату. Михайло Возняк повністю підтримував політичну програму СВУ: «Практичним домаганням політики Союзу, – наголошував він, – була кінцева ціль українського визвольного руху – утворення самостійної незалежної Української держави або бодай зав’язку української державності в формі автономії, хоч би частини українських земель поза межами Росії»¹³.

Михайлові Возняку у платформі союзу імпонували параграфи про демократичний устрій майбутньої Української держави, забезпечений однопалатною системою законодавства, здійснюваного конституційним монархом, виборний

⁸ Нечиталюк М. «Честь праці!». Академік М. Возняк у спогадах та публікаціях. Львів, 2000. С. 373.

⁹ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. *Українське літературознавство*. Львів, 2015. Вип. 79. С. 156.

¹⁰ Цит. за: Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка. С. 62.

¹¹ Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові / за ред. Б. Романенчука. Філадельфія, 1978. С. 139.

¹² Library and Archives Canada (LAC). R-2297-O-3-E. Vol. 7. File 15.

¹³ Возняк М. Українська державність. Відень, 1918. С. 124.

народний парламент, громадянські, мовні й релігійні свободи населення України, самостійність Української Церкви і проведення радикальної земельної реформи на користь селянства.

У Відні М. Возняк працював у редакції головного пресового органу союзу – «Вістника Союзу визволення України». Разом із Володимиром Дорошенком він редагував і коректував тексти часопису. Володимир Дорошенко знав Михайла Возняка ще з передвоєнних літ, коли працював бібліотекарем НТШ, власне, за його сприяння Возняк став співробітником «Вістника». У редакції часопису працювало приблизно 60 осіб. Завдяки копіткій праці редактора М. Возняка у «Вістнику» публікували матеріали, присвячені діяльності союзу, тогочасним військовим подіям, проблемам українського національного руху й відродження, міжнародним аспектам українського питання, подавали історико-культурологічні огляди, друкували матеріали іноземних авторів про Україну, її роль у світовому історичному процесі¹⁴. «Вістник» об'єднував людей різного суспільного спрямування, які стреміли до національного визволення українців із-під російського поневолення. «Вістник» був дуже солідним виданням воєнного часу, мав великий вплив на формування національної свідомості військово-полонених, галичан. Окремі числа журналу поширювалися у Наддніпрянщині¹⁵.

Крім того, зазначав М. Возняк, союз «заходився пригадати Європі призабуту українську справу», популяризуючи її в європейських країнах через видання інформаційних брошур, книжок, кореспонденцій тощо. Михайло Возняк, акцентуючи на кінцевій меті Союзу, наголошував: «Союз визволення України бажав, використовуючи міжнародні комплікації [ускладнення – *І. П.*], досягнути те, що перед війною мигало перед очима українських письменників і політиків – в одних як мрія, в інших навіть як недалека дійсність»¹⁶.

У цей час учений публікує працю «Українська державність». Роздумуючи над суттю української державності, М. Возняк писав, що її основою є національна ідея. Адже український народ завжди визнавав принцип демократизму та рівні політичні права для кожної одиниці суспільства. За княжих часів цей принцип виявлявся у вівчовому устрої та громадському виборному церковному житті. Згодом демократизм на повну силу виступив у козаччині, передусім у Запорізькій Січі. Вчений стверджував, що така провідна ідея української нації змогла найкраще проявитися в період самостійного життя нації. Однак застерігав, що реалізація цього принципу в життя вимагала, по-перше, високого ступеня культурного розвитку нації, по-друге, глибокого й широго переконання у правдивості ідеї і, по-третє, великих особистих жертв членів усіх станів націй на користь всевладної ідеї¹⁷.

Михайло Возняк критикував українські політичні партії, які стояли за федерацію автономних держав Росії, а їхні дії у цьому напрямі вважав федеративними мріями. Він наголошував на незалежності кожної громади/держави, зазначав: якщо вони не в змозі забезпечити собі самостійний внутрішній розвиток і зовнішню безпеку, то мають об'єднатися у вільні союзи. Вчений застерігав український політикум, що в будь-якій федерації виграє завжди сильніший, а не слабший. Тому

¹⁴ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 78.

¹⁵ Липа Ю. Союз визволення України. Одеса, 1917. С. 12; Наріжний С. Українська еміграція. Культурно-освітня праця між двома війнами. Прага, 1942. С. 14.

¹⁶ Возняк М. Українська державність... С. 126.

¹⁷ Там само. С. 149.

потрібно пам'ятати, що «не особиста свобода громадянина, але азійський деспотизм витворився з колишньої східноєвропейської автономії, спадщиною котрої є фантазування про вільні спілки»¹⁸.

Аналізуючи причини короткочасності існування колишніх Українських держав, автор зазначав, що багато держав (Греція, Рим, Візантія, Польща, Угорщина, Литва, Туреччина й Росія) знущалися з українців, прагнули «переробити їх на свою подобу», будь-якими способами заволодіти Україною, визискувати природні багатства, скористати з її торговельних і культурних зв'язків із країнами Азії та Близького Сходу¹⁹.

Учений зазначав, що, крім зовнішніх причин «нетривкості Української держави», були й внутрішні, коли «в минулім точив її в середині червак незгоди власних горожан». Характеризуючи існування Української держави за часів Богдана Хмельницького, він наголошував на незгодах між багатими й бідними козаками, селянством, міщанством і козацькою верхівкою. Врешті ці незгоди призвели до фатальних наслідків для України, змусили її шукати допомоги проти Польщі в «союзи й протекції східного царя», що обернулося пізніше в повне поневолення України Московщиною²⁰.

Михайло Возняк говорив про безправність народу в Московській державі, натомість устрій козаччини для нього був подібним до ладу тогочасних конституційних європейських, якого ніколи не мало ні Московське царство, ні пізніше Російська держава аж до лютневої революції 1917 р. Персональна унія України з темною Московщиною призвела до ліквідації всіх українських вольностей. Автор дуже вдало оцінив «дружбу з Москвою» за допомогою народного прислів'я: «З Москвою дружи, а камінь за пазухою носи»²¹.

Він наголошував на експлуатації Москвою українських матеріальних і духовних сил, відзначав культурну вищість України перед фатальною злукою з Московщиною. Однак у XIX ст. «пішло в Європі в забуття ім'я України». «Що не вдалося Польщі, того доконала Московщина: на руїнах самостійності й автономії України почала вона всесильні заходи над повним винародовленням української інтелігенції й народу»²².

Михайло Возняк не вірив московитам, закликав український політикум відмовитися від будь-якої федерації з Московщиною, адже «думати про таку федерацію значить свідомо гнати в могилу національний організм українського народу». Будучи добре обізнаним із російською минувиною, знаючи прекрасно антиукраїнські шовіністичні настрої російського суспільства стосовно незалежності України, він наголошував: «А щоб український нарід не піднісся з такої могили, пильнував сьогодні вже не цар, не московські ліберали, але увесь московський народ»²³.

Учений зазначав, що в українській історії потрібно порівнювати минулі події з нинішніми й «навчити дечого не тільки наших ворогів, яких історія нічого

¹⁸ Возняк М. Українська державність... С. 149–150.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 151.

²¹ Там само.

²² Там само. С. 152.

²³ Там само.

не навчила, та приятелів, що слухають підшептів наших відвічних ворогів, – але головно таки нас, українців»²⁴.

У 1916 р. науковець, як член СВУ, опублікував книжечку «Наша рідна мова»²⁵, що стала великою підмогою для членів просвітніх відділів СВУ у проведенні національно-освідомлювальної праці серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Зрештою, це видання користувалося великою популярністю серед самих українських бранців і поміж населення західних українських земель.

Михайло Возняк наголошував на давньому походженні української мови, яка набагато старша, порівняно з початками української державності, що сягали IX ст. Українською мовою розмовляє народ, який заселяв у той час простір понад 850 тис. км². Українська мова в різні історичні періоди пережила у своєму розвитку піднесення й сильні утиски.

Майже до кінця XVIII ст. українські землі вже стояли вище від московських під оглядом просвіти, шкіл і загалом культури. Михайло Возняк зазначав, що в ті часи «йшли з України в Московщину люди, що заводили там школи, закладали бібліотеки, були вчителями, писали та друкували». Відомо з історії, що протягом довгого часу всі вищі духовні чини в Московщині були з-поміж українців, довший період Московщина жила українською наукою, а за царювання Петра I головними його помічниками у проведенні реформ, що перетворили Росію у сильну державу, були українці. «В нагороду за те, – наголошував учений, – стогне ще сьогодні дев'ять десятих нашого народу під московським кнутом у безпросвітній темряві, бо українські діти мусять учитися в школі в чужій, московській мові»²⁶.

Автор наводить висловлювання польських поетів, учених, навіть московських, які визнавали за українською мовою першість щодо московської – і народної, і літературної. Найбільші вчені-славісти й петербурзька Академія наук усвідомлювали, що українська мова – самостійна та окрема від московської. А московські вчені на основі вивчення писемних пам'яток довели, що з часів Ярослава Мудрого українська мова відрізнялася від московської і дедалі більше віддалялася від неї. «А сьогодні, – акцентував М. Возняк, – без попереднього вивчення не порозуміє українець москаля, а москаль українця»²⁷.

У книжечці відзначено велику роль народної творчості, зокрема пісні, у розвитку мови. Зазначено, що українська мова дуже збагачується від усної словесності та літератури, а все найгарніше можемо висловити рідною мовою. Через неї «стали ми на ноги, ввійшли в сім'ю просвічених європейських народів»²⁸.

Автор закликав українців повсюдно – усно й письмово, вдома й поза ним, у державних установах – вживати свою рідну українську мову, не цуратися її або засмічувати будь-якими словами та зворотами, «ламати язик на “панський” лад»²⁹.

²⁴ Возняк М. [М. Дзв-н] З минулого. Історична пригадка. Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1915. Ч. 43–44. С. 3.

²⁵ Возняк М. Наша рідна мова. З 18 портретами найбільших діячів українського слова. 2-ге вид. Відень, 1916. 16 с.

²⁶ Там само. С. 6–7.

²⁷ Там само. С. 15.

²⁸ Там само. С. 16.

²⁹ Там само.

Адже «без мови нема розуму, без рідної мови нема власної літератури й культури, без власної літератури й культури нема народу»³⁰.

Михайло Возняк приділяв значну увагу загарбницьким цілям Росії, яка прагнула захопити Галичину. На його думку, саме Галичина була тим небезпечним протиросійським вогнищем, вогонь якого міг легко перекинутися у Наддніпрянщину, що було надзвичайно небезпечним для царської влади. З окупацією краю, наголошував М. Возняк, «ввели москалі зараз російську управу. З притиском почали вони русифікувати Східну Галичину, вони хотіли тут “Росію” в найкоротшім часі, коли в інших областях вони зволікали зразу з такими порядками»³¹. Вже 18 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Георгій Бобринський указом заборонив діяльність різних клубів, товариств, навчання в українських навчальних закладах, було запроваджено жорстку цензуру, закрито товариство «Просвіта», банки, музеї, книгарні. Розпочалися арешти українців, вивезення вглиб Росії, серед них і митрополита Андрея Шептицького.

Однак реалізувати гасло «Кінець українству!» Г. Бобринському не вдалося. Михайло Возняк, добре орієнтуючись у тодішній міжнародній ситуації та військових подіях на австро-російському фронті, зазначав, що наступ австро-німецьких військ навесні 1915 р., унаслідок якого було звільнено Перемишль і Львів, став тяжким ударом для російських шовіністів. Тому вони прагнули будь-що втримати Тернопіль – місто з найбільш українським характером у Галичині. У вересні 1915 р. росіяни повторно захопили Тернопіль. Вони вважали, що цей короткочасний успіх у Східній Галичині може подіяти на Балканські держави та позитивно вплинути на переговори, які велися у вересні 1915 р. між Центральними державами і Сербією. Москалі бажали в такий спосіб стримати Центральні держави від наступу на Сербію³².

«Та коли москалі напосілися так на українську Галичину, – стверджував М. Возняк, – вони лишили на Божу волю Сербію, яку впхали у світову завірюху»³³. І цілком зрозуміло, що вчений зробив закономірний висновок стосовно подальшого розвитку подій на Балканах. «Теперішня доля Сербії, – акцентував науковець, – це найвищий трагічний пункт всеслов'янської дурійки». Адже за підтримки Росії у протистоянні з Болгарією Сербію може спіткати така ж гірка доля, як Польщу, що «відпокутувала свої історичні злочини [йшлося про панування Речі Посполитої в Україні – І. П.] стратою державної самостійності». «Аж за таку велику ціну, – зазначав Возняк, – видістанеться Сербія з російських обіймів»³⁴.

Учений наголошував ще на одному надзвичайно важливому аспекті загарбницьких планів Росії у світовій війні на Балканах – бажанні захопити Константинополь із Дарданеллами, тобто перетворити Чорне море на російське, що означало би для болгар політичну й національну смерть.

Він констатував, що з різних причин і мотивів всеслов'янська ідея втратила на Балканах ґрунт під ногами, хоч саме слов'янство з першої половини ХІХ ст. було одним із найідейніших і найпоступовіших рухів Європи, у якому викувалося

³⁰ Возняк М. Наша рідна мова... С. 16.

³¹ Возняк М. [М. Дзв-н]. Судороги російської офензиви та всеслов'янської дурійки. *Вістник*. 1915. Ч. 47–48. С. 3.

³² Там само.

³³ Там само. С. 4.

³⁴ Там само.

відродження слов'янських народів. Однак реакційна Росія прагнула використати цей рух у своїх імперіалістичних цілях, щоб «усі слов'янські ріки злились у російському морі». Від такого викривленого/фальшивого руху відмовилися українці, згодом – болгари. Вчений сподівався, що «прийде незабаром іще черга на сербів»³⁵. Адже «опікунка слов'янських народів» Росія, котра втягнула Сербію у велику катастрофу, зовсім не поспішала в таку критичну хвилю їй на допомогу*. «В дійсності страшна лекція, дана московськими ненаситниками сербському народові, – зазначав М. Возняк, – звелить йому звернути з дотеперішнього шляху бути знаряддям московської політики для виключно московських цілей і на іншій дорозі шукати здійснення своїх національних цілей»³⁶.

Учений, бачачи терпіння невинного сербського народу за злочини своєї панівної династії та російських покровителів, глибоко і по-людськи співчував йому, бо так само «попався в сіті того самого павука, котрий не тільки не дає жити українському народові в Росії, але й простяг свою ведмежу лапу й на той шмат української землі, де бодай пробоем здобуває собі український нарід умови самостійного національного життя»³⁷.

Михайло Возняк добре усвідомлював, що плани Росії у війні полягали не тільки в завоюванні Галичини, а й у повному оволодінні Чорним морем. Він зазначав, що навіть ліберальні кола, відмежовуючись від завоювницьких тенденцій Росії, відкрито заявляли про те, що вона повинна мати морські протоки й прагне «урегулювання західної границі». Такі протиріччя були зумовлені «визвольною війною» і необхідністю прилучення Галицької України та захоплення Дарданеллів. Усе це пояснювалося довоєнним економічним розвитком та значним кількісним зростом населення на півдні, тобто в Україні, тому російський політикун вважав «вихід на південь необхідним і щораз більше необхідним». Адже кожний вихід до моря поза Україною не становив для росіян найменшого інтересу. Якщо б Росії не вдалося здобути Дарданелли, вона мусила би знову озброюватися проти Туреччини³⁸.

У такому разі, стверджував М. Возняк: «Українське море (назване ще з княжих часів, бо там тільки українці плавають) матиме все той, хто матиме в руках цілість українських земель. Лишиться якась частина українських земель при Московщині, вона ніколи не зречеться думки здобути Царгород». Тут потрібно наголосити на розумінні вченим економічного значення України для воюючих країн: «І всім вага українського питання, бо господарські протиріччя держав творять з війни на східнім фронті війну за Україну»³⁹.

Звідси цілком переконливим ставало українське питання як питання міжнародної політики. Тому зрозумілою була політична спрямованість Центральних держав позбавити Росію могутності, відірвавши від неї Україну – «резервуар сил Росії».

³⁵ Там само.

* Йшлося про наступ австро-угорських і німецьких військ у кінці 1914 р. – першій половині 1915 р., коли австрійці з 2 по 15 грудня 1914 р. захопили столицю Сербії Белград, а згодом заволоділи сербською територією і змусили їхню армію відступити в Албанію.

³⁶ Возняк М. [М. Дзв-н]. Доля Сербії. *Вістник*. 1915. Ч. 55–56. С. 2.

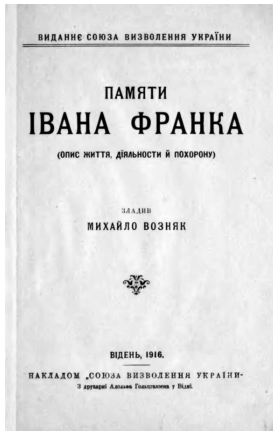
³⁷ Там само.

³⁸ Возняк М. [М. Дзв-н]. За українське море та проливи. *Вістник*. 1916. Ч. 17–18. С. 130–131.

³⁹ Там само. С. 131.

У статті «Самостійність України й інтереси Почвірного Союзу» М. Возняк зазначив, що Україна завжди мала всі підстави бути самостійною державою через велику територію, політичне й економічне становище, природні багатства, а також мову, культуру та більшу релігійність українського народу. Відмінності України від Росії не тільки економічні, а й політичні та культурні продиктували її орієнтацію на Центральні держави⁴⁰.

Він наголосив на тій великій ролі, яку відігравала Україна в міжнародній політиці протягом всього історичного періоду, подав історію змагань українців до самостійного державного життя. Звернув увагу на один надзвичайно важливий факт, який замовчували австрійські політичні чинники, – національний розвиток галичан, що мав голосний відгомін у наддніпрянців і закликав до боротьби з царським режимом. Тому Росія стреміла знищити вогнище української національної ідеї в Галичині, дедалі більше загострювалися російсько-австрійські відносини, котрі «найшли вкінці в теперішній війні силоміць розв'язку»⁴¹.

Книжка Михайла Возняка, присвячена пам'яті Івана Франка, опублікована за сприяння СВУ у Відні 1916 р.

Автор акцентував, що визволення України ставало для Почвірного союзу важливим, необхідним для безпеки перед Росією. Тому, коли українське питання матиме недвозначне значення для Почвірного союзу, тоді українці зможуть бодай не очікувати більше розчарувань. Учений надіявся, що у здобутих Австро-Угорщиною в 1915 р. українських землях справи стосовно українців будуть поставлені на відповідний рівень і що це значно вплине на українське населення ще не зайнятих земель⁴².

У травні 1916 р. Михайла Возняка і всіх національно свідомих українців спіткала сумна звістка про смерть Івана Франка. До цієї скорботної події «Вістник», як і всі українські часописи, опублікував некролог «Прометееви України». У ньому є такі рядки: «Ти віддав Україні весь свій вік, весь труд у незломність завзяття, Ти вложив у неї найкраще, що знав... Ти жертвував цілого себе, всі життєві вигоди, цілу свою душу, цілу безприкладну працьовитість, усі цілі, всього свого Генія українському народови»⁴³. Часопис помістив також уривки з Франкових поем: «Мойсей», «Великі роковини. 1798–1898», і віршів: «Каменярі» та «Вічний революціонер», подав його біографію з головними етапами життя і творчості, а також огляд віденської преси про смерть письменника⁴⁴. Згодом, у 1916 р., М. Возняк опублікував за сприяння Союзу визволення України дослідження «Пам'яті Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону)». Напевно, ця книжка є найдетальнішим звітом про ті скорботні дні для українського народу⁴⁵.

⁴⁰ Возняк М. [М. Дзв-н]. Самостійність України й інтереси Почвірного союзу. Вістник. 1915. Ч. 57–58. С. 1.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. С. 2.

⁴³ Вістник. 1916. Ч. 41. С. 361–362.

⁴⁴ Там само. С. 362–371, 376.

⁴⁵ Возняк М. Пам'яті Івана Франка. Відень, 1916. 96 с.

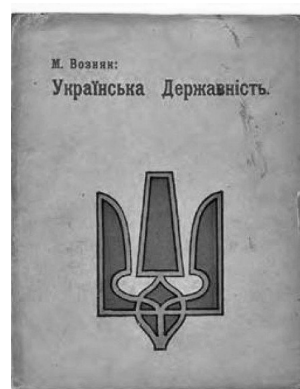
Наприкінці війни Михайло Возняк працював викладачем на тимчасових едукативних (освітніх) курсах, організованих Іллею Кокорудзом у Відні, які були своєрідною академічною «гімназією в еміграції»⁴⁶. Упродовж 1917/1918 н. р. він читав лекції з латинської та грецької мов, за словами директора навчального закладу, «обов'язки свої сповнював совісно і з добрим успіхом»⁴⁷.

Наприкінці літа 1918 р. учений повернувся до Львова і за розпорядженням Краєвої шкільної ради від 26 серпня 1918 р. отримав відпустку для наукової праці. Водночас активно працював у НТШ, брав діяльну участь в акціях товариства «Рідна школа», був членом «Українського бібліографічного товариства»⁴⁸.

Михайло Возняк позитивно сприйняв Листопадіві події у Львові, однак не був активним їхнім учасником, бо ніколи не належав ні до якої партії і займався тільки науковою роботою⁴⁹.

Він радо вітав проголошення 22 січня 1918 р. державної самостійності України, а також підписання між УНР і Почвірним союзом 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору. Ці дві події, за висловлюванням М. Возняка, привели до того, що «тепер всі українські партії (соціалісти-федералісти, трудовики, самостійники) й численні політично-культурні та станові організації однодушно та збитою мовою стали за українську державність»⁵⁰. Учений наголошував, що об'єднання всіх українських державотворчих сил допоможе Українській державі вибороти собі становище необхідне, по-перше, для утримання своєї державності, а по-друге, для досягнення справжньої незалежності⁵¹.

Науковець категорично відмовився присягати на вірність окупаційному польському урядові, внаслідок чого аж до приходу більшовицької влади в Західну Україну ніколи не мав державної роботи і мусив перебиватися непостійними заробітками по українських установах, які були бідними, а також жити за скромні гонорари з різних видавництв. Щоправда, у 1921–1925 рр. викладав у Львівському таємному університеті⁵².

*Праця Михайла
Возняка «Українська
державність», видана у
Відні 1918 р.*

⁴⁶ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 156.

⁴⁷ Клебан Л. Михайло Возняк у роки Першої світової війни: просвітницька та наукова робота. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. Львів, 2018. Вип. 15. С. 74.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Нечиталюк М. «Честь праці». С. 181.

⁵⁰ Возняк М. Українська державність. С. 147.

⁵¹ Там само. С. 148.

⁵² Таємний український університет. Український нелегальний вищий навчальний заклад у Львові. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82

У 1923 р. ученому було настільки сутужно, що він вирішив спробувати отримати державну посаду і навіть дістав від поліції посвідку за № 26364 від 16 червня 1923 р.⁵³, що раніше в жодних антипольських і антидержавних акціях не затримувався і до відповідальності не притягувався, але посади не отримав.

Цей період, попри безробітність М. Возняка, став найбільш плідним у його науковій діяльності. Він упорядкував архів І. Франка, який поет заповів НТШ і передача якого закінчилася у 1923 р. «Це була титанічна робота, – зазначав письменник Роман Горак, – оскільки архів нагадував те, що архівісти називають делікатно розсипом, тобто, образно кажучи, це була ціла купа паперу, на впорядкування якої йшов основний час ученого». Власне тоді Михайло Возняк утверджував франкознавство як окрему галузь літературознавства, що її започаткував у своїй «Історії літератури руської (української)» Омелян Огоновський⁵⁴.

Кирило Студинський намагався залучити Михайла Возняка до радянофільських видань, зокрема журналу «Вікна», у якому надрукував дві цілком нейтральні статті: «Юнацька драматична картина Франка» та «Франкові “Вісті з краю Ботокудів”», але на цьому його співпраця з журналом закінчилася. Деякі біографи М. Возняка вперто стверджували про його співпрацю із прорадянською пресою. Хоч К. Студинському не вдалося переконати М. Возняка працювати в радянофільському журналі «Нові шляхи», де виплачували авторам доволі солідні гонорари, чимало наукових та науково-популярних статей він надрукував у журналах, які виходили безпосередньо на території УСРР⁵⁵.

Варто зазначити, що в червні 1924 р. М. Грушевський виношував ідею про подання кандидатури М. Возняка на обрання його членом-кореспондентом ВУАН, однак «гоноровий» М. Возняк спочатку відмовився. Вдруге кандидатуру Михайла Возняка Михайло Грушевський висунув через чотири роки, і 29 червня 1929 р. разом із Філаретом Колесою та Василем Щуратом його обрали дійсним членом ВУАН⁵⁶.

Однак після трагічних подій 1932–1933 рр. в УСРР західноукраїнські вчені, серед них і М. Возняк, на знак протесту проти більшовицького терору та голодомору, який забрав мільйони людських життів, відмовилися від своїх академічних зарплат. Натомість у вересні 1933 р. апарат культпроп відділу ЦК КП(б)У підготував проект постанови Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У «Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук». У документі пропонувалося позбавити львівських учених – М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського та В. Щурата – звання академіків. А 22 вересня 1933 р. проект цієї постанови розглянуло і схвалило Політбюро ЦК КП(б)У⁵⁷.

⁵³ Горак Р. Михайло Возняк: його село, родина і початок дороги. *Науковий вісник музею Івана Франка*. Львів, 2015. С. 59.

⁵⁴ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 157.

⁵⁵ Там само. С. 158.

⁵⁶ Кравець Д. Співпраця Михайла Возняка із Всеукраїнською Академією наук у 1920–1930-х рр. (за матеріалами фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2016. № 8. С. 217–234. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/lnnbyivs_2016_8_17.pdf

⁵⁷ Кліш А. Кирило Студинський: життя і діяльність. Тернопіль, 2011. С. 103.

На засіданні Президії ВУАН 4 жовтня 1933 р. порушили питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що «академіки Всеукраїнської Академії наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до Всеукраїнської Академії наук. На ділі ж Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продалися польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад». Із огляду на ці «переконливі» аргументи, Президія ВУАН ухвалила: «Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»⁵⁸.

Це ганебне рішення 6 жовтня 1933 р. було надруковане в харківській пресі. 15 жовтня про це стало відомо у Львові, а 28 жовтня в західноукраїнській пресі опублікували й сам текст постанови Президії ВУАН⁵⁹.

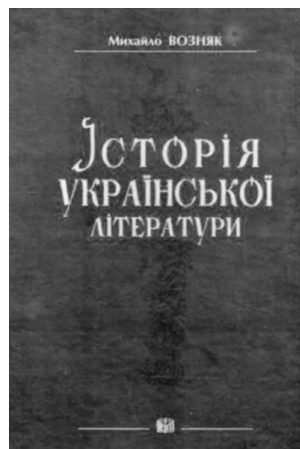
У міжвоєнний період М. Возняк написав: фундаментальну тритомну працю «Історія української літератури» (1920–1924) із багатою бібліографією, де огляд літератури подано на широкому історико-культурному тлі й доведено до кінця XVII ст.; хрестоматію «Старе українське письменство» (1929); популярні книжки, серед яких «Кирило-Методіївське Братство» (1921), «Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії» (1924) й інші.

Уже 22 вересня 1939 р. до Львова ввійшли радянські війська, а 26–29 жовтня у столиці Галичини зібралися Народні збори, які проголосили радянську владу на території Західної України.

Постановою Загальних зборів Академії наук УРСР від 3 грудня 1939 р. М. Возняка поновлено у званні дійсного члена АН УРСР. Ця подія викликала схвальну реакцію науковців, набула поширення далеко за межами Львова⁶⁰.

У жовтні 1939 р. провели перебудову університету. Ліквідували теологічний факультет, а медичний із фармацевтичним відділом реорганізували в медичний інститут. Тоді ж були створені кафедри марксизму-ленінізму, діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, а також кафедри української мови, української літератури, російської мови, російської літератури, історії СРСР, історії України, фізичного виховання.

Університет 15 січня 1940 р. розпочав роботу за новими навчальними програмами у складі п'яти факультетів: історичного, юридичного, філологічного,

Фундаментальна праця Михайла Возняка «Історія української літератури», видана у Львові 2012 р.

⁵⁸ Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 36–37; Кліш А. Кирило Студинський... С. 103.

⁵⁹ Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції... С. 37.

⁶⁰ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка. С. 87.

фізико-математичного, природничого. Новостворена вчена рада університету та ради факультетів мали вирішувати питання навчальної, методичної і наукової роботи, надавати наукові ступені та вчені звання⁶¹.

На роботу до університету були запрошені відомі вчені: В. Щурат, Ф. Колесса, М. Рудницький, І. Крип'якевич, М. Зарицький та інші 45 наукових працівників Києва й Харкова прибули до Львівського університету.

Був запрошений і М. Возняк за сприяння К. Студинського, якому нова влада довіряла, про що свідчило обрання його головою Народних зборів. Михайло Возняк обійняв у Львівському університеті посаду професора історії української літератури відповідно до наказу ректора з 18 жовтня 1939 р.⁶².

Із розв'язанням 14 січня 1940 р. НТШ й утворенням у Львові відділів Київських інститутів АН УРСР історії України, української літератури, мовознавства, українського фольклору, археології, економіки більшість місцевих науковців, серед них і М. Возняк, отримали можливість працювати в нових державних установах.

Разом із В. Щуратом та К. Студинським М. Возняк увійшов до складу вченої ради Інституту української літератури ім. Т. Шевченка. У 1940 р. його обрано депутатом Верховної Ради УРСР. А 1 лютого розпочав роботу очолюваний академіком відділ української літератури – філіал Інституту української літератури в Києві. У складі відділу працювали відомі науковці: Василь Щурат, Степан Щурат, Марія Деркач, Яким Ярема, Тарас Франко, Микола Пархоменко, Іван Романченко, Микола Матвійчук⁶³. Перед колективом відділу поставили головне завдання – укласти 25-томне видання творів І. Франка. Завдяки надзусиллям науковців і безпосередньо М. Возняка до кінця 1940 р. попередньо було підготовлено 20 томів. Однак різні перипетії з виправленням помилок, перероблюванням, очевидно, ще й з розбіжністю поглядів деяких членів редколегії, адже керівник авторського колективу «прочитав, сконтролював і підписав двадцять томів до друку», призвели до того, що М. Возняк виявив принципову позицію щодо видання і невдовзі вийшов зі складу редколегії. Через початок Другої світової війни видання творів І. Франка не побачило світ, але було продовжене після війни, та вже без участі М. Возняка⁶⁴.

У передвоєнний період вчений опублікував декілька статей у літературознавчих часописах і працю «Маркіян Шашкевич». Нова влада поставилася до минулого М. Возняка досить лояльно, хоч під час обшуків вилучила його історію давньої літератури, вважаючи її націоналістичною. Дослідник життєвого шляху вченого Роман Горак вважає, що радянську владу задовольняли висловлювання про Михайла Возняка її відкритих противників, зокрема митрополита Йосифа Сліпого⁶⁵.

Із німецькою окупацією Львова університет, як і згодом всі вищі школи в Україні, був закритий. Проте колишні члени НТШ – Іван Крип'якевич, Василь Сімович, Євген Давидяк – 24 вересня 1941 р. отримали усний дозвіл відновити діяльність товариства від керівника відділу науки та освіти дистрикту Галичини Гесселіха. Розпочали роботу історико-філософська (очолив І. Крип'якевич) і філологічна

⁶¹ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 157–158.

⁶² Там само. С. 159.

⁶³ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка. С. 119.

⁶⁴ Там само. С. 122–123; Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 159.

⁶⁵ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 158–159.

(В. Сімович) секції. Михайло Возняк також брав діяльну участь у відновленні структурних підрозділів НТШ⁶⁶.

Під час німецької окупації М. Возняк залишився у Львові, не був примусово вивезений вглиб Радянського Союзу як депутат Верховної Ради УРСР, не піддавався ніяким розправам із боку влади, але став безробітним. Щоправда, з відновленням української преси він дописував до газет «Наші дні» та «Львівські вісті»⁶⁷.

Михайло Возняк також очолював один зі структурних підрозділів НТШ – відділ української літератури (працювало 10 науковців). Варто зазначити, що діяли й інші відділи: мовознавства (очолював В. Сімович), культурних зв'язків із Півднем і Сходом (І. Свенціцький), бібліографії (В. Дорошенко), етнографії і фольклору (В. Щурат), західноєвропейської літератури (Ф. Колесса)⁶⁸.

У цей період М. Возняк підтримував зв'язки з Харківським університетом, отримуючи звіди місцеві видання творів І. Франка. З наукових тогочасних праць варто виділити збірку переказів, видану 1944 р. за сприяння Українського видавництва, а також франкознавчі статті, опубліковані в періодичних виданнях.

Варто зазначити, що М. Возняк не був тероризований німецькою владою за співпрацю з більшовиками, не виїхав на Захід, як багато інтелігентів, а залишився у Львові до приходу радянської влади.

У той час він разом з іншими працівниками НТШ здійснив героїчний вчинок, врятувавши архів та бібліотеку І. Франка, яку німці розпорядилися вивезти на Захід. «На таке розпорядження Возняк згодився, – наголошує Р. Горак, – але в прислані пачки поклав маловартісні папери, опломбував їх і відправив». Це був великий ризик для вченого й інших співробітників, бо за невиконання розпорядження влади могли жорстко покарати. Відправлені паки в дорозі пропали, як і передбачав М. Возняк. Цим учинком він ніколи не хвалився⁶⁹.

Згідно з наказом ректора Львівського університету від 8 серпня 1944 р., професора М. Возняка з 2 серпня 1944 р. було призначено тимчасовим керівником кафедри етнографії. Наказом від 8 червня 1946 р. Міністерства вищої освіти СРСР М. Возняк був затверджений завідувачем кафедри української літератури Львівського державного університету⁷⁰.

Згодом, попри всі перипетії, пов'язані із присудженням М. Вознякові наукового ступеня доктора філологічних наук, вченого звання професора, він 29 березня 1951 р., відповідно до наказу ректора Львівського держуніверситету, був затверджений завідувачем кафедри української літератури.

Незважаючи на звинувачення у небажанні «висвітлювати з погляду марксистсько-ленінської теорії літературні процеси в Галичині в недалекому минулому» й інші закиди, М. Возняк, продовжуючи працювати в університеті, одночасно очолював відділ української літератури у створеному 1951 р. Інституті суспільних наук АН УРСР. Академік прагнув зосередити зусилля колективу відділу на франкознавчих дослідженнях, однак йому не судилося цього здійснити. В університеті

⁶⁶ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка. С. 125.

⁶⁷ Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.). Львів, 2007. Т. 1. С. 441, 460, 523, 544, 552.

⁶⁸ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність. С. 125–126.

⁶⁹ Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. С. 160.

⁷⁰ Там само. С. 172.

він з'являвся тільки на засідання кафедри. Основним місцем його праці був кабінет на вул. Винниченка (тоді – Радянській) у колишньому приміщенні бібліотеки НТШ, у якій він знав кожну книжку.

Михайло Возняк був серйозно хворий – допікала серцева аритмія. Він уникав лікарів, не мав на них часу, бо займався важливішими справами. До цього додалася защемлена пахова грижа. Про жодну операцію академік чути не хотів.

Помер Михайло Возняк 20 листопада 1954 р., його поховали 21 листопада на Личаківському цвинтарі у Львові. До 5-річчя від дня смерті (1959) за сприяння ректора Львівського університету Євгена Лазаренка на могилі академіка встановили художньо оформлену плиту.

Наукові інтереси М. Возняка завжди були різноманітними та багатогранними. Його дослідження охоплюють творчість Т. Шевченка, діячів «Руської трійці», історію української літератури, розвитку української мови, фольклор та етнографію. Найбільше академік спричинився до вивчення життєвого шляху і творчості Каменяра, продовживши утверджувати науковий напрям в українському літературознавстві – франкознавство, яке стало пріоритетним спрямуванням його наукової діяльності.

МИХАЙЛО ГАВРИЛКО – МИТЕЦЬ-РІЗЬБЯР, ПОЕТ, ПАТРІОТ

Гаврилко Михайло Омелянович (5.09.1882 – осінь 1920) – громадський і військовий діяч, скульптор, художник, поет. Народився на козацькому хуторі Свинківка Рунівщинської волості Полтавського повіту (тепер – Рунівщинська сільська рада Полтавського р-ну Полтавської обл.). Батько – Омелян Свиридович Гаврилко – походив зі старого козацького роду, а Михайло «ще й додавав з кармазинного [шляхетного – *І. П.*] та колись багатого, мав усього один морг землі з хатою та садком і був хліборобським робітником»¹. Проте з нашествиям московитів на українські землі вони втратили спадки. Мати Михайла – Марія Павлівна з дому Домненко – також була козачкою.

Михайло мав трьох братів – Івана, Ничипора та Степана. Визначально на виховання дітей вплинув батько, який був трохи грамотний. У пам'яті хлопців дуже добре закарбувалося, як він ремствував на царицю Катерину за те, що «скасувала гетьманських козаків».

Згодом відомий громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист Осип Назарук у першому, мабуть, біографічному нарисі про Михайло Гаврилка зацентрував: «Яке зло заподіяла цим цариця українському народові, не вмів батько пояснити синові, але незважаючи на це, а може саме для того тим сильніше вбилася в пам'ять молодому хлопцеві та своєрідна одідичена нехить до російських царів»².

Навчаючись у 3-му класі народної школи в Рунівщині, Михайло відчув себе свідомим українцем, прочитавши просякнуту імперським духом поему Пушкіна «Полтава». Найглибше його вразили слова:

Україна глухо волновалась...
Роптала юність удалая...
Давно бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!

У 1899 р. М. Гаврилко став учнем Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя. Полтавське губернське земство забезпечило безкоштовне навчання у школі. Учнів приймали незалежно від стану, віросповідання і статі та забезпечували всіма потрібними для навчання матеріалами й приладами. У школі

¹ Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. Вістник Союза визволення України (Вістник). Відень, 1916. Ч. 55. С. 591.

² Там само.

були прекрасні майстерні для гончарства, декоративного малярства, бронзування, лакування, різьблення, золочення, токарної, слюсарної та ливарної справи, гальванопластики тощо. Повний курс навчання становив 5 років³.

Окрім загальних дисциплін – російської мови, історії та богослів'я, учень М. Гаврилко здобував професійну освіту – вчився ліпити з гіпсових, потім із майолікових моделей, робив вази, тарілки, різні фігури, виготовляв усілякі моделі й форми печей, кіотів, теракотове оздоблення будинків та іконостасів. У майстернях оволодівав інструментами і технікою виготовлення гончарних, теракотових, майолікових, порцелянових, фаянсових виробів, учився малювати на визначені теми або на власні, набував навичок для точного виконання всіх робіт із найменшою затратою часу⁴.

Значну роль у становленні Михайла Гаврилка як національного митця і громадянина відіграв відомий український маляр і графік романтично-народницького напрямку, етнограф і педагог Опанас Сластіон. Він чудово грав на бандурі й виконував народні думи. Михайло Гаврилко був зачарований своїм учителем, який увів його в кобзарське мистецтво, привив любов до творчості Тараса Шевченка. Згодом Шевченкіана стала провідною темою життя і творчості митця.

У період навчання в Миргороді він познайомився з революційним рухом. У 1901 р. прочитав відому брошуру Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Невдовзі завдяки Павлові Кратові, який у 1901–1904 рр. був активним діячем Лубенської організації Революційної української партії (РУП), він опинився у середовищі цієї партії. Як її агітатор, поширював між народом рупівські видання: «Дядько Дмитро», «Самостійна Україна», «Чи є тепер панщина?», прокламації, зокрема відкритий лист РУП міністрові внутрішніх справ Росії Сіпягіну стосовно заборони зробити напис українською мовою на пам'ятнику Іванові Котляревському в Полтаві.

У 1904 р., після закінчення школи в Миргороді, М. Гаврилко, як найкращий учень із малювання і скульптури, отримав скерування на навчання за державний кошт до Вищої школи прикладного мистецтва ім. барона О. Штігліца в Петербурзі. Провчившись лише пів року, Михайло потрапив до в'язниці за співорганізацію студентського страйку. Його відрахували зі школи через неблагонадійність. Після піврічного ув'язнення Гаврилко повернувся до Києва і знову став до лав РУП: поширював її літературу, агітував селян, підбурюючи їх до виступів проти царя⁵.

Усі свої видання РУП друкувала в Галичині та Буковині, а потім кур'єрами переправляла їх до Наддніпрянщини. У 1905 р. за дорученням РУП М. Гаврилко їде до Галичини, щоби привезти українських книжок. Так полтавський козак вперше потрапив на вимріяну галицьку землю, однак був розчарований. Не знаючи детально обставин, він приїхав до Львова, як до українського міста, а «знайшов у ньому сильно переважаючу польщину». Гаврилко здивувався, адже думав, що Австро-Угорщина – країна демократичних свобод, і сподівався знайти тут українців «відважних у публічному житті і висловлюванні своїх поглядів», його вражала «боязкість загалу галицької інтелігенції»⁶. Українські студенти видалися йому

³ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. Історичний нарис. Київ, 2011. С. 16.

⁴ Там само. С. 17–18.

⁵ Там само. С. 29.

⁶ Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. С. 591.

«без ширшої освіти», хоча викладання українознавчих дисциплін у Львівському університеті стояло на вищому рівні, ніж у вишах Наддніпрянщини, не кажучи вже про зв'язки галицько-буковинського студентства із західноєвропейським світом. Львівське польське жіноцтво вразило Гаврилка «кокетерією та бездушним виглядом», із українськими містянками в нього не було «нагоди запізнатися, хоч хотів»⁷.

Не пощастило наддніпрянцю Михайлові познайомитися і з визначними галичанами, бо не був ні в одній з редакцій українських часописів. Очевидно, він трохи розгубився і загубився, потрапивши вперше в цілком європейське місто, хоч пробув у Львові цілий тиждень. Однак йому сподобалася за весь час побуту у Львові свобода руху: «На вулицях діти біжать і кричать, і ніхто їх не здержує і не гулює на них. Се просто розривало йому груди»⁸.

Після приїзду зі Львова до Чернівців і переходу кордону в Хотині М. Гаврилка заарештували з паспортом галицького студента правничого факультету. У тюрмі він просидів 6 місяців і 6 днів. Увесь цей час його підтримували місцеві поляки й волохи. З-під варти наддніпрянець вийшов «головно заходами місцевого дворянства, жидів і інших зорганізованих елементів»⁹.

Приїхавши на Полтавщину, Михайло потрапив під негласний нагляд поліції. Тут, у Наддніпрянщині, в нього була справжня одіссея: переїжджав у різні міста, ховаючись від переслідування поліцією за революційну діяльність. Однак всі його перипетії, сповнені пригод, обшуків, арештів, із яких він різними способами викручувався, закінчилися черговим арештом у Миргороді, де його місяць протримали в тюрмі. Чекати суду, щоб «загриміти» на Сибір, він не збирався¹⁰.

Із паспортом на інше ім'я, виданим УСДРП, членом якої Михайло став після розколу РУП, він разом зі своїми однопартійцями – студентом Київського університету Миколою Троцьким і Миколою Чудіновим – нелегально виїхав до Галицької України¹¹. У Львові проживав в Академічному домі, його долею заопікувалася родина Лучаківських, яку він згадував «з великою пошаною і сердечністю»¹².

Отримавши фінансову підтримку від НТШ, родини доктора Лучаківського з Болехова, стипендію від письменниці Наталії Кобринської та від селян із Полтавщини, Михайло Гаврилко в 1907–1912 рр. студював у Краківській академії мистецтв¹³.

Уже на 1-му курсі, навчаючись у професора Костянтина Лашки, Михайло Гаврилко створив образ Кобзаря і через друзів передав його і те Шевченкове погруддя, з яким прийшов до приймальної комісії, на Батьківщину. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що на Шевченківському святі 1908 р. «колосальний бюст» Кобзаря поставили «в театральнім будинку в Полтаві», а меншого розміру – в музеї української старовини Василя Тарнавського у Чернігові¹⁴.

У Кракові, де була досить велика українська колонія, Михайло Гаврилко близько зійшовся, за словами Андрія Жука, з «безкомпромісним самостійником і

⁷ Там само.

⁸ Там само. С. 592.

⁹ Там само.

¹⁰ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 30–33.

¹¹ Ревегук В. Шевченкіана Михайла Гаврилка. *Рідний край*. 2013. № 2. С. 162.

¹² Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. С. 592.

¹³ Там само.

¹⁴ Діло. 1908. 7(20) липня.

соборником» В'ячеславом Липинським та відомим письменником і поетом, професором Ягеллонського університету Богданом Лепким.

Навчаючись в академії, М. Гаврилко у 1910 р. видав, за сприяння галицького громадського діяча Костя Паньківського, збірку поезій «На румовищах», до якої увійшли вірші, написані у Кракові, Львові та Миргороді¹⁵.

Ще студентом М. Гаврилко довідався про збір українською громадськістю коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Його захопило бажання виготовити проєкт пам'ятника Кобзареві та взяти участь в оголошеному 1909 р. конкурсі. Однак матеріальна скрута і напівголодне існування завадили М. Гаврилкові розпочати роботу над мрією всього свого життя – саме його пам'ятник Кобзареві мав стояти в Києві. Лише фінансова допомога митрополита Андрея Шептицького та львівської «Просвіти» дали йому змогу на початку 1910 р. відлити макет пам'ятника, який разом із 64-ма іншими макетами був винесений 16 травня 1910 р. на розсуд журі під головуванням дійсного члена Російської імператорської академії мистецтв Я. Позена. Скульптор надав девіз своєму макету «Або здобути, або живому не бути». У постаті Т. Шевченка автор утілює образ «пробудженої України». На думку фахівців, проєкт М. Гаврилка був найкращим з усіх, але ставити пам'ятник велету України царська влада не збиралася, тому члени журі, більшість із яких була шовіністично налаштованою, оголосили конкурс таким, що не відбувся¹⁶.

Незважаючи на несправедливе рішення журі, М. Гаврилко виготовив новий макет пам'ятника Шевченкові на конкурс 1911 р., у якому взяли участь 45 претендентів. Він отримав третю премію, хоч сам був невдоволений власним проєктом, продовжуючи й далі обмірковувати образ поета-бунтаря¹⁷.

Прагнучи самовдосконалення, Михайло Гаврилко у 1911 р. поїхав на стажування до Вільної художньої академії «Гранд Шом'єр» у Парижі, де працював знаменитий французький скульптор Еміль Бурдель. Він не оминув увагою робіт Гаврилка: хвалив, показував його твори іншим, але не забував і критикувати. Проте Михайло у Парижі почувався незатишно. Це було не його місто – манила Україна¹⁸.

У 1912 р. М. Гаврилко вирішив знову взяти участь у конкурсі, однак не мав ні коштів, ні місця для виготовлення макета пам'ятника. Допоміг його давній друг, відомий галицький журналіст і громадський діяч Михайло Струтинський. Попри всі старання митця, Шевченківський комітет і цього разу не визначився з переможцем конкурсу.

Однак на вимогу української громадськості у зв'язку з наближенням 100-літнього ювілею від народження Кобзаря у 1913 р. Шевченківський комітет оголосив ще один конкурс, тепер міжнародний, і запросив до участі росіян та іноземних скульпторів, які навіть імені Т. Шевченка не чули. Михайло Гаврилко, за наполяганням Опанаса Сластіона і Євгена Чикаленка, був єдиним українцем серед учасників конкурсу.

¹⁵ Гаврилко М. На румовищах. Краків, 1910. 80 с.

¹⁶ Ревегук В. Шевченкіана Михайла Гаврилка. С. 163.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 49–54.

Переможцем конкурсу вибрали маловідомого італійського скульптора Антоніо Шіфтіно. Таке рішення журі було глумом над пам'яттю поета, наругою над усім українством¹⁹.

Щобільше, царський уряд заборонив публічне святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка та панахиди у храмах. Відомий діяч українського національного руху Андрій Жук із цього приводу писав: «... коли на вулицях Києва лунав під свист нагайок тужний спів вічної пам'яті, під могилою Шевченка, думами про яку жила в той день ціла соборна Україна, стояла невелика компанія кінної й пішої поліції, а на самій могилі лежало трьох годованих поліцаїв з рушницями. Навкруги було пусто й сумно»²⁰.

Прокти пам'ятників Тарасові Шевченку роботи Михайла Гаврилка

Закінчивши академію, М. Гаврилко у 1912 р. повернувся до Львова. Це був час, коли через балканський конфлікт загострилися стосунки між двома імперіями – Російською й Австро-Угорською. Цю грізну ситуацію обговорювали й у Галичині. Молодь, що гуртувалася навколо «Пласту» й сокільсько-січових організацій, виступила за створення своєї мілітарної сили. Старше покоління, головно провідні українські журналісти й політичні діячі, повчали молодь, що насамперед треба набиратися знань і творити культурні цінності, щоби зрівнятися з іншими європейськими народами.

Серед молоді точилися дискусії стосовно орієнтацій – мілітаристичної та культурницької. Михайло Гаврилко теж не стояв осторонь, адже питання війни з Росією надзвичайно його хвилювало. Ще в російських в'язницях, коли він «в злобі невольницькій горів», накликав війну з ненависним йому російським самодержавством:

Гремить громи! Палить огнями!
Літайте, тучі, над землею!
Нехай зливаюся я з Вами
Душею скорбною моєю!..

Гремить, громи! Палить огнями!
Тюремні мури хай трясуться,
Залізні двері розпадуться,
Нехай потішуся я з Вами!²¹.

У 1913 р. Болгарія відновила протитурецьку кампанію, Сербія звернулася до «матушки Росії» за допомогою, на що російський військовий міністр проголосив повну військову готовність. На політичному обрії чітко проступило марево

¹⁹ Ревегук В. Шевченкіана Михайла Гаврилка. С. 164.

²⁰ Жук А. Заборона Шевченкових свят в Росії в 1914 р. Вістник. 1917. Ч. 11. С. 169.

²¹ Гаврилко М. На румовищах. С. 30–31.

російсько-австрійської війни, що знову підняло барометр воєнних настроїв української молоді.

У лютому 1913 р. на загальному студентському вічі вкотре відбулася дискусія між «мілітаристами» і «культурниками». Іван Чмола, представник мілітарної орієнтації, закликав галичан творити військову силу, «вести високо й витривало самостійницький прапор і під гаслом здобуття духовної і фізичної сили зібрати під ним наймолодших синів України»²².

Від «культурників» промовляв журналіст Федь Федорців. Мистецтвознавець і письменник Микола Голубець зазначав, що це була «людина з уродження хоро-вита (скрофулічна*) й до того ж каліка (в нього була права рука коротша від лівої), просто ненавидів людей, що з них трискала життєва сила й фізичне здоров'я. З програмовою ненавистю відносився Федорців до гасел фізичного перевиховання й військової підготовки нації і робив усе можливе, щоб тим гаслом на кожному кроці протиставитися»²³.

На цьому вічі був присутній і Михайло Гаврилко, «запальний емігрант – наддніпрянець», який «в однім моменті промови Федя Федорцева замахнувся кріслом на цього чільного представника “культурників”»²⁴.

Незважаючи на те, що віче не закінчилося жодним рішенням, громадське життя в Галичині мілітаризувалося, українська молодь готувалася до війни, повсюдно утворюючи сокільсько-січові організації та пластунські осередки.

Напрями діяльності тогочасної української молоді та її настрої дуже чітко проілюстрував з'їзд Українського студентського союзу, що відбувся 2–4 липня 1913 р. у Львові. Учасником цього з'їзду був і випускник Краківської академії мистецтв Михайло Гаврилко, а також Дмитро Донцов. Їхні промови викликали значний резонанс серед студентства. Дмитро Донцов виголосив реферат «Суспільно-політичне положення нації і наше завдання», у якому закликав українців боротися за програму політичного сепаратизму від Росії, агітував за мілітарне виховання молоді, що стало важливим поштовхом для розгортання воєнізованого січового руху в Галичині напередодні Першої світової війни.

Виступав на з'їзді й Михайло Гаврилко. Однак часопис «Діло», що недоброзичливо поставився до з'їзду, а також львівська, за висловом Миколи Голубця, «пантофлева пошта» розпустили плітки, ніби Гаврилко проповідував на з'їзді повернення до поганства й ідолопоклонства з Перуном як «українським національним богом» на чолі²⁵.

У виступі М. Гаврилко справді вказував на «невиробленість й нескристалізованість» української національної культури. Він наголошував, що різні впливи – греко-візантійські, римські, польські, московські, німецькі та й багато інших – «викривили й покалічили українську душу, роздвоїли її, а то й розтроїли, а з обличчя української землі стерли все, що свідчило про її українськість». Звідси й

²² Голубець М. Рік грози і надій 1914. Львів, 1934. С. 26.

* Скрофульоз – туберкульозне ураження шийних лімфатичних вузлів. Інша назва – золотуха.

²³ Там само.

²⁴ Навроцький О. Полковник Євген Коновалець (Формування його індивідуальності в передісторії і початках Української Військової Організації). Початок УВО в Галичині. Т. II. URL: nysh.us.org.ua/uvo-2/r05.htm

²⁵ Голубець М. Рік грози і надій 1914. С. 37.

впливало, що українці, не маючи своєї національної культури, позбавлені власної душі й характеру, змушені коритися чужинцям, а притаманна їм культура покривала українську культурну безхарактерність. Тому Гаврилко закликав покінчити «зі сміттям чужинецьких впливів», повернутися до своїх коренів, тобто культури наших предків, що «мали своїх богів, свій погляд на світ і своє відношення до природи, свою етику й свою мораль»²⁶.

Микола Голубець згадував, що Гаврилко справді висловився про повернення до поганства, але він говорив про Перуна й здоровий символізм старої української міфології не тільки на студентському з'їзді. Як митець і поет, щиро й відкрито захоплювався залишками цієї міфології в духовності українського простолюду.

Відзначаючи мрійливу вдачу М. Гаврилка, М. Голубець підкреслював, що той цілком серйозно шукав за староукраїнською кільчаткою, тобто панцирем із залізних ланцюжків, щоб носити її замість сорочки на голому тілі. Зі всіх українських князів визнавав тільки Святослава Завойовника. «В тому дусі, – твердив М. Голубець, – промовляв Гаврилко на з'їзді, а що не був майстром езуїтської діалектики, тому наразився на насмішки ігнорантів, що ще й тепер творять “компактну більшість” громадянства»²⁷.

Із початком роботи студентського з'їзду його учасники 2 липня 1913 р. привітали Івана Франка з 40-літнім творчим ювілеєм. На згадку про цю урочистість члени комітету Українського студентського з'їзду, серед них Д. Донцов, М. Гаврилко і М. Микиша, сфотографувалися разом із Каменярем²⁸.

Незважаючи на всі невдалі конкурси з проектами пам'ятника Кобзареві в Києві, М. Гаврилку все-таки вдалося реалізувати свою Шевченкіану ще перед Великою війною. Так, учительський колектив на чолі з директором Кіцманської цісарсько-королівської українсько-німецької державної гімназії Агенор Артимович звернувся з проханням до різьбяр Михайла Гаврилка, який жив тоді в Чернівцях, виготовити для їхньої гімназії пам'ятник Тарасу Шевченку з нагоди 100-літнього ювілею. По першому прибутті до буковинського Кіцманя він сказав: «Нагадує мені мій Миргород»²⁹.

Учитель української мови в гімназії О. Цісак згадував: «Ми з ним домовилися, улаштували йому мешкання і харч; він взявся до праці, – і помалу таки з кіцманської глини виростало з півтора природної величини, погруддя Шевченка». Пам'ятник поставили у вестибюлі гімназії, відбулося величаве свято³⁰.

Пам'ятник Шевченкові у Кіцмані схвально прийняли в мистецьких колах, і скульптор Гаврилко отримав замовлення «на повторення цієї праці і тому одлив її із штучного каменя в числі кількох примірників»³¹.

²⁶ Там само.

²⁷ Голубець М. Рік грози і надій 1914... С. 37–38.

²⁸ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею... С. 68.

²⁹ Цісак О. З позовклих записок старого середньошкільника. *Свобода*. Нью-Джерсі, 1970. 23 січня. С. 3.

³⁰ Там само. С. 4.

³¹ *Сяйво*. 1914. № 5–6. Травень–червень. С. 184.

Замовили пам'ятник Шевченкові роботи М. Гаврилка мешканці Коломиї й Косова. У Коломиї на відкритті погруддя 28 травня 1914 р. був присутній і М. Гаврилко³².

При величезному здвигу населення Гуцульщини, Коломийщини, Снятинщини 19 липня 1914 р. у Косові урочисто відкрили пам'ятник Т. Шевченкові роботи М. Гаврилка. Це було торжество національного духу українців Гуцульщини та Покуття³³.

Апогеєм відзначення 100-літнього ювілею Кобзаря у Галичині став Шевченківський здвиг 28 червня 1914 р. у Львові. Саме в той час у Сараєві пролунали постріли, що запалили світову бійню. З вибухом війни провід Українського січового стрілецтва вже мав чітку мету та план праці до збройного виступу. Стрілецький провід видав свій перший бойовий мобілізаційний наказ, до виконання якого організовані січові стрільці були вже достатньо готові.

У Львові 30 липня 1914 р. Михайло Гаврилко разом із Іваном Чмолою, Оленою Степанів та Володимиром Старосольським увійшов до складу мобілізаційного комітету, що очолив об'єднані в березні того ж року січові товариства. Це були передові старшини львівських стрілецьких організацій, вони зуміли за кілька днів організувати першу бойову сотню Українських січових стрільців, яка під командуванням І. Чмоли на початку серпня відійшла на вишкіл до підльвівського села Гаї³⁴. До неї записався й розпочав збройну боротьбу за визволення України М. Гаврилко. Згодом її назвали «залізною»³⁵.

Ще у Львові в сотні Дідушка Гаврилко зустрівся з композитором-піснярем М. Гайворонським, який уважно прислухався до його пісень і чимало у нього перейняв. Гаврилко вчив стрільців-галичан наддніпрянських пісень, що стали популярними серед стрілецтва, а Гавронський обробляв їх і популяризував. Але найбільше співали стрільці маршових пісень, особливо «Ой з-за гори чорна хмара встала», яку приніс із своїх країв М. Гаврилко. «Вона широким гомоном розлягалася в серпні 1914 р. по вулицях Львова, – згадував пізніше колишній січовий стрілець Степан Ріпецький, – а з її мелодією ще сьогодні асоціюється у всіх тих, що залишилися при житті, “дідушківців”, пам'ятне воєнне літо 1914 року у Львові»³⁶.

У вересні 1914 р. М. Гаврилко поїхав на вишкіл до Закарпаття. Тут, у с. Горонда (біля Мукачева), 18 вересня 1914 р. його іменували старшим десятником УСС. Із Закарпаття Гаврилко повернувся до окупованого росіянами Львова, де, ймовірно, налагодив зв'язки з М. Залізником, який після звільнення з голови СВУ міг також нелегально тимчасово перебувати в місті. Однак якихось диверсійних

³² З історії пам'ятників Тарасу Шевченку на Прикарпатті. URL: <https://gig.kosiv.biz/1090/>; Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 83.

³³ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 12–13; З історії пам'ятників Тарасу Шевченку на Прикарпатті...

³⁴ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956. С. 36.

³⁵ Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. С. 592.

³⁶ Ріпецький С. Михайло Гайворонський (У двадцятиріччя смерті Незабутнього Товариша зброї і пісні). *Свобода*. 1969. 3 жовтня. С. 3.

акцій у Львові М. Гаврилкові не вдалося здійснити і він, уникнувши перепон з боку австро-угорських військових контрольно-пропускних пунктів, добрався до Відня³⁷.

Від Президії СВУ М. Гаврилко отримав призначення до Фрайштадтського табору для ведення культурно-освітньої праці серед полонених українців російської армії, куди прибув 15 листопада 1914 р. Зрозуміло, що в таборі він застав загал національно не свідомих полонених українців, яких проти нього, як репрезентанта СВУ, підбурювали москалі, поляки й земляки «малороси», що не позбулися національної меншовартості перед великоросами. «За своїм світоглядом, – стверджував М. Гаврилко, – вони були “чорносотенці” і великі патріоти московії». Він так само називав найбільш запеклих і антиукраїнськи налаштованих москалів, що проживали в Україні, а також зрусифіковане українське робітництво, так званий люмпенпролетаріат із великих міст, особливо з Одеси і Катеринослава. Акцентував на прихильності до нього селян – вихідців із Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Катеринославщини і Поділля. Найбільш задурманеними вважав хліборобів із Холмщини, Курщини, а особливо з Волині, з «найбільше чорносотенними та цареславними думками»³⁸.

Спочатку М. Гаврилко проводив національно-освідомлювальну працю серед полонених українців за допомогою бесід у бараках. Проти цього вороже виступили московити, які підбурювали полонених не слухати розмов Гаврилка, не піддаватися на його агітацію. Однак це ніяк не впливало на полонених, тоді москалі почали погрожувати тим, хто спілкувався з М. Гаврилком, що після повернення до Росії їх повісять. Проте всі ці заходи чорносотенців не мали успіху³⁹.

Полонений фрайштадтець Павло Дубрівний згадував про безкомпромісність Михайла Гаврилка в національному питанні, його гостру протимосковську спрямованість. Своїми публічно-політичними виступами він відразу налаштував проти себе таборову масу, ворожу до української ідеї, для якої самостійність України означала поділ Російської імперії⁴⁰.

Уже в другій половині січня 1915 р. у бібліотеці, заснованій М. Гаврилком, велися перемовини з національно свідомими полоненими щодо заснування окремого гуртка на платформі СВУ, але з виразними мілітарними цілями. Йому вдалося зібрати людей (21 особу), які зобов'язувалися зі зброєю в руках здобувати волю Україні⁴¹.

У середині грудня 1914 р. на допомогу М. Гаврилкові до Фрайштадта прибув поет і маляр М. Голубець – «людина лагідної вдачі, стриманої», який до національного питання підходив із «великою обережністю»⁴². Микола Голубець довершив організацію бібліотеки та читальної домівки в одному з бараків⁴³.

³⁷ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею... С. 86.

³⁸ Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 1979. С. 7.

³⁹ Там само. С. 7–8.

⁴⁰ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 1979. С. 101.

⁴¹ Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 1979. С. 89.

⁴² Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт... С. 101.

⁴³ Гаврилко М. Початки національно-культурної праці... С. 8.

У лютому 1915 р. М. Гаврилка відкликали до Відня. За дорученням СВУ він в організаційних справах виїхав в Угорщину до табору Дунасардагель. Як член Просвітнього відділу у Фрайштадті, разом із Осипом Безпалком, Осипом Охримовичем і Романом Домбчевським, він входив до складу мужів довір'я СВУ, які з «підпільною місією» їздили таборами полонених Австро-Угорщини агітувати, виявляти українців і вербувати їх до свого українського табору. Це була перша розвідувальна подорож, яка відбувалася із листопада 1914 р. по травень 1915 р. під гаслом «свій до свого» і розбудила національний рух серед полонених, спричинивши гарячу дискусію серед різних вояцьких національних груп⁴⁴.

Повернувшись з Угорщини до Фрайштадта, М. Гаврилко «застав надзвичайно опортуністичний настрій у громаді». Представники СВУ Микола Голубець і Василь Сімович боялися відверто говорити про визвольні змагання України, а полоненим подавали тільки просвітні теми, оминаючи питання української незалежності. Коли йшлося про щось радикальне, тобто про рішучі дії, то все зводилося тільки до «буржуїв» і «поміщиків».

Цілком закономірно, що такі дії відпоручників СВУ видалися М. Гаврилкові незрозумілими. Адже він, як учасник революції 1905 р., маючи вже кількарічний досвід агітаційної праці серед селянства, не міг погодитися на ведення роботи серед полонених «мирним шляхом». «Це все робилося для того, – іронічно зауважував полтавець, – щоб не вносити роздражнення й не ображати москалів та й загалом національних почувань інших національностей (поляків, жидів і ін.). А наш українець, як відомо, неймовірно делікатний на точці пошани чужих національних почувань, особливо у ворожих і сильних націй»⁴⁵.

Деякий час М. Гаврилко не брав активної участі в боротьбі, очікуючи розпоряджень СВУ. Виклик В. Сімовича до Відня, хвороба М. Голубця – «дістав вибух крові з горла», спонукали М. Гаврилка з власної ініціативи читати полоненим «Історію України-Руси» М. Аркаса. «Спочатку мав великі перешкоди з боку штундистів і чорносотенців», – згадував Михайло. Однак незабаром йому вдалося «позбутися нових “приятелів” і чим далі, то тим більше мав слухачів і більший порядок»⁴⁶.

Згодом В. Сімович привіз Гаврилкові директиви від СВУ – дозвіл читати «Історію України-Руси» М. Аркаса. В цю роботу він влився з глибокою вірою в те, що «вбачав у ній силу, щоб із того “заржавілого матеріалу” щось добре вилити». Завдяки його невтомній праці росла національна свідомість полонених. Читання «Історії України» М. Аркаса відвідувало в окремі дні до 1 000 осіб і їхня кількість зростала. Проте, нарікав М. Гаврилко: «Чорна сотня знову випустила прокламації поміж полоненими, щоб щадили своє життя і на читання не ходили, підбурюючи проти мене, Сімовича і Голубця»⁴⁷.

Усього М. Гаврилко провів 22 виклади і прочитав «Історію України-Руси» М. Аркаса до козацької доби, оскільки в кінці січня 1915 р. виїхав із Фрайштадтського

⁴⁴ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 15–17.

⁴⁵ Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт... С. 8.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

табору⁴⁸. У травні 1915 р. вирушив Гаврилко «в поле», тобто на фронт. Він був придлений до 2-го куреня УСС Василя Дідушка, якого знав ще з часу формування стрілецтва у Львові. Його призначили командиром чоти саперів, із якою командування куреня мало деякі проблеми. Однак самодисциплінований новий командир саперів швидко навів лад у своєму підрозділі.

Сотник 2-го куреня Дмитро Вітовський на запитання представника Пресової квартири УСС Осипа Назарука про Гаврилка: «Який з нього жовнір?» відповів: «Жовнір з нього добрий і, що найважливіше, здисциплінований, хоч має охоту до дискусії в кожній справі. Про нього як команданта вистарчить сказати тільки се, що з нашим піонерським відділом трудно було дати собі раду з ріжних причин. Гаврилко, іменований командантом сього відділу, дуже скоро завів у нім лад і порядок»⁴⁹.

Зі своєю чотою М. Гаврилко пройшов бої під Болеховом, Вікторовим, Галичем, побував «у пеклі» на Гнилій Липі, здобув Медуху – рідне село Д. Вітовського, і аж 4 липня 1915 р. опинився на берегах Золотої Липи.

Дуже хотілося чотареві Гаврилкові визволити від москалів Болехів, із яким у нього були пов'язані спогади перебування у домі Наталії Кобринської, де він творив «свого Шевченка»⁵⁰.

Михайло Гаврилко ліпить погруддя сотника Василя Дідушка. Войнилів, 1915.

⁴⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт... С. 122.

⁴⁹ Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. *Вістник*. 1916. Ч. 55. С. 592.

⁵⁰ Півень О. 136 років скульптору та вояку УСС – Михайлу Гаврилку. URL: <https://museum.bolekhiv-rada.gov.ua/exhibitions/42-136-rokiv-skulptoru-ta-vojaku-uss-mihajlu-gavrilku.html>

Перебуваючи у Вікторівському лісі, ліпив погруддя курінного Дідушка, а в лісі над Золотою Липою сапери під проводом М. Гаврилка з власної ініціативи «без чужого п'ястука» творили «величні культурні роботи». «Так само, – писав О. Назарук, – повинен був виглядати запорозький табір десь у ярі над Тясмином або в яким уході Диких Піль»⁵¹.

Була в цьому таборі своя купальня з душею, навіть своєрідна каналізація. Це дуже вразило голову Пресової квартири УСС, а ще більше переконало, що коли відбудеться поділ Галичини, то українці зможуть «під проводом власних інженерів перевести відводнення усіх мокрих околиць»⁵².

Осип Назарук був здивований, коли побачив роботу М. Гаврилка, – медальйон великого князя Святослава, який забрав собі, як «одинокий медаль», сотник Д. Вітовський⁵³.

Коли 23 липня 1915 р. Легіон УСС відвідав спадкоємець австро-угорського престолу адмірал Карл Франц Йосиф, Михайло Гаврилко, який не досить добре володів німецькою мовою, виступив у ролі ад'ютанта для ознайомлення високого гостя з командирами стрілецької частини. Згодом Д. Вітовський розповідав, що М. Гаврилко «Супроти чужих офіцерів і навіть генералів поводить ся “gemütlich” (свобідно) до тої міри, що каже до генерала: “Habe die Ehre” (Моє поважання) або “Adieu!” (Прощайте)»⁵⁴.

Із жовтня 1915 р. М. Гаврилко брав участь у роботі Пресової квартири УСС. Її голова, О. Назарук, знаючи вже про М. Гаврилка від Д. Вітовського, звернувся ще за оцінкою чотаря до члена Пресової квартири художника І. Іванця. «Гаврилко, – підкреслював Іванець, – робить на мене вражінне “Naturmensch'a” [природного чоловіка – І. П.] зі значною вродженою інтелігенцією, одначе відпорного на всякі чужі впливи. На мою думку, ніяким професорам не вдасться на нього вплинути. Він був за границею десять літ, в Австрії і Франції, але не навчився багато ні по-німецьки, ні по-французьки не тому, щоб не мав до сього кебети [хисту, здібностей – І. П.], тільки для того, що його вдача, на мою думку, надто відпорна на все, що чуже й неукраїнське. Як людина він дуже добрий, щирий і ніжний, хоч твердий. Вдоволений з себе, хоч безпретенсіональний. Не дбає, чи кому подобається: аби з собою в згоді»⁵⁵.

Зрозуміло, що з такими характеристиками М. Гаврилка голова Пресової квартири УСС О. Назарук не міг не погодитися.

Запеклу боротьбу з російським військом чотар Гаврилко продовжив під Тустанем, над Горішньою Липою, за Настасів і Людвиківку. Особливо криваві бої точилися під Семківцями від 9 вересня аж до початку листопада 1915 р.

У листопаді 1915 р. М. Гаврилко разом зі своєю запасною сотнею опинився у с. Свистільники на Рогатинщині, де мирно завершився для нього цей бурхливий, повний боротьби рік⁵⁶.

⁵¹ Назарук О. Над Золотою Липою. В таборі другого куреня УСС. *Вістник*. 1915. Ч. 31–32. С. 5.

⁵² Там само. С. 8.

⁵³ Там само. С. 9.

⁵⁴ Назарук О. Четар УСС Михайло Гаврилко. *Вістник*. 1916. Ч. 55. С. 592.

⁵⁵ Там само. С. 593.

⁵⁶ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 108–110.

Улітку 1915 р. внаслідок вдалого наступу німецьких та австро-угорських військ проти росіян Західна Волинь і Холмщина опинилися під австрійською, а Підляшшя і Полісся – під німецькою окупацією. При відступі російські війська вдалися до варварських дій на українських землях і насильницького вивезення до Росії населення краю. «За цей жорстокий злочин, – наголошував історик Іван Крип'якевич, – царат мусить відповісти колись перед історією та українським народом»⁵⁷.

Союз визволення України разом із Загальною Українською Радою стреміли до відновлення національно-культурного життя на зайнятих землях, підпорядкувавши його головній ідеї – державній незалежності України. Першим полем діяльності СВУ і ЗУР стало шкільництво, якому вони надавали особливого значення.

Для цього в серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей. Воно займалося організацією українського шкільництва, збиранням для нього фондів (книжкових і фінансових) та загалом культурно-національним життям на Волині й Холмщині. Очолював бюро історик І. Крип'якевич⁵⁸.

Українське шкільництво на Волині почали налагоджувати Українські січові стрільці, яких на початку 1916 р. скерували до австрійських окружних команд для проведення вербункової акції серед місцевих українців-добровольців до австрійського війська та пропаганди на користь Габсбурзької монархії. Відповідно до наказу Начальної команди 4-ї австрійської армії від 26 січня 1916 р., до Володимир-Волинської окружної команди прибув чотар УСС Микола Саєвич із кількома стрільцями, до Ковеля – сотник Дмитро Вітовський, а до Луцька – чотар Михайло Гаврилко⁵⁹.

Іван Крип'якевич розробив для них спеціальну анкету щодо проведення культурно-освітньої праці на Волині. Особливо наголошувалося на проблемі заснування українських шкіл⁶⁰, адже стан шкільництва на зайнятих Центральними державами землях був надзвичайно важкий. Тут не існувало жодної української школи, хоч українці становили більшість населення: у Волинській губернії – 70 %, Холмській – 60 %, а в таких округах Гродненської губернії, як Берестя – 81 %, Кобрин – 83 %, Більськ – 42 %⁶¹.

Січові стрільці, об'їжджаючи волинські села, проводили освідмлювальну національну роботу, виступали перед місцевим населенням, поширювали книжки, газети, засновували школи й вели значну просвітню працю. Вербункової акції не було з ким проводити, оскільки всі дорослі чоловіки або вже перебували на військовій службі в російському війську, або були вивезені вглиб Росії⁶².

Михайло Гаврилко в березні 1916 р. здійснив чотири мандрівки по селах Луцького, а також частково Ковельського і Володимир-Волинського округів. Відвідав чимало волинських сіл, побачив скрізь страшні руйнації. Побував він 14 березня 1916 р. у родинному гнізді свого товариша з часів навчання у Кракові В'ячеслава

⁵⁷ І. К. [Крип'якевич І.]. Знищення українських земель. *Вістник*. 1915. Ч. 39–40. С. 1.

⁵⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 189–190.

⁵⁹ Там само. С. 193.

⁶⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 395. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 96.

⁶¹ Там само. Спр. 4. Арк. 52.

⁶² Там само. Спр. 8. Арк. 14.

Липинського. Попри страшний вид згарищ, він був приємно вражений своєрідною аурую в Затурцях, про що повідомляв члена Президії СВУ Андрія Жука⁶³.

Національно-освітня праця стрільців на Волині натрапляла на перешкоди з боку австрійських властей, особливо поляків, які займали відповідні адміністративні посади. Вони нехтували розпорядженнями австрійських властей про введення в ужиток української мови, всіляко перешкоджали заснуванню українських шкіл. Так, у Луцьку затягувалася справа із заснуванням української школи, до якої записалося понад 100 дітей, лише через зволікання радника магістрату – поляка⁶⁴.

Селяни Луцького повіту не раз жалілися М. Гаврилкові на урядовців, які зверталися до них чужою мовою та робили нею написи в селах. «Селяни, – писав М. Гаврилко у листі від 20 квітня 1916 р. до М. Волошина, отамана збірної станиці УСС у Відні, – навіть бояться виписувати українські часописи. Народ неймовірно застрашений ще москалями, тепер ще гірше боїться і мені не раз говорили: “Як нам тут Польщу заведуть, то хіба нехай таки відразу нас виріжуть, бо ми під Польщею не будемо”»⁶⁵.

У селах поляки-жандарми глумилися з населення, особливо після проголошення листопадових актів 1916 р., провокували свідомих селян, кажучи їм: «Тепер не буде тут України, лише Польське Королівство»⁶⁶.

Тому М. Гаврилкові часто, замість займатися просвітою, доводилося долати безкінечні перешкоди і провокації поляків, яким в усьому потурали австрійські власті, забороняючи все українське. Найбільше заважав діяльності Луцькому комісаріатові окружний комендант Урбанський. Гаврилко визначив його як «самого непоборимого противника». Зокрема, Урбанський не дозволив поставити аматорам виставу «Наталка Полтавка», вимагаючи перекласти її німецькою або польською мовою, заборонив кирилицею писати вивіски, давати оголошення українською, примусив учителя-стрільця Ласовського в с. Воютин Луцького повіту вчити дітей латинської азбуки⁶⁷.

Дійшло до того, що Урбанський невдоволено вимагав, щоб Гаврилко не втручався у шкільні справи, а займався вербунковою акцією, і погрожував вигнати його з Волині. Зрозуміло, що чотар УСС погроз і заборон Урбанського не слухав, натомість рішуче вимагав від Бюро культурної помочі постаратися прислати до Луцька шкільного інспектора українця, усунути окружного коменданта Урбанського, «дати більше українців, хоч би жандармів на села»⁶⁸.

Незважаючи на всі труднощі, працівники трьох комісаріатів УСС на Волині повністю віддавалися роботі, за словами І. Крип'якевича, це була «не праця, а – боротьба, сіра, щоденна, не раз безнадійна»⁶⁹.

У спогаді про полтавця-козака історик писав: «Оригінальною постаттю в комісаріаті був чотар Михайло Гаврилко, придніпровець, досить відомий різьбар; великого зросту і кремезної будови, з буйною вдачею запорожця, з добрим голосом, умів він промовити до мужика і добути його довір'я; але його незнання німецької

⁶³ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею... С. 120.

⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.

⁶⁵ Там само. Арк. 19.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... С. 192.

⁶⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 19.

⁶⁹ І. К. [Крип'якевич І.]. УСС у Володимирі 1916–17 рр. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Ч. 5. С. 7.

мови і “чханья” на зверхні форми, які так цінилися в австрійській армії, приводило не раз до трагікомічних подій»⁷⁰.

Варто зазначити, що М. Гаврилкові довелося ще деякий час очолювати Ковельський комісаріат у зв'язку з виїздом Д. Вітовського до баварської дивізії як перекладача. Тут полтавський козак об'їздив десятки поліських сіл, побачив скрізь голод, пошесті, темноту селян, надужиття військової адміністрації, страх населення перед нею. Разом із працівниками комісаріату вони «будили переляканого селянина», оповідали про Січових стрільців, пропагували ідею української державності.

Комісаріатам у проведенні національно-культурної праці серед населення Волині, зокрема й у шкільній справі, допомагали досвідчені громадські працівники з Коша УСС, учителі-стрільці, а також вчителі з Галичини, яких скерувало Бюро культурної помочі. «Діяльність Українських січових стрільців по селах нашої Волині, – писав галицький педагог і журналіст Микола Угрин-Безгрішний, – це найкраща, може, сторінка в історії стрілецтва»⁷¹.

Таку думку про працю комісаріатів УСС на Волині мав і командант Коша УСС Никифор Гірняк, відзначаючи, що їхня праця «в історії Стрілецтва заслуговує на відмічення». Цю працю кошовий вважав переважною, і несли «увесь тягар» на своїх плечах насамперед Д. Вітовський, М. Саєвич та М. Гаврилко⁷².

Варто зазначити, що праця Січового стрілецтва на Волині у сфері шкільництва визначалася так: на кінець лютого 1917 р. тут було 37 шкіл, серед них 27 – стрілецьких, 1 – військова і 9 – під проводом Бюро культурної помочі⁷³.

У листопаді 1916 р. австро-угорське командування вирішило розпустити комісаріати. Михайло Гаврилко написав рапорт до Начальної команди 4-ї австрійської армії перевести його до Коша УСС, що перебував у складі корпусу генерала Петера Гофмана. На початку грудня 1916 р. волинський період життя чотаря М. Гаврилка завершився, і він із Ковеля виїхав до Фрайштадта. Побував також у Львові, де виліпив нове погруддя Т. Шевченка.

Із радістю зустрів звістку про крах російського самодержавства. Не отримавши через СВУ дозволу повернутися до Наддніпрянщини, він під керівництвом кошового Н. Гірняка взявся вишколювати новобранців у Коші УСС, що перебував тоді в галицькому селі Пісочна біля Миколаєва, неподалік від Львова.

У той час, коли в Наддніпрянщині творилася Українська держава, прикро було такому чоловікові, як М. Гаврилко, не брати участі в політичному житті свого народу. Він тільки й мріяв вирватися у свою Україну, до рідної Полтавщини, а його земляк, член Президії СВУ А. Жук, не раз закликав його «сидіти і не рипатися». У листі від 2 липня 1917 р. М. Гаврилко писав із Пісочної до А. Жука: «... живу з дня на день, як сорока на тернині... Дуже влучні заміти ти підніс супроти нас і мого повороту на Україну, але я все би таки хотів, щоби там не було, а дома й умерти можна. Совість моя спокійна, тому думаю, що мені можна вертатися»⁷⁴.

⁷⁰ Там само. С. 8.

⁷¹ Степовенко М. [Угрин-Безгрішний М.]. Українські січові стрільці на Волині. *Червона Калина*. 1918. Ч. 1. С. 126.

⁷² Гірняк Н. Кіш УСС. Українські січові стрільці. 1914–1920. Львів, 1991. С. 106–107.

⁷³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 204.

⁷⁴ Тарасенко І. Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 pp.). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tarasenko_Inna/Nevidomi_lysty_Mykhaila_Havrylka_do_Andriia_Zhuka_19101912/

Не маючи втішної відповіді, він укотре переконував СВУ, що його діяльність в Україні буде кориснішою для свого народу. У листі від 14 серпня 1917 р. із Пісочної М. Гаврилко з розпачем пише А. Жукові: «сижу тут, як кіт в мішку зав'язанім серед розлучених невдачами собак... Жалую, що Доля до сього часу ще не пристелила передо мною килима самолету, аби винести мене на світ, але як не килим, то кінь, як не кінь, то й ноги мої, а мусять мене винести на Україну, тільки не знаю коли. Не знаю, що там Ви про мене думаете, але я гадав, що Союз чи хто інший подбають про те, аби я щось трохи кориснішого міг зробити, ніж тепер роблю»⁷⁵. Однак і тепер Михайло, отримавши невтішну відповідь від Жука, шукав собі розраду у творчості: зафіксував для нащадків низку образів січових стрільців.

У Пісочній сталася важлива подія в житті чотаря Гаврилко – він одружився. Обраницею його стала Олена Гордієвська, дочка священника зі с. Шманьківці на Тернопільщині, яку він знав ще з часів навчання у Краківській академії мистецтв. Вона була двоюрідною сестрою Богдана і Левка Лепких та Соломії Крушельницької – їхні мами були рідними сестрами. Вінчалися 23 вересня 1917 р. у церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Свідками стали кошовий отаман Н. Гіряк і підхорунжий М. Угрин-Безгрішний⁷⁶.

У листі до А. Жука від 27 вересня 1917 р. М. Гаврилко писав: «Вельмишановний товаришу і дорогий друже мій! Отсим сповіщаю тебе і через твої роботящі руки і увесь склад Союзу визволення України, що моє вінчання з панною Галочкою* Гордієвською, тепер моєю жоною, відбулося дня 23 вересня 1917 р. в Пісочній, о чім просимо звідомити всіх прихильних нам людей. Тебе і жону твою з дітьми здоровимо і зостаємося на все Вам прихильні Михайло Гаврилко і Галочка Гаврилко.

Р. S. Світлини посилаю дві яко документальні дані»⁷⁷.

Не в силі більше чекати в Пісочній на дозвіл виїхати до України, бо «мене, мабуть, чорти тут уже візьмуть, – писав М. Гаврилко 6 березня 1918 р. у листі до А. Жука. – Та я сам би розігнав “болшевікоф” із Полтави, а про мене ніхто й не згадає». Він благав Союз визволення України, аби його «перенесли на Україну», тоді він протягом місяця зміг би організувати полк Полтавських козаків або Миргородський. Гаврилко запевняв Жука: «Я там уже не подармую. Тож прошу тебе – не забудь моєї просьби»⁷⁸.

Врешті, навесні 1918 р. СВУ скерував М. Гаврилко до Володимира-Волинського, де з прибулих добровольців-фрайштадтців формувалася 1-ша стрілецько-козацька дивізія. Вже 16 березня 1918 р. М. Гаврилко (поки що з Пісочної) повідомляв А. Жукові, що «позавчора [тобто 14 березня – *І. П.*] приїхав з Володимира-Волинського. Бачився там з ад'ютантом воєнного міністра України з генералом генерального штабу [Олександром] Пилькевичем**, [Григорієм] Сиротенком*** і

⁷⁵ Тарасенко І. Невідомі листи Михайла Гаврилко...

⁷⁶ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. С. 142–143.

* Так Михайло називав свою дружину Олену.

⁷⁷ Тарасенко І. Невідомі листи Михайла Гаврилко до Андрія Жука (1910–1912)...

⁷⁸ Там само.

**Олександр Пилькевич (1880–1922) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Помер на еміграції у Польщі в таборі інтернованих у Каліші.

***Григорій Сиротенко (1884–1985) – політичний діяч, адвокат, у 1914–1917 рр. – співробітник СВУ в таборі Раштат. У 1919 р. заступник міністра військових справ у кабінеті С. Остапенка та в. о. міністра військових справ у кабінеті Б. Мартоса.

ще з одним відпоручником Центральної Ради. Особливого нічого не довідався понад те, що знав з інших джерел». Він страшенно обурювався стосовно незадовільної комплектації австрійською владою командного складу прибулих зі Фрайштадту військових формувань. «Видно, – роздратовано заявляв полтавський козак, – що Австрія не потребує чесних людей на Україну і до українських справ... Але я говорив з управою будучої дивізії і з існуючою полковою, і ми порішили, аби вони вдалися до Союзу [визволення України] з просьбою призначення людей до українських козаків з поміж стрільців»⁷⁹.

Михайло Гаврилко, відповідно до наказу генерала Пилькевича, був приділений до 1-го полку нової дивізії. Він разом зі старшинами і підстаршинами галичанами, серед яких були І. Коссак, М. Хронов'ят, М. Луцький, І. Стельмах, І. Слюсарчук, займався вишколом добровольців. Стосовно німців (австріяків) та чехів, то вони були інструкторами при організації рахунково-господарської справи. «Усіх було до 30 старшин, – згадував сотник УНР Микола Бутович, – з поміж Старшин виділявся хорунжий УСС Михайло Гаврилко, політичний емігрант із Полтавщини – відомий різб'яр, що пізніше, за повстання проти гетьмана, відіграв помітну роль»⁸⁰.

Утворені з полонених у період великого духовного піднесення військові частини під керівництвом старшин-українців стали важливим чинником загального процесу у формуванні українських збройних сил. На Волині під час гетьманського перевороту в лавах сірожупанників* відчувалося певне настороження в очікуванні змін, які невдовзі наступили. Із призначенням командиром дивізії Сокири-Яхонтова, який був пов'язаний з більшовиками і проводив розкладову роботу, почалися масові втечі козаків, серед них багато національно свідомого вояцтва, що завдало великого удару військовій частині⁸¹.

Михайло Гаврилко не міг витримати такого безладу в дивізії, про яку мріяв, не терпів того, що її обсіли чужі люди, і він залишив її, повернувшись до дружини. 16 серпня 1918 р. у них народилася донечка Любов-Світлана⁸².

*Начальник Штабу Сірої дивізії
Армії УНР Михайло Гаврилко
(праворуч). 1919 р.*

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність* (Торонто). 1966. Ч. 11. С. 22.

* Так називали вояків 1-ї стрілецько-козацької дивізії через сіру уніформу (Сіра дивізія).

⁸¹ Патер І. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2021. Вип. 35. С. 103.

⁸² Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею... С. 146.

Однак з України вже надходили тривожні звістки про повстання проти німців та гетьмана, а більшовицькі антиукраїнські дії на кордоні з Українською Державою спонукали полтавського козака повернутися на Батьківщину. Добравшись до Конотопа, М. Гаврилко віднайшов частини своєї 1-ї стрілецько-козацької дивізії й очолив зв'язок у 3-му полку, змінивши австрійську форму на сірий жупан української армії. Взяв активну участь у листопадовому 1918 р. повстанні проти гетьмана. Сірі визнали владу Директорії. На чолі дивізії став сотник Борис Палій, а начальником штабу обрали хорунжого Михайла Гаврилка⁸³.

Проте невдовзі війська Директорії у боротьбі з більшовиками мусили відійти по всій Україні аж до Кам'янця-Подільського. Опинився там і М. Гаврилко. Вже в серпні 1919 р. у складі об'єднаного українського війська брав участь у здобутті Києва. У вересні того ж року бився разом із Добровольчою армією Денікіна проти більшовиків, до яких у Чернігові потрапив у полон та зазнав лютих катувань. Врятували його від загибелі боротьбисти – Микола Литвиненко, Віктор Чугай (Бахер) та Іван Бойко. Вони взяли М. Гаврилка на поруки й вивезли до Полтави, запропонувавши очолити Миргородський художньо-керамічний технікум, так у той час називалася школа, де він на початку ХХ ст. здобував освіту⁸⁴.

За допомогою колишнього члена Центральної Ради М. Гаврилко влаштувався в січні 1920 р. у Полтавську споживчу кооперацію, де створював погруддя Кобзаря для сільських громад. Однак його викрили провокатори, він зумів вислизнути з-під рук чекістів і перейшов на нелегальне становище. Взимку 1920 р. разом з однодумцями створив Полтавський губернський повстанський комітет, який мав зв'язки з повстанськими загонами, що діяли на Полтавщині. Чекісти через зрадника вистежили повстанців і восени 1920 р. захопили майже всіх учасників Полтавського губернського повстанського комітету, серед них і ватажка Михайла Гаврилка. Із багатьох версій смерті М. Гаврилка приймаю таку – його живцем спалили більшовики у в печі локомотива на Полтавському вокзалі⁸⁵.

У пам'ять про славного сина українського народу йому встановлено пам'ятники, названо вулиці, написано книжок, статті. Михайло Гаврилко не бачив себе ніде в світі, крім вільної України. Запальний, великий патріот, хорунжий-романтик, він пов'язав своє життя із двома українськими світами – Наддніпрянщиною і Галичиною, між якими завжди стояла сила єдинокровного поклику, і він втілював цей взаємозв'язок, а відтак став провісником соборності України.

⁸³ Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському... С. 32.

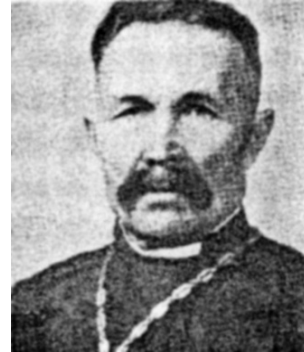
⁸⁴ Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею... С. 148.

⁸⁵ Там само. С. 149–152.

КОСТЯНТИН ДАНИЛЕНКО – ВІН СЛУЖИВ ЛЮДЯМ І БАТЬКІВЩИНИ

Даниленко Костянтин (3.06.1890–29.04.1967) – український громадсько-політичний і церковний діяч, журналіст. Народився у с. Пархомівка (тепер – Краснокутського р-ну Харківської обл.) у селянській родині. Псевдоніми: Кость Слобідський, Кость Пархоменко, Кость Данилевський.

Початкову освіту здобув у рідному селі, закінчив агрономічну школу в Овсївці на Харківщині, вищу освіту – у сільськогосподарському інституті в Харкові. Працював у земстві, кооперації та цукротресті. На пробудження національної свідомості Константина Даниленка, за його спогадами, вплинули інженер Гнат Хоткевич, його земляк зі с. Мурафа (колишнього Богодухівського, тепер – Краснокутського р-ну на Харківщині) Іван Кучугура-Кучеренко* та родина Макруся¹.

У роки Першої світової війни К. Даниленко воював на Південно-західному фронті. Згодом він надзвичайно вдало описав настрої, які панували в російському суспільстві на початковому етапі війни: «Війна в повному розгоні. На величезних просторах від Карпат аж до Камчатки, від Білого моря аж по Дін, де живе понад сто найрізномордніших народів, вже два місяці лунають царські гімни, дзвенять патріотичні пісні, ллються палкі промови, відбуваються величезні, штучні маніфестації, роздаються кличі: “За веру, царя і отечество” та “за освобождение братьев славян с под чужеземнаго ярма”»².

Автор наголошував, що в такому ейфорійному патріотизмі пройшло два місяці війни. Цілодобово по всіх залізничних коліях «великої Росії» тягнулися військові ешелони з «веселими піснями», «бадьорими» кличами, що вивозили мільйони найкращих, найздоровіших синів народу з вірою у свої «найвищі цілі» на швидке розбиття ворогів та повернення до рідних сторін. «І вони билися, стріляли, різали, вбивали, вривалися в чужі території, – з сумом наголошував К. Даниленко й додавав: А там, по всій широкій Росії розливалися бурхливими потоками гучні, побідні кличі, вихвалявся героїзм російського війська. Знову, від’їжджаючих на фронт, підсолоджувано новими, ще буйнішими маніфестаціями, ще кращими

Автор наголошував, що в такому ейфорійному патріотизмі пройшло два місяці війни. Цілодобово по всіх залізничних коліях «великої Росії» тягнулися військові ешелони з «веселими піснями», «бадьорими» кличами, що вивозили мільйони найкращих, найздоровіших синів народу з вірою у свої «найвищі цілі» на швидке розбиття ворогів та повернення до рідних сторін. «І вони билися, стріляли, різали, вбивали, вривалися в чужі території, – з сумом наголошував К. Даниленко й додавав: А там, по всій широкій Росії розливалися бурхливими потоками гучні, побідні кличі, вихвалявся героїзм російського війська. Знову, від’їжджаючих на фронт, підсолоджувано новими, ще буйнішими маніфестаціями, ще кращими

* У біографічній довідці о. К. Даниленка, опублікованій у книжці «Союз визволення України: 1914–1918. Відень». Нью-Йорк, 1979. С. 13, замість Кучугура подано Кочурган. Очевидно, К. Даниленко надав його прізвисько.

¹ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. Союз визволення України: 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 13.

² [Пархоменко К.]. Даниленко К. Спогад. *Розвага*. 1916. Ч. 18. С. 3.

обіцянками». І з гіркотою зазначав: «А назад повертали вже потяги відмічені червоними хрестами»³.

Костянтин Даниленко дуже вміло відобразив сприйняття українським громадянством тих змін, що відбувалися у країні та на фронті. Якщо наприкінці вересня 1914 р. на Харківський вокзал прибував один потяг із фронту з пораненими бійцями і їх обсипали квітами й подарунками, то на Різдво 1914 р. прибувало три потяги з пораненими і хворими з Карпат на задні колії, та вже не було ні натовпу, ні вітань, не лунали більше заклики: «Хвала вам, горді сини великого народу»⁴.

У середині грудня 1914 р. у карпатських боях К. Даниленко як вояк 247-го Сурського полку потрапив до австрійського полону. Спочатку він опинився у загальному таборі полонених у м. Мархтренку біля Лінцу в Долішній Австрії. Представник СВУ Роман Домбчевський, який об'їжджав табори полонених із метою виявити серед них українців, прибувши до табору Мархтренк, закликав добровольців переїжджати до Фрайштадта для культурно-освітнього й національного освідомлення. «Охочих, – згодом писав К. Даниленко, – було дуже багато і вони щодня записувалися у таборовій канцелярії... транспорт у кілька сот українців їхав з піснями до українського національного табору полонених у Фрайштадті»⁵. Будучи висланим до табору Фрайштадт, він відразу долучився до активної співпраці зі СВУ й отримав завдання організувати в таборі систематичну просвітню роботу серед полонених. Як людина з вищою освітою, мав наглядати за просвітньою працею і керувати процесом. На той час у таборі перебувало майже 1 200 полонених, але згодом, взимку 1915 р., їх налічувалося до 12 000 осіб⁶.

Костянтин Даниленко зазначав, що серед полонених «можна було помітити деякий слід роботи моїх попередників», йшлося про Михайла Гаврилка і Миколу Голубця. Він також спостеріг антиукраїнську діяльність москалів, які залякували малосвідомих українців «великими карами з боку російського уряду по повероті до Росії»⁷.

Однак табірне австрійське начальство у Фрайштадті не вельми допомагало українцям у веденні національно-освідомлювальної праці серед полонених через відсутність відповідної вказівки від Міністерства війни. Зате радо годилося на висилку з табору злочинних елементів за згодою Військового міністерства⁸.

Для проведення та поширення національно-визвольних ідей серед полонених вояків-українців СВУ організував по таборах, зокрема у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцвелделі та Вецлярі (Німеччина) Просвітні відділи. До їхньої роботи залучали осіб, які стояли на ідеологічній платформі СВУ. Були це головні інтелігенти з надніпрянської еміграції та галицько-буковинських земель.

До фрайштадтського Просвітнього відділу протягом усього часу його існування входили: Михайло Гаврилко, Микола Голубець, Осип Безпалко, Василь Сімович, Роман Домбчевський, Осип Охримович, Василь Пачовський, о. Євген

³ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Спогад... С. 3–4.

⁴ Там само.

⁵ Даниленко К. Фрайштадтський табір. *Свобода*. 1954. Ч. 184. 26 вересня.

⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 275.

⁷ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 13.

⁸ Там само. С. 14.

Турула, Володимир Левицький, Микола Чайковський, Степан Смаль-Стоцький, Яцко Остапчук та о. Омелян Гнідий⁹.

На думку К. Даниленка, культурно-просвітня та національно-освідомлювальна праця у Фрайштадтському таборі мала три етапи: організаційний, підготовчий та ідеологічно-національно-творчий.

Першим К. Даниленко виділив «Гурток Союзу визволення України», організований у грудні 1914 р. делегатом СВУ М. Гаврилком із 20 національно-свідомих полонених народних вчителів, агрономів, кооператорів, студентів та поступових хліборобів. Він, за вказівками Просвітнього відділу, поширював національну свідомість серед полонених українців¹⁰. На організаційних зборах 20 серпня 1915 р. цей гурток трансформували у статутне товариство «Суспільно-просвітній гурток» (СПГ), до якого відразу записалося 75 осіб. Праця суспільно-просвітнього гуртка проходила в чотирьох секціях: просвітній, артистичній (художній), видавничій і соціально-політичній.

Метою СПГ було поширення національної свідомості між полоненими українцями, їхнє навчання, розуміння ними історії й сучасних подій у рідному краю, виховання їх національно-зрілими громадянами України. Своєю працею СПГ розбудив приспане національне відчуття серед українських полонених мас. У Фрайштадті виникла мережа культурно-просвітніх організацій: різноманітні курси, видавництво часописів та книжок, театр, бібліотека тощо¹¹.

Важливою ділянкою праці в той час стало проведення агітаційних заходів для вишукування по інших таборах полонених українців. Констянтин Даниленко входив у групу з 30 найкращих агітаторів, які об'їздили мішані багатонаціональні табори полонених в Угорщині для відбору українців до Фрайштадта¹².

Перша поїздка (її ще називали подорож) була розвідувальною і тривала із листопада 1914 р. по травень 1915 р. під гаслом «Свій до свого». Ця подорож сколихнула національний рух серед полонених і викликала гарячі дискусії у колі вояків різних національностей.

Друга подорож для відбору українців, згідно з таємною інструкцією СВУ від 27 березня 1916 р., тривала від 15 квітня до 1 червня 1916 р. й охопила 17 таборів Австро-Угорщини. Особливо непросто місія проходила в багатонаціональних мішаних таборах, де верховодили російські чорносотенці.

Згадуючи про свій агітаційний виступ у березні 1915 р. на загальному вічу в таборі Гайманкері в Угорщині, К. Даниленко зазначав, що у відповідь на запрошення до полонених українців поїхати в український табір у Фрайштадті піднявся неймовірний гвалт. Згодом він описував цю подію: «Як з мішка сипались вигуки: “Ізменник”, “продажная шкура”.., “шпiон”.., “сволоч”.., “долой”.., “бей”! Натовп давив наперед. – “Куди кацапські морди!.. Кажи! Кажи!.. Поїдемо!, поїдемо” – кричали з усіх боків українці... Ось на стіл вискакує посинілий від злості підпрапорщик і кричить зі всієї сили: “Смирно! Слухайте, смирно!..” Поволі вщухало... – “Слухайте,

⁹ Там само. С. 15.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 16.

¹² Патер І. Просвітня праця галичан серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. З історії західноукраїнських земель. Львів, 2016–2017. Вип. 12–13. С. 121–143.

ніжніє чини! Ми с вамі в окопах сиделі? – сиделі! Ми с одного котелка хлебали? Хлебали! Ми с вамі одному царю служілі? – Служілі! Чево ж вам ещо нужно. Німецькіє шпіони режут Россію! Бей ево, спасай Россію”. І зіскочив зі столу. Тут почалися кулачки! Над головами свистіло каміння. Військова охорона, не розуміючи мови, стріляла в повітря та прикладами розганяла юрби по бараках!.. І таких прикрих епізодів траплялося по таборах багатенько»¹³.

Проте агітаційна кампанія в таборах Австро-Угорщини дала добрі результати. За три місяці до Фрайштадта прибуло 20 тис. нових українців, що влили свіжу кров у таборове життя. «Справді, – наголошував К. Даниленко, – це була сира етнографічна українська маса, до обробки якої треба було прикласти багато зусиль, труду й терпеливості, а культурно-національних трієрів для одбору кращого зерна в таборі було досить. Полова йшла за вітром, а зерно до посіву»¹⁴.

Третя подорож була мистецько-репрезентативна і тривала з 15 квітня по кінець травня 1916 р. Президія СВУ отримала дозвіл у Міністерстві війни для подорожі членів Суспільно-політичного гуртка й артистичної секції по таборах полонених Австро-Угорщини групами по три особи для виявлення серед бранців українських артистів, співаків, музикантів та художників для переведення їх до Фрайштадта з метою посилення кадрами секції і таборового хору¹⁵.

Для централізації всієї роботи в таборі, спрямування її у відповідне русло й контролю цілої системи табірних організацій та їхніх членів 12 серпня 1916 р. на Всетабірних загальних зборах Суспільно-просвітнього гуртка вирішили реорганізувати СПГ у нову Централю – Українську громаду. Всі наявні секції СПГ трансформувалися у самостійні статутні товариства і ввійшли до складу Української Громади¹⁶.

Очолювала організацію Рада з 21 особи, яка періодично скликала загальні збори всіх товариств – Народну Раду, тобто своєрідний парламент. За час діяльності Української громади із 12 серпня 1916 р. по 1 січня 1917 р. надзвичайно розвинулося національно-культурне життя у таборі. Зросла ініціатива спільчанських організацій, безперебійно функціонували різні курси, видавництва, театр та інститут «Народного віча». Створення центральної каси дало можливість не тільки акумулювати прибутки від усіх товариств, але й допомагати біднішим членам громади, видавати гонорари за працю.

«Така організаційна схема, – зазначав К. Даниленко, – а також праця поодиноких товариств, що діяли на підставі статутів і доповнюючи регулямінів [регламентів – *І. П.*], творила в мініатюрі державу з республіканським устроєм, звідкіля й пішла назва – Фрайштадтська Республіка»¹⁷.

У зв'язку з прибуттям до табору нового контингенту полонених українців і зростом діяльності Української громади її представники опинилися перед дилемою розширення та поглиблення, за висловом К. Даниленка, парламентаризму

¹³ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 17–18.

¹⁴ Там само. С. 18.

¹⁵ Даниленко К. Драматичне т[овариств]во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. Союз визволення України: 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 176.

¹⁶ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 18.

¹⁷ Там само. С. 19.

конституції Фрайштадтської Республіки. Тому 12 січня 1917 р. на Всетабірній Народній Раді Українську громаду було реорганізовано в Головну Українську Раду (ГУР)¹⁸.

Із утворенням ГУР (січень 1917 р. – липень 1918 р.) адміністративний і національно-політичний провід у Фрайштадті повністю перейшов у руки полонених. На Народній Раді обрали нову управу організації у складі 42 осіб, а головою ГУР – полоненого Івана Мороза. Варто наголосити, що організаційні форми адміністративного керівництва у Фрайштадтській Республіці стали для полонених доброю практичною школою конституційного парламентаризму. «Тут, – акцентував К. Даниленко, – виховувалися й гартувалися молоді, багатонадійні, національно свідомі й політично зрілі кадри українських патріотів у всіх профілях національної розбудови»¹⁹.

Упродовж трьох періодів існування Фрайштадтської Республіки безперервно діяв заснований членами суспільно-політичного гуртка Інститут народного віча. Доповіді, реферати та дискусії відбувалися переважно суботніми вечорами в найбільшому бараці табору на 2 000 місць. Стіни прикрашали портрети найвидатніших українських діячів, намальовані митцями Миколою Голубцем зі Львова та полоненим Юрком Балицьким із Херсонщини. «Це все, – наголошував К. Даниленко, – нагадувало історичну галерею нашого славного минулого»²⁰.

За весь час функціонування Інституту народного віча (1916–1918) було виголошено 82 доповіді та реферати на такі теми: 1) національно-історичні (12); 2) соціально-економічні (11); 3) суспільно-політично-національні (33); 4) наукові (5); 5) міжнародно-політичні огляди (16); 6) військово-історичні огляди (5). Якщо доповіді щоразу відвідувало приблизно 800 слухачів, то у вічах і дискусіях, за підрахунками К. Даниленка, взяло участь 65 600 осіб²¹.

Зрозуміло, що в таборі була велика плінність полонених, які то прибували до табору, то відбували на різні фабрики й поля, розносячи світло національно-політичної свідомості від берегів Адріатики й Тироля, то знову від Дунаю до Данціга, де були розкидані українські полонені. «Отже, – резюмував К. Даниленко, – роль Інституту народного віча в розбудженні національно-політичної свідомості та підготовці кадрів борців за самостійну Україну була колосальною»²².

Як член політичного гуртка в таборі, К. Даниленко підписав протест полонених Фрайштадта проти листопадових актів 1916 р. Центральних держав із приводу проголошення Польської держави і відокремлення Галичини, прийнятий на великій Всетаборовій маніфестації 21 листопада 1916 р. Протест був пересланий на адресу СВУ до Відня для вручення відповідному департаменту австрійської влади. Крім того, у таборі відбувалися дискусії на тему входження української етнографічної території Галичини до складу проєктованої Польської держави, а саме: Маніфест про утворення самостійної Польщі; Українці в самостійній Польщі; Автономія Галичини в етнографічних межах; Резолюція з приводу прилучення українських земель до Польщі²³.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 20.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 22.

²² Там само.

²³ Даниленко К. Розвій суспільно-політичної думки... С. 20.

Костянтин Даниленко був постійним співробітником й активним дописувачем таборового часопису «Розвага», який видавався у 1915–1918 рр. (усього вийшло 134 чисел). Ще восени 1914 р. серед полонених Фрайштадта постала ідея організувати видавничий гурток для поширення таборового часопису. «Члени Просвітнього відділу СВУ та інтелігенти з полонених, – зазначав К. Даниленко, – добре усвідомлювали значення друкованого слова, як пропагандиста національно-визвольної ідеї, що лучила б цю ідею безпосередньо з народом і проклдала б шляхи до її глибокого зрозуміння та освоєння»²⁴.

На початку січня 1915 р. за ініціативи В. Сімовича відбулися перші організаційні збори Видавничого гуртка, на яких вирішили видавати таборовий тижневик «Розвага», затвердили редактором В. Сімовича та доручили йому розв'язання всіх організаційних питань.

Вже 5 червня 1915 р. побачило світ перше число «Розваги». Константин Даниленко згадував, із яким великим піднесенням і захопленням привітали появу «Розваги» провідники Просвітнього відділу СВУ, таборова українська інтелігенція, а свідомий загал таборян «називав її ясною зірочкою, що зійшла в предрозвітньому тумані». Натомість із ненавистю та зоологічною злобою зустріли її «наші ще затемнені, підсажені чорносотенними підпрапорщиками землячки: “хохли”, “малороси”, яничари, вони з люттю накидались на газету – і, коли діставали, то вона відразу бралась полум'ям в їх руках!»²⁵.

Газета швидко здобула якнайширшу популярність серед полонених українців по всіх таборах і робітничих командах Австро-Угорщини. У цьому була чимала заслуга Редакційного комітету, що займався видавничими справами у Фрайштадті. До нього входило 12 членів від полонених і 2 від Просвітнього відділу СВУ²⁶.

У кінці серпня 1915 р. Редакційний комітет, увійшовши до складу Суспільно-просвітнього гуртка, став називатися Редакційною секцією, яка, крім заняття редакторською справою, вишукувала серед полонених дописувачів до газети.

Редакційна секція разом із іншими секціями СПГ 1 серпня 1916 р. реорганізувалась у повністю самостійне «Видавниче товариство імені Івана Франка», яке мало «засяяти в душах і серцях своїх земляків на всіх просторах їх перебування і всяяти любов до свого поневоленого віками Рідного Краю»²⁷. Товариство поставило собі за мету навчити полонених українців редакторської і видавничої справи для самостійної праці на цій ниві після повернення додому²⁸.

Відтоді розпочалося надзвичайно жваве життя у громаді. Значно активізувалась видавнича робота, в якій брало діяльну участь багато членів товариства. Кількість читачів від 1 серпня 1916 р. до травня 1917 р. зросла майже в 10 разів і становила понад 6 тис. осіб. За цей час видрукували 126 тис. примірників газети.

²⁴ Даниленко К. Видавниче т[овариств]во ім. Івана Франка. Союз визволення України: 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 157.

²⁵ Там само. С. 160–161.

²⁶ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Два роки видавничої діяльності в таборі. *Розвага*. 1917. Ч. 22. С. 1.

²⁷ Даниленко К. Видавниче т[овариств]во ім. Івана Франка. С. 167.

²⁸ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Два роки видавничої діяльності в таборі. С. 2.

Матеріальні засоби для газети спочатку надавав СВУ, далі таборова кооператива «Власна поміч» і добровільні датки²⁹.

Зрозуміло, що «Розвага» відіграла надзвичайно велику роль у піднесенні та поширенні національної свідомості полонених. «Особливо під цей час, – писав у травні 1917 р. К. Даниленко, – коли в Україні кипить завзята боротьба, де вирішується будучина Рідного Краю, кожна свідома одиниця потрібна, дорога, а газета тільки й мала на меті протягом всього часу підготувати нових борців за Вільну Україну»³⁰.

Варто зазначити, що з від'їздом Василя Сімовича в жовтні 1916 р. до Німеччини для ведення національно-культурної праці в українських таборах редактором «Розваги» став Федір Шевченко, син Івана, брата Тараса Шевченка, а відповідальним за видавництво – член Просвітнього відділу СВУ Осип Охримович³¹.

Дописи К. Даниленка до часопису «Розвага» за тематикою поділяються на три групи: соціально-побутові, національно-культурні та суспільно-політичні. До соціально-побутових належать: «Свято Народження», «Вечерниці», «По закону», «Злодій», «Епізод з минулого» та інші. Національно-культурні питання автор розглянув у таких статтях: «Подорож на могилу Тараса Шевченка», «Шевченківське свято», «Два роки видавничої діяльності в таборі», «Про український театр» тощо.

Варто зазначити, що в першу річницю смерті Івана Франка, 28 травня 1917 р. заходами всіх таборових організацій Фрайштадта відбувся Академічний вечір, на якому промову виголосив Кость Даниленко. Він коротко передав найважливіші моменти з життя письменника, звернувши увагу на ту велику і тяжку боротьбу, яку поет провадив усе життя. Як сміливо йшов тернистою дорогою до правди, світла й волі³². Ця промова була надрукована у «Розвазі».

У статті «В перші роковини смерті Івана Франка» автор, відзначаючи заслуги Каменяря на полі національного відродження України, наголошував: «Франко у Вільній Україні стане поруч з найбільшими її синами – Шевченком, Драгомановим, Кулішем, а його пам'ять житиме серед українського народу так довго, аж поки світить з неба сонце»³³.

Нариси зі суспільно-політичних проблем К. Даниленка присвячені головно революційним подіям 1917 р. у Наддніпрянщині. Він, зокрема, акцентував на праві українців, як і кожного народу, боротися за свої національні права, для здобуття яких орієнтуватися на власні сили, діяти згуртовано і розумно у своїх домаганнях, тоді «з нами будуть рахуватися»³⁴.

Автор закликав українців припинити «дивитися на світ через московські окуляри», зрозуміти, яку велику роль відіграв український народ у світовій війні, тоді відразу стануть усвідомленими українські домагання. Він зазначав: «Тоді тільки ми здобудемо те, до чого змагали наші найкращі діячі, найбільші політичні

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 3.

³¹ Даниленко К. Видавниче т[овариств]во ім. Івана Франка. С. 169.

³² Даниленко К. Драматичне т[овариств]во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. С. 194.

³³ [Пархоменко К.]. Даниленко К. В перші роковини смерті Івана Франка. *Розвага*. 1917. Ч. 21. С. 1–2.

³⁴ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Як дивитися на світові події зі становища власних інтересів. *Розвага*. 1916. Ч. 16. С. 2.

розуми... тільки на руїнах старої Росії може встати Вільна Україна, а поруч з нею й багато інших пригнічених народів»³⁵.

Костянтина Даниленка надзвичайно турбувало питання запровадження навчання українською мовою в нижчих народних школах. У середовищі української інтелігенції точилася дискусія щодо «придатності або непридатності галицької мови в українських школах»³⁶. Із цього приводу він зазначав, що, можливо, галицька мова не така ще досконала, але ця мова панувала в тисячах народних шкіл, десятках гімназіях, університеті, вона виховала тисячі українських інтелігентів, ставила опір польському впливові, не дала звити кубла москвофілів.

Автор закликав наддніпрянців послуговатися тим, що «придбали, орати лан тими плугами, що є, – на ниві плуга не кують»³⁷. Він вважав, що підручники потрібно якнайшвидше доопрацювати, знайти вчителів і негайно розпочинати навчання. «А передовсім, – стверджував К. Даниленко в червні 1917 р., – під цей час, коли гадюками навколо нас звиваються, сичать наші вороги, треба якнайбільше єдності. Бо тільки однастайна згода, тверезі і одверті домагання, покажуть нашу міць, заставлять других із нами рахуватися. Тільки згодою здобудемо свої права!»³⁸.

Костянтин Даниленко був членом організаційного комітету зі створення Етнографічного товариства ім. Володимира Гнатюка, сформованого як самостійна статутна організація на початку травня 1917 р. До його складу входило 20 осіб, і воно працювало з успіхом аж до повної ліквідації табору Фрайштадт. Товариство за час своєї роботи переслало кілька зошитів етнографічних записів до НТШ у Львові³⁹.

У таборі Фрайштадт працювало Драматичне товариство ім. Ів. Котляревського, утворене на базі Артистичної секції, що діяла від 14 вересня 1915 р. Варто зазначити, що її діяльність проводилася в окремих відділах: драматичному (влаштування театральних вистав), малярському (об'єднував робітників пензля), концертному (єднав співаків, музикантів, декламаторів і танцюристів, що своїми виступами будили любов до рідного краю) і музейному (зберігання цінностей Артистичної секції для майбутніх поколінь)⁴⁰.

Артистична секція, крім дійств у Фрайштадті, 15 квітня 1916 р. із хоровим і музичним відділами (175 осіб) на чолі з диригентом о. Є. Турулою та д-ром В. Сімовичем для пропаганди української ідеї серед чужинців виїхали до Німеччини. Вони відвідали три українські табори полонених – Раштат, Вецляр і Зальцведель, влаштували там вистави й концерти, що проходили з великим успіхом. «Для чужинців, – наголошував К. Даниленко, – виступали з концертами на сценах Берліну, Дрездену, Ляйпцігу та Мюнхену, здобуваючи українській пісні та музиці добру славу»⁴¹. У

³⁵ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Як дивитися на світові події зі становища власних інтересів. *Розвага*. 1916. Ч. 16. С. 2.

³⁶ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Українізація народного шкільництва на Україні. *Розвага*. 1917. Ч. 23. С. 2.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Даниленко К. Видавниче т[овариств]во ім. Івана Франка. С. 173–174.

⁴⁰ Даниленко К. Драматичне т[овариств]во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. С. 175.

⁴¹ Там само. С. 179.

концертних виступах брав активну участь відомий співак Модест Менцинський, який дав по одному концерту в усіх трьох українських таборах у Німеччині⁴².

Через те, що до таборових товариств вливалися нові творчі сили з інших таборів, організації зміцнювалися та збагачувалися новими працівниками. Невдовзі Артистична секція перетворилася на автономне товариство. 24 липня 1916 р. на Загальних зборах Артистичної секції затвердили новий статут, за яким вона отримала назву «Драматичне товариство імені Івана Котляревського», ставши театральною секцією Центрально-табірної організації Українська громада⁴³.

Метою товариства було «тут за дротами зі сцени розбуджувати приспану національну свідомість своїх братів-українців... в сіру й нудну буденщину таборового життя внести промінь світла, надії, мистецької розради та відвести очі своїх земляків від невідрадної, суворої дійсності в полоні»⁴⁴.

Костянтин Даниленко зазначав, що невдовзі репертуар Драматичного товариства завдяки театральній-творчій еволюції набув систематичності, поважності та став етнографічно-побутовим, історичним, національно-ідеологічним, відображав і реалістичне життя, і внутрішньо-психологічне буття людини.

Театральний репертуар Драматичного товариства із 26 грудня 1915 р. по 10 червня 1918 р., за підрахунками К. Даниленка, складався з 46 п'єс, зіграних на сцені у 134 виставах⁴⁵. Таким великим поступом у розбудові українського театру у Фрайштадтському таборі, вважав Даниленко, потрібно завдячувати двом полоненим: Іванові Птиці (псевдо Орлик) як постійному режисерові та Юркові Балицькому (псевдо Микита Вихор) як головному художникові, розстріляному в 1919 р. денікінцями у своєму хуторі на Херсонщині⁴⁶.

Костянтин Даниленко рецензував майже всі вистави Драматичного товариства, які друкувалися у «Розвазі». Хвалив прекрасну гру акторів, вказував на допущені хиби. Так, зокрема, у відгуку на п'єсу «Назар Стодоля» відзначав виконавців головних ролей – улюбленців таборової публіки Івана Птиці (Назара) і Павла Дубрівного (Галі)⁴⁷. Щодо недоліків у грі деяких акторів п'єси «В Тарасову ніч» К. Даниленко писав: «Солдати – вартові: москаль зостався майже непомітним, а Українець не передав вповні того душевного стану, як із московського яничара він перероджується в доброго, щирого сина України». Рецензент відзначав чудові декорації, які «затушовували всякі хиби і гра артистів лишила сильні враження. Коли опущено завісу то саля ходила ходором від крику та оплесків»⁴⁸.

У таборі щороку проводилися Шевченкові свята, присвячені відповідній річниці Кобзаря, а також літературно-музично-вокальні вечорниці, які мали національно-виховний контекст. Метою таких вечорів було, по-перше, дати можливість полоненим відволіктися від табірної буденщини, відпочити від наукових теорій, що їм викладали на різних курсах; по-друге – викликати в полонених естетичне

⁴² Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 407–422.

⁴³ Даниленко К. Драматичне т[овариств]во імені Івана Котляревського. С. 181–182.

⁴⁴ Там само. С. 182.

⁴⁵ Там само. С. 186–189.

⁴⁶ Там само. С. 187–188.

⁴⁷ Там само. С. 191.

⁴⁸ [Пархоменко К.]. Даниленко К. Таборова хроніка. *Розвага*. 1917. Ч. 10. С. 8.

почуття, привчити їх до публічного виступу на сцені, щоб могли проводити такі заходи, повернувшись додому; по-третє – показати бранцям багатство української літератури, пісні, музики. Розвинути у глядача критичне ставлення до всього побаченого на сцені, тобто викликати творчу ініціативу і позитивну дискусію⁴⁹.

Так, Драматичне товариство своєю сценічною діяльністю будило в полонених приспану національну свідомість, вносило в сіру й нудну буденщину табірною життям промінь світла та надії на швидше визволення і повернення на Батьківщину.

Костянтин Даниленко, аналізуючи українське життя у 1916 р. по обидва боки австро-російського кордону, наголошував, що, незважаючи на всілякі перешкоди – цензурні конфіскації, заборону преси в Наддніпрянщині, знищення українських здобутків під час російської інвазії у Галичині та Буковині, все ж таки його не тільки не задушили, але воно пішло значно вперед. Він зазначав, що українське життя росло, ширилось, із кожним днем набирало більше значимості й підносило українців вище в очах культурних народів⁵⁰.

У липні 1917 р. на заклик Центральної Ради К. Даниленко ввійшов до числа 17 осіб – агітаторів за українську державність, що виїхали до Петрограда. Це були: Варавва (Кобець) – поет, Василь Антоненко, Михайло Зимницький, Іван Маринювич – кооператор, Іван Білий, Макар Роговий – учитель, Йосип Кабан – учитель, Пилип Мезин – хлібороб, Кобзар – робітник, Митрофан Тихий – фельдшер, Василь Омельченко – вчитель і Лелюха – учитель із Сибіру. За доносом Лелюхи в Петрограді всіх заарештувала російська поліція як німецьких агентів і посадила в «Хрести» на Васильєвському острові. Провадилися допити. Тільки за допомогою представника Центральної Ради в Петрограді Петра Стебницького через місяць усіх звільнили⁵¹.

У серпні 1917 р. К. Даниленко прибув до України, а в листопаді цього ж року на обласному з'їзді селян Харківщини за списком «Земля і Воля» був обраний до Українських установчих зборів у Києві, які не відбулися через війну з більшовиками⁵².

Варто згадати такий факт із життя К. Даниленка. По приїзді до Харкова він, як прихильник Центральної Ради та Української Народної Республіки, брав активну участь у національному пробудженні українців Слобожанщини. Був учасником творчого тріо, до якого входили також кобзар Іван Кучугура-Кучеренко і декламатор Павло Цимбал. Кость Даниленко виступив із рефератом «Про самостійну Українську державу». Тріо їздило Україною, організовувало «Просвіти» та влаштовувало по містах і селах кобзарські концерти, збирало кошти на фонд Українських установчих зборів у Києві⁵³.

У січні 1919 р. К. Даниленко брав участь у роботі Трудового конгресу в Києві, який затвердив Акт Злуки між УНР і ЗУНР. Після більшовицької окупації України, із 1920 р. по 1929 р., К. Даниленко працював у системі сільськогосподарської

⁴⁹ Даниленко К. Драматичне т[овариств]во імені Івана Котляревського. С. 193.

⁵⁰ [Пархоменко К.]. Даниленко К. За минулий рік. *Розвага*. 1917. Ч. 1. С. 6.

⁵¹ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 26–28.

⁵² І. Г. Св[ітлої] п[ам'яті] проф[есора] о[тця] Константин Даниленко-Данилевський. *Свобода*. 1967. Ч. 132. 26 липня.

⁵³ Кучугура-Кучеренко Іван Іович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D1%87%D1%83%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%B0-%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

кооперації та використовував своє службове становище як благовістник архієпископа Олександра Яреценка, організовуючи десятки парохій Української Автокефальної Православної Церкви Київської митрополії (митрополита Василя Липківського) у Слобожанщині та Полтавщині⁵⁴.

У серпні 1929 р. у зв'язку з процесом Спілки визволення України Костя Даниленка заарештували і судовою трійкою колегії ДПУ УСРР засудили на 10 років ув'язнення у концтаборах. Кару відбував у Соловецькому таборі та біля Караганди в радгоспі «Гігант»⁵⁵.

Однак у 1937–1938 рр. проходив додаткові слідства в Харкові у «спецкорпусі» на Холодній Горі та в спецтюрмі НКВС, «де зустрівся з письменником і поетом Іваном Багряним, який також проходив –“пекельний курс тортур новітньої інквізиції”»⁵⁶.

На нашу думку, К. Даниленко був доставлений у 1937 р. до Харківської в'язниці на Холодній Горі на додаткові слідства у зв'язку з арештом 4 серпня 1937 р. Івана Кучугури-Кучеренка за доносом працівників Харківського обласного управління культури як особливо небезпечного агітатора-кобзаря. Тому й з'явилися на еміграції у 1946 р. спогади К. Данилевського про тортури над кобзарем: «Є тут серед нас на еміграції свідки, що терпіли разом у Харківських катівнях НКВС та бачили, як на початку вересня 1937 р. – на допиті – українські яничари НКВС-ники розпинали Кучугуру-Кучеренка на підлозі. Прив'язали за руки й ноги і розтягли на боки до стіни вірьовками, чіпляючи за гаки. Нило змучене худорляве тіло, тріщали кістки. Кобзар божевільно кричав, падав у нестяму»⁵⁷.

Очевидно, зміна влади у цей період в радянському НКВС – падіння одіозного М. Єжова та прихід не менш неприйнятної Л. Берії, який дещо зменшив оберти репресивного механізму, дали можливість К. Даниленку потрапити до «недостріляних».

У важкі часи нацистської окупації К. Даниленко бачив страшну руїну національного буття українського народу: як горіли українські села, як вішали й розстрілювали українських патріотів, як більшовики спустошили Христову церкву, як у німецьку неволю гнали українських невільників. Будучи ідейним патріотом, він вирішив служити своєму народові на ниві Христовій⁵⁸.

Тож 28 липня 1943 р. у катедральному соборі Святого Юрія Переможця в Миргороді від єпископа Миргородського і Лубенського Сильвестра він прийняв сан священника⁵⁹.

Пізніше архієпископ Григорій Орійчук нагородив його всіма ієрейськими почеснями із святою митрою зокрема. Життя о. Костянтина в Україні, Німеччині та за океаном було насичене плідною працею в різних ділянках національного відродження. Так, у 1944 р. він виїхав до Німеччини, брав участь в Ашаффенбурзькому

⁵⁴ Свобода. 1967. Ч. 132. 26 липня.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Можейко І. Кобзар з Харківщини vs влада: як Іван Кучугура-Кучеренко Україну захищав. URL: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/kobzar-z-xarkivshchiny-vs-vlada-yak-van-kuchugura-kucherenko-ukrayinu-zaxishchav.html>

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 13.

з'їзді 1947 р., приєднався до Союзу земель соборної України (Селянська партія)⁶⁰. У США о. Костянтин був священником у сані митрофорного протоієрея УАПЦ, мав власну парафію⁶¹. До того о. К. Даниленко-Данилевський перейшов дуже багато парафій у Європі й Америці, а в останні роки був пастирем Свято-Миколаївської парафії в м. Оллентавні, Нью-Джерсі⁶². У США він також у 1950 р. листувався з архієпископом УАПЦ в Америці й Канаді Іваном Теодоровичем⁶³.

Окрім благовісництва в церкві, о. Кость працював як педагог у школі, лектор середньої школи в Трентоні, Нью-Джерсі⁶⁴. Він подав обширні свідчення до англomовної «“Білої книги про чорні діла Кремля”: шістдесят років згодом». Це були свідчення і спогади очевидців – вихідців із центрально-східної України про Голодомор 1932–1933 рр., які пережили найтемніший час сталінського правління та представили увазі північноамериканських читачів велику кількість інформації про насильство і терор радянського режиму проти України та її народу⁶⁵.

Кость Даниленко активно дописував до газет: «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина), «Неділя» (Швайнфурт, Ашаффенбург; Аусбург, Німеччина), «Народне слово» (Пітсбург, США), «Народна воля» (Скрентон, США), «Наша Батьківщина» (Нью-Йорк, США), «Свобода» (Нью-Джерсі, США).

Був редактором газети «Нове слово» – органу організованого селянства в екзилі⁶⁶. Ще за життя написав і видав декілька праць, зокрема «Про кобзу, бандуру, ліру та їх співців в Україні» (Богодухів, 1921), «Народний співець – кобзар Іван Івович Кучугура-Кучеренко» (Богодухів, 1921), збірник оповідань «Хвиля за хвилею» (Богодухів, 1921). Перебуваючи на еміграції, К. Даниленко опублікував мемуари з підрадянського життя: «За залізною брамою» (Циклостил, Регенсбург, 1947), «Петлюра в серцях і піснях свого народу» (Пітсбург, 1952)⁶⁷. У 1966 р. видав збірку лірично-епічних поезій «Недоспівана пісня», яку присвятив своїм донькам Любі, Ярославі та Наталії, що в той час перебували на теренах України і Росії⁶⁸.

У жовтні 1964 р. о. Костянтин переніс велику трагедію, втративши свою дружину Марину, що була найсвітлішою розрадою у його житті.

Варто зазначити такий факт – передчуття своєї кончини о. Костянтином. У суботу вранці, 29 квітня 1967 р., він повідомив своїй помічниці, що зі Служби Божої вже не повернеться до цього помешкання.

⁶⁰ Головацький І. Д. Даниленко Костянтин. Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2007. Т. 7. С. 197.

⁶¹ Там само.

⁶² І. Г. Св[ітлої] п[ам'яті] проф[есора] о[тця] Константин Даниленко-Данилевський. *Свобода*. 1967. Ч. 132. 26 липня.

⁶³ Іван Теодорович. Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії У.А.П.Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви) / ред. кол.: П. Сохань (голова) та ін. Київ, 2009. С. 9.

⁶⁴ І. Г. Св[ітлої] п[ам'яті] проф[есора] о[тця] Константин Даниленко-Данилевський (Посмертна згадка). *Свобода*. 1967. Ч. 132. 26 липня.

⁶⁵ Там само; Клід Б. «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1175-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremliia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chasty-na-i>

⁶⁶ *Свобода*. 1967. Ч. 132. 26 липня.

⁶⁷ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки... С. 13.

⁶⁸ І. Г. Св[ітлої] п[ам'яті] проф[есора] о[тця] Константин Даниленко-Данилевський. *Свобода*. 1967. Ч. 132. 26 липня.

І трапилося так, що о. Кость, готуючись до Великодньо-суботньої відправи, що мала початися о 10-й годині зранку, несподівано впав на підлогу вітваря непритомним, звідки забрали його до найближчого шпиталю. Однак звідти негайно повідомили парахіяльну громаду про смерть о. Костя.

Отця Костянтина Даниленка-Данилевського поховали 4 травня 1967 р. на Українському цвинтарі в Бавнд-Бруку, Нью-Джерсі. У посмертній згадці часопису «Свобода» повідомлялося: «Панахиду відправив о. В. Коваленко в сослуженні дванадцятьох священників. Прощальні слова на могилі пролунали зі слів о. В. Коваленка, поручника, лицаря Ордену Залізного Хреста Матвія Суржко, директора Школи українознавства з Трентона І. Гуці та від наймолодших діток школи Олександра Гуці. Дві родини з села покійного: І. Ф. Федорика та П. К. Мисики, віддали останній поклін своєму дорогому односельчанинові, а найближчий друг політичного життя о. Костя, інженер Павло Дубрівний, склав свої сумні трагічні почуття втрати для української еміграції в особі о. Константина»⁶⁹.

Костянтин Даниленко як великий патріот українського народу на всіх відтинках життя, починаючи від агрономічної праці у рідному краї, через полон, тюремні страждання і закінчуючи священнослужінням, був жертвно відданий людям і своїй Батьківщині.

⁶⁹ Свобода. 1967. Ч. 132. 26 липня.

ПАВЛО ДУБРІВНИЙ – ВІЙСЬКОВИК, ІНЖЕНЕР, ВІДДАНИЙ ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ ІДЕЇ

Дубрівний Павло Омелянович (14.01.1894–10.07.1975) – український громадсько-культурний кооперативний діяч, військовик. Народився в с. Синявка Сосницького повіту (тепер – Корюківського р-ну) Чернігівської обл. у козацькій родині (батько – Омелян, мати – Настя з дому Збиранко), про що свідчить список козацьких родів села¹.

У 1914 р. закінчив Новомлинську вчительську семінарію і до 1915 р. працював учителем у залізничній школі на станції Чарджоу в Середній Азії (Туркменістан). Звідти П. Дубрівний був призваний до російської армії². Наприкінці березня 1915 р., під час наступу російської армії в Карпатах, Дубрівний біля містечка Дукля потрапив до австрійського полону з рядів Замоцького полку³. У м. Кошиці (Словаччина) почали відбирати за національною належністю. На півторатисячну масу лише один П. Дубрівний визнав себе українцем, а решта – малоросами. З їхніх рядів почув репліки: «Посмотрі – мазепінець, изменнік, шпiон, сволоч» та інші епітети⁴.

У канцелярії комендатури Павло Дубрівний у розмові з представником австрійської військової розвідки Юліаном Чайковським довідався про діяльність союзу визволення України й отримав адресу Осипа Охримовича, що був співробітником союзу. Звідти Дубрівний потрапив до табору Мархтрєнк у Горішній Австрії. У відповідь на свого листа до СВУ він отримав із Відня пакунок з українськими книжками і часописами. Навколо нього збиралися свідоміші українці, переважно народні учителі, й утворили гурток, щоби спільними силами поширювати

¹ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. Нью-Йорк, 1979. С. 99; Синявка (Менський район). Список козацьких родів. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%8F%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%8F%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD))

² Коваль Р., Моренєць В. Дубрівний Павло Омелянович. Подєбрядський полк Армії УНР. Київ, 2015. Кн. 1. С. 211.

³ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. С. 99; Дубрівний П. Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія). За державність. Матеріали до історії війська українського. Торонто, 1964. Зб. 10. С. 38.

⁴ Дубрівний П. Сірожупанники... С. 39.

національну свідомість серед полонених з українських земель. Незважаючи на дошкульні дії «патріотів матушки» Росії, гуртківці наполегливо провадили свою роботу⁵.

Про існування в таборі українського гуртка Павло Дубрівний поінформував представника СВУ Романа Домбчевського, який виступав на багатолюдному вічі у таборі. Вже наступного дня, за дорученням комендатури табору Мархтрєнк, члени гуртка склали списки українців, охочих виїхати до українського табору Фрайштадт біля Лінцу. Записалося понад 500 полонених, серед яких національно-свідомих українців було небагато. «Записувалися, – згодом писав П. Дубрівний, – переважно, з мотивів поліпшення своєї невольницької долі, бо сподівалися поліпшення насамперед харчування»⁶. Через кілька тижнів заходами СВУ записані полонені а з Мархтрєнка переїхали до Фрайштадта. Прибувши до Фрайштадтського табору, Дубрівний одразу активно долучився до культурно-освітньої праці «Просвітніх відділів СВУ», які були найважливішими організаціями в чотирьох таборах полонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині. Просвітні відділи улажували громадсько-організаційне життя, проводили велику національно-освідувальну працю в таборах, займалися також побутовими справами полонених і виконували посередницьку місію між ними і таборовою адміністрацією⁷.

Варто наголосити, що на початку національно-освідувальної праці СВУ в таборах серед полонених українців переважали ворожі українській ідеї елементи – москалі, жиди і поляки. Вони вважали акцію СВУ австро-німецькою інтригою супроти Росії, адже наріжним каменем союзу була самостійна Україна, що означало поділ Російської імперії. «Тому чорносотенний елемент, що складався переважно з так званих “сверхсрочних” підпрапорщиків, у супроводі однорічників – елементу інтелігентного, – зазначив у спогадах П. Дубрівний, – повели енергійно широку акцію, вживаючи всіх можливих засобів демонстрації під час відчитів [публічних виступів/лекцій – *І. П.*], застрашування – хто буде ходити на відчити, читатиме українські книжки й часописи і, взагалі, хто матиме стичність із австрійськими шпигунами [так вони називали перших працівників СВУ в таборі – *І. П.*] – відповідатимуть перед урядом Росії по повероті з полону додому. Були навіть погрози побиття “шпигунів” та їх наслідувачів»⁸.

Тому знадобилася копітка просвітня праця, щоб, незважаючи на всі підступи чорносотенців, переважно москалів, українська ідея поволі перемагала, і приспане віками національне «я» пробуджувалося й все сильніше утверджувалося серед полонених українців.

Власне, СВУ, завдяки високоосвіченій, патріотичній, із великим педагогічним стажем і відданій ідеї державної самостійності України інтелігенції з Галичини та Буковини, прагнув досягти мети – пробудити серед полонених національну свідомість, поглибити їхній культурний рівень, поширити ідеї державної незалежності, виховати у них громадсько-політичну активність.

⁵ Там само. С. 40–41.

⁶ Там само. С. 41.

⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 277–278.

⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота... С. 101.

Павло Дубрівний у спогадах писав, що Михайло Гаврилко, Микола Голубець і Василь Сімович були піонерами національно-освідомлювальної і культурно-освітньої роботи серед українських бранців у таборі Фрайштадт.

Першим до табору, за дорученням СВУ, прибув М. Гаврилко, політичний емігрант, відомий різьбяр, якому вдалося, незважаючи на всілякі перешкоди антиукраїнських сил, заснувати в одному з бараків бібліотеку, проводити загальні читання історії України, на яких часом кількість слухачів сягала 1 000 осіб.

Павло Дубрівний найбільшою заслугою в роботі Михайла Гаврилка вважав об'єднання національно свідомих полонених (21 особу) у громаду, що згодом стала зав'язкою просвітньої організації у таборі⁹.

Микола Голубець, мистецтвознавець, письменник, журналіст і громадський діяч, займався освідомленням полонених, за словами Павла Дубрівного, через читання і пояснення творів українських класиків, історії України Миколи Аркаса. Крім того, митець намалював у таборівій читальні 40 картин з української історії (портрети князів, гетьманів), театральні декорації, провів одномісячний курс малювання для 40 слухачів, намалював образ Божої Матері для таборової церкви Святого Покрову, активно допомагав у підготовці до видання першого числа часопису «Розвага», долучившись у такий спосіб до національно-культурного освідомлення полонених українців Файштадта¹⁰.

У середині 1914 р. Президія СВУ скерувала В. Сімовича до Фрайштадта, як стверджував П. Дубрівний, «із завданням почати систематичну культурно-просвітню роботу серед полонених українців»¹¹. До того часу ця праця була невнормованою і дещо хаотичною, загальні читання та лекції відбувалися по окремих бараках, де мешкали полонені. Заслугою В. Сімовича, вважав Дубрівний, було те, що йому вдалося домогтися в комендатури табору окремого бараку для читальні, що могла вмістити до 1 500 осіб. У читальні були виділені окремі приміщення для бібліотеки, палітурні, а також помешкання для бібліотекаря і сторожа¹².

Прибуття у грудні 1914 р. до табору композитора о. Євгена Турули привело до організації хору, у репертуарі якого були церковні та світські співотвори, і до якого охоче горнулися бранці. «Михайло Гаврилко, Микола Голубець, д-р Василь Сімович і о. Євген Турула були тими піонерами, – акцентував П. Дубрівний, – що пробивали “китайський мур” у національному освідомленні своїх “незрячих” братів із-над Дніпра»¹³.

Павло Дубрівний, як людина з певним учительським досвідом, чудово розумів: щоб належно проводити серед полонених національну й культурно-освітню працю, потрібно мати відповідні кадри працівників. Тому він високо цінував проведений В. Сімовичем у січні–лютому 1915 р. курс української мови для інтелігентних полонених, переважно учителів, яким не була байдужою українська справа. А

⁹ Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. С. 7–8.

¹⁰ Голубець М. Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників. Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. С. 9–11.

¹¹ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота... С. 101.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 102.

вже у середині лютого 1915 р. було організовано перший курс для неписьменних, на якому викладали вчителі-полонені під безпосереднім наглядом В. Сімовича¹⁴.

Із прибуттям до табору Осипа Охримовича, Миколи Чайковського та православного священника з Буковини о. Омеляна Гнідого у квітні 1915 р. утворено Просвітній відділ СВУ на чолі з Василем Сімовичем. Він організував різноманітні курси: неписьменних, українознавства, німецької мови, математики, курс для підвищення кваліфікації учителів, сільського господарства, кооперації. Почав виходити журнал «Розвага», що став трибуною полонених і масово поширювався по всіх закутках Австро-Угорщини, де лишень опинилися полонені українці на робітничих командах.

«Завдяки вмілому підходу до мало усвідомленої маси й розумінню психології мас, – зазначав П. Дубрівний, – працівникам просвітнього відділу СВУ незабаром удалось полонити “недовірливі” душі і зробити з “православного”, “малороса”, “хохла”, “крестьянина” і “русского человека” високоідейних і відданих патріотів – борців за вільну, незалежну Українську Державу»¹⁵.

Побіч Просвітнього відділу СВУ вже національно свідомі полонені 20 серпня 1915 р. створили свою організацію – «Просвітня секція “Суспільно-просвітній гурток”». Праця гуртка була внормована відповідним статутом та регламентом і проводилася через відповідні секції: просвітню, видавничу, драматичну, музично-співочу, кооперативну, мистецьку, етнографічну, фотографічну, руханкову. Основним завданням Просвітньої секції було організувати курси з різних галузей науки, влаштовувати доповіді, реферати, літературні вечорниці, провадити бібліотеку¹⁶. Про свою діяльність ці секції звітували управі суспільно-просвітнього гуртка. Його національно-освідувальна праця серед полонених ішла повним темпом протягом 1915 р.

У 1916 р. у таборі проведено повну реорганізацію. Полонені під керівництвом Просвітнього відділу СВУ пройшли добру практичну школу громадської роботи. Суспільно-просвітній гурток трансформовано у статутну організацію – Головну Українську Раду, а окремі секції Суспільно-просвітнього гуртка перетворено на автономні статутні товариства за зразком передвоєнних галицьких організацій.

Серед них засноване 8 серпня 1916 р. Товариство «Просвіта» імені Михайла Драгоманова, яке перебрало всю просвітню роботу від секції, яку повністю провадили полонені. До найактивніших членів цієї доби, серед інших, належав й П. Дубрівний, який на ліквідаційних зборах 22 лютого 1918 р. за невтомну працю в цьому товаристві був іменований його почесним членом¹⁷.

Варто наголосити, що така відзнака П. Дубрівного за працю у товаристві не була випадковою. Ще в листопаді 1915 р. він разом із Миколою Лозовиком і Грицем Щербацьким під керівництвом Василя Сімовича проводив курс української мови. 140 учасників курсу були поділені на 3 групи, вони робили письмові вправи, вчилися правильно читати, радо відвідували виклади, яких відбулося 84 у 3-х групах. На жаль, курс було припинено наприкінці лютого 1916 р. у зв’язку з виїздом з табору майже всіх учасників курсу на роботи¹⁸.

¹⁴ Там само. С. 103.

¹⁵ Дубрівний П. Сірожупанники... С. 43.

¹⁶ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота... С. 105.

¹⁷ Розвага. (Фрайштадт). 1918. 17 лютого.

¹⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота... С. 125.

Викладав П. Дубрівний і на вищих курсах рахунків (арифметики), на які приймали учнів, що закінчили народну школу й були ознайомлені з 4-ма діями (додавання, віднімання, множення і ділення) в обсягу цілих чисел. Таких курсів у Дубрівного було чотири: 25 травня – 8 липня 1916 р.; 12 липня – 31 грудня 1916 р.; 5 лютого – 15 вересня 1917 р.; 7 листопада – 15 лютого 1918 р., всього – 306 викладів, які відвідало 246 слухачів¹⁹.

Окрім того, П. Дубрівний викладав разом із М. Славинським, М. Лозовиком, Г. Щербацьким і В. Шевчуком під керівництвом професора С. Смаль-Стоцького популярний курс історії України, який наприкінці березня 1917 р. організувала «Просвіта» для всіх полонених, що перебували в таборі. Понад 500 осіб бажали відвідувати цей курс, щоби краще пізнати минуле свого народу. «Фреквенція [участь – *I. П.*] на викладах була велика», – зазначав П. Дубрівний²⁰.

У зв'язку із революційними подіями в Україні, утворенням Центральної Ради таборяни почали вчитися української мови. Тому 25 березня 1917 р. «Просвіта» знову відкрила курс української мови, на нього записалося понад 250 осіб, яких поділили на 5 груп. Курс провадив професор С. Смаль-Стоцький, а П. Дубрівний разом із М. Славинським, Г. Щербацьким, М. Роговим і Д. Борисенком йому допомагали. Навчання відбувалося регулярно тричі в тиждень, курс закінчено в кінці грудня 1917 р., відбулося 310 викладів у всіх групах²¹.

Діяли й інші нові товариства: видавниче ім. Івана Франка, драматичне ім. Івана Котляревського, співоче ім. Михайла Вербицького, етнографічне ім. Володимира Гнатюка, фотографічне «Світло», кооперативна чайна «Власна поміч».

Поряд із культурно-освідолювальними у Фрайштадті 14 липня 1917 р. заснували руханкове (спортивне) товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка. Воно мало на меті виховувати січовиків свідомими громадянами України, розвивати у них почуття обов'язку служити українському народові, зміцнювати єдність національних інтересів, дисципліну, виявляти рішучість у виконанні власних рішень і своїх громадських обов'язків.

Для досягнення цієї мети січовики зобов'язані були отримати загальну освіту через влаштування курсів, викладів та рефератів, концертів, забав, походів у дні національних свят, прогулянок тощо. Для свого фізичного розвитку вони повинні були займатися гімнастичними вправами та спортивними іграми²².

Членом товариства міг стати кожний українець, який визнавав самостійність українського народу та не був заплямований ніяким аморальним вчинком. Січовик мав право навчатися на курсах, викладах, брати участь у прогулянках та імпрезах товариства, користуватися бібліотекою та отримувати матеріальну допомогу з фонду товариства.

В обов'язки січовика входило виконання приписів статуту, ухвал Загальних зборів і старшини, наказів керівника гімнастичних вправ. Проте найголовнішою повинністю було завжди і скрізь виступати як свідомий українець, обстоювати та боронити права свого народу, повсюдно користуватися рідною мовою, поводитися

¹⁹ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота... С. 125.

²⁰ Там само. С. 123.

²¹ Там само. С. 125.

²² Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. С. 73.

як культурна й освічена людина, всіма силами ширити національну свідомість поміж своїми земляками. Одним із важливих завдань для січовиків вважалося розповсюдження між чужинцями інформації про Україну²³.

«Січ» налічувала 304 особи, увібравши весь активний і національно-свідомий елемент табору. Під керівництвом старшин товариства та його голови Миколи Лозовика (учителя гімназії з Києва) надзвичайно інтенсивно проводилася національно-освідомлювальна робота серед січовиків. Павло Дубрівний зазначав, що для них обов'язковими були виклади з української історії, літератури, особливо з військової історії, польової військової служби і тактики, фортифікації. Крім того, для січовиків спеціально організували курс науки про політику і державу, що його проводив Р. Домбчевський, де після кожного викладу відбувалися бурхливі дискусії²⁴.

Січовики з великим піднесенням вітали утворення Центральної Ради й Генерального Секретаріату, а з навалюю більшовицьких орд в Україну готувалися, щоб зі зброєю в руках стати в обороні молодої Української держави. Вони пильно стежили за подіями в рідному краю, старалися тримати зв'язок з урядом УНР, про що свідчила їхня заява щодо вірності Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові УНР від 24 грудня 1917 р. Посилали з далекої чужини «свій найщиріший привіт, як найвищій державній владі Вільної України, а так через неї й цілому українському народові... Серця всіх полонених українців переповнені надзвичайною радістю і горять бажанням якнайскорше повернутися на свою дорогу Батьківщину, щоб стати до помочі в закріпленні всіх революційних здобутків українського народу, стати в міцні лави оборонців народно-республіканського ладу на Вільній Україні». Серед підписантів цієї декларації був і член Головної Української Ради табору Фрайштадт П. Дубрівний²⁵.

Одночасно січовики вислали привіт Військовому міністерству УНР, у якому висловлювали бажання «негайно стати до помочі своєму народові в його тяжкій боротьбі за свої права й вольності, за свою самостійну державу». Полонені українці Фрайштадтського табору сподівалися, що з боку військового міністерства буде «вжито всіх засобів, щоб дати їм можливість повернутися з теперішньої неволі на Вільну Україну в найближчий час». Це звернення підписала Головна Українська Рада, зокрема й П. Дубрівний, і всі таборіві товариства Фрайштадту²⁶.

Після підписання Берестейського мирного договору товариство «Січ» активно відгукнулося на заклик Центральної Ради боронити рідні землі від московсько-більшовицької навали. 15 лютого 1918 р. на надзвичайній Січовій Раді обрано Бойову управу, яка випустила відозву «До всіх полонених українців!». У ній йшлося про створення в таборі Першого українського полку ім. гетьмана Дорошенка, який віддається у розпорядження українського уряду для знищення «до ноги всіх, хто намагається повернути нас знову в ярмо неволі, хто сіє незгоду й розбрат поміж нашим народом, щоб тим легше зломити нашу волю й нашу молоду державу»²⁷.

²³ Там само.

²⁴ Там само. С. 75.

²⁵ Дубрівний П. Сірожупанники... С. 47–49.

²⁶ Там само. С. 49–50.

²⁷ Там само. С. 53.

Усіх вояків-козаків запрошували вступати в полк, щоб «нашу рідну Народну Республіку поставити навіки незрушимо!»²⁸.

Зрозуміло, що відозва, яка тисячами примірників поширювалася серед полонених українців, відіграла велику роль у формуванні військової частини у Фрайштадті. На заклик Бойової управи полонені добровільно масово почали записуватись у ряди української армії, передусім члени товариства «Січ». Товариство стало основою української військової організації – «Першого куреня оборони рідного краю»²⁹.

У середині лютого 1918 р. у зв'язку з домовленістю між українським й австро-угорським урядами почався обмін полоненими. Це було несподіванкою для таборової організації – Головної Української Ради, тому на порядку денному стала справа термінової ліквідації всієї культурно-освітньої праці, яку вели окремі товариства. Протягом 21–22 лютого 1918 р. відбулися ліквідаційні збори всіх товариств Фрайштадтського табору, зокрема й «Січі». Був утворений Ліквідаційний комітет, який почав перебирати всі справи й майно товариств під своє керівництво³⁰.

Із прибуттям з Йозефштадтського табору офіцерів-українців на чолі з сотником Петром Ганжею для командування 25 лютого 1918 р. перший курінь «Оборони рідного краю» в кількості 900 козаків і 5 старшин був готовий до від'їзду із Фрайштадта. Павло Дубрівний у спогадах досить детально описував момент прощання козаків із табором: «З самого ранку, ще до схід сонця, табір прокинувся, заворушився, скрізь почалась метушня, гомін, шум – це козаки збиралися в дорогу... Ось ці нащадки славних запорожців, уже зовсім убрані, йдуть твердим, крицевим кроком у зразковому порядку сотнями й вишиковуються на майдані, де з ними прощатимуться українські таборові організації та комендант табору... Прощання почалося потужними звуками оркестри, що виконувала український національний гімн; потім священник о. Гнідий відправив Службу Божу»³¹.

Опісля прочитано вголос листа старости Фрайштадтської округи, у якому висловлювалися слова подяки полоненим за їхню мужню витривалість та бездоганну поведінку, наголошувалося на повазі до них із боку місцевого населення. До козаків звернувся комендант табору, полковник Л'юнгард, який подякував їм за чесну поведінку в полоні та побажав щасливої дороги, й висловив надію на допомогу Україні в таку тяжку для неї годину з боку Центральних держав.

Професор С. Смаль-Стоцький, д-р Р. Домбчевський, д-р О. Охримович, о. О. Гнідий наголосили на тих великих завданнях, які мають сповнити козаки, повернувшись до рідного краю, побажали їм міцно тримати у руках жовто-блакитний прапор – цей символ волі й самостійності українського народу³².

Через Відень і Львів, де вояків-козаків тепло зустрічали і вітали представники різних українських організацій, 1-й курінь «Оборони рідного краю» 6 березня 1918 р. прибув до місця свого призначення – м. Володимира-Волинського. Разом із 1-им куренем сюди ж приїхав і Павло Дубрівний.

Варто зазначити, що у Володимирі з приїздом ще кількох тисяч добровольців була сформована 1-ша стрілецько-козацька дивізія, згодом перейменована за

²⁸ Дубрівний П. Сірожупанники... С. 54.

²⁹ Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт. С. 76.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. С. 55–56.

³² Там само. С. 57.

кольором уніформи на сірожупанну, яка в червні 1918 р. налічувала близько 6 000 дуже доброго, дисциплінованого, національно свідомого козацтва³³. Мав велику рачію П. Дубрівний, що потрібно було лише «з'єднати всі наші сили й утворити непроривний український фронт»³⁴.

Після приїзду вже сформованої дивізії сірожупанників в Україну П. Дубрівний звільнився з війська і у вересні 1918 р. вступив слухачем до Київських інструкторсько-кооперативних курсів при Центральному українському кооперативному комітеті³⁵. Під час повстання проти гетьмана П. Дубрівний повернувся до лав козацтва Сірої дивізії Армії УНР, займаючи різні старшинські посади: ад'ютанта, інструктора, скарбника дивізії, державного інспектора полку. Мав військове звання – хорунжий Армії УНР³⁶.

Він був керівником культурно-освітнього відділу дивізії сірожупанників, що відіграв велику роль у налагодженні добрих стосунків із місцевим населенням. Це дуже відчувалося на Волині, де сірі мали добру репутацію в тутешніх селян, які встигли відчутти необмежену жорстокість поляків, а в сірожупанниках бачили свій порятунок³⁷.

Окрім того, П. Дубрівний був співредактором газети «Вістки сірих», яку видавала при 1-й Сірій козацько-стрілецькій дивізії філія Інформаційного бюро Армії УНР, до керівного складу якого входили, крім нього, ще й М. Бутович і М. Букшований³⁸.

Варто зазначити, що газета «Вістки сірих» мала два гасла: «Хай живе Народня Українська Республіка!» та «Хай живе і міцніє Українська Народня Армія!», а також заклик «Сам прочитай і другому давай!».

Часопис «Вістки сірих» завдяки напруженій вдумливій праці редакції був у той час на передових позиціях, відстоюючи українську державність. У ньому наголошувалося, що тоді, коли народжується велика демократична нація, тисячі найкращих синів свого народу віддають життя за святую ідею відродження України, за її вільне самостійне життя, у такий час не може бути місця дріб'язковій партійності, особистій амбіції. «Усі сили українські, – йшлося у статті “Геть з партійною різаниною!” – мусять бути з'єднані проти ворогів зовнішніх – москалів і поляків»³⁹.

Автор, який писав під псевдонімом Росенко, і, очевидно, добре знав зсередини партійні закуліси, просив не загострювати партійної боротьби під час війни, яка веде край до загибелі. Він звертався до всіх партійних діячів: «...тож поки ворог – чужинець у нашій хаті, геть партійну різанину! Пожалійте, панове, свій народ! Не

³³ Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Торонто, 1966. Зб. 11. С. 26.

³⁴ Дубрівний П. Сірожупанники... С. 78.

³⁵ Коваль Р., Моренєць В. Подебрадський полк Армії УНР. Київ, 2015. Кн. 1. С. 211.

³⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). Кн. 2. С. 95. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=F&S21STR=ukr0002729

³⁷ Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи. URL: <http://maxima-library.org/mob/b/89037?format=read>

³⁸ Там само.

³⁹ Росенко. Геть з партійною різаниною! *Вістки Сірих*. 1919. 13 квітня.

робіть над ним нерозважливих експериментів! А найбільше уважно ставтеся до свого Українського Республіканського Війська, бо в нім оборона й захист України!»⁴⁰.

Часопис закликав українців-партійців до єднання, порозуміння, спонукав стати реальними будівничими українського життя, бо «страшно буде, коли народний гнів вибухне проти своїх ще провідників». Цим можуть скористатися чужинці зі сходу і залучити український народ на свій бік. «Тоді “воскресне” – тільки не Україна “пишна, вільна, щастям горда”, за яку б’ються українці-республіканці, – наголошувала газета “Вістки сірих”, – а Малоросія – край, “где всьо обілем дишет”, знову налетється це “обіле” в чужі краї, в чужі кишені. От тоді люд наш зовсім зневіриться»⁴¹.

У той час Директорія через ситуацію на фронтах змінювала своє місце перебування, часто переформатовували уряди – все вело до нестабільної ситуації у країні, недовіри до влади. Тому працівники часопису, що об’єктивно й розсудливо оцінювали тодішній зовнішній і внутрішній стан у державі, через газету благали «всю свідому силу українську порозумітися і перейти на шлях дійсно державної роботи»⁴².

Надзвичайно актуальним тоді став опублікований фейлетон П. Дубрівного «Чи проходить Опанас без московських штанів, а Параска без запаски?». Автор прагнув переконливо роз’яснити селянству зі здоровим глуздом визиск московитами українського трудового люду, їхнє хижацьке прагнення нажитися на його праці, довести, що все це призводило тільки до використання москалями України як сировинної бази для виробництва своєї продукції. «Так досить нарешті ждати нам цих ласок із півночі від Московії, – акцентував П. Дубрівний, – а треба дбати самим, щоби у нас на Україні були свої власні фабрики і заводи, де будуть продукуватись свої вироби, а саме головне – тисячі українського виробництва знайдуть собі на них працю й притулок, а не будуть тинятися по холодних просторах Сибіру або далекої Америки»⁴³.

Варто зазначити, що Інформаційне бюро дивізії сірих серйозно поставилося до видання часопису «Вістки сірих», який «живим словом» вів боротьбу з провокаторами, злочинним елементом, дезертирами, «не боячись сказати слово правди деяким “щирим українцям” і панам “отаманам”, що ловили рибку в каламутній воді»⁴⁴. Часопис справді був цікавим, тому й не дивно, що здобував все більше й більше прихильників і ставав популярним, навіть серед «національних ворогів».

Загалом, культурно-освітня справа в Сірії дивізії займала «почесне місце». Сірожупанники пам’ятали, що «там, де не можна здобути зброєю, можна досягнути добрих наслідків національно-освітньою працею»⁴⁵.

Павло Дубрівний був учасником Першого зимового походу (6 грудня – 6 травня 1920 р.), за що став Лицарем ордену Залізного Хреста. Після повернення з походу воював у складі 2-ї Волинської дивізії. У листопаді 1920 р. інтернований до табору в м. Каліш.

⁴⁰ Росенко. Геть з партійною різаниною!..

⁴¹ Вістки Сірих. 1919. 4 травня.

⁴² Там само.

⁴³ Дубрівний П. «Чи проходить Опанас без московських штанів, а Параска без запаски?». *Вістки Сірих*. 1919. 13 квітня.

⁴⁴ Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників). *За державність*. Каліш, 1929. Зб. 1. С. 117.

⁴⁵ Там само.

Життя у таборі було вельми тяжке. Старшини і вояки дуже голодували, тому й називали їх «таборами смерті», у яких померло багато українських вояків. Однак і в такий важкий період полонені старшини у Каліші використовували час для навчання й розваги, організували в таборі загально-освітні курси, навіть таборову гімназію. Так тривало майже 2 роки, поки до бранців табору не дійшла звістка про зорганізування у Празі Українського комітету, який опікувався і допомагав втікачам та студентам. Тоді з табору почали переважно старшини легально або нелегально, як тоді говорилося, «на зелену візу», виїздити до Чехословаччини⁴⁶.

Разом із Василем Проходою нелегально перейшов кордон до ЧСР і Павло Дубрівний. Тут він, щоб мати завершену середню освіту, вступив на матуральні курси при Українській господарській академії (УГА) в Подебрадах. Студенти діставали стипендію від чехословацького уряду. Після матуральних курсів у 1923 р. П. Дубрівний вступив на агрономічний відділ УГА, яку закінчив 1928 р., отримавши диплом інженера-агронома. Крім того, він закінчив також Вищу педагогічну школу в Празі⁴⁷.

Варто зазначити, що під час навчання в УГА П. Дубрівний був активним прихильником Подебрадської парафії Української Автокефальної Православної Церкви, утвореної у липні 1925 р. на основі православного Братства імені святих Кирила і Мефодія, яке існувало тут із 1924 р. Загалом, із заснуванням Подебрадської парафії її прихожанами стало 182 студенти⁴⁸. Щоправда, в окремих дослідженнях життєвого шляху П. Дубрівного він виступає співорганізатором Подебрадської парафії УАПЦ⁴⁹.

Закінчивши студії у Подебрадах, П. Дубрівний переїхав до Львова, де працював у Товаристві «Сільський господар» як редактор журналу в 1929–1932 рр. із автентичною назвою. Коли через нестачу коштів у товаристві почалася редукція (звільнення) працівників, П. Дубрівний переїхав на роботу до філії «Сільського господаря» у Яворів, потім – до Калуша, де як повітовий агроном розвинув широку роботу серед місцевих господарів. Найбільше уваги присвятив вихованню хлопців і дівчат Калущини, зокрема підвищенню їхньої господарської культури, будучи інструктором «Хліборобського вишколу молоді» (ХВМ). Незважаючи на матеріальну скруту, завдяки піонерській праці таких відданих ідейно й жертвовно селянській молоді інженерів-агрономів, як П. Дубрівний, у повіті на належному рівні була налагоджена діяльність ХВМ⁵⁰.

До роботи у ХВМ на Калущині П. Дубрівний залучав різні за фахом місцеві сили. Так, у с. Сівка Войнилівська «опікункою» сільської молоді у хліборобському вишколі стала вчителька Розалія Мацехова. Вона працювала енергійно,

⁴⁶ Каплистий М. Пам'яті інж[енера] Павла Дубрівного. Вісті комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1975. Ч. 2. С. 78.

⁴⁷ Коваль Р., Моренець В. Подебрадський полк... С. 212.

⁴⁸ Зубко О. Специфіка конфесійно-церковної комунікації української празької еміграції «Подебрадський осередок». Автокефалія (1921–1939). URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2019/ephd_2019_5_1/12.pdf

⁴⁹ Коваль Р., Моренець В. Подебрадський полк... С. 212.

⁵⁰ Білавич Г. Організатори позашкільної сільськогосподарської освіти в Західній Україні на початку ХХ ст. Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 51. С. 17.

із самопосвятою, і, за словами П. Дубрівного, любила вчити й виховувати поза школою українську молодь, бачачи, як вона сприймала науку⁵¹.

Коли 1939 р. більшовики окупували Галичину, П. Дубрівний залишився на своєму посту. У 1944 р. виїхав із родиною на Захід. Опинившись у Німеччині в таборі Байронт, долучився до освітньої праці на різних табірних курсах, а також як лектор їздив на виклади в Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі.

Переїхавши до США, крім заробітку на прожиття, П. Дубрівний працював в УВАН і НТШ у Нью-Йорку, а також у Товаристві українських інженерів у Філадельфії.

Він доклав чимало праці до видання споминів «Крайове господарське товариство “Сільський Господар” 1899–1949». Орім цього, приєднався до роботи Товариства подебрадців і утгівців (УТГІ–УГА), розповсюдження видання УТГІ, що виходили в Мюнхені в 1954–1971 рр. У 1972 р. опрацьовував як редактор «Ювілейний Бюлетень т-ва абсолювентів УГА–УТГІ». Ректорат УТГІ наділив П. Дубрівного за його працю званням професора⁵². Павло Дубрівний – автор низки статей, у яких детально розкрив історію 1-ї козацько-стрілецької дивізії Армії УНР, більш відомої як «Сірожупанники».

Помер у м. Випанні, штат Нью-Джерсі, а 13 липня 1975 р. був похований на Українському цвинтарі у Бавнд-Бруку.

⁵¹ Дубрівний П. Філія товариства «Сільський Господар» у Калушині. Крайове господарське товариство «Сільський Господар» 1899–1944. Нью-Йорк, 1970. С. 346.

⁵² Каплистий М. Пам'яті інж[енера] Павла Дубрівного, сотника Армії УНР. С. 79.

РОМАН ДОМБЧЕВСЬКИЙ – ЗАХИСНИК ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Домбчевський Роман Йосифович (25.05.1884–1952) – український громадсько-політичний діяч, правник, публіцист. Народився в с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну на Івано-Франківщині. Батько – Йосиф, 1861 р. н., греко-католицький священник, рукоположений у 1877 р., який, окрім душпастирських обов'язків, займався громадсько-культурною працею, зокрема активно підтримував освітній рух. Згодом переїхав у с. Ліски поблизу Коломиї, а відтак до Вікторова недалеко Галича та Станиславова. Мати – Варвара, уродженка с. Дубівці на Івано-Франківщині, вихованка священницької династії Сабатевичів. Мав старшу сестру Олександру (Олесю).

Дитячі та юнацькі роки Романа й Олесі пробігли в селі Вікторові, де їхній батько Йосиф служив парохом, тут і помер. Отець Йосиф Домбчевський разом зі своїми дітьми допомагали Дмитру Вітовському переховувати в с. Вікторові Мирослава Січинського (виконавця атентату на Анжея Потоцького) після його втечі 1911 р. зі станиславівської в'язниці «Діброва»¹.

Ще навчаючись у Станиславівській гімназії, Роман Домбчевський, тоді сімнадцятирічний юнак, познайомився з першим професійним композитором Галичини, диригентом Денисом Січинським, який перебував тоді у великій скруті. Він переконав батька запросити його на зиму до Вікторова, щоб заснувати церковно-світський хор і навчити сестру Олесю гри на фісгармонії та диригування. Невдовзі Д. Січинський залишив село через особисті обставини, але організований ним хор діяв до середини літа 1914 р.².

Закінчивши гімназію 1903 р., Р. Домбчевський вступив на правничий факультет Львівського університету. Під час навчання брав активну участь у студентському русі за український університет, обирався до студійної ради університету, входив до молодіжного товариства «Вільна громада». Був учасником виступів української молоді в університеті в січні 1907 р. за мовні права. У зіткненнях із польськими студентами Роман Домбчевський отримав пошкодження руки, намагаючись вирвати з оточення лідера українського студентства Адама Коцка. Відтоді між юнаками зав'язалася дружба³.

¹ Пушик С. Нариси з історії Вікторова. *Слово Просвіти*. 2018. 1–7 лютого.

² Там само.

³ Горобець О. Постаті з вирію: повісті, нариси. Київ, 2016. С. 11.

На канікулах завжди приїжджав додому з друзями, щоб ті побачили і відчували зсередини справжню Гуцульщину, життя її мешканців. Юнаки мандрували Карпатами, пізнаючи рідний край. У Романа з'явилося багато нових знайомих у різних селах і хуторах. Під час цих мандрів він записував пісні, оскільки грав на багатьох музичних інструментах, знайомився з говірками гуцулів, позаяк ще змалку виявив повагу і хист до різних мов. Роман Домбчевський був поліглотом – володів вісьмома іноземними мовами⁴.

Університет Р. Домбчевський закінчив у 1908 р. з присвоєнням йому звання доктора права й поселився у містечку Миколаїв неподалік Львова, де організував власну адвокатську канцелярію.

Проте не зовсім відійшов від учорашніх студентських справ. У липні 1910 р., коли в університеті знову відбулися криваві сутички між українцями і поляками, їхньою жертвою став його товариш А. Коцко. Залишивши всі свої справи в Миколаєві, Р. Домбчевський поспішив до Львова, де з кількома іншими правниками доклався до звільнення з-під арешту, на жаль, лише кількох студентів. У в'язниці залишився 101 студент-українець, а менторський судовий процес над ними ввійшов в історію під назвою «процес 101-го».

Тоді ж, 4 липня 1910 р., на велелюдному похороні А. Коцка на Личаківському цвинтарі до громади промовляли тодішні відомі українські громадсько-політичні діячі: Михайло Грушевський, Кость Левицький, Кирило Трильовський, Осип Назарук, Лонгин Цегельський, і вперше перед тисячами людей із промовою виступив молодий доктор права Роман Домбчевський. Це було його перше бойове публічне хрещення⁵.

Власне тут, у гурті, серед одного з виступів молоді проти колонізації українського студентства Роман Домбчевський зустрів свою майбутню дружину – Ірину (06.02.1886 р. н.) із родини греко-католицького священника Григорія Рибчака з Бучача. У 1911 р. вони побралися. Згодом у подружжя Домбчевських народилося дві дівчинки: Христина (1916 р. н.) і Стефанія (1918 р. н., померла у 1939 р. від тифу).

Із вибухом Першої світової війни адвокат Р. Домбчевський закрити свою канцелярію, залишив молоду дружину і пішов добровольцем на фронт. Однак довго там йому перебувати не довелося. Як людина високоосвічена, поліглот, він виконував обов'язки перекладача і писаря в одному зі шпиталів у містечку Клягенфурт (Каринтія, Австрія). За рекомендацією К. Глязера – знайомого військового лікаря з Кракова – Р. Домбчевський із дозволу австрійських воєнних властей опинився у таборі полонених Кніттельфельд (Штирія, Австрія) як знавець російської мови⁶.

У табір він прийшов 10 грудня 1914 р. на посаду підофіцера-перекладача, підпорядкованого до офіцера-перекладача. Домбчевський відразу зорієнтувався, що в таборі серед полонених багато українців. Його спостереження підтверджувалися списками полонених – їхніми прізвищами й іменами, губерніями та повітами, звідки вони походили, але найбільше видавала їхнє національне походження: неадекватна, кострубата російська мова, властиво українська, з домішками певних завчених російських фраз і слів.

⁴ Горобець О. Постаті з вирію... С. 10.

⁵ Там само. С. 12.

⁶ Домбчевський Р. Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СБУ в таборі Кніттельфельді серед полонених українців. Союз визволення України: 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 57.

Роман Домбчевський, як справжній галичанин зі сильним національним почуттям, ще й добре зорієнтований в українських справах у Росії, вважав своїм обов'язком зробити все можливе для національного освідомлення своїх братів-наддніпрянців. У той час уже розвинув широку інформаційно-видавничу діяльність Союз визволення України (СВУ), і Р. Домбчевський отримував його книжки та періодику.

У табірній канцелярії Р. Домбчевський зацікавився з унтерофіцером перекладачем Г. Воробчуком із Поділля, якого вважав малосвідомим українцем. Згодом познайомився з кількома селянами з Полтавщини, яких спонукав розмовляти поміж собою рідною мовою. Але найкориснішим Домбчевський вважав знайомство з українським соціал-демократом із Катеринославщини Дмитром Шабалою. З'ясувалося, що той дорогою в полон зустрів четаря Українських січових стрільців Степана Ріпецького та педагога Григорія Микитея і почав із ними листуватися. Роман Домбчевський зазначав, що «дуже гарні три листи Дмитра Шабали до Ст. Ріпецького та професора Гриця Микитея уміщено було в “Ukrainische Nachrichten” – органі СВУ»⁷.

Він разом із Д. Шабалою щораз більше знайомився з національно-свідомими українцями, зокрема з учителями Орищенком, Лазьком, Кащепом, а також із деякими свідомими робітниками і селянами. Гурт українців дедалі збільшувався. Р. Домбчевський разом із Д. Шабалою, залучивши Г. Воробчука і вчителя-українця М. Гайового, заохотили їх до читання й обговорення преси й книжок, які він та окремі полонені отримували від СВУ й галичан: «Вістник СВУ», «Діло», «Ukrainische Nachrichten», Л. Цегельського «Війна і Україна та Балканські держави», В. Дорошенка «Півтора літ української політичної думки», «Кобзар», твори І. Франка, календарі «Просвіти» тощо⁸.

Варто виокремити один факт, Д. Шабалі заходами референтури у справах полонених СВУ навесні 1915 р. вдалося визволитися з Кніттельфельдського таборового полону, і він перейшов у розпорядження союзу. Влітку того ж року за дорученням СВУ через нейтральну Румунію нелегально прибув до Катеринослава як член організації Української соціал-демократичної робітничої партії⁹. Панас Феденко, колишній учасник Катеринославської соціал-демократичної організації, згадував: «З одного табору полонених прибув у Катеринослав у часі війни молодий робітник Дмитро Шабала і приніс інформації про роботу Союзу визволення України»¹⁰.

Роман Домбчевський у середині січня 1915 р. почав робити перші заходи для здобуття дозволу на ведення національно-освідомлювальної акції серед полонених табору Кніттельфельд. Хоч знав про існування союзу визволення України, був ознайомлений з його програмою, проте вважав, що діяльність союзу і галицьких українців спрямована насамперед на розвиток відповідної міжнародної акції для забезпечення у дипломатичних колах справи самостійності України, а також для належної праці серед українців Наддніпрянщини, яка, з одного боку, викликала би свідомі виступи проти Росії, а з іншого – приготувала би ґрунт для організації громадського життя у разі зайняття Центральними державами української території, коли би справді настала можливість розбудови Української держави¹¹.

⁷ Там само. С. 59.

⁸ Там само. С. 59–60.

⁹ Там само. С. 62.

¹⁰ Феденко П. Ісаак Мазепа. Лондон, 1954. С. 18–19.

¹¹ Домбчевський Р. Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ... С. 60.

Стосовно національно-освідомлювальної праці серед полонених, що вже розпочалася, Р. Домбчевський не знав нічого. Тільки в кінці грудня 1914 р. довідався з листа Микитея про відбір полонених-українців російської армії в окремих табір у містечку Фрайштадт, біля Лінцу, про скерування туди культурно-просвітніх працівників із числа галичан, заснування у таборі Просвітнього відділу для організації відповідних викладів і керівництво всіма тими справами професора Василя Сімовича. У листі Г. Микитей повідомляв і про труднощі, які виникали в роботі просвітніх працівників, пов'язані з москалями і жидами, які заховалися серед полонених українців та залякували їх, що після повернення додому справлять українцям у Росії «лазню». Також Микитей зазначав, що подібні акції проводять і в Берліні, для цієї мети на «постійно» туди вже виїхав посол Євген Левицький¹².

До листа Г. Микитей долучив пакунок із книжками від себе й СВУ, за що він і союз отримали сердечну подяку від 16 полонених: «Ви й тут, на чужині, подбали про нас і кидаєте ясні промені світла в наші темні душі розумними книжками. Сіяне вами добре зерно впаде на добрий ґрунт. Щастя Вам Боже, на все гоже»¹³.

Прагнучи якнайбільше залучитися до просвітньої праці серед полонених українців й отримати для цього спеціальний дозвіл, Р. Домбчевський написав листа до Г. Микитея й одночасно подав відповідну заяву до комендатури табору.

Для прихильного налаштування керівництва табору щодо проведення культурно-освітньої праці серед полонених-українців російської армії Р. Домбчевський у заяві наголошував, що держави – Австрія і Німеччина – у цій війні багато приділяють уваги цьому питанню, а Союз визволення України згідно з розпорядженням військових властей уже проводить цю акцію, і тому він просив дозволити: по-перше, ширити українську літературу і пресу серед полонених-українців, замовлену в СВУ, по-друге, приїхати делегатові СВУ до табору з інформаційною метою¹⁴.

Після цих дій Р. Домбчевського з Відня до табору з дозволу відповідного відділу австрійського Генштабу стали приходити на його ім'я від СВУ пакунки з книжками, а також відповідні вказівки вищих військових властей стосовно ведення в таборі української пропаганди. Дії українців підтримала комендатура табору: дозволила сходитися вечорами в канцелярії та обіцяла пізніше надати приміщення для читальні¹⁵.

Із другої половини січня 1915 р. почали відбуватися сходи і читання українських часописів, дискусії з окремих статей. Дуже цікавили полонених статті в «Ukrainische Nachrichten» німецьких професорів і політиків, тому Р. Домбчевський старався пояснити їм відносини між українцями, Австрією та Німеччиною, які для багатьох були «камнем спотикання». В ідеї самостійності України багато полонених вбачали «інтригу» Німеччини, і лише одиниці стояли на ґрунті незалежності¹⁶.

У кінці лютого 1915 р. Р. Домбчевський отримав лист від СВУ і розпорядження австрійського воєнного міністерства про те, що він «є мужем довір'я Союзу визволення України», має подати список полонених українців комендатурі табору,

¹² Домбчевський Р. Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ... С. 61.

¹³ Там само. С. 62.

¹⁴ Там само. С. 63.

¹⁵ Там само. С. 64.

¹⁶ Там само. С. 68.

яким після проведення дезінфекції виділять окремі бараки, «буде тримати для полонених українців елементарне навчання і все це має робити в цивільному одязі»¹⁷.

Згідно з урядово-офіційними і приватними списками, з 20 тис. полонених у Кніттельфельді українців налічувалося 4 600 осіб. Для них було виділено так званий табір «Д». Тут розміщувалося 60 житлових бараків – на 250–300 осіб кожний, відповідна кількість їдалень, магазини, кухні, канцелярії, лазня тощо. «Все збудовано, – зазначав Р. Домбчевський, – чистенько і гарно». На його прохання комендант відділив від українців чорносотенців та підпрапорщиків.

Вважаємо за потрібне виокремити характеристику, дану Р. Домбчевським представникам окремих національностей, що перебували в таборі. Загалом рівень інтелігентності, на його думку, був дуже різний, а «полонений народ малоосвічений». Москалі, наголошував Р. Домбчевський, відзначаються нахабністю – чи як прийде до тебе в урядовій справі, чи приватно.

Зате українці відрізняються своєю зверхньою культурою, любов'ю до чистоти. Українець ніколи не прийде до людини із драстичним питанням, із нечемним, нахабним домаганням. Завжди стриманий, урівноважений, уважливий. Видно певну резерву у ставленні до інших людей. «Не говорю, як член мого народу, не хочу навіть генералізувати [вносити – *І. П.*] того, що тут бачу і в чому переконався, – зазначав адвокат, – але це є щоденний факт, і над цим я не раз зупинявся. Виходить так, що українець-селянин виглядає, як старої культури аристократ у порівнянні з москалем»¹⁸.

Стосовно поляків, то Р. Домбчевський вважав, що до них пасує/відповідає німецьке слово «flott» (відчайдушний, занадто сміливий, здатний вести веселий спосіб життя). Виділяв серед них різні етнографічні типи і з позитивними, і з негативними рисами. Найбільше йому до вподоби були робітники з Королівства Польського, які щиро ненавиділи москалів. А жиди – як жиди скрізь, значна більшість торгувала – торгувала всім, навіть симпатіями чи то до Австрії, чи то до Росії. Відзначав знатуралізованих німців як добрих господарів, кращих за слов'ян, серед яких живуть. Грузинів описував, як завзятий, свободолюбний і войовничий народ, що охоче б пішов боротися проти москалів, коли б тільки було можна¹⁹.

Роман Домбчевський наголошував, що загалом до українців, які змагають до самостійності, більшість поневолених царським режимом націй ставляться з увагою і симпатією: грузини, литовці, естонці, білоруси, багато поляків і деякі поступові москалі. Натомість шовіністи-москалі, чорносотенці та певна група поляків ставилися вороже. «Дуже часто, – писав Р. Домбчевський, – можна почути про затію проти єдності Росії “кучки мазепинців” і про “хахлів” цілі несамовиті історії. Були і шикани [травля – *І. П.*] на українців з боку москалів – старших бараків і різні несправедливості»... «Взагалі, – наголошував він, – табір полонених Кніттельфельд – малий образ імперії Росії»²⁰.

На підставі розпорядження СВУ від 20 травня 1915 р. у Кніттельфельді було засновано «Гурток СВУ» задля національного освідомлення українців, які після

¹⁷ Там само. С. 67.

¹⁸ Там само. С. 68.

¹⁹ Там само. С. 69.

²⁰ Там само. С. 69–70.

повернення в рідні краї мали проводити національно-політичну просвіту й організацію громадян для здобуття незалежності України.

Із цією метою організовували для полонених українців різні курси, на яких відбувалося навчання неписьменних, малограмотних української мови, рахунків, німецької мови, історії України та літератури, географії. Для «Гуртка СВУ» і полонених із відповідною освітою було улажено курс українознавства, викладали доктор Роман Домбчевський і професор Василь Пачовський, що прибув у кінці березня 1915 р. до Кніттельфельда для національно-культурної праці²¹.

Окрім того, далі проводили читання в бараках, виголошували реферати на різні теми, влаштовували дискусійні вечори, концерти, театральні вистави, діяв хор, працювала бібліотека. Згодом, згідно з розпорядженням Військового міністерства Австро-Угорщини, з Кніттельфельда 4 953 полонені двома транспортами переїхали до Фрайштадта, де «Гурток СВУ» відразу долучився до активної й освідмлювальної праці серед полонених українців.

Тут Р. Домбчевський уперше познайомився зі справжньою журналістською роботою, потрапивши до редакції табірної часопису «Розвага», на сторінках якого висвітлював різноманітні правові та просвітницькі теми. Варто зазначити, що перше число часопису побачило світ 5 червня 1915 р. Газета виходила раз у тиждень тиражем 2 000 примірників, розповсюджувалася у всіх таборах і робітничих командах Австро-Угорщини. Першим редактором «Розваги» був Василь Сімович, а після його від'їзду до Німеччини редакцію очолив Федір Шевченко (син Івана – брата Тараса Шевченка)²².

Зрозуміло, що Р. Домбчевському, людині, яка ніколи не трудилася на газетярській ниві, спочатку було важко увійти в журналістське життя. Про свої труднощі він писав дружині: «Мила й чарівна моя Іринко! Як мені бракує твого журналістського хисту й завзяття, посидючості. Вміння наполегливо працювати над текстом, висловлюватись на письмі образно, чітко й дохідливо. Щоб усе у твоїх текстах було логічне й довершене. Ти просто, навіть, не уявляєш, як ти потрібна мені саме тут, зараз...»²³.

В Австрії, зокрема й у Фрайштадті, Роман Домбчевський познайомився з багатьма діячами національно-визвольного руху: Олександром Скорописом-Йолтуховським, Мар'яном Меленевським, Володимиром Дорошенком, Андрієм Жуком, Михайлом Возняком, Богданом Лепким. Особливо близькими були стосунки з організатором культурно-освітніх заходів у таборах військовополонених Василем Сімовичем, публіцистом Михайлом Лозинським²⁴.

Лідерів СВУ Р. Домбчевський приваблював знанням багатьох мов, що особливо було важливим для спілкування з бранцями різних національностей. Тому керівники союзу часто брали його перекладачем у поїздки по таборах із пропагандистськими місіями для відбору українців із числа російських полонених²⁵.

²¹ Домбчевський Р. Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ... С. 70–71.

²² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 281.

²³ Горобець О. Постаті з вирію... С. 14.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 16.

Старшини 1-го полку «Сірожупанної» дивізії перед виїздом із табору Фрайштадт (12 лютого 1918). Перший ряд зліва направо сидять: Роман Домбчевський, Петро Ганжа, Йосип Охримович. Стоять: крайній ліворуч генерал-суддя Павлюх, крайній праворуч Ярослав Окуневський

Окрім того, його залучали до перекладів із іноземних мов матеріалів часописів, публікацій СВУ книжок іноземною мовою та редагування окремих видань союзу з питань правової політики.

Роман Домбчевський протягом усього періоду перебування у Фрайштадті, тобто до липня 1918 р., був членом Просвітнього відділу СВУ, з 15 липня 1915 р. організував «Соціальний кружок» для членів товариства «Січ» (постійних 150 відвідувачів), у серпні 1917 р. провів курс (14 викладів) науки про політику і державу, допомагав полоненим вести просвітню роботу в товаристві «Просвіта»²⁶, за що 22 лютого 1918 р. на загальних зборах був іменований почесним членом цього товариства²⁷. У квітні 1918 р. для новоприбулих до Фрайштадта добровольців-козаків і старшин 1-ї Стрілецько-козацької дивізії викладав разом зі С. Смаль-Стоцьким, О. Охримовичем, Ф. Шевченком та І. Морозом на курсах українознавства, що охоплювали українську мову, історію України, історію української літератури і географію України, також викладав на курсах німецької мови; для членів «Соціального кружка» мав цикл викладів про науку соціалізму (серпень–грудень 1915 р.); від 10 липня до 10 листопада 1916 р. для 150 слухачів провів курс державного права²⁸.

²⁶ Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт. Союз визволення України: 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 75; Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт. Там само. С. 112.

²⁷ Розвага. 1918. Ч. 7–8. 17 лютого.

²⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт. С. 115, 131, 139, 141.

У Фрайштадті Р. Домбчевський як людина музично обдарована грав на скрипці, керував хором гуртком імені Михайла Вербицького та музичним – імені Миколи Лисенка²⁹.

Із проголошенням Західно-Української Народної Республіки 34-літній Роман Домбчевський став сотником Української Галицької Армії. Разом зі своєю сотнею брав участь обороні Львова у листопаді 1918 р., у Чортківській офензиві – в червні 1919 р. У складі 2-го Галицького корпусу Р. Домбчевський був учасником анти-більшовицького походу на Київ у серпні 1919 р. та його звільненні від Червоної армії. Однак жаклива епідемія тифу й інших пошесних хвороб вивели зі строю до 90 % українського вояцтва, що стало початком кінця існування УГА.

У 1921 р. Р. Домбчевського як знавця чеської мови запросив уряд УНР на роботу до української амбасади у Празі. Тут він у 1921–1922 рр. працював секретарем дипломатичної місії УНР³⁰.

За час перебування у Празі Р. Домбчевський на прохання Головного отамана УНР підготував аналітичну записку «Як Масарик вигнав німців із влади в Чехословаччині». У ній автор на основі скрупульозного дослідження із прикладами, аналізом стану речей, висновками розкрив злам мовного німецького панування у післявоєнній Чехословаччині. Суть полягала в тому, що той, хто бажав займати державні пости, насамперед в урядових структурах, армії, поліції, податкових органах, мусив скласти серйозний іспит із чеської мови. Вимагалось справді досконале знання мови титульної нації. Німці, які нехтували такими знаннями чеської і словацької мов, не подолали прохідного бар'єру та залишилися поза відбором на роботу. Це не була дискримінація приїжджих людей або тих, які тут проживали і вважали за непотрібне вивчити місцеві національні мови, а вимушені захисні бар'єри проти нахабства тих, хто намагався суттєво вивищитися над місцевими. Це був жакливий удар по німцях, їхньому гонору й пихатості, які до 1918 р. суцільно заселяли чеські та словацькі землі, займали майже повсюдно панівне становище. Німці вперше відчули, що Чехословаччина – це суверенна незалежна держава, а вони в ній тільки пересічна меншина³¹.

Головному отаманові Директорії УНР надзвичайно сподобалася аналітична записка галицького юриста. Однак ситуація склалася так, що не було де використати її головні тези, повторити досвід Томаша Масарика.

Наприкінці 1922 р. Р. Домбчевський повернувся до Миколаєва над Дністром, відновив свою адвокатську канцелярію, знову зайнявся юриспруденцією. Однак у практичній діяльності адвокат відразу зіткнувся після анексії Галичини з польською ворожою політикою щодо українців. Мовна політика польського уряду була спрямована на тотальне запровадження винятково польської мови як державної. Польському натискові українці Галичини протиставили активну боротьбу за свої соціальні права й національний розвиток. Значну роль у духовному і суспільному

²⁹ Кобець О. Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни). Мюнхен, 1959. 415 с.

³⁰ Горобець О. Роман Домбчевський із тих українців, яких вшановує світ, а Вітчизна забула. URL: volianarodu.org.ua; Кедрин І. Роман Домбчевський (у 100-річчя народин). *Свобода*. 1974. 26 травня.

³¹ Горобець О. Постаті з вирію... С. 25–26.

поступі українства в західноукраїнських землях відігравали українські правники, зокрема адвокати, серед них був і Р. Домбчевський.

Він став членом Союзу українських адвокатів, утвореному 20 травня 1923 р., входив до складу редакції його друкованого органу «Життя і право: вісник теорії і практики» (виходив у 1928–1939 рр.). Вони виступали в захисті прав української мови, приділяючи мовній проблематиці значну увагу. З цього приводу Р. Домбчевський наголошував: «Мовній справі віддало наше видавництво чи не найбільше місця та присвятило їй уваги... в боротьбі за права нації... Не лише саме право мови, але й правнича наша мова, її чистота і виразність мали в “Ж і П” свого першого борця»³².

У статті «За права мови», надзвичайно актуальній для сьогодення і підписаній криптонімом Р. Д., автор вказав на проблему ставлення українців до рідної мови, спонукав їх обстоювати її права. Він акцентував, що найголовнішою умовою буття державності є розвиток мови. «Годі змагати до самостійності, – писав Р. Домбчевський, – як нація не береже в щоденному житті свого найбільшого скарбу, своєї першої одежі, в якій вона виступає перед людьми, та яка в великій мірі характеризує її саму»³³.

Автор піддав критиці окремих українських адвокатів, звинувачуючи їх у байдужому ставленні до своїх обов'язків, бо вони говорили в суді польською мовою, не вимагали ведення документів українською, взагалі не використовували мінімальних прав української мови, наданих їй тогочасними польськими законами. Він наголошував на посиленні українцями своєї громадянської активності, адже, сплачуючи державі податки, вони вправі домагатися від неї пошанувати свою мову кожним, із ким вони входять у «який-небудь інтерес приватно-правний»³⁴. Роман Домбчевський вказував, що, згідно з польськими законами про мову національних меншин від 1924 р., українці самі мають домагатися видачі всіх рішень, окрім державної польської, також українською мовою; на окремих територіях мовою суддів може бути українська, але тільки на вимогу українців; тільки етнічний українець як адвокат має право вживати українську мову. Він зазначав, що «закони трапляють таким способом в саму підставу національності як суспільного явища. Про існування даного колективу як нації рішає не саме почуття приналежності до даної етнографічної громади, але свідомо воля, виявлена прилюдно, воля одержати право нації»³⁵.

У 1934 р. Р. Домбчевський опублікував книжку «За право мови», яка декілька разів перевидавалася. Це була відповідь на несправедливе кривдження української мови, особливо в судових процесах, що звужувало українцям можливість викладу власних аргументів. Тому правник Р. Домбчевський, по суті, вперше в тодішній юридичній і філологічній практиці виступив за законодавче закріплення права української мови в судах Західної України. Він наголосив на соціологічному і правовому понятті нації та її рідної мови: «Коли ми говоримо про право мови, маємо на увазі, звичайно, право нації, що виявляється в області мови, цього найвиразнішого права нації»³⁶.

³² Домбчевський Р. За право мови. Львів, 1934. С. 3.

³³ Роман [Д]омбчевський. За права мови. *Життя і право*. Львів, 1929. Ч. 3. С. 18.

³⁴ Там само. С. 20.

³⁵ Там само.

³⁶ Домбчевський Р. За право мови... С. 3.

Обкладинка праці Романа Домбчевського «За право мови», опублікована накладом Союзу українських адвокатів у Львові 1934 р.

Автор детально проаналізував становище української мови в Польщі, Австрії, Росії, радянській Україні, Угорщині, Чехословаччині та Румунії, дав оцінку її правового статусу в законодавстві цих держав, дослідив мовні закони УНР, ЗУНР і УСРР. Окремо розглянув стан вивчення української мови у школах Галичини й інших окраїнах Польщі.

Роман Домбчевський перший серед українських правників у 20-х роках ХХ ст. порушив проблему права мовного носія на рідну, материнську мову як на засіб життєво важливої суспільної комунікації. Він акцентував «значення мови для життя, розвою й остаточної мети нації»³⁷, тобто для створення власної незалежної держави. Закликав українців зберігати права своєї мови в щоденному приватному і прилюдному житті, вважав це їхнім найбільшим обов'язком, найважливішим засобом у здобутті повного права нації. «Ось чому, – наголошував він, – мусимо признати боротьбі за право мови перше місце в боротьбі за всі прояви її права»³⁸.

Зрозуміло, що боротьба за право мови, складна й тяжка, вимагала особливого знання, свідомості, характеру й відваги національного загалу. Українцям у боротьбі за право своєї рідної мови Р. Домбчевський відповів так: «Слова француза Карре: “Адвокат – це голос нації” набувають останнім часом особливого значення. Адвокат має служити праву та допомагати до його здійснення, хоч би те право не було ще писаним правом, а мало ним щойно стати. Адвокатура теж має сповнити свою високу функцію в ділянці публічного права, права нації, права мови. В справу береження прав української мови не може бути українська адвокатура тільки поневолею зряддям своїх клієнтів, членів нації; вона мусить бути першим борцем за це право й учителем свого народу... Національний обов'язок адвоката подвійний: як звичайного громадянина й як експонента [захисника – І. П.] нації по закону в боротьбі за її мовне право»³⁹.

Роман Домбчевський зазначав, що якби українці домоглися прийняття представницькими органами місцевого самоврядування ухвал щодо застосування української мови у своїх повідомленнях, засіданнях, протоколах цих органів, тоді автоматично органи державної влади були б зобов'язані готувати повідомлення та оголошувати свої акти також і українською мовою: «Це дуже важливе положення дає можливість надати українським землям український характер»⁴⁰.

Визначаючи правні засоби й шляхи боротьби за право української мови в Польщі, Р. Домбчевський так сформулював головне положення своєї праці:

Визначаючи правні засоби й шляхи боротьби за право української мови в Польщі, Р. Домбчевський так сформулював головне положення своєї праці:

³⁷ Домбчевський Р. За право мови... С. 5.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. С. 62.

⁴⁰ Там само. С. 36.

«Громадянство мусить змагати, щоби держава ввела обов'язок повного знання української мови для кожного фахового і присяглого судді і кожного урядовця, що має зносини з українськими сторонами. Знання мови підсудних це примітивна підстава всякого судівництва й перша головна умова виміру справедливості»⁴¹.

Усі засоби боротьби за право української мови були важливі передусім для вироблення правної думки серед громадянства. Проте найбільш значущим засобом у боротьбі нації за право мови Р. Домбчевський вважав вживання мови у приватному і публічному житті, у зносинах із представниками чужих націй, урядами й судами держав, де живуть члени нації. «Фактичне поширювання прав мови шляхом дійсного вживання, викладу й прикладення постанов даних законів, – наголошував автор правничого трактату, – це найбільша органічна метода такої боротьби»⁴².

Праця Р. Домбчевського «За право мови» через її актуальність, злободенність, високий фаховий рівень не втратила свого значення і в нинішніх умовах Української держави.

У 1926 р. Р. Домбчевський переїхав до Стрия, де організував юридичну практику, часто виступав зі статтями в місцевій газеті «Стрийська думка», львівській пресі, правничих часописах на різні фахові теми, суспільно-політичні й теми моралі. Писав звернення, відозви громадськості до органів влади з метою створення у місті нового центру зі збереження культурної спадщини – краєзнавчого музею «Верховина». У цьому йому активно допомагала дружина Ірина – визнана активістка «Товариства українських жінок».

Із приходом більшовиків до Західної України Р. Домбчевський 9 жовтня 1939 р. був заарештований Стрийським міським відділом НКВС і 19 грудня 1940 р. засуджений Військовим трибуналом за ст. 54-13 Кримінального кодексу терміном на 7 років виправно-трудова таборів, із позбавленням прав на 4 роки⁴³.

Каторгу відбув до останнього дзвінка на Північній Колимі. Після ув'язнення Р. Домбчевському під загрозою негайного повернення у табори категорично заборонялося: 1) повертатися до Західної України; 2) налагоджувати будь-які контакти з політичними діячами; 3) займатися юридичною практикою; 4) писати на різні, зокрема на правові теми; 5) будь-де публікуватися; 6) будь-де говорити, згадувати про свою книжку «За право мови», всі примірники якої були конфісковані та знищені⁴⁴.

Олександр Горобець, висвітлюючи останній період життєвого і творчого шляху Романа Домбчевського, дивувався: «Як же вдалося панові Домбчевському добитися документів на в'їзд в рідну Україну, хоч би до Одеси, це загадка, яку, мабуть, не вдасться уже розгадати ніколи. Не відомо також, як швидко після розконвоювання він отримав паспорт, позаяк із цим у всіх були дуже великі проблеми»⁴⁵.

Оселившись в Одесі, 60-річний Р. Домбчевський працював у порту вантажником, слюсарем, постійно перебував під наглядом радянських спецслужб. Помер 1952 р. у неймовірних злиднях і в моральному спустошенні. «Де його могила

⁴¹ Там само. С. 85.

⁴² Там само. С. 88.

⁴³ Горобець О. Постаті з вирію... С. 47.

⁴⁴ Там само. С. 45.

⁴⁵ Там само. С. 46.

ніхто не знає. І навряд чи відкриється будь-коли ця таємниця», – з боєм зазначає О. Горобець⁴⁶.

Роман Домбчевський відійшов у засвіти, так нічого й не довідавшись про дружину та дочку. Тієї ж ночі, коли заарештували Романа, 9 жовтня 1939 р., дружина Ірина з донькою Христиною через три доби добралися зі Стрия до батьківської хати у с. Домажир біля Львова. Довідавшись про арешт Романа, Ірина з дочкою подалися 13 жовтня 1939 р. на Захід – через Польщу до Австрії, а згодом – із Німеччини до США. Тут обидві трудилися в громадських організаціях українців, зокрема Христинина у 70–80-х роках ХХ ст. була заступником голови Союзу українок Америки.

Варто додати, що про Р. Домбчевського, про якого в рідному краю не можна було навіть згадувати, пам'ятали на протилежному боці Атлантичного океану – у США. Відомий український журналіст Іван Кедрин, пишучи про свою редакторську працю в міжвоєнному Львові, зазначав: «Адвокатський стан в Західній Україні видав цілий поважний гурт найкращих і найчильніших журналістів, при чому деякі з тих діячів мали рішучіше більший нахил до журналістського стану, як до своєї вивченої професії, дарма що не всі вони могли вижити з пера». Серед багатьох відомих адвокатів-журналістів згадується й прізвище доктора Романа Домбчевського⁴⁷.

Із нагоди 100-річчя від дня народження Р. Домбчевського в американській «Свободі» І. Кедрин помістив невеличку статтю, в якій подав його постать, як людини високої товариськості та громадської культури, людини, яка належала до широкого світу. «І – як це завжди буває, – наголошував І. Кедрин, – людина культурна і вартісна, він скромний, приступний, чужий поняттю реклами і всякої буфонади». Роман Домбчевський любив простоту в житті та громаді, тому казав, що «потягло його до Євангельської церкви, де більша простота». Ненавидів авто-рекламаторів і амбіціонерів без почуття автокритицизму...

Іван Кедрин зазначав, що тоді, у Віденській кав'ярні у Львові, мовилося також про адвокатів, які не терпіли цієї професії. Це був, зокрема, доктор Володимир Старосольський, тип ученого..., та й Роман Домбчевський цікавився як науковець, головню, значенням мови для народу і залишив по собі працю «За право мови», яка, за словами Івана Кедрин, «тепер є бібліотечним круком»⁴⁸.

Роман Домбчевський – справжній патріот, воював за українську державність у рядах Січових стрільців та УГА, захищав права українців у судах, багато уваги приділяв мовній справі, боровся за права української нації у досягненні своєї мети – державної незалежності.

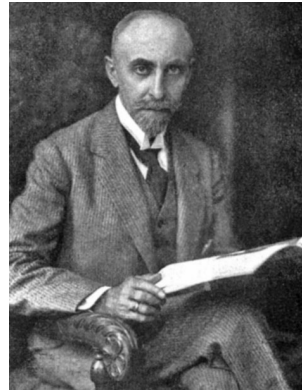
⁴⁶ Горобець О. Постаті з вірною... С. 46–47.

⁴⁷ Кедрин І. Мої шефи-редактори (Із споминів журналіста). *Календар «Свободи» на переступний 1956. У 100-ті роковини народження Івана Франка*. Джерсі Сіті, 1956. С. 80.

⁴⁸ Кедрин І. Роман Домбчевський (у 100-річчя народин)...

ВСЕВОЛОД КОЗЛОВСЬКИЙ – РЕВОЛЮЦІОНЕР, РЕДАКТОР, БІБЛІОТЕКОЗНАВЕЦЬ

Козловський Всеволод Олександрович (01.05.1887 – невідомо) – громадсько-політичний діяч, педагог, видавець, редактор, перекладач, бібліотекознавець, книгознавець, бібліографознавець. Народився в с. Ланківці Проскурівського повіту (тепер – Хмельницького р-ну) на Поділлі в родині сільського священника. У 1897 р. закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, після якої міг вступити тільки до трьох університетів – Дерптського, Томського або Варшавського, адже до інших семінаристів не приймали¹. У 1904 р. В. Козловський отримав диплом юриста Юрйївського (колишнього Дерптського) університету².

У студентські роки він став активним учасником різних українських гуртків. У Дерпті (тепер – м. Тарту, Естонія) В. Козловський увійшов до створеної наприкінці 1898 р. нелегальної Української студентської громади. Її засновниками були Ф. Матушевський, А. Яковлів, К. Редліх та С. Макрі. Головою громади обрали Ф. Матушевського, з яким життя тісно пов'язало В. Козловського. Заступником голови став А. Яковлів, В. Козловський – секретарем, а С. Макрі – скарбником. До складу організації входило 16 студентів, які займалися культурно-просвітньою працею, зокрема конспіративно відзначали річницю народження Тараса Шевченка.

У 1900 р. в одному із засідань громади взяла участь Леся Українка разом із братом Михайлом, який на той час був асистентом кафедри фізики Дерптського університету. Восени 1900 р. силами українських студентів університету та ветеринарного інституту в найбільшій залі м. Дерпта було поставлено п'єсу Марка Кропивницького «Невільник». Режисером вистави став Ф. Матушевський, якому допомагав доцент фінансового права університету, професор, українець О. Остроградський³.

Громада, що проіснувала до 1917 р., дотримувалася своїх політичних засад щодо конституційної перебудови Росії, надання національно-територіальної автономії Україні, права громадян на освіту, видання літератури та преси українською мовою⁴.

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Вінніпег, 1949. С. 17.

² Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність на бібліотечній ниві. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 594.

³ Там само. С. 595.

⁴ Там само. С. 594.

На початку 1902 р. у зв'язку зі студентськими заворушеннями, що набрали відверто політичного спрямування, В. Козловського, Ф. Матушевського, М. Синицького та ще кількох членів громади відрахували з університету за участь у студентських зібраннях⁵. Це був період становлення громадянської позиції та утвердження національної свідомості В. Козловського.

У 1902–1905 рр. він працював у Києві у відділі розбору претензій Південно-Західної залізниці, заробляючи на прожиття. На початку 1906 р. на запрошення головного редактора Матушевського став секретарем редакції, до якої входили Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Михайло Левицький, Марія Грінченко, першого щоденника українською мовою в Києві – «Громадська думка», заснованого Євгеном Чикаленком, Василем Симиренком і Володимиром Леонтовичем. 18 серпня 1906 р. газета «Громадська думка» була заборонена російським урядом, який вважав її не лише опозиційною, але й ворожою, тому всіма способами поборював. «Уряд, – згодом згадував Дмитро Дорошенко, – ще не здав своїх старих позицій, і фактично між ним та громадянством продовжувалася боротьба. На Україні ця боротьба загострювалася ще й тим, що тут до неї прилучився момент національний. Місцеві російські чи зросійщені елементи були дуже сильні, мали в своїх руках пресу й гостро виступали проти революційних стремлінь, а особливо проти українства»⁶. Незважаючи на всі перешкоди, Україна у той час мала свою пресу, а Київ із 15 вересня 1906 р. – щоденну українську газету «Рада»⁷.

Варто зазначити, що В. Козловський мав намір видавати власний часопис під назвою «Українська газета». Як майбутній редактор, він отримав на це видання у березні 1906 р. навіть дозвіл керівника канцелярії київського губернатора; було вже розроблено структуру і програму часопису, вибрано друкарню, однак політичні події 1906 р. не дали можливості В. Козловському реалізувати свій задум⁸.

Праця В. Козловського в редакціях газет не була випадковою, адже, ще будучи студентом, він у 1901 р. опублікував у «Літературно-науковому віснику» НТШ дві хроніки в рубриці «З громадського життя»: про Товариство ім. В. Соловйова⁹ та «Українська колонізація на Схід»¹⁰.

У період революційних подій 1905–1907 рр. В. Козловський взяв активну участь, за словами Д. Дорошенка, «в одній політичній акції, що скидалася більше на авантюру». Це була спроба створити Українську селянську спілку та скликати в Києві селянський з'їзд, на якому мали обговорити земельне питання. Утворили навіть комітет, до складу якого ввійшли, крім В. Козловського, С. Тимошенко, К. Хохлич, П. Оправхата (виявився провокатором), Д. Дорошенко та інші, виставили десятки тисяч примірників плакату із закликком селян на з'їзд. Однак київський губернатор заборонив проведення з'їзду, а наприкінці 1905 р. у Києві

⁵ Яковлів А. Українська студентська громада в Дорпаті. *З минулого*: збірник. Варшава, 1939. Т. 2: Український студентський рух у російській школі. С. 173.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). С. 77.

⁷ Енциклопедія українознавства (ЕУ). Львів, 1993. Т. 2. С. 445; ЕУ. Львів, 1998. Т. 7. С. 2432.

⁸ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 596.

⁹ Літературно-науковий вісник. Львів, 1901. Т. 13.

¹⁰ Там само. Т. 14.

арештували кількох членів Селянської спілки. Д. Дорошенку й В. Козловському вдалося уникнути ув'язнення, проте Селянська спілка припинила існування¹¹.

Всеволод Козловський першим підписався у травні 1906 р. разом з іншими українськими громадськими і культурними діячами (М. Лисенком, Б. Грінченком, Ф. Матушевським, М. Старицьким) під проханням київському губернатору про дозвіл заснувати в Києві товариство «Просвіта». Вже 25 червня 1906 р. «Громадська думка» помістила інформацію про проведення перших установчих зборів «Просвіти». У цей час В. Козловський, як і Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, С. Тимченко, В. Чехівський та Є. Чикаленко, належав до Української радикальної партії¹².

Столипінська реакція проти українського руху супроводжувалася закриттям українських періодичних видань, культурно-освітніх і громадських організацій. Не оминула вона й редакції «Громадської думки», де 18 серпня 1906 р. провели обшук, під час якого вилучили компрометувальний матеріал, зокрема відозву членів розпущеної 8 липня 1908 р. І Державної Думи, протоколи московського «Селянського союзу», і заарештували членів редакції С. Єфремова, Ю. Квасницького, К. Хохлича¹³.

Всеволоду Козловському вдалося уникнути арешту через відсутність на той час у редакції. Тоді поліція кинулася до його помешкання, але й там не застала. Вчасно попереджений господинею, у якої він проживав, про розшук поліцією, В. Козловський негайно виїхав до батьків у с. Куманів на Поділлі. Однак його батько дуже гнівався, що син замість кар'єри судейського урядника, яким той мріяв його бачити, пішов на роботу до злиденної редакції, ще й української, та погрожував сам видати його поліції, тому він переховувався у надійних людей¹⁴. За допомогою свого приятеля, студента Львівського університету зі с. Сатанова, В. Козловський переїхав через російсько-австрійський кордон до станції Гримайлів, а звідси вже добрався до Львова¹⁵. Так ряди наддніпрянської політеміграції у Львові поповнилися радикальним демократом В. Козловським¹⁶.

У Галичині наддніпрянські політемігранти працювали в різних українських інституціях. Зокрема, директором Академічного дому у Львові, до якого входило багато українців-наддніпрянців, деякий час був В. Козловський¹⁷.

У період 1907–1914 рр. він став помічником і довіреною особою Михайла Грушевського у фінансових та господарських справах НТШ. Всеволод Козловський був людиною, якій довіряли виконання важливих обов'язків, зокрема секретарських, фінансових, особливих доручень. У 1907 р. його разом з І. Джеджорою та О. Колесою обрали членом НТШ у Львові¹⁸.

У 1908–1909 рр. В. Козловський прослухав курс лекцій з історії польської та української літератури у Львівському університеті, 1912 р. закінчив однорічні курси

¹¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). С. 78–79.

¹² Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 596–597.

¹³ Там само. С. 597.

¹⁴ Туркало К. Спогади. Нью-Йорк, 1978. С. 40–41.

¹⁵ Там само. С. 41.

¹⁶ Визволення. 1923. Ч. 2. С. 32.

¹⁷ Патер І. Львів – осередок наддніпрянської політичної еміграції у 1900–1939 роках. *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2018. Вип. 14. С. 117.

¹⁸ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 597.

абітурієнтів у Віденській торговій академії. Протягом 1912–1918 рр. працював у Відні в товаристві «Hollindischer Lloyd»¹⁹.

Варто зазначити, що з прибуттям 24 вересня 1914 р. із літньої відпустки до Відня М. Грушевського, ним та його сімейством заопікувався саме колишній урядовець НТШ В. Козловський²⁰.

Також він, як і Микола Залізник, Володимир Дорошенко, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Михайло Возняк, Олександр Скоропис-Йолтуховський та інші учні Михайла Грушевського, що стали на бік ворога Росії, були звинувачені в антиросійській діяльності під час його арешту восени 1914 р. у Києві²¹.

Перша світова війна застала Всеволода Козловського у Відні, де він разом з Миколою Троцьким вступив до Союзу визволення України (СВУ)²². Він підтримував створення галичанами Головної Української Ради (ГУР), яка об'єднала три тодішні українські політичні партії (національно-демократичну, радикальну і соціал-демократичну) в одну коаліцію для вирішення загальних національно-політичних справ і мала стати єдиним політичним представником галицьких українців перед австрійським урядом та на міжнародній арені.

ГУР 5 травня 1915 р. була реорганізована у Загальну Українську Раду, головою президії якої обрали Костя Левицького, а заступниками – Миколу Василька, Лева Бачинського, Миколу Ганкевича, Євгена Петрушевича й Олександра Скорописа-Йолтуховського. Всеволод Козловський разом із Осипом Назаруком, Іллею Семакою, Володимиром Темницьким і Лонгином Цегельським увійшов до Секретаріату Ради²³.

Одночасно він активно працював у створеному СВУ 9 грудня 1914 р. Редакційному комітеті, до складу якого ввійшли, крім нього, О. Бачинський (голова), В. Дорошенко (заступник голови), М. Троцький. Секретарем комітету обрали В. Козловського. Редагування «Вістника СВУ» доручили В. Дорошенку, а «Ukrainische Nachrichten» – О. Бачинському. Огляд кореспонденції та переклади текстів до німецькомовного видання здійснював В. Козловський. Також він мав право разом з О. Бачинським підписувати всю вихідну кореспонденцію редакції газети²⁴.

Окрім видавничих справ, В. Козловський як секретар Централі СВУ в Берліні брав активну участь в організації національно-просвітньої роботи у створених на початку 1915 р. трьох таборах (Раштат, Вецляр і Зальцведель). Із концентрацією полонених українців у таборах перед Централєю СВУ в Берліні постало важливе завдання: подбати перед Пруським воєнним міністерством про дозвіл цивільним особам бути в таборах і проводити просвітню роботу. Далі Централья стала висилати до таборів книжки для утворення там бібліотек, а також надавати фонди

¹⁹ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 598.

²⁰ Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні (За щоденником вченого та епістолярними джерелами). URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?C-21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Z21ID=&Image_file_name=DOC/0008950.pdf

²¹ Грушевський і Антонович. Державницька й народницька школа. URL: parta.com.ua.

²² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України. Календар-альманах «Дніпро». Львів, 1935. С. 115.

²³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 164.

²⁴ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 598.

для закупівлі наукових засобів і матеріальної допомоги представникам Союзу, які працювали в таборах²⁵.

Центрاليا в Берліні, що було дуже важливим у її діяльності, вважала конечним зблизитися з полоненими й скеровувала своїх представників або так званих членів делегацій до таборів. Таким представником був член президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський, який, наприклад, тричі – у травні, липні та серпні 1915 р. – відвідав Раштатський табір із метою дати репрезентантам делегації відповідні вказівки щодо просвітньо-організаційної роботи й переконатися на місці про стан їхнього виконання²⁶.

Загалом, провід Берлінської Централі СВУ мав великий вплив на просвітньо-організаційну роботу у трьох українських таборах у Німеччині. Щобільше, у таборах була зреалізована, за задумом О. Скорописа-Йолтуховського реформа, згідно з якою Просвітній відділ із часом мав поступитися місцем виборним таборовим інституціям, наприклад, у Раштаті – Генеральній старшині, найвищій таборовій інстанції. «Це ідеал, до якого треба йти», – відзначав О. Скоропис-Йолтуховський²⁷.

Важливим було для Централі СВУ питання, як сприймуть українську пропаганду в таборах німецькі військові власті. Якщо вища німецька військова адміністрація дещо орієнтувалася в українській справі, то нижча військова управа в таборах, по суті, не мала справжнього розуміння цього питання. Український світ для німецьких військових чинників був чужим і незрозумілим, бо надто великою була тоді різниця між розвитком українського та німецького народу.

За військовою схемою нижча військова адміністрація тримала дисципліну в таборах за рахунок підпрапорщиків, які стали певною мірою авторитетом і виконавчим органом для німецьких властей. Не розуміючи української мови, слухаючи не дуже певних перекладачів, пов'язаних із підпрапорщиками, ця нижча військова адміністрація йшла не раз мимоволі проти української пропаганди²⁸.

Тому Центрاليا вважала за потрібне налагодити добрі відносини між українськими таборовими громадами й німецькими військовими властями. З цією метою Берлінська Центрاليا звернулася до Прусського воєнного міністерства, щоби воно для встановлення нормальних німецько-українських таборових відносин присилало своїх представників.

Так, до табору Раштат від Прусського воєнного відомства прибув сотник Мартин Козак, колишній директор реальної школи в Ганновері. Він порозумівся із Просвітнім відділом та комендатурою табору, і справи для української пропаганди пішли «яснішими дорогами». Узгоджувалися й питання, що не були пов'язані з просвітньою справою, але торкалися життя полонених.

Важливим моментом у таборовому житті полонених українців стало те, що німецькі таборові власті та Прусське воєнне міністерство, зокрема полковник (згодом генерал) Фрідріх і сотник Любберс, відповідальні особи за діяльність таборів українських полонених у Німеччині, почали цікавитися тим, що робиться у таборах. Так, 3 листопада 1915 р. вони обидва відвідали Раштатський табір, щоби

²⁵ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 77.

²⁶ Там само. С. 78.

²⁷ Там само. С. 338.

²⁸ Там само. С. 79.

подивитися на українську роботу. Тоді були присутні коменданти Фрайштадтського і Вецлярського таборів²⁹. Представники вищої військової німецької адміністрації зробили висновок, що між українською громадою і комендатурою Раштатського табору встановилися нормальні відносини, які могли бути взірцем для Вецлярського і Зальцведельського таборів³⁰.

Такі добрі стосунки між українськими громадами в таборах і німецькими військовими властями давали змогу німецькій вищій владі дозволяти українську пропаганду серед полонених, прекрасно усвідомлюючи в цьому політичні інтереси Німеччини. Проте революційні березневі події 1917 р. в Україні неабияк вплинули величезний вплив на полонених українців і цілком зрозуміло, що ці відносини почали змінюватися. Зреволюціонізовані українські громади в таборах, погляди яких на суспільні справи ставали щораз радикальнішими, потроху відділялися від німецького військового світу. Німецькі власті – воєнне міністерство і комендатури таборів – побачили несподівано, що українські табори, у яких велася українська пропаганда, стали вогнищами радикальних та революційних поглядів. Окрім більш революційних Вецлярського і Зальцведельського таборів, те саме спостерігалось й у Райштатському.

Із цього приводу відбувся обмін думками між секретарем СВУ В. Козловським і воєнним міністерством, зокрема в Раштаті між членом Просвітнього відділу В. Сімовичем і сотником Швайцером фон Гагенбрухом. Із дискусії стало зрозуміло, що німецькі військові чинники не задоволені станом просвітньої роботи у всіх трьох українських таборах. Особливо тим, що тут уваги приділяють політиці й полонені поробилися політиканами, замість набирати відомостей із різних наук. А коли цих поглядів дотримувалися також і члени Просвітних відділів, то для німецьких військових властей справа ставала цілком зрозумілою. На порядок денний знову вийшли реформи, проведені у трьох таборах, тобто раніше усунуті від керівництва Просвітні відділи повернули. «Словом, – наголошував Омелян Терлецький, – шукано ріжних причин, забуваючи цей одної головної, що незвичайні події на Сході Європи, а передусім в Україні, і ці радикально-суспільні кличі, які там голошено, мусіли показати свій великий вплив на полонених в українських таборах»³¹.

Полонені з великим піднесенням сприймали революційні події в Наддніпрянщині, об'єднуючись з українськими робітничими командами, на своїх зборах приймали резолюції та петиції з вимогою негайно повернути українському народові його національні права. Зокрема, взяти за основу нових законів повне народоправ'я, провести земельну реформу на користь українського селянства, укласти мир, відновити українському народові національні права до Переяславської ради 1654 р., знищені російським царизмом³².

Полонені вважали, що Переяславський договір був основою відносин України з Росією у XVII ст., а тепер він не годиться, бо українському громадянству

²⁹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 157.

³⁰ Там само. С. 158.

³¹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 398–399.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 1–2.

«необкроєне володіння своїх національних прав» має бути забезпечене вимогами життя в ХХ ст.³³

Варто зазначити, що всі табори в Німеччині схвалювали діяльність Центральної Ради, вважали її своїм урядом. Проте не у всіх таборах політичні настрої полонених були однаковими. Раштат, наприклад, був більш соціалістичним, хоч за суттю українським, у якому «перероблювано “малоросів” і “хохлів” на свідомих українців»³⁴.

Зате в Зальцведельському і Вецлярському таборах скрізь був дух український, самостійницький, незалежницький. Полонені цих таборів вважали, що «щасливішої долі, як теперішня, не найде Україна вже ніколи, то тепер слід нам за всяку ціну здобувати державну незалежність»³⁵.

Приймаючи на вічах резолюції про самостійність України, полонені розуміли, що до їхнього голосу на чужині нова російська влада не дослухається і вони не зможуть скористатися своїм правом участі в політичному житті краю й гучно заявити про заведення нових порядків на своїй Батьківщині. Тому вони вирішили передати всі свої домагання Тимчасовому урядові в українській справі у формі мандату членові президії СВУ О. Скорописові-Йолтуховському. Вони разом із СВУ уповноважили його їхати до Петрограда для переговорів із новим московським урядом про права українського народу, щоб «в нашій хаті стала вже раз і назавжди наша правда»³⁶.

Після від'їзду в кінці червня 1917 р. О. Скорописа-Йолтуховського, що до того очолював Централю СВУ в Берліні, загальний провід всією роботою організації очолив В. Козловський. Централі підлягали всі табори Просвітні відділи СВУ, підпорядковуючись при цьому й рішенням виборних представництв полонених. Наприклад, у Раштаті – Генеральній Раді та Генеральній Старшині – найвищій інстанції таборової громади «Самостійна Україна»³⁷.

Варто зазначити, що В. Козловський як секретар СВУ був зайнятий канцелярською роботою, тож йому було нелегко керувати ще й працею в українських таборах. Як зазначав О. Терлецький: «Козловський до того ж не мав на це й уповноважень від колишнього провідника Скорописа-Йолтуховського»³⁸. А такий провід у той час був надзвичайно потрібний, адже між українськими громадами в таборах і німецькими властями настало певне напруження у відносинах, пов'язане з впливом на полонених революційних подій в Україні. Зваживши це, Всеволод Козловський виступив із пропозицією призначити члена Просвітнього відділу з Вецляру Омеляна Терлецького керівником просвітньої роботи у всіх трьох українських таборах³⁹. Однак цю ідею Президія СВУ не схвалила. Зрештою його було затверджено керівником просвітньої роботи у всіх українських таборах, а помічником призначили члена Просвітнього відділу зі Зальцведеля Р. Смаль-Стоцького⁴⁰.

³³ Патер І. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). Військово-науковий вісник. Львів, 2021. Вип. 35. С. 89.

³⁴ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 152.

³⁵ Золотий вінець України. *Громадська думка*. 1917. 6 травня.

³⁶ До всіх громадян Зальцведельського табору. *Вільне Слово*. 1917. 3 квітня.

³⁷ Sribnjak I. Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft. Das ukrainische Rastatt Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabkängige Ukraine, 1915–1918». München; Paris, 2020. S. 168.

³⁸ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 401.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. С. 402.

Після підписання Берестейського мирного договору 9 лютого 1918 р. між незалежною Україною і державами Почвірного союзу на заклик уряду УНР в українських таборах почали формувати військові відділи. Полонені українці вважали за обов'язок захищати права свого народу, виступали за необхідну і негайну потребу організувати всі національно-свідомі елементи в найміцнішу дисципліновану українську армію.

Всеволод Козловський брав участь у формуванні Синьожупанної дивізії. Так, 13 лютого 1918 р. у Зальцведельському таборі було скликано надзвичайні збори Генеральної старшини, на яких вирішено організувати перший транспорт добровольців із числа членів товариства «Вільне Козацтво». 20–23 лютого 1918 р. до табору прибули 51 старшина-українець та представники СВУ А. Жук і В. Козловський, які взяли участь у табірному віче, що одноставно підтримало пропозицію формування двох відділів, які незабаром переросли в піхотні полки⁴¹. З кожного українського табору було відібрано по 2 000, а загалом 6 000 свідомих козаків⁴².

Так, 17 лютого 1918 р. із Раштатського табору виїхав до України полк ім. І. Богуна у складі 800 осіб. 1 березня до Раштата завітали В. Козловський та А. Жук. Наступного дня голова Генеральної старшини табору Г. Петренко у присутності всіх таборян урочисто вручив отаманові куреня малиновий козацький прапор, після цього козаків привітали А. Жук і В. Козловський. 2 березня Січовий курінь ім. Гетьмана Виговського окремих потягом відбув на українські землі⁴³.

У період після Берестейського договору чимало чільних діячів СВУ у зв'язку з особистими або громадсько-політичними справами припинили свою діяльність в організації. А. Жук і В. Козловський, які забезпечували роботу СВУ протягом останніх місяців 1917 р. і на початку 1918 р., 31 березня 1918 р. подали відповідні пропозиції щодо призупинення діяльності союзу. На їхній підставі був розроблений «Ліквідаційний план СВУ», що передбачав розпуск союзу, який здійснюватимуть: в Австро-Угорщині – А. Жук і В. Дорошенко, у Німеччині – В. Козловський разом з О. Скорописом-Йолтуховським⁴⁴.

Заява про саморозпуск союзу за підписом А. Жука була опублікована 30 червня 1918 р. Члени організації вважали, що здобуття Україною державної незалежності й утворення офіційних репрезентаційних органів підтверджували виконання союзом свого головного завдання⁴⁵.

У листі «До громадян українських таборів у Німеччині» про саморозпуск СВУ за підписом В. Козловського від 17 серпня 1918 р. йшлося: «Всі ми робили й працювали в тім переконанню, що тільки національна свідомість і політичне вишколення можуть покласти тверді й певні підвалини під самостійну національну державу. Виходячи із засад демократизму ми працювали із масою полонених для широкого загалу, притягаючи наших земляків до співробітництва в якнайбільшій мірі, будячи в них національну свідомість, виховуючи їх до політичного життя в умовах сучасності, вільної демократичної держави. Тепер настає час, коли наша робота в її цілості й вчинки кожного з нас, як провідників і співробітників, мають

⁴¹ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 599.

⁴² Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. С. 22.

⁴³ Вістник політики, літератури й життя (Вістник політики). 1918. Ч. 16. С. 237.

⁴⁴ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 306.

⁴⁵ Вістник політики. 1918. Ч. 26. С. 393.

стати перед судом українського громадянства, і кожний з нас сміє стати перед судом української суспільності й історії з спокійною совістю. Нині ми стоїмо перед доконаною подією – самостійна Українська держава повстала й ця подія світової ваги являється нашим оправданням»⁴⁶.

У зв'язку зі саморозпуском СВУ, а також враховуючи велику кількість полонених, що залишилися у таборах Австро-Угорщини й Німеччини, 1 серпня 1918 р. був утворений Комітет культурної помочі, завдання якого полягало у продовженні просвітницької роботи в таборах. До його складу входили: в Австро-Угорщині – А. Жук, І. Мороз, Р. Домбчевський, О. Охримович (всі зі Фрайштадту); у Німеччині – керівник Централі Союзу В. Козловський, представники таборів – В. Левицький зі Зальцведеля, Б. Лепкий з Вецляру, В. Сімович із Раштату, Р. Смаль-Стоцький як референт при комітеті в Берліні⁴⁷.

За часів Гетьманату А. Жук у листі до міністра закордонних справ Української держави Д. Дорошенка клопотав за В. Козловського щодо прийняття його на службу в українське посольство в Німеччині як співробітника, добре ознайомленого з німецькими відносинами. Оскільки праця в Централі СВУ, по суті, закінчувалася, то вже 1 липня 1918 р. В. Козловського призначили секретарем посольства Української держави в Німеччині, яке очолював барон Ф. Штейнгель. На дипломатичній службі В. Козловський пропрацював майже рік, а з остаточним встановленням радянської влади повернувся в Україну⁴⁸.

У 1919–1920 рр. В. Козловський коротко працював у Києві – бібліотекарем «Книгоспілки», згодом секретарем видавничої секції губземвідділу, секретарем видавничого товариства «Час».

Із 25 січня 1921 р. він 12 років працював у Всенародній бібліотеці України (ВБУ), спочатку старшим науковим бібліотекарем, а від липня 1921 р. до 1926 р. очолював загальний відділ бібліотеки, завданням якого був розбір і сортування бібліотечного фонду, опрацювання нових надходжень, каталогізація залишених у відділі книжок, напрацювання загальних принципів каталогізації та створення системи каталогів⁴⁹.

На зборах 1 вересня 1924 р. новоствореної комісії Секції наукових бібліотек В. Козловського обрали секретарем, а головою Президії комісії – С. Постернака. Головним завданням науково-дослідної роботи комісії була підготовка матеріалів для уніфікації каталографічної роботи академічних бібліотек м. Києва, а також ведення каталографічної практики⁵⁰.

У березні 1926 р. В. Козловський увійшов до складу створеної під егідою Президії Укрнауки спеціальної комісії для розробки проекту Єдиної української каталографічної інструкції, а в 1927 р. став секретарем цієї комісії, згодом почав працювати в Каталографічній комісії ВБУ.

Всеволод Козловський входив до першого складу створеного 21 березня 1925 р. на громадських засадах Науково-дослідного Інституту бібліотекознавства ВБУ. У період другої половини 1920-х років він опрацьовував загальні питання

⁴⁶ Вільне Слово. 1918. 17 серпня.

⁴⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 308–309.

⁴⁸ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 600.

⁴⁹ Там само. С. 601–602.

⁵⁰ Там само. С. 603.

бібліотекознавчої науки, видав низку публікацій про провідні бібліотеки світу, зробив огляд розвитку бібліотекознавства в Україні за 1917–1927 рр., досліджував питання класифікації та систематизації бібліотечних фондів, розпочав створення засад бібліотечної термінології⁵¹.

Окрім бібліотечних справ, В. Козловський як досвідчений редактор і видавець займався й редакційно-видавничою діяльністю у ВБУ, зокрема був членом редколегії «Бібліотечного збірника» (1926–1927), «Журналу бібліотекознавства та бібліографії» (1927–1930). Значну роботу він проводив у галузі створення бібліотекознавчої бібліографії, а також бібліографії предметного й інших каталогів⁵². Він також проводив значну педагогічну роботу з підготовки бібліотечних кадрів, викладав на бібліотечних курсах ВБУ для практикантів такі предмети: каталографія, індексація, складання каталогів.

У зв'язку зі структурною реорганізацією із 1931 по 1933 рр. працював завідувачем відділу опрацювання як науковий працівник I розряду ВБУ⁵³. Після розгрому бібліотекознавчої та бібліографічної шкіл ВБУ в 1930–1931 рр., на початку 1932 р. усі співробітники бібліотеки пройшли чергове принизливе анкетування, у якому мали вказати своє соціальне походження і дії щодо перебудови своєї свідомості на новий ідеологічний лад. Так, 4 лютого 1932 р. відбулися публічні виступи В. Козловського, бібліографа М. Сагарди, завідувача відділу стародруків С. Маслова, а далі й усіх співробітників ВБУ.

У серпні 1933 р. В. Козловського разом із іншими науковцями, які працювали у ВБУ в 1920-х роках, за ідеологічні погляди звільнили з роботи. Він разом із родиною був висланий до Алма-Ати. Розвиток самостійного українського бібліотекознавства припинився⁵⁴.

У 1935 р. В. Козловський працював у Ташкенті співробітником Узбецької північнокультурної і агролісомеліоративної дослідної станції⁵⁵. Подальша доля В. Козловського невідома.

Життєва діяльність В. Козловського пов'язана з революційними подіями в Україні на початку ХХ ст.; у роки Великої війни він став активним діячем Союзу визволення України в реалізації національної ідеї, а в післявоєнний період поринув у справу відродження національної культури. Він повністю присвятив себе процесу становлення та розвитку українського бібліотекознавства. Його доля була трагічною, як і багатьох українських громадсько-політичних, наукових і культурних діячів тих страхітливих 1930-х років в Україні.

⁵¹ Гарбар Л. Всеволод Олександрович Козловський: життя та діяльність... С. 605.

⁵² Там само. С. 606.

⁵³ Там само. С. 607.

⁵⁴ Там само. С. 609.

⁵⁵ Козловський Всеволод Олександрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87; Гарбар Л. Козловський Всеволод Олександрович (1877–?) – український громадський діяч, бібліотекознавець. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/6027>

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ – ГАЛИЧАНИН ІЗ ДУШЕЮ ХОЛМЩАКА

Крип'якевич Іван Петрович (25.06.1886–21.04.1967) – видатний український історик, археограф, організатор наукового життя, громадсько-освітній діяч, член НТШ, академік АН України. Псевдоніми і криптоніми: Іван Горишівський, Іван Петренко, Іван Холмський, І. К., Крч., І. Кр-ч, Viator. Народився у Львові в родині священника та вченого-теолога о. Петра-Франца Крип'якевича, уродженця Холмщини, який змушений був покинути рідний край через ліквідацію російським урядом у 1875 р. Греко-Католицької Церкви. Після висвячення в 1885 р. о. Петро Крип'якевич був адміністратором парафії Святих Петра і Павла у Львові, згодом проповідником при церкві Св. Юра (1887–1891). У жовтні 1891 р. отримав парафію в с. Гнилицях Великих біля Збаража, а в 1895–1914 рр. працював на посаді катехита IV польської гімназії у Львові. Мати – Олена Заткалик, брати – Лев і Йосиф (Юзюнь, помер на другому році життя)¹.

Початкові ази писання і читання малий Іван здобув удома, у Гнилицях, пізніше освіту отримував від місцевих вчителів – молодого педагога Дмитра Пігута і поляка Суходольського². Тоді у багатьох греко-католицьких священницьких родин у побуті користувалися польською мовою; за словами І. Крип'якевича, «ми також дома говорили по-польськи»³. Перебуваючи у Гнилицях, Іван із братом Левком навчилися від сільських дітей, головню від сина місцевого дяка Якова Зайця, української мови⁴.

У 1895 р. із переїздом батька на роботу до Львова Іван вчився у польській школі Марії-Магдалини, а в 1896–1904 рр. – у гімназії з польською мовою викладання. Єдиний предмет українською – уроки релігії – викладав батько, який, за спогадами Івана, «помагав в науці, ... працював наді мною і я підтягнувся». Проте вже в 6-му класі І. Крип'якевич почав цікавитися «знанням для знання і вже менше прикладався до шкільної науки, а самостійно працював над собою»⁵.

¹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 77–82.

² Там само. С. 80.

³ Там само. С. 85.

⁴ Там само. С. 79.

⁵ Там само. С. 82.

У 1904 р., після закінчення гімназії, І. Крип'якевич відразу записався на університетські наукові курси, де вперше познайомився з наддніпрянськими політемігрантами. Організацією курсів займалося новозасноване Товариство прихильників української літератури, науки й штуки, а саме його Президія – Михайло Грушевський (голова), Іван Франко, Марія Грушевська і Володимир Гнатюк, секретар – Іван Труш. Програма курсів, їх ще називали «літнім університетом», обіймала головно три наукові ділянки: історію, історію української літератури й етнографію з погляду українознавства. В основу було покладено загальне навчання, а з деяких дисциплін подано й спеціальні курси.

Лекції читали на такі теми: Михайло Грушевський викладав «Огляд історії України-Руси» до Козаччини; Іван Франко – «Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»; Степан Томашівський мав короткий курс «З історії українсько-польських відносин» і доповнення до предмета з етнографії «Угорська Русь»; Кирило Студинський знайомив слухачів із «Культурним рухом у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р.»; Іван Брик висвітлював «Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики», що мали реальне значення, з огляду на потреби слухачів із Наддніпрянщини; Хведір Вовк давав два курси з антропології і довший виклад із археології; Іван Раковський читав лекції з антропології «Онто- і філогенезія чоловіка»⁶.

Курси відвідувало багато академічної молоді з Галичини, але значна кількість була з Наддніпрянщини: Іван Липа з дружиною, Михайло Ткаченко з дружиною Наталею Романович-Ткаченко, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Євген Голіцинський, Д. Розов, Марія Деркач, Олександра Андрієвська, М. Дверницька, Олександр Скоропис-Йолтуховський та інші, всього – 135 осіб⁷. Університетські курси сприяли зближенню галичан і наддніпрянців, а спілкування з відомими вченими, окрім суттєвого поглиблення освітнього рівня, розширювало політичний світогляд слухачів.

Іван Крип'якевич згадував, що на курсах він познайомився з Михайлом Грушевським, Іваном Франком, з молодими товаришами наприклад Іваном Кревецьким, та деким із наддніпрянців, бо «їх приїхало на курси багато – був якийсь з'їзд* підпільних організацій»⁸. «Ці курси, – згодом писав І. Крип'якевич, – зперед 25 літ заслуговують на те, як перша спроба організації приватного українського університету, а на ті часи була це помітна подія в національно-культурному житті всієї України»⁹.

Восени 1904 р. І. Крип'якевич вступив на філософський факультет Львівського університету (група історії та географії) і студював до 1909 р. Він став бібліотекарем Академічної громади, читав лекції у навколишніх селах поблизу Львова від «Просвіти». Передусім відвідував лекції М. Грушевського, який став його науковим керівником. «Лекції його, – згадував І. Крип'якевич, – були малоінтересні», проте

⁶ К[рип'якевич] І. Українські наукові курси у Львові 1904 р. (Згадка з 25-ліття). Діло. 1929. 30 червня.

⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 47.

* Йдеться про I-й з'їзд РУП, що відбувся наприкінці 1904 р., на якому внаслідок ідеологічно-програмних і тактичних розбіжностей партія розкололася зсередини.

⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 89.

⁹ К[рип'якевич] І. Українські наукові курси... Діло. 1929. 30 червня.

відзначав семінар М. Грушевського, як «дуже цінний», офіційно він називався «Історичні вправи», адже справжнього семінару йому не дозволили.

Іван Крип'якевич почав навчання в університеті, коли ще була свіжою у пам'яті багатьох студентів сецесія 1902 р. і найбільше енергії студентство вклало в боротьбу за український університет. «Перша “буча”, – зазначав І. Крип'якевич, – виникла під час імматрикуляції [урочистої посвяти у студенти – *І. П.*] мого річника», тобто прийнятих студентів 1904 р.¹⁰ Тоді українські студенти не погодилися з відчитом посвяти польською мовою і зі співом гімну «Не пора» – вийшли із залу, зчинилася бійка з польськими студентами. Після цього університетське керівництво вже не вимагало складати присягу по-польськи, а підписуватися під актом дозволено навіть українською мовою¹¹.

Нова велика демонстрація студентів університету відбулася 1907 р. На засіданні Академічної громади 22 січня було ухвалено негайно розпочати акцію протесту проти проведення імматрикуляції. Проте, не отримавши дозволу на проведення віча 23 січня від секретаря університету А. Віняжа, студенти побили його, захопили перший поверх приміщення, де звели 5 барикад, знищили 20 портретів ректорів університету, канцелярію. На будинку університету вивісили український прапор. Головним організатором цих заворушень був студент-наддніпрянець, член УСДРП Павло Крат, що мав вже «практику» в революції 1905 р.¹²

Із дозволу ректора поліція зайняла приміщення університету й заарештувала 120–130 осіб¹³. Серед заарештованих був й Іван Крип'якевич¹⁴, який разом зі студентами Петром Карманським, Осипом Назаруком, а також із наддніпрянцями Павлом Кратом і Рахинським та багатьма іншими взяли участь у голодуванні, протестуючи проти жорстоких умов перебування у в'язниці на вул. С. Баторія* та жорстокого тюремного поводження¹⁵.

Під тиском української громадськості, політикуму та студентства 24 лютого всіх ув'язнених українських студентів університету звільнили. Домагання українського університету у Львові продовжувалося і в наступні роки. Варто виокремити студентське віче 1 липня 1910 р. для вироблення плану дій проти «свавілля польських боївків», яке закінчилося трагічно для його організатора Адама Коцка. Поліція затримала тоді майже 300 українських студентів, із яких 127 відправила у в'язницю. Проти 101 українського студента-учасника віча за український університет було порушено судову справу.

Так, спільна боротьба галичан і наддніпрянців за український університет у Львові була, по суті, однією з форм змагань за українську державність. Значний вплив на формування світогляду І. Крип'якевича та спрямування його наукової роботи мав професор М. Грушевський – також холмщак. Тому й не дивно, що одні з перших наукових публікацій, що з'явилися на сторінках «Записок Наукового

¹⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 93.

¹¹ Там само. С. 93–94.

¹² Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 94; Качмар В. За український університет у Львові. Львів, 1999. С. 66–67.

¹³ Діло. 1907. 4 лютого.

¹⁴ Там само.

* Тепер – вул. Князя Романа.

¹⁵ Качмар Л. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині (1900–1914 рр.). Львів, 1997. С. 68.

товариства ім. Шевченка» в 1905–1906 рр., були присвячені релігійно-культурному життю на Холмщині у XIX ст.: перша – коротка замітка, написана за матеріалами з родинного архіву, стосувалася «літературного спору» на Холмщині в 1872 р. і розкривала ганебні методи діяльності холмських русифікаторів, друга – джерельна публікація «Автобіографія холмського священника з першої половини XIX в.»¹⁶.

У Науковому товаристві ім. Шевченка М. Грушевський залучав свого учня до наукової праці. У 1907 р. він за дорученням професора працював у позальвівських архівах, зокрема у Кракові, збираючи матеріали до епохи Козаччини, а в 1910 р. у Варшаві опрацьовував архівні документи, що стосувалися періоду Хмельниччини.

У 1909 р. І. Крип'якевич розпочав педагогічну діяльність вчителем у приватній гімназії з українською мовою викладання Українського педагогічного товариства в Рогатині. У 1911 р. захистив докторську дисертацію на тему «Козаччина і Баторієві вольності», написану під керівництвом професора М. Грушевського. Цього ж року його обрано дійсним членом НТШ. У 1910–1911 рр. працював молодшим бібліотекарем у Бібліотеці НТШ. Практичний досвід роботи та бібліографування наукових праць сприяли зростанню фахового рівня молодого науковця¹⁷.

У 1912–1914 рр. І. Крип'якевич викладав історію в Академічній гімназії Львова, згодом – у гімназіях Рогатина та Жовкви. Крім педагогічної праці, він багато друкувався в популярних періодичних виданнях. Із 1911 р. редагував ілюстрований часопис для дітей та молоді «Дзвінок», а в 1913 р. став редактором літературного журналу «Ілюстрована Україна»¹⁸.

Учений мав добрі стосунки із наддніпрянцем, відомим діячем кооперації в Галичині Андрієм Жуком. Вони планували працювати разом у часописі «Вільна Україна», який мав входити, відповідно до ухвали нарад наддніпрянських політемігрантів 4–6 березня 1911 р., у Львові. Згодом навколо цього друкованого органу мала б утворитися відповідна політична організація. Її провідним діячем був В'ячеслав Липинський. Із цих планів нічого тоді не вийшло, але зродилася ідея Союзу визволення України (СВУ), що була здійснена з вибухом Першої світової війни¹⁹.

До складу СВУ входили відомі українські громадсько-політичні діячі, письменники, публіцисти, вчені тощо. Належав до СВУ й І. Крип'якевич, мав посвідчення, видане 25 жовтня 1915 р. німецькою мовою за підписом члена Президії СВУ А. Жука. У ньому зазначалося: «Президія Союзу визволення України цим підтверджує, що пан д-р Іван Крип'якевич є довіреною особою Союзу і уповноважений від імені Союзу виступати в справах, що стосуються релігійних і культурних інтересів українського народу перед австро-угорськими і німецькими військами у зайнятих областях Росії»²⁰.

Улітку 1915 р., після вдалого наступу німецьких й австро-угорських військ, були зайняті українські землі Холмщини, Підляшшя, Полісся і західна частина Волинської губернії. Волинь і Холмщина опинилися під австрійською, а Підляшшя

¹⁶ Гаврилюк Ю. Іван Крип'якевич. Холмський. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2016. Вип. 28. С. 560.

¹⁷ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 102.

¹⁸ Там само. С. 103, 106–107.

¹⁹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 51–58.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 28.

та Полісся – під німецькою окупацією. На цих землях було запроваджено військову і цивільну адміністрацію, в останній посади займали переважно поляки.

Для забезпечення розвитку національного життя на зайнятих військами Центральних держав землях у серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної помочі для окупованих земель, яке підпорядковувалося СВУ і Загальній Українській Раді (ЗУР), утвореній 5 травня 1915 р. Бюро займалося налагодженням українського шкільництва, збиранням для нього фондів і загалом національно-культурним життям на Волині та Холмщині²¹.

Очоловав Бюро культурної помочі І. Крип'якевич. У листі до В. Дорошенка від 10 вересня 1915 р. він писав, що з охотою працюватиме у СВУ і знайшов собі поле діяльності – терени українських північно-західних областей. Крип'якевич зазначав, що в містах і національно свідомих селах потрібно якнайшвидше засновувати народні школи, відкривати українські гімназії, наукові курси для вчителів, готувати підручники для неграмотних, відновлювати діяльність «Просвіти», поширювати кооперативний рух²².

*Школа. На стіні – карта, портрети Шевченка і Франца Йосифа.
Село Нудиже на Ковельщині, 1917*

Зауважу, що в серпні–грудні 1915 р. І. Крип'якевич підготував і передав СВУ низку матеріалів, що стосувалися політики та національних настроїв на Волині, про церковну унію та церковні справи, українське шкільництво, українське питання на Холмщині, про потреби українського шкільництва в окупованих землях російської України, про церковні відносини у північно-західних українських

²¹ Вістник. 1916. № 27–28. С. 230.

²² ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 4–7.

землях, інструкцію Січовим стрільцям щодо проведення культурно-освітньої праці на Волині тощо²³.

Школа у Володимирі

У цьому ж листі історик повідомив В. Дорошенка: «...тепер я зладив меморіал у справі Холмщини»*. Справді, 20 серпня 1915 р. І. Крип'якевич вислав меморіал «Про українську справу на Холмщині» СВУ, ЗУР, Степанові Томашівському і Володимирові Бачинському як референту справи. У ньому Крип'якевич показав становище Холмщини і Підляшшя перед війною, зазначив, що з українських повітів обидвох країв у 1912 р. утворено окрему Холмську губернію. Стосовно чисельності українців автор виходив із того, що вони належали до двох віросповідань: православного і римо-католицького, до якого належали також колишні уніати – латинники. Тому загальна кількість українців, на думку І. Крип'якевича, становила 400 тис. осіб, тобто 52 % усього населення Холмщини.

Учений наголошував, що в містах краю переважають поляки, тому справа міст переходитиме таку саму тяжку еволюцію, як у Галичині, поки українцям вдасться дещо здобути. В адміністраціях різних рівнів свідомих українців дуже мало, адже повсюдно уряд добирав русифікованих елементів, які, правдоподібно, відступили з військом і тому потрібно замінювати всі сили новими українськими.

Для успішного ведення української справи велике значення мало те, що вчительство народних шкіл майже без винятку було з православних кіл, отже, з

²³ Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8. С. 270–304.

* Меморіал «Про українську справу на Холмщині»; Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України. С. 282–294.

українців. Хоч значна частина учителів виїхала з відступом російського війська, але не в такій кількості, як урядники, тому з цих учительських кіл, очевидно, швидко може вирости місцева українська інтелігенція. Серед 400 осіб православного духовенства свідомих українців, вважав історик, буде невеликий відсоток, але за відповідного підходу частину їх можна схилити для українства.

Значне місце в меморіалі відведено ролі унії в національно-культурному житті Холмщини. Іван Крип'якевич наголошував: «Унія, заведена, при кінці XVI віку, знайшла тут вдячну почву, бо край, сусідуючий з польськими землями в новій вірі знайшов опіку для національних змагань, яких при православ'ю не зміг оборонити. Унія зрослася з населенням так тісно, як ні в одній українській землі; довгі часи це була одинока національна відзнака Холмщини. Хоч робила все тут поступи колонізації (навіть в церквах проповіді говорилися по-польськи), унія була тою ниткою, що в'язала загал уніатів з українською народністю»²⁴.

За російського панування у 1875 р. унія на Холмщині була ліквідована, уніатське духовенство переважно заслано або емігрувало до Галичини, більшість вірян перейшла до православ'я, а певна кількість «упорствующих» уніатів – 118 тис. – до Римо-Католицької Церкви²⁵.

Православна Церква на Холмщині перед Першою світовою війною творила окрему єпархію, налічувала 289 парафій, 368 церков, 400 осіб духовенства, у Холмі діяв духовний семінар, який мав майже 150 питомців (вихованців)²⁶.

Русифікація на Холмщині велася більш планово і фанатично, ніж в інших українських областях, з огляду на мішаний склад краю. Православна Церква стояла твердо на шляху русифікації. Зрусифіковані були школи всіх рівнів, тільки в польських громадах проводилося навчання польською мовою. Однак, зазначав І. Крип'якевич, русифікація, незважаючи на всі примусові урядові засоби, не запустила в Холмщині глибокого коріння. А все через те, що гноблення уніатів, нетактовність урядників і попів викликали глибоку антипатію до Росії та російщини і відпорність до російських впливів. «Є надія, – сподівався історик, – що російський покост скоро зійде з національного лиця Холмщини»²⁷.

Утім, головною небезпекою для українців Холмщини і Підляшшя виявилася полонізація. Адже ці краї були дуже національно неоднорідні як найбільше загроженої повіті Галичини. Учений зауважував, що «хоч тут римо-католиків не набагато більше (311 тис.), ніж православних (305 тис.), з яких третина могла підтримати українство, все-таки поляки були грізною силою для нас»²⁸. Він застерігав українські організації, що в тогочасних обставинах, коли більшість православних урядників і вчителів виїхала, ця управлінська інтелігенція напливатиме з Польського Королівства, і про це потрібно пам'ятати.

Автор меморіалу відзначав надзвичайно велику жидівську колонізацію в Холмщині. Чисельність жидів у краї становила 114 тис. осіб, головними їхніми осідками були міста і містечка. Він наголошував на легкості асиміляції жидів, які «дотепер російщилися, хоч і польська струя була сильна». Із приходом австрійської

²⁴ Там само. С. 284.

²⁵ Там само. С. 285.

²⁶ Там само. С. 286.

²⁷ Там само. С. 287.

²⁸ Там само.

влади, вважав учений, «жиди знову стануть по стороні сильнішого і правдоподобно будуть служити колонізаційним цілям, як не знайдуть іншого пануючого напрямку»²⁹.

У меморіалі «Про українську справу на Холмщині» І. Крип'якевич наголошував на значенні краю для України:

I. а) край стримував поширення полонізації на суто українські терени; б) вів героїчну боротьбу за національно-церковні права з Росією і чинив опір русифікації; в) потрібно ширити серед української суспільності думку про вартість краю для України, не допускати тверджень про «меншевартість» цієї землі; г) утверджувати перед австрійським урядом ідею про національну однорідність і українськість Холмщини, ігнорувати претензії поляків до краю.

II. а) потрібно не допустити порушення границь і устрою Холмської губернії, утвореної 1912 р.; б) зберегти адміністративно-територіальний поділ; в) докласти всіх зусиль, щоби всі права російського уряду та мови перейшли винятково до українців, зберегти в їхніх руках провід у краю; г) не допустити поділу прав між українцями і поляками, так само й мови, бо це означало б кінець українському національному володінню; д) краю потрібна українська управа, а поляків варто трактувати як меншість.

III. Для українізації Холмщини передусім важливо піднести значення українців. А для цього треба: 1) щоби українці отримали опіку і підмогу державних властей, з цією метою передати фактичну владу в краю українцям; 2) утворити Українську Церкву; 3) ввести в життя українську школу й організації.

IV. а) реституціювати (відновити) Уніатську Церкву; б) джерелом для унії мали стати тодішні православні, більшість яких із православ'ям пов'язував страх перед переслідуванням, а не релігійне переконання.

V. До православних вірян ставитися дуже толерантно, по-перше, із суто людських мотивів, по-друге, з огляду на православних інших частин підросійської України. Приєднання до Української Православної Церкви буде нелегким, але до цієї справи треба готуватися на майбутнє. У жодному разі не допускати між православними й уніатами внутрішніх протиріч.

VI. Шкільництво: а) російську школу залишати нема потреби, бо росіяни становлять незначний відсоток, із тих же мотивів треба прибрати російську мову як предмет науки; б) таке ж саме становище зайняти до польської мови, з огляду на українськість краю; в) забрати провід у цілому холмському шкільництві; г) поляків трактувати не як одну з рівноправних сторін, але як меншість, що підлягає українському народові.

Для того, щоби українське шкільництво існувало на Холмщині, потрібно:

1. Підготувати українське учительство з холмських сил, утворивши в різних містах Холмщини короткі (2–3 місяці) курси з української мови і літератури, історії, географії, термінології та інших навчальних предметів у поєднанні з історією та географією Австрії.

2. Заснувати якнайшвидше взірцеві народні школи в головних містах і свідомих селах, українські гімназії в Холмі, Грубешові та Замостю. Залишити на деякий

²⁹ Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича... С. 289.

час діяльність церковних шкіл. Усе це зробити швидко, щоб поляки не випередили нас і не зайняли багато позицій.

3. Підготувати вчасно підручники для холмських шкіл, шкільні прилади (парти) і бібліотеки для молоді.

VII. Стосовно діяльності просвітніх та економічних організацій І. Крип'якевич пропонував, по-перше, відновити холмські «Просвіти» й інші товариства на давніх статутах; по-друге, утворити централю просвітніх організацій в Холмі; по-третє, поширювати провідні ідеї економічної роботи, взявши за основу роботу просвітньо-економічного товариства в Кобилянах.

VIII. Організувати на початку один популярний пресовий орган для освідомлювально-національної роботи в Холмщині в дусі релігійної толерантності. Налагодити широкий і добре організований доступ преси з Галичини.

IX. Для розгляду місцевих відносин потрібно якнайшвидше вислати до Холмщини відповідних працівників для збору друкованих матеріалів про національно-релігійні відносини, шкільництво, адміністративний устрій, історію Холмщини й інші інформації³⁰.

Про це в листі від 10 вересня І. Крип'якевич писав до В. Дорошенка. Він просив його допильнувати цієї справи і вислати до Холмщини достойного кандидата для проведення розслідув (дослідження), бо «дуже боюся, щоби там не поїхав на перше місце який безідейний протегований “кар’єрович”, щоби не попсував діла»³¹. Однак події на Холмщині розгорнулися не на користь українців. Діяльність австрійських військових властей призвела, по суті, до повного потурання полякам у їхніх національно-культурних домаганнях, що поставило українців у дуже несприятливі умови і тільки загостило українсько-польські відносини. Тому ніхто й не поїхав до Холмщини для проведення досліджень, яких так бажав І. Крип'якевич.

Важливе значення у національно-культурній праці в зайнятих північно-західних областях І. Крип'якевич відводив церковним справам. У підготовлених меморіалах для СВУ, ЗУР і Львівської греко-католицької консисторії «Про церковні відносини на північно-західних українських землях»³² від 24 серпня 1915 р. і «Про церковні справи на Холмщині»³³ від 6 вересня 1915 р. він наголошував на потребі відродження Греко-Католицької Церкви на теренах Холмщини, а в майбутньому – і в окремих місцевостях Литви, Білорусі та Волині. Для реалізації політичного аспекту питання відновлення Греко-Католицької Церкви на Холмщині СВУ і ЗУР мали призначити Комітет для справ здобутих земель, завданням якого було: 1) підготувати меморіал до австрійського уряду про реституцію (відновлення у правовому і майновому становищі) Греко-Католицької Церкви в Холмщині; б) дати політичну оцінку роботи церковного комітету справ краю, що мав складатися із представників Львівської консисторії і кооптованих членів та забезпечувати відновлення Греко-Католицької Церкви. Крім того, церковний комітет мав збирати різноманітні матеріали про діяльність колишньої Холмської греко-католицької єпархії, заснувати

³⁰ Там само. С. 289–294.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 4–7.

³² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 395. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33–36.

³³ Там само. Арк. 31.

видавництво для унійної пропаганди, дбати про церковну організацію Холмщини, зокрема про добір духовенства різних рівнів, забезпечення фінансування.

Окремо в меморіалі йшлося про відносини з Римо-Католицькою Церквою та її духовенством, яке мало значний вплив у Холмщині, адже чимало колишніх уніатів перейшло в цю конфесію.

Важлива роль в українському національному відродженні відводилася Православній Церкві, зокрема на Волині, у якій треба було провести реорганізацію, покращити освіту духовенства, надавши йому українського духу. Українізація Церкви на Волині мала надзвичайно позитивно вплинути на піднесення національної свідомості місцевого населення, особливо наддніпрянців. До реорганізації православ'я планувалося залучити найбільш свідому частину українського православно-духовенства Буковини. Однак втілити в життя ці заходи тоді не вдалося через зміну геополітичної ситуації.

У 1915–1918 рр. І. Крип'якевич опублікував у періодичних виданнях («Діло», «Українське слово», «Свобода», «Вістник СВУ», «Ukrainische Nachrichten») майже 30 статей з історії, суспільно-політичного і національно-культурного життя північно-західних українських земель, особливо акцентував на їхньому знищенні та вивезенні українського населення вглиб Росії під час відступу її військ³⁴.

Після перших публікацій І. Крип'якевич вдався до ретроспекції (звернення до минулого) й історичного аналізу. У згаданому листі до В. Дорошенка історик просив: «...дайте мені повноважність видати під іменем Союзу інформаційну книжечку про Холмщину за Ваші фонди»³⁵. І справді, 1915 р. накладом СВУ І. Крип'якевич опублікував невелику (обсягом 32 стор.) брошуру кишенькового формату «Холмщина»³⁶. У роботі автор популярно, доступно для найширших кіл читачів виклав історію краю від найдавніших часів до 1915 р. зокрема.

Варто звернути увагу на висвітлення автором українського руху. Історик наголосив, що відродження \Холмщини почалося з оголошенням основ конституції в Росії, тобто в жовтні 1905 р. Тоді у краю почали організовуватися українські просвітні товариства – «Просвіта» в Сідлцях і Грубешові, Просвітньо-економічне товариство ім. Т. Шевченка в Кобилянках Надбужних біля Берестя.

Головне завдання цих товариств полягало в популяризації української книжки, залученні у свої ряди якнайбільшої кількості членів, особливо місцевої інтелігенції. Учений наголосив на ролі українських бібліотек і художньої самодіяльності у формуванні та піднесенні національної свідомості місцевого українського населення, зокрема шкільної молоді, яка відмовлялася вчитися з російських «казьонних» книг. Акцентував на важливості економічної праці українських товариств для створення матеріальної бази під культурну справу для протидії польським товариствам у ширенні колонізації серед українців. Проте така національно-просвітня праця українських організацій стояла комом у горлі російських шовіністів, які спочатку обмежили, а згодом заборонили їхню діяльність³⁷.

³⁴ Бібліографічний покажчик друкованих праць І. Крип'якевича / уклад Ф. Стеблій. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 38–42.

³⁵ Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України. С. 271.

³⁶ Крип'якевич І. *Холмщина*. Накладом Союзу визволення України. Львів, 1915. 32 с.

³⁷ Там само. С. 28–29.

Утім, українство не завмерло. Навіть у часи воєнного лихоліття свідоме українство не пропало, хоча Холмщина і Волинь належали перед війною до найслабше zorganizованих частин українських земель. «Це було, – писав І. Крип'якевич, – царство чорносотенних елементів: почаївських монахів, істинно-русских людей, Євлогіїв і Антоніїв». Зрозуміло, що пробитися тут українській ідеї було надзвичайно тяжко, навіть суто культурні товариства – «Просвіти» – зазнавали переслідувань, доносів, обшуків та арештів. «А все-таки українська струя йшла кудись ніби під землю, – зазначав історик, – зростала і кріпшала. І коли ввійшли тут союзні війська, коли вже можна було свободніше проявити свої почування, українство вийшло на верх і почало організовуватися»³⁸.

З'явилися численні публікації, з яких Галичина довідалася про сутність і мету українського руху на холмсько-волинських землях, змогла побачити його скромні початкові успіхи. Тут не було таких потужних політично-партійних структур, парламентського представництва в центральних і місцевих законодавчих органах, досить сильної інтелігенції, а також пресових видань. Тому І. Крип'якевич зазначав, що в той час відкривається важливий обов'язок для галицьких українців не лише спостерігати за діями українців Волині, тішитися їхнім успіхам, але й допомагати їм у цій важкій хвилині вирватися з нужди. «Докажіть ділом, – закликав учений галичанин, – що це наша справа, що живі у нас традиції Галицько-Володимирського Королівства, що Галичина пам'ятає про свою королівську сестрицю Володимирію»³⁹.

Завдяки старанням І. Крип'якевича пожертвування на волинські школи від 1 лютого до 31 грудня 1916 р. через Бюро культурної помочі становили 19 440,11 к., від СВУ – 6 116,03 к., Окружної шкільної ради у Володимирі Волинському – 1 041,80 к., Комісаріату УСС – 5 758,70 к., разом – 32 356,73 к.⁴⁰. А на середину 1917 р. на Волині працювало 40 шкіл, із яких 16 утримувало бюро, 18 військових, 4 стрілецьких і 2 урядові – комісаріати. У них викладало 78 вчителів, навчалось майже 3 000 дітей. Однак через австрійську політику щодо польського питання українське шкільництво на Волині розвивалося дещо повільніше, ніж на Підляшші та Поліссі, що перебували під німецькою окупацією⁴¹.

Іван Крип'якевич упродовж усіх воєнних років підтримував зв'язки з СВУ. У 1917 р. він опублікував у «Пам'ятковій книжці Союзу визволення України і Календарі на 1917 рік» статтю «Історія українського війська в нарисі», де коротко висвітлив зародження українського війська, періоди козаччини, гетьманщини, окремо написав про Січ та українські військові організації в Галичині 1848 р.: народну гвардію, народну самооборону і батальйон українських гірських стрільців. Українці хотіли утворити ще й другий. На думку галицького українського політикуму, з цього батальйону, збільшеного до 10 тис. осіб, можна було сформувати національне військо. Однак протиукраїнські дії польських політичних сил, зокрема тодішнього намісника Галичини Агенора Голуховського, перешкодили здійсненню цих стремлень українців. Адже поляки вважали, що такий військовий корпус, «оживлений національними почуттями, став би збройною репрезентацією

³⁸ Крип'якевич І. Для Холмщини і Волині. *Діло*. 1916. 23 квітня.

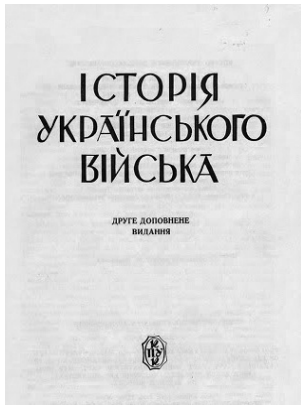
³⁹ Там само.

⁴⁰ Справозданє з фондів на волинські школи за час від 1 лютого по 31 грудня 1916 р. Львів; Володимир; Ковель, 1917. 15 лютого.

⁴¹ Патер І. Союз визволення України... С. 204–205.

українського народу й міг би показати сепаратистичні змагання». «Прошенню, – із сумом зазначав історик, – о другий батальйон відмовлено. Перший батальйон українських гірських стрільців також розв'язано в січні 1850 р.»⁴².

Згодом Андрій Жук у листі від 22 квітня 1918 р. просив ученого підготувати статтю про українське військо до книжок про Німеччину, яку планувало видати німецько-українське товариство на чолі з відомим німецьким публіцистом Паулем Рорбахом українською мовою, а другу – німецькою про Україну. «Справа дуже спішна, – писав А. Жук, – тож не баріться з написанням. Стаття має бути інформаційна, розміром до аркуша і надіслана на адресу Централі Союзу в Берліні для Всеволода Козловського»⁴³.

Титульний аркуш книжки «Історія українського війська». Автори: Іван Крип'якевич, Богдан Гнатович, Зенон Стефанів. 2-ге доповнене видання. Вінніпег, 1953 р.

Іван Крип'якевич вітав утворення Центральної Ради в Києві, завдяки якій у національно-політичному житті України відбулися «такі перемини, котрі так перейшли міру всього, чого ми сподівалися, що не можемо знайти слів на означення того дивного процесу й говоримо про чудо національного відродження»⁴⁴.

Хоча й опосередковано, але І. Крип'якевич прилучився і до Берестейських переговорів, на яких вирішували важливу справу для України про її західні кордони. Він згадував, що тоді в редакції «Діла» організувалася група для підготовки матеріалів українській делегації, до якої входили, окрім нього, Михайло Лозинський, Василь Панейко, Степан Рудницький. Він із С. Рудницьким опрацьовував західний кордон із географічного погляду. У нього навіть залишився якийсь примірник карти Галичини, на якому С. Рудницький провів лінію кордону. Проте передати ці матеріали українській делегації, яка прибула на львівський вокзал, було дуже важко, адже її оточила австрійська поліція й агенти. «Незамітно [у клозеті – І. П.], – згадував

історик, – вони дістали наші матеріали. Результат переговорів – берестейський кордон, був для нас дуже корисний, займав для України Холмщину в широких границях. Радісно оглядали ми цю лінію в газетах...»⁴⁵.

Згідно з Берестейським мирним договором від 9 лютого 1918 р., Холмщина і Підляшшя входили до складу Української Народної Республіки. Із цього приводу вчений писав: «Як російські війська 1915 р. уступили з Холмщини, забрали з собою значну частину українського населення; залишили тільки латинників і жидів. Поляки думали, що Австрія прилучить Холмщину до Польщі, вважали себе панями Холмської землі і почали рядити по-своєму». В адміністраціях використовували тільки польську мову – хто з селян говорив по-українськи, тому не розглядали жодних справ. У школах навчання вели польською мовою; української – не дозволено

⁴² Крип'якевич І. Історія українського війська в нарисі. Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. С. 224–243.

⁴³ ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 311. Арк. 3.

⁴⁴ Крип'якевич І. Півроку української революції. Діло. 1917. 18 вересня.

⁴⁵ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 114.

ніде, заборонено навіть приватні українські школи. «Український народ в Холмщині, – зазначав І. Крип'якевич, – пережив роки 1915–1918 в такій страшній неволі, якої дотепер не знав ніколи... витривалість українців перемогла перешкоди зі сторони поляків. Тепер Холмщина на раз вже добудеться з-під польської опіки і буде розвиватися успішно в Українській республіці»⁴⁶. Але згодом події розвилися інакше – не за українським сценарієм.

У жовтні 1918 р. І. Крип'якевич був обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського університету – одного з двох перших українських університетів, відкритих урядом УНР, але захворів на тиф і не зміг обійняти посади.

Окрилений політикою української влади в царині освіти, зокрема її розбудовою на національному ґрунті, І. Крип'якевич упродовж 4 років видав: «Коротку історію для початкових шкіл та першої кляси гімназії» (вийшла друком у 1918 р., накладом 50 тис. примірників), «Огляд історії України для вищих кляс середніх шкіл та вчительських курсів», книжки «Шляхами слави українських князів» та «Оповідання з історії України для нижчих кляс середніх шкіл»⁴⁷.

У міжвоєнний період І. Крип'якевич плідно займався науково-педагогічною роботою. У 1921–1924 рр. був професором Львівського українського таємного університету (секретарем сенату університету). Для його студентів технікою літографії був надрукований курс лекцій «Історія Української держави» (1922). У 1925–1931 рр. видав серію праць про ключові аспекти українського державотворення у XVII ст. (козацька рада, генеральна старшина, державні межі, шляхи, гетьманські універсали, суд), об'єднаних спільним заголовком «Студії над державою Богдана Хмельницького»⁴⁸.

Будучи одним із керівників НТШ, учений активно співпрацював із товариством «Просвіта» й іншими українськими національно-культурними інституціями. У 1926 р. взяв участь як представник НТШ у роботі Українського наукового з'їзду в Празі (доповідь «Держава Богдана Хмельницького»), а 1927 р. – у конференції істориків Сходу Європи і Слов'янщини у Варшаві (доповідав про стан історичної науки в Україні).

У міжвоєнні роки науковець друкував у журналах, розрахованих на широкі кола інтелігенції («Стара Україна», «Літопис Червоної калини», «Рідна школа», «Українська книга» та інші), розвідки з питань історії і краєзнавства, які ґрунтувалися на виявлених джерелах. Це були публікації з історії війська, про міста, села, церкви, статті з історичної географії та етнографії, книгознавства, історіографії та історичної бібліографії.

Окрім того, Крип'якевич плідно співпрацював із найпоширенішим часописом у Західній Україні – «Життя і знання», у якому опублікував десятки статей про історичні події та діячів, змістовні нариси з історії Львова, що згодом вилилися у книжку «Історичні проходи по Львову» (1922). Варто відзначити публікації історика в періодичних виданнях США, а також у 1926–1930-х роках у наукових виданнях

⁴⁶ Крип'якевич І. Як поляки опікувалися Холмщиною. *Діло*. 1918. 23 лютого.

⁴⁷ Бондаренко О. 25 червня 1886 року народився відомий український історик Іван Крип'якевич. *Рідна Україна*. 2020. 25 червня. URL: <https://ridna.ua/2020/06/25-chervnya-1886-roku-narodyvsya-vidomyj-ukrajinskyj-istoryk-ivan-krypyakevych/>

⁴⁸ Ісаєвич Я. Крип'якевич Іван Петрович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. Т. 5: Кон–Кю. С. 391.

УРСР: у «Бібліологічних вістях»* – статті про найдавніші папірні в Україні (XVI ст.), українських граверів; у «Віснику природознавства»** – про землетруси в Україні у XVII–XVIII ст., назву Медобори, повені на Прикарпатті XII–XVIII ст., саранчу в Україні у XI–XVIII ст.; у «Україні»*** – про українського посла в Туреччині у 1670-х роках Остафія Астматія (Остаматенка), науковий рух у Галичині; археологічні знахідки в Галичині, вірш на пошану Б. Хмельницького, а також дві рецензії на книжки польських авторів К. Тишковського і В. Гейноша⁴⁹.

У квітні–травні 1929 р. І. Крип'якевич за клопотанням М. Грушевського побував у науковому відрядженні, як тоді говорили, на «радянщині». У «Спогадах» учений писав: «В Києві я передусім відвідав Академію Наук. Відділи не були тоді поділені на інститути, як тепер, а в кожному відділі було безліч секцій, комісій, комітетів і т. д. В міру потреби творено нові установи і Академія виглядала як будинок з різномодними добудівками і причіпками. Автономний устрій мала Історична секція, яка з Укр[аїнського] наукового товариства**** перейшла до Академії і мала кільканадцять комісій і комітетів, в яких працювало, мабуть, більше сотні людей, здебільшого молоді. Грушевський і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе спеціалістів і початкуючих дослідників»⁵⁰.

Спілкувався І. Крип'якевич приватно з М. Грушевським, із яким обговорював і політичні питання. Академік «з незвичайним завзяттям висловлювався проти німців, що 1918 р. Україні “вбили ніж у плечі”, остерігав, щоб не рахувати на куркульство, що все йде на руку чужим інтервентам; радив з НТШ у Львові “не знімати прапору Академії наук”»⁵¹. На жаль, у той час М. Грушевський виїздив до Москви разом із В. Перетцом, і для продовження розмов І. Крип'якевич супроводжував його до Корестеня⁵².

Учений навідався в Харкові до Географічного інституту, який очолював С. Рудницький, там було небагато працівників і не вельми добра організація. Тут він залишив для видання карту адміністративного поділу України за гетьманування Богдана Хмельницького, але «вона десь там запропастилася». Цей проект так і залишився нереалізованим, адже Українська радянська держава «не знайшла коштів» для цього видання⁵³. Певною компенсацією для історика за нереалізований проект і втрачену карту можна вважати хіба що публікацію його історико-географічної

* Бібліологічні вісті – часопис Українського наукового інституту книгознавства, виходив у Києві в 1923–1930 рр. за редакцією Ю. Меженка.

** Вісник природознавства – журнал, орган природничої секції Харківського наукового товариства у 1927–1931 рр.

*** Україна – науковий журнал українознавства, виходив у Києві в 1914–1930 рр. (із перервами у 1915–1916 рр., 1919–1923 рр.) за редакцією М. Грушевського, із 1924 р. як орган Історичної секції УАН.

⁴⁹ Бібліографія друкованих праць І. Крип'якевича... С. 45–50.

**** Українське наукове товариство, засноване в Києві у 1907 р. із ініціативи М. Грушевського та під його головуванням за зразком НТШ у Львові. У 1921 р. увійшло до складу ВУАН.

⁵⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 121–122.

⁵¹ Там само. С. 122.

⁵² Там само.

⁵³ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 759–761.

розвідки у «Записках» інституту⁵⁴. На жаль, більшість планів і домовленостей, досягнутих під час перебування львівського історика в УСРР і спілкування з науковцями Наддніпрянщини, так і не втілилися в життя.

Уже на початку 1931 р. М. Грушевський та його співробітники були втягнуті у вир репресій у «справі» так званого «Українського національного центру». Комісія з вивчення історії Західної України, очолювана М. Грушевським, за висловлюванням колишнього аспіранта кафедри історії України в Києві, вихованця академіка І. Кравченка, який щодо свого вчителя взяв на себе невдячну роль перевертня, складалася з «оголтілих фашистів». До складу комісії, за І. Кравченком, були «притягнуті, напр[иклад,] такі “вчені”, як фашист Щурат, фашист Студинський, фашист і гетьманець Крип'якевич, фашист-ундівець Макарушка та фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба, Гарасимчук та інші. З Радянської України ми тут бачимо фашистів і ундо-фашистів Ф. Савченка, Козоріса, Ткачківського та інших»⁵⁵.

Через репресії вчених у Радянській Україні – офіційній кампанії з «викриття» М. Грушевського та його школи в українській історіографії – науково-культурні зв'язки із західноукраїнським громадянством припинилися. Відповідальність за збереження та продовження кращих традицій української національної історіографії взяло на себе НТШ у Львові.

У 1920–1930-х роках Крип'якевич вів широку національно-громадську роботу. У 1921–1922 рр. працював у Комітеті охорони військових могил, який займався пошуком і впорядкуванням українських стрілецьких могил у Галичині. А в 1923–1925 рр. брав участь у роботі туристично-краєзнавчого товариства «Плай», співпрацював із журналом «Політика» (1925–1926).

Від 1929 р. до 1934 р. викладав у Жовківській гімназії. У 1930 р. помістив у збірнику «З минулого Жовкви» статтю «Картини з історії Жовкви», яка, за висловом Ярослава Ісаєвича, «стала зразком його майстерності як історика-краєзнавця»⁵⁶.

Від 1934 р. до 1939 р. вчений був головою Історично-філософської секції та керівником Комісії старої історії НТШ. Тоді ж викладав історію України у Львівській богословській академії.

У середині 1930-х років І. Крип'якевича почали таврувати в Радянській Україні як одного з «фашистських вчених», проте з приходом більшовиків у 1939 р. його призначили в. о. професора Львівського університету, а з лютого 1940 р. – завідувачем новоствореного Львівського відділу Інституту історії АН УРСР. У квітні 1941 р. на підставі друкованих праць, без подання дисертації йому присвоїли ступінь доктора історичних наук і надали звання професора. «Це було одним з виявів тодішньої політики в Західній Україні, – зазначав академік НАН України Я. Ісаєвич, – що передбачала обмежену українізацію та одночасно ліквідацію українських громадських організацій і традиційних освітніх установ»⁵⁷.

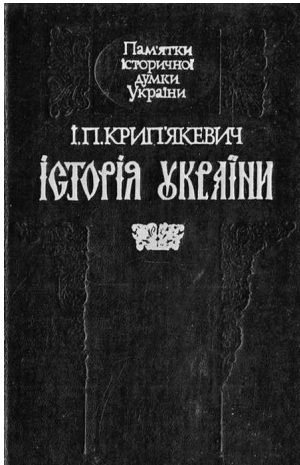
У роки нацистської окупації Львова (1941–1944) І. Крип'якевич залишився в місті. На початку окупації вийшла малоформатна «Коротка історія України» під криптонімом І. К. У 1941–1943 рр. написав «Історію України», надруковану 1949 р. у

⁵⁴ Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель. *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії*. Харків, 1930. Вип. 2. С. 213–214.

⁵⁵ Рубльов О. Іван Петрович... С. 763–764.

⁵⁶ Ісаєвич Я. Крип'якевич Іван Петрович. С. 392.

⁵⁷ Там само.

Обкладинка праці Івана Крип'якевича «Історія України», виданої у Львові 1990 р.

Мюнхені коштом НТШ під псевдонімом І. Холмський (цю книжку перевидали 1990 р.). У 1942–1944 рр. Іван Петрович працював редактором у львівському Українському видавництві⁵⁸.

Із відновленням радянської влади Крип'якевич очолив Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР і одночасно був в. о. декана історичного факультету Львівського університету. Однак вже в середині 1946 р. у періодиці й на зборах інтелігенції почалося бруральне паплюження І. Крип'якевича й інших учнів М. Грушевського. У вересні 1946 р. ліквідовано всі відділи гуманітарних інститутів АН УРСР.

Із вересня 1946 р. учений перебував у «почесному засланні» в Києві, будучи старшим науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР, і майже рік – із 24 березня 1947 р. по 4 березня 1948 р. – працював на пів ставки завідувачем відділу стародруків Бібліотеки АН УРСР.

У травні 1948 р. І. Крип'якевич отримав дозвіл на повернення до Львова, де по 1950 р. обіймав посаду старшого наукового співробітника Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. У 1951 р. в новоствореному Інституті суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) І. Крип'якевич став завідувачем відділу історії України, але вже наступного року його звільнили. У нові, післясталінські, часи, 15 травня 1953 р., він очолив Інститут суспільних наук АН УРСР, у якому працював по 1962 р.

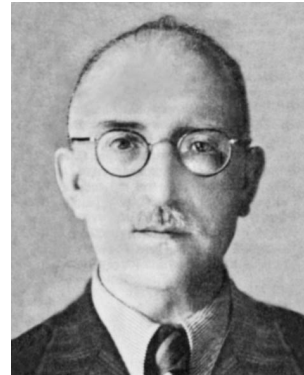
Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Іван Крип'якевич залишив по собі велику творчу спадщину – близько 900 наукових і науково-популярних праць. У науковому світі він відомий передусім як дослідник та видавець джерел, а для широкої громадськості – як автор підручників і посібників з основних проблем національної історії.

⁵⁸ Ісаєвич Я. Крип'якевич Іван Петрович. С. 392.

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ – ГРОМАДЯНИН, ВЧЕНИЙ, ЛЮДИНА

Кузеля Зенон Францискович (23.06.1882–24.05.1952) – український мовознавець, бібліограф, фольклорист, історик, журналіст, етнограф, редактор, видавець, громадський діяч. Криптоніми: К., З. К., КуЗ., З., К-я З., Х., Ки. та інші. Народився в с. Поручин Бережанського повіту (тепер – Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) у сім'ї лісника. Батько Франциск – із походження поляк із Мисленіц біля Кракова, був лісничим у графа Потоцького. Мати – Іванна Лепка, сестра о. Сильвестра Лепкого, відомого письменника під псевдонімом Марко Мурава, батька Богдана та Левка Лепких¹. Окрім Зенона, у сім'ї було ще троє дітей – доньки Ростислава, Олександра та Марія.

У 1888 р. сім'я переїхала до Бережан у зв'язку з переходом батька на роботу в місцевий магістрат. Тут З. Кузеля закінчив спочатку народну школу, а згодом – гімназію (1892–1900). У той час Бережанська гімназія була осередком формування української наукової та культурної еліти. Навчання тут велося польською мовою, а учні-українці становили майже 30 %, проте атмосфера була досить демократичною, що сприяло діяльності різних гуртків².

У 1898 р. учень 7-го класу гімназії Зенон Кузеля «під впливом пильного вчитування в нашу літературу й розмов, дискусій та імпульсів свого родинного оточення Лепких та Глібовицьких» разом із Григорієм Качалою та Іваном Боднаром заснував таємний учнівський гурток народовського спрямування «Молода Україна», навколо якого гуртувалася місцева молодь³.

На гімназійні роки припала й перша зустріч ученого з Іваном Франком, яка відбулася 1897 р. під час його подорожі з Бережан до Львова по книжки. Тоді він відвідав помешкання Каменяра, про що пізніше згадував так: «Франко був дуже приступний та ввічливий, говорив зі мною як із дорослим, довший час і дав мені на відхіднім деякі свої і чужі видання, між іншим “Австро-руські спомини” М. Драгоманова й числа “Літературно-наукової бібліотеки”»⁴.

¹ В. Я.[Володимир Янів]. Життєвий шлях Зенона Кузеля. Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169: Праці Філологічної та Історично-філософської секцій. Збірник на пошану Зенона Кузеля. С. 4.

² Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. Львів, 2013. С. 35.

³ Там само. С. 35–36.

⁴ Кузеля З. Із моїх споминів про Івана Франка. *Літературно-науковий вісник*. 1926. Т. 90. С. 241–246.

Восени 1898 р. Зенон Кузеля долучився до бережанської делегації, яка вирушила до Львова на святкування 25-річчя письменницької діяльності Івана Франка та 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського. Згодом він згадував про відповіді Івана Франка на вітальні промови Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, Наталії Кобринської та Михайла Павлика⁵.

У гімназійні роки З. Кузеля виявив свій нахил до журналістської праці, редагував таємні учнівські журнали, почав дописувати до «Діла», кореспондентом якого залишався аж до Першої світової війни⁶. У гімназії пробудилося в Зенона Кузелі зацікавлення етнографією, зокрема народними звичаями, переказами, побутом українських селян, яке він перейняв від найближчих людей – о. Сильвестра Лепкого, матері Іванни, Дарії Глібовицької (сестри дружини Богдана Лепкого), а також від сільських оповідачів, від яких уже з 1898 р. записував етнографічний матеріал і розмірковував над збереженням народної спадщини⁷.

У 1900–1901 рр. навчався у Львівському університеті на філософському факультеті, де слухав лекції професорів Михайла Грушевського, Олександра Колесси, Кирила Студинського, Броніслава Кручкєвича, Людвіка Фінкєля, Броніслава Дембінського, Казимєжа Твардовського та інших. Його однокурсниками були Станіслав Людкєвич, Орєст Авдикєвич, Іван Брик, Ярослав Гординський, Василь Гарасимчук⁸.

Свої студії З. Кузеля продовжив у Відні, де спеціалізувався у слов'янській філології (професори – В. Ягіч, В. Вондрак, К. Їрєчек, М. Решєтар), у порівняльному мовознавстві (О. Шредєр, Склєнарж), археології (М. Гернес), етнології (М. Габерлянд), статистиці (Юрашек) і філософських науках (Ф. Йодль, В. Єрузєлем)⁹.

Природним подовженням університетських студій стали практичні заняття, які забезпечували йому проживання, а саме праця в 1901–1902 рр. у Центральній статистичній комісії (при обробці перепису населення 1900 р.), у 1904–1906 рр. він був волонтером в антропологічному та археологічному відділі Цісарського надвірного музею, 1904–1907 рр. у Музеї австрійської етнографії, врєштї, від 1903–1904 рр. до липня 1906 р. працював секретарем та бібліотекарєм слов'янського семінару, урядєвим університетським перекладачем слов'янських мов¹⁰. З. Кузєля зазначав, що профєсор В. Ягіч залишив його на цих посадах ще на рік після закінчення університетських студій¹¹.

Одночасно З. Кузєля співпрацював із нїмецьким етнографічним журналом «Mitteilungen für österreichische Volksbunde» («Повідомлення австрійського народного союзу») та НТШ. За доручєнням М. Грушевського вів у Записках НТШ постійний відділ повідомлень і рефератів зі західноєвропейських праць з антропології, археології та етнографії. Надзвичайно значущєю для молодого вченого стала його

⁵ Кузєля З. Із моїх спєминів про Івана Франка...

⁶ Янів В. Життьєвий шлях Зєнона Кузєлі. С. 4.

⁷ Пацай Т. Зєнон Кузєля: життє і народознавча діяльність... С. 37–38.

⁸ Там само. С. 40.

⁹ Янів В. Життьєвий шлях Зєнона Кузєлі. С. 4.

¹⁰ Там само. С. 5.

¹¹ Кузєля З. Ватрослав Ягіч (посмертна згадка). *Лїтопис політики, письменства і мистецтва*. 1924. № 3. С. 38.

поїздка до Наддніпрянщини, де він гостював у родини Закревських у с. Янушівка, відвідував Київ. Окрім того, брав участь у трьох антропологічно-етнологічних експедиціях у Карпати, які відбувалися в літні місяці 1904 р., 1905 р. та 1906 р. із від Антропологічного товариства в Парижі й НТШ під проводом Хведора Вовка й Івана Франка. Так, у 1904 р. на підставі питальника, складеного Х. Вовком, він зібрав матеріал під час однієї з перших своїх народознавчих робіт «Бойківське весілля в Лавочнім Стрийського повіту»¹².

У 1904–1906 рр. молодому вченому за успішну працю в НТШ тричі призначали стипендію в розмірі 300 к. для продовження наукових студій у Відні, а в 1905 р. він став членом Етнографічної комісії¹³. Під час навчання у Відні З. Кузеля активно працював в українському студентському товаристві «Січ». Його тричі в 1902–1904 рр. обирали головою товариства. За часів його головування кількість членів товариства зростає втричі, активно діяв «Співочий кружок», який проводив цикл концертів, вечорниць. На одну, до прикладу, 21 лютого 1902 р. запросили видатного українського співака-тенора Модеста Менцинського¹⁴.

Товариство відгукувалося на всі важливі події національно-політичного життя українців. Зокрема, підтримувало боротьбу львівських студентів за український університет, проводило акції протесту проти переслідувань українських діячів у Наддніпрянщині та проти мадяризації українців Закарпаття. За час головування Зенона Кузеля було видано «Альманах» до 40-річчя віденської «Січі», до редагування якого долучився також Михайло Чайковський. «Загалом, – казав Василь Маркусь про Зенона Кузеля, – він вмів й корисно для національної справи поєднувати в ньому [товаристві – І. П.] свої наукові зацікавлення – студії і практичне включення в науково-дослідну працю – із суспільними зацікавленнями й актуальними проблемами студентського середовища»¹⁵.

Свої студії З. Кузеля закінчив весною 1906 р., склавши частковий учительський іспит для середніх шкіл, і 18 червня 1906 р. захистив докторську дисертацію на тему «Угорський король Матвій Корвін у слов'янській усній словесності», здобувши докторат слов'янської філології та історії. Восени цього ж року склав ще бібліотекарський іспит, і вже 13 листопада став практикантом університетської бібліотеки у Відні. Тут він працював підреферентом слов'янського відділу й редактором слов'янської частини, друкованого каталогу (1906–1907), а водночасно у часописі «*Zeitschrift für österreichische Bibliographie*» («Журнал для австрійської бібліографії») провадив відділ слов'янської, зокрема й української бібліографії (1907–1909). Окрім того, друкував рецензії, бібліографії української літератури у загальновищезнаному видавництві Польської академії наук у Кракові «*Rocznik Slawistyczny*» по 1914 р.¹⁶.

¹² Кузеля З. Бойківське весілля в Лавочнім Стрийського повіту. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. 10. С. 121–150.

¹³ Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 25. Вип. 1. С. 25.

¹⁴ Кузеля З. Історія віденської «Січі». «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні. Львів, 1908. С. 480.

¹⁵ Маркусь В. Студентські роки великого друга й опікуна студентства. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 36.

¹⁶ Дорошенко В. Проф[есор] д-р Зенон Кузеля як бібліограф. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 89–90.

Маючи певне соціальне становище, Зенон Кузеля одружився з Ольгою Авдиківською, галичанкою зі священничої родини. Вінчання відбулося 18 липня 1907 р. у Львові в соборі Святого Юра. У щасливому подружньому житті вони прожили майже 45 років, поділяючи разом усі турботи й негоди пізнішого довгого еміграційного життя¹⁷.

У 1908 р. З. Кузеля представляв НТШ на XVI Міжнародному з'їзді американістів у Відні, де виголосив реферат про українські колонії в Північній та Південній Америці, а також ознайомив учасників форуму з діяльністю товариства, налагоджував наукові контакти¹⁸.

Активна наукова співпраця з НТШ публікація наукових праць поставили З. Кузеля в один ряд із видними вченими Товариства. 9 грудня 1909 р. на засіданні Філологічної секції НТШ З. Кузеля обрано дійсним членом, а 22 грудня 1909 р. це рішення затвердив Виділ – головний виконавчий орган НТШ. Так він став одним із наймолодших дійсних членів товариства, маючи всього 28 років¹⁹.

Весною 1909 р. З. Кузеля разом із дружиною переїхав до Чернівців, де працював аж до Першої світової війни. Спочатку він обійняв посаду директора слов'янського відділу й урядника читальні університетської бібліотеки. У 1913 р. отримав номінацію на лектора української мови в Чернівецькому університеті із правом приймати іспити, викладав в учительській семінарії «Української школи», займався перекладацькою роботою. Заразом не переривав громадської роботи: як заступник голови Історичного товариства проводив упродовж 3 років «Курси вищої освіти»; як голова Чернівецької філії освітнього товариства «Руська бесіда» займався організацією народних бібліотек і викладів та редакцією видань, у журналі «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» («Загальна чернівецька газета») редагував український літературний додаток²⁰.

Згодом його дружина Ольга згадувала: «Їдучи до Чернівців, мій чоловік мав у плані спокійно працювати науково, але коли побачив, скільки там праці на “народній ниві”, кинувся у свою стихію. Не було майже неділі, щоб він не виїздив на село з доповідями по читальнях. Також і в самому місті було чимало роботи й багато установ, де треба було працювати. А мій чоловік був все на посту, забуваючи про відпочинок»²¹.

Під час тієї професійної та громадської праці молодий З. Кузеля знаходив сили й на наукову творчість. Разом із Володимиром Дорошенком розпочав роботу над бібліографією українських видань 1901–1910 рр., зокрема над списком української етнографічної й археологічної літератури з австрійських джерел та списком українських псевдонімів і криптонімів. Останній налічував 1 190 імен українських письменників із точним зазначенням усіх праць, статей і заміток, написаних під псевдонімами та криптонімами.

Найбільшими досягненнями в чернівецький період позначена робота в етнографічному напрямку. У цей час з'явилися його відомі дослідження: «Українські

¹⁷ Див.: Кузелева О. З чернівецьких і віденських споминів. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 37–43.

¹⁸ Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. С. 45.

¹⁹ Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузелі. С. 6.

²⁰ Там само.

²¹ Кузелева О. З чернівецьких і віденських споминів. С. 38.

похоронні звичаї і обряди в етнографічній літературі», «Посижіне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi», «Ярмарки на дiвчата» та iншi. Крім того, вчений значився редактором роздiлу «Балади» до видання «Корпусу українських народних пiсень», що мало охоплювати «кiльканадцять томiв»²².

У Чернiвцях З. Кузеля разом з М. Чайковським опрацювали технiчну й математичну термiнологiю i 1910 р. видали «Словар чужих слiв», який мiстив 12 тис. слiв iншомовного походження українською мовою. Крім того, вчений брав участь у роботi над великим нiмецько-українським словником у спiвавторствi з Володимиром Кмiцикевичем, Юлiаном Кобилянським та Василем Сiмовичем²³. Як зазначав Володимир Кубiйович, «в той перiод, побiч Франка й Гнатюка, молодий Кузеля був найповажнiшим етнографом»²⁴.

Можна справедливо ствердити, що чернiвецький перiод працi був для З. Кузелi найпродуктивнiшим та найщасливiшим у життi. «Так плiло життя спокiйно i щасливо аж до 1914 року», – згодом писала Ольга Кузелева²⁵.

Перша свiтова вiйна перервала наукову працю З. Кузелi. Подружжя Кузелiв пережило в Чернiвцях першу й другу російську окупацiю i тiльки 25 листопада 1914 р. назавжди покинуло Буковину. Відтодi З. Кузеля вже нiколи не повернувся на рiднi землi, перебуваючи повних 38 лiт на емиграцiї.

За три тижнi важкої подорожi через Сучаву, Румунiю, Семигород, Мадярщину подружжя опинилося у Вiднi. «Ми не пiзнали давньої столицi, – згадувала О. Кузелева, – вiдомої нам з 1907–1909 рокiв. Яка величезна змiна... I цей чудовий, радiсний, ясний, блискучо-чистий Вiдень став тепер якимось понурим, забрудненим, навiть непривiтним»²⁶.

Незважаючи на те, що, за словами О. Кузелевої, «у Вiднi кривим оком дивилися на галицьких втiкачiв»²⁷, все-таки тут українцi видавали свої часописи, заснували Союз визволення України, Український допомоговий комiтет, згодом – Загальну Українську Раду i Загальну Українську Культурну Раду.

Завдяки своїм численним зв'язкам iз часiв унiверситетських студiй Зенонiв Кузелi пощастило влаштуватися в Інститутi Схiдноєвропейської iсторiї Вiденського унiверситету, а згодом органiзувати разом зi Степаном Томашiвським, Иваном Раковським, Степаном Рудницьким окремих дослідний Інститут сходознавства²⁸.

Проте вiйна не сприяла науковiй працi. Зенон Кузеля отримав доручення вiд СВУ виїхати для провадження нацiонально-освiдомлювальної та просвiтньо-культурної роботи серед полонених українцiв російської армiї у таборi Зальцведель. Свою нову працю вiн розпочав у квітнi 1916 р., ставши головою Просвiтнього вiддiлу СВУ, членами якого були ще В. Сiмович, В. Левицький, О. Семенiв, П. Бензя,

²² Пацай Т. Зенон Кузеля: життя i народознавча дiяльнiсть. С. 47.

²³ Там само. С. 48.

²⁴ Янiв В. Життьовий шлях Зенона Кузелi. С. 6.

²⁵ Кузелева О. З чернiвецьких i вiденських споминiв. С. 39.

²⁶ Там само. С. 41.

²⁷ Там само. С. 42.

²⁸ Витанович І. Чужинцi-приятелi України на шляху науковiй i громадськiй працi Зенона Кузелi. Записки НТШ. Львiв, 1962. Т. 169. С. 28.

В. Мороз і звільнений з полону син Є. Чикаленка – Петро та якийсь за словами Р. Смаль-Стоцького, «несамовитий гайдамака з псевдонімом Гаркуша»²⁹.

Табір розташовувався між Ганновером і Берліном у 5 км. за містечком Зальцвельд. Це було «місто дерев'яних бараків з кількома ангарами, оточених колючим дротом з вежами по всіх сторонах та вартами»³⁰. Керівництво табором здійснювалося через посередництво між Просвітнім відділом, тобто його головою З. Кузелею, і комендантом табору генералом Дікергофом.

Під керівництвом З. Кузеля табір розрісся на справжню українську республіку. Тут була заснована народна школа для неписьменних, названа іменем відомого українського педагога Бориса Грінченка. У листопаді 1916 р. у ній налічувалося 234 учні. Крім грамоти, тут викладали також німецьку мову і технічні науки. «Приємно бачити, – зазначено в листі полонених табору до СВУ, – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало й бородачів або навіть й тих, які колись кричали “не нада”. Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільним столом. Тут не на словах, а на ділі виповняють заповіт Грінченка: “Праця єдина з неволі нас вирве”»³¹. Кожний, хто закінчив таку школу, добре знав українську історію, літературу й, взагалі, як зазначав П. Чикаленко, що перебував тоді в Зальцвельдському таборі, «може вважатися за цілком інтелігентну людину»³². Окрім народної школи, тут діяли курси середньої освіти, а вечорами працював народний університет. Табір мав свій український театр, бібліотеку, знаменитий хор і оркестр, була власна церква з хором³³.

Зрозуміло, що в умовах війни потрібно було налагоджувати побут полонених та полагоджувати між ними різні конфлікти, а найголовніше – пробуджувати в них національну свідомість, позбавляти їх національної меншовартості та малоросійства. У таборі було безліч організацій, політичних гуртків, кооператива. Щочетверга відбувалося віче у великій залі, на якому голова Просвітнього відділу інформував таборян про всі новини внутрішнього і позатаборового життя, обов'язковою була доповідь про воєнну ситуацію на фронті. Був тут і свій «чорний ринок, т. зв. товкучка», де все можна було купити, продати чи виміняти³⁴.

Очевидно, що управляти 4 000–5 000 корінного населення табору було не легко. Крім того, ще біля 60 тис. полонених українців перебували поза табором у робітничих командах по селах, маєтках, шахтах, фабриках, а для цього потрібно було організувати сітку мужів довір'я, щоб пов'язати всю цю масу з табором, забезпечувати її пресою, книжками, надсилати доповідачів і тощо³⁵.

У таборі були проведені демократичні вибори до таборової ради, яка утворила «таборовий уряд», і З. Кузеля як голова Просвітнього відділу був посередником між внутрішньою українсько-таборовою та зовнішньою німецько-військовою владою.

²⁹ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузелю. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 45.

³⁰ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузелю. С. 46.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1–8.

³² Діло. 1917. 11 травня.

³³ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузелю. С. 46.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

«Вся ця многогранна, колосальна праця, що вкінці завершилася відмаршем Синьої дивізії на Схід, – наголошував Р. Смаль-Стоцький, – концентрувалася в руках Зенона Кузелі... Тільки професійний бібліотекар, що звик до систематики й ладу, та людина його характеру й вдачі могла подолати всі ці завдання». Роман Смаль-Стоцький дав блискучу характеристику Зенонові Кузелі як людині, назвавши його «ходячою енциклопедією україністики й ходячим архівом, що містився по всіх кишенях убрання і всіх шухлядах помешкання». Відзначаючи широкі наукові зацікавлення З. Кузелі, Р. Смаль-Стоцький відзначав його велику працездатність, вміння використовувати кожну хвилину для своїх записок і нотаток, які він знаходив у мові таборян, а «з тих нотаток поставали пізніше доповіді й статті», а також хист полагоджувати будь-які непорозуміння між таборянами і німецькою комендатурою табору³⁶.

Варто зазначити, що СВУ приділяв велику увагу видавничій справі. Зокрема, завдяки діяльності Просвітнього відділу в Зальцведелі був утворений редакційний комітет із 15 осіб. Він напередодні Різдвяних свят 1916 р. випустив одноднівку «Нова Зоря» півторатисячним накладом, яку безкоштовно роздавали полоненим. Вона спричинилася до виходу 1 березня 1916 р. газети «Вільне Слово» за редакцією П. Карманського і З. Кузелі. Таборяни появу цієї газети зустріли спочатку досить прохолодно, але поступово інтерес до неї зростав і її почали видавати тричі в тиждень, майже 3-тисячним накладом³⁷.

У Зальцведелі З. Кузеля опублікував свої праці «З культурного життя України» (1918, 84 с.) і «Рік 1918 на Україні» (1918, 39 с.).

Після саморозпуску СВУ 30 червня 1918 р. З. Кузеля залишився на посту редактора таборової газети. Продовжувачем праці СВУ в таборах став створений 1 серпня 1918 р. Комітет культурної помочі полоненим. До його складу входили: в Австро-Угорщині представники Фрайштадта – А. Жук, І. Мороз, Р. Домбчевський, О. Охримович; у Німеччині – керівник Централі союзу в Берліні В. Козловський, представники таборів – В. Левицький із Зальцведеля, Б. Лепкий з Вецляру, В. Сімович з Раштата, Р. Смаль-Стоцький як референт при комітеті в Берліні³⁸.

Згодом для піднесення морального духу полонених замість Комітету культурної помочі почала діяти спеціальна Українська військово-санітарна місія, що із 26 лютого 1919 р., видавала свій друкований орган – «Шлях» і відповідальним редактором став був З. Кузеля (1919–1920). Це був єдиний друкований український орган у Німеччині, виходив двічі в тиждень накладом 5 000 примірників³⁹. Характеризуючи роль цього часопису у час, коли змінилися настрої полонених, зростали «Українські громади» в таборах, коли українські полонені вміло захищали свої українські позиції перед москалями, В. Сімович зазначав, що «це, у великій мірі заслуга “Шляху” й умілого його редагування». Адже в редакції часопису працювали, крім З. Кузелі (як відповідальний редактор), Б. Лепкий, О. Терлецький, В. Мороз – люди, які мали досвід непростой 4-річної таборової організаційної праці⁴⁰.

³⁶ Там само. С. 46–49.

³⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 282.

³⁸ Там само. С. 309.

³⁹ Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузелі. С. 7.

⁴⁰ Там само. С. 8.

Після ліквідації табору й таборового майна в Зальцведелі З. Кузеля влітку 1920 р. переїхав до Берліна, спочатку як член пресового відділу українського посольства. У січні 1921 р. він очолив найбільше українське видавництво в Берліні – «Українське слово», яке через брак коштів було ліквідоване у 1926 р.

Від січня 1921 р. до 1923 р. З. Кузеля разом із Д. Дорошенком редагував щоденник «Українське слово». Одночасно був редактором видань, яких з'явилося приблизно 50 томів, серед них перевидані фототипним способом словники Грінченка й Уманця, «Слов'янський Світ» Д. Дорошенка, мистецька монографія про Архипенка, двотомна антологія української поезії – «Струни», ювілейний збірник «Золота Липа» з нагоди 50-річчя Б. Лепкого⁴¹.

Значну популярність серед українців мало ще одне видання «Українського слова» – часопис «Літопис політики, письменства і мистецтва» (1923–1924), який виходив за редакцією С. Томашівського. Зенон Кузеля був не лише його технічним редактором, а й активним автором, опублікувавши понад 40 статей із заміток з різних питань науки та культури того часу⁴².

Також З. Кузеля співпрацював із видавництвами «Ратай» із «Українська накладня» (після виїзду В. Сімовича з Берліна був редактором у (1924–1933) та німецькомовними виданнями «Minera», «Osteuropäische Korrespondenz». Останній був інформативним органом українських націоналістів із 1926 р. Окрім цього, З. Кузеля працював над журналом «Політика», який видавав професор С. Томашівський⁴³.

Одночасно з видавничою діяльністю З. Кузеля був активним у громадському житті. Від 1924 р. упродовж майже 10 років був головою Української Громади, а після від'їзду в 1926 р. Б. Лепкого з Берліна виконував ще й обов'язки голови Українського допомогового комітету, Комітету опіки над утікачами, Товариства охорони могил тощо⁴⁴. Через цю працю Кузеля 1921 р. не прийняв запрошення Українського вільного університету у Празі очолити кафедру етнографії.

У 1926 р. у Берліні з ініціативи З. Кузелі засновано Союз представників закордонної преси («Verband ausländischer Pressevertreter»), у якому він головував упродовж 10 років. Ця організація охоплювала близько сотні представників різних держав і національностей, так що кожний німецький уряд мусив із нею рахуватися. За свою довголітню працю З. Кузеля був обраний почесним головою цього союзу⁴⁵.

Науково-дослідного виміру набула діяльність З. Кузелі в заснованому у 1926 р. Українському науковому інституті (УНІ) в Берліні, який став ще одним новим центром об'єднання української наукової еліти та студентства в еміграції. 10 грудня 1926 р. З. Кузеля був іменований його надзвичайним членом разом із багатьма відомими світилами української науки.

Уже в перших виданнях інституту – «Mitteilungen des Ukrainaschen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin» («Повідомлення Українського наукового інституту в Берліні») З. Кузеля виступив зі своїми науковими працями, зокрема про діяльність

⁴¹ Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 53.

⁴² Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. С. 60.

⁴³ Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні. С. 54.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. С. 55–56.

найвизначнішого українського етнографа В. Гнатюка, а також із питань історіографії, бібліографії, культури.

Після смерті В. Липинського З. Кузеля 1 лютого 1931 р. очолив кафедру етнографії в УНІ. Став ініціатором і редактором нових серій: «Beitrage zur Ukrainekunde» («Причинки до українознавства») і «Ukrainische Kulturberichte» («Український культурний бюлетень») у німецькій та українській редакціях. У такий спосіб він виконував програму, поставлену при заснуванні інституту – інформувати німецький науковий світ та зацікавлені кола німецької громадськості про все, що відбувалося в культурному просторі України, а заразом – передавати найновіші відомості українському громадянству про здобутки науки в Західній Європі. Крім українців, у підготовці вищезазначених видань брали активну участь відомі німецькі вчені К. Г. Майер, П. Рорбах, Г. Кох, Дж. Сімсон та інші⁴⁶.

Варто згадати, що З. Кузеля працював на посаді доцента на факультеті закордонних наук Берлінського університету, де викладав українознавство й українську мову аж до квітня 1945 р.⁴⁷ Він виступав із лекціями про українську історію, культуру, етнографію, економіку на запрошення інших німецьких університетів⁴⁸.

Перед вибухом Другої світової війни та в перші її роки німецькі видавці виявили більше зацікавлення українською проблематикою. Зокрема, 1941 р. вийшла невелика енциклопедія України німецькою мовою «Handbuch der Ukraine» («Довідник про Україну»), у якій З. Кузеля був автором низки статей, а сама книжка була рекомендована німецькими професорами як джерело для семінарських занять у німецьких університетах⁴⁹.

Вчений долучився також до співпраці у виданні Української загальної Енциклопедії (УЗЕ), у якій брали участь відомі вчені, серед них Б. Лепкий, І. Мірчук, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, Я. Пастернак та інші. За дорученням головного редактора УЗЕ І. Раковського він взявся підготувати розділи з етнології, етнографії, бібліографії, бібліотекознавства та бібліотек⁵⁰.

Науковим досягненням праці З. Кузеля в Берліні є монументальний українсько-німецький словник. Я. Рудницький підготував частину словника від «А» до «О», а З. Кузеля – від «П» до «Я». Наприкінці 1939 р. мав початися друк словника. «І справді, – зазначав Я. Рудницький, – перші букви були вже готові у 1939 році, а друк почато у 1940. Через поспіх і воєнні дії не можна було внести весь призбираний матеріал у цю працю. А проте зроблено, що можна було в даних обставинах, і після різних перешкод нам “Українсько-німецький словник” таки вийшов у Ляйпцігу в 1943 році...»⁵¹.

Відзначаючи вклад З. Кузеля у скарбницю української лексикографії, Я. Рудницький акцентував: «Він був піонером у повному розумінні цього слова в лексикографії іншомовних словників та дав ініціативу й працю для багатьох інших

⁴⁶ Кузеля З. Українознавство в Німеччині, 1939–1945. *Сьогодні і минуле: вісник українознавства...* Мюнхен; Нью-Йорк, 1948. С. 50.

⁴⁷ Там само. С. 51.

⁴⁸ Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні. С. 61.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. С. 74.

⁵¹ Рудницький Я. Зенон Кузеля як лексикограф. *Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 87.*

лексикографічних проєктів, з яких тільки частині пощастило побачити світло дня. Як відданий українській справі патріот З. Кузеля завжди стояв на сторожі українського слова – найкращого і найдосконалішого виразника душі, української культури в минулому й сучасному. В історії української лексикографії 20 століття він займає своє видне місце»⁵².

Унаслідок воєнних дій наприкінці Другої світової війни на території Німеччини приміщення УНІ в Берліні було повністю зруйноване. Навесні 1945 р. Український науковий інститут у Берліні припинив існування, а З. Кузеля оселився в Баварії (м. Фюрт, неподалік Нюрнберга), де йому знову довелося налагоджувати особисте, громадське та наукове життя. Першим завданням, за яке взявся З. Кузеля, було відновлення й реорганізація до нових потреб Комісії допомоги українському студентству, створеної ще 1940 р. у Кракові. Відтоді й аж до смерті З. Кузеля був пов'язаний з допомогою акцією для студентів⁵³.

Із перенесенням осідку Українського Вільного Університету з Праги до Мюнхена, Кузеля 1946 р. очолив кафедру етнографії. Одночасно отримав і номінацію на дійсного члена Української вільної академії наук (УВАН). Однак справжня наукова активність ученого почалася з відновленням 31 березня 1947 р. діяльності НТШ. Хоч головою Товариства був обраний І. Раковський, який тоді жив в Австрії і не міг брати безпосередньої участі в діяльності організації, то фактично керував НТШ З. Кузеля, який обіймав посаду заступника голови. Він очолював Етнологічну комісію, а згодом і Філологічну секцію, був редактором журналу НТШ «Сьогодні і минуле», став одним із зачинателів Енциклопедії українознавства.

Після смерті І. Раковського Загальні збори НТШ 9 квітня 1949 р. обрали головою товариства З. Кузеля. За його головування Централья НТШ із Мюнхена була перенесена до Сарселя у Франції, куди він переїхав із дружиною у червні 1951 р. Тут його обрали дійсним членом Міжнародної вільної академії, у якій він очолив Українську секцію⁵⁴.

Однак недуга пістряка все більше виснажувала його сили, хоч він сумлінно намагався виконувати свої обов'язки. Останній прилюдний виступ З. Кузеля був 23 березня 1952 р. на Основних зборах європейського НТШ, на яких він, незважаючи на важкий стан здоров'я, головував. Після цих зборів пішов до шпиталю, де помер, зберігаючи до останнього подиху свідомість та силу духа. Похований на цвинтарі Сент-Уан під Парижем⁵⁵.

Зенон Кузеля усе життя творив із думкою про кращу долю Батьківщини, якій він служив пером і знаннями. Науковою спадщиною, організаційно-видавничою діяльністю, науковим досвідом він уже за життя спорудив собі невмирущий пам'ятник вічної доброти. Його ім'я не загубилося у вирі історії – воно стало прикладом для всього українського громадянства.

⁵² Там само. С. 88.

⁵³ Кульчицький О. Зенон Кузеля як організатор і голова Комісії допомоги українському студентству. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169. С. 63–68.

⁵⁴ Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузеля. С. 13.

⁵⁵ Там само.

ЄВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ – ПОПУЛЯРИЗАТОР УКРАЇНСТВА В НІМЕЧЧИНІ

Левицький Євген Йосипович (17.01.1870–21.11.1925) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, дипломат. Псевдоніми і криптоніми: Левицький, Левіцький, Левицкий, Євгенъ, Евген, Свій, Хома, д-р Євг. Л., Евг. Л., Е. Л., еі, ій-ій, ...ій...ій. Народився в с. Качанівка (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). За іншими даними – у с. Сидорів (тепер – Чортківського р-ну Тернопільської обл.)*. Батько був греко-католицьким священником. Дружина – Олена з роду Січинських, її батько – о. Микола, греко-католицький священник, посол до Галицького сейму, один із діячів «Нової ери», брат Мирослав – політичний діяч, виконавець атентату 1908 р. на графа Анджея Потоцького. Мав трьох дітей¹.

Навчався в Тернопільській гімназії, був членом таємного учнівського соціалістичного гуртка². Гімназію закінчив у 1888 р., отримавши свідоцтво з відзнакою про складання матури (випускних іспитів), студіював право у Львівському та Віденському університетах. У Відні 1894 р. захистив дисертацію, отримавши ступінь доктора права.

Ще в гімназійні часи Є. Левицький відзначався критичним розумом і талантом організатора, а під час університетських студій був одним із тих провідників молоді, що задавали напрям цілому тодішньому інтелектуальному руху в академічних колах. Свідченням цього стало обрання Є. Левицького головою II Всеслов'янського студентського конгресу у Відні³.

У 90-х роках XIX ст. Є. Левицький був одним із засновників українського робітничого руху, належав до найдіяльніших представників українського студентства,

* Зрозуміло, що місце народження Є. Левицького потребує додаткового вивчення архівних джерел, тому залишаю це завдання майбутнім дослідникам.

¹ Діло. 1925. 25 листопада; Енциклопедія Українознавства. Львів, 2000. Т. 8. С. 2848.

² Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Molodi_radykaly_v_suspilno-politychnomu_zhytti_Halychyny/

³ Левицький Євген Йосипович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%84%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

що готувалося до національної праці задля політичної самостійності й економічної незалежності українського народу⁴.

У ті часи товаришував із Володимиром Охримовичем, В'ячеславом Будзиновським, Миколою Ганкевичем та іншими молодими діячами, а також із поляками і євреями (Дашинський, Гужицький, Стапінський, Вислоух, Діаманд, Френкель, Ашкеназі), що гуртувалися в соціалістичному товаристві «Czytelnia Naukowa»⁵. Між тією молодією генерацією виділявся Є. Левицький як поступовець-реформатор, виступав проти безпрограмної діяльності тодішніх народовців і своїм молодечим аналітичним розумом сприяв поглибленню діяльності товариства «Народна рада», головню в економічних справах. Варто зазначити, що воно було політичним, фактично першим тривким зав'язком народної (народовської) партії в Галичині.

Для втілення у життя своєї провідної думки Є. Левицький разом із І. Франком, М. Павликом, В. Будзиновським, В. Охримовичем став співзасновником Русько-української радикальної партії. Він був одним з укладачів її програми, на головному місці якої постали домагання у соціально-економічних питаннях.

Євген Левицький разом з іншими «молодими радикалами» почали друкувати в органі радикальної партії «Народ» політичні статті, які відрізнялися від тогочасної української політичної публіцистики тим, що пов'язували політичні та соціальні питання з економічними. Володимир Темницький із цього приводу влучно зазначав, що ці «молоді радикали» до галицьких відносин прикладають скальпель марксизму⁶.

У радикальній партії, по суті, сформувалися українські соціалісти, які були переважно співробітниками «Народу». Крім Є. Левицького, туди входили М. Ганкевич, С. Данилович, Ю. Бачинський, В. Охримович, Р. Яросевич та інші. Певний час Є. Левицький перебував на суто марксистських позиціях, належав до лівої марксистської течії в національному русі.

Із поглибленням українського політичного життя частина радикалів, очолюваних І. Франком, а також більшість народовців на чолі з Є. Левицьким і В. Охримовичем, за посередництвом М. Грушевського, маючи фінансову допомогу з Наддніпрянщини, утворили національно-демократичну партію. Є. Левицький був співавтором її програми, а разом із В. Охримовичем та І. Трушем видавав часопис «Будучність», що готував основи національно-демократичної партії, яка «була б не лише формальною вивіскою, але програмою праці і змагань, загальним регулятором в поглядах і публичній роботі»⁷.

Євген Левицький був також редактором друкованих органів національно-демократичної партії «Свобода» в 1901 р., а від половини 1902 р. до 18 квітня 1906 р. працював у «Ділі». Спочатку як співробітник під керівництвом В. Охримовича, від 15 вересня 1902 р. – як тимчасовий редактор, а від 1 березня 1903 р. став головним

⁴ Левицький К. Один з Каменярів (Шлях політичної діяльності д-ра Євгена Левицького). *Діло*. 1925. 29 листопада.

⁵ *Діло*. 1925. 25 листопада.

⁶ Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів, 1997. С. 15.

⁷ [Левицький Є.]. Передне слово (про розвій і стан українсько-руської ідеї). *Будучність*. 1899. Ч. 1. С. 1.

редактором⁸. Отже, у «Ділі» Є. Левицький пропрацював 4 роки, виявляючи свій великий публіцистичний талант.

У часи, коли українці виступили з боротьбою за загальне виборче право в Австрійському парламенті, Є. Левицький відзначився в цій акції підготовкою проєктів виборчої реформи й організацією вічевих маніфестацій у краю. На перших загальних виборах 1907 р. Є. Левицького обрали послом до австрійського парламенту з виборчого округу Станиславів – Обертин – Товмач – Золотий Потік. У 1911 р. його переобрали, тож цю посаду він обіймав аж до розпаду Австро-Угорської монархії.

Євген Левицький був заступником голови Українського парламентського клубу до 1916 р., належав до його лівого крила і завжди займав опозиційне становище щодо уряду, щоб цією тактикою поетапно здобувати відповідних домагань для українського народу. «Поміж послами австрійського парламенту, – згадував Кость Левицький, – визначувався Євген Левицький, як розумний бесідник, що виступав рішучо і сміло та логічною аргументацією спритно поборював противну сторону»⁹.

За час своєї посольської діяльності Є. Левицький зробив понад 120 внесень, інтерпеляцій, виступів в австрійському парламенті з найрізноманітніших сфер громадсько-політичного, національно-культурного й економічного життя українців Галичини¹⁰.

Із вибухом Першої світової війни Є. Левицький став знаменитим пропагандистом українських визвольних змагань. Від Союзу визволення України у 1915–1918 рр. вів пропагандистську діяльність у Німеччині. Уже 7 травня 1915 р. Є. Левицький виголосив у Мюнхені, як писав «Вістник СВУ», у залі Вагнера, «що була виповнена по береги добірною публікою»¹¹, доповідь «Ukraine, Ukrainer und die Interessen Deutschlands» («Україна, українці та інтереси Німеччини») перед німецькими прихильниками України з урядових, промислово-фінансових та інтелектуальних кіл.

Виступ Є. Левицького стосовно зацікавлень і ролі Німеччини у вирішенні українського питання отримав широкий відгомін у політичних колах баварської столиці й загальне схвалення. На основі цієї доповіді він цього ж року в Берліні опублікував брошуру з однойменною назвою, додавши ще етнографічну карту розселення українців.

У брошурі «Die Ukraine, der Lebensnerv Rußlands» («Україна – життєвий нерв Росії»), виданій 1915 р. у Берліні, автор акцентував на важливості України для Росії, яка внаслідок приєднання українських земель стала великою європейською державою. Враховуючи експансіоністські плани Росії щодо Балкан, стверджував, що тільки самостійна Україна матиме велике значення як торгівельно-політичний міст між Центральною Європою і Азією, тому необхідне її політичне відродження¹².

На початку війни для Німеччини, «загалом беручи, – зазначав Є. Левицький, – справа України була майже зовсім невідома»¹³. На його думку, німецьке

⁸ Діло. 1925. 25 листопада.

⁹ Левицький К. Один з Каменярів. Діло. 1925. 29 листопада.

¹⁰ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до біобібліографістики. Дрогобич, 2019. Т. 5: 1905–1909 рр. С. 280–281; 2020. Т. 6: 1910–1914 рр. С. 271; 2022. Т. 7: 1914–1923 рр. С. 323.

¹¹ Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1915. Ч. 17–18. С. 14.

¹² Вістник. 1915. Ч. 25–26. С. 22–23.

¹³ Левицький Є. Листи з Німеччини. IV. Вістник. 1916. Ч. 27–28. С. 217.

Обкладинка праці Євгена Левицького «Листи з Німеччини», опублікована накладом СВУ у Відні 1916 р.

українофільство в той час не можна було собі уявити як вислів якоїсь однієї партії або групи. Хоч прихильники України були майже у всіх німецьких областях, приязнь виявляли одиниці. Тільки війна вивела Німеччину, яка була, по суті, строго національною державою, на ширші міжнародні горизонти і поставила перед нею нові, невідомі, проблеми. Що успішніше проходила освідомлювальна праця, з одного боку, а розвиток воєнних операцій – з іншого, то ширшало коло людей, що цікавилися «чужими» питаннями. Переломним моментом стала весна–літо 1915 р. після австро-німецької перемоги над росіянами, звільнення від російської окупації Галичини і зайняття північно-західних українських земель. Німецькі державні та громадсько-політичні чинники почали цікавитися іншими народами, зокрема й українцями. Тепер уже вони трактували українське питання не як вузько-національне, а як рішення для Німеччини важливої життєвої проблеми. Насамперед вважали самотнім

заборолом у майбутньому проти завойовницьких стремлень Росії утворення самостійної Української держави, яка мала б перебувати під німецьким протекторатом. Також німецькі промислово-фінансові кола прагнули до економічного здобуття українських земель, а ще німецькі господарські й торгівельні кола хотіли використати Україну для реалізації своїх стратегічних планів в Азії – як причілок по дорозі на Кавказ, сухопутний міст до Туреччини, Персії, Афганістану й Індії. Тому, виступаючи в жовтні 1915 р. у рейхстазі, рейхсканцлер Т. Бетман-Гольвег заявив: «Відносно евентуального заснування Української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно»¹⁴.

Зрозуміло, що розрізнені, не пов'язані між собою прихильники української справи не могли довго залишатися незорганізованими, коли питання визволення України мало стати на ширшому політичному ґрунті. Тож німецьким прихильникам України потрібно було згуртуватися в якесь одне тіло, щоб вивести українську справу на ширший раціональний шлях.

До згуртування німецьких українофілів чималих зусиль та енергії доклав Є. Левицький, передусім до розвитку самої акції об'єднання, а також до агітації. Йшлося про те, що будь-який чужинець, хай навіть речник/виразник української справи з найдоброзичливішим до неї ставленням, усе ж міг мати певні застереження, не завжди виправданий скептицизм, а на додаток піддаватися впливам всіляких підпільних інтриг і різним виступам із боку противників українців. Тому згуртування самих німців, прихильників України, було, як наголошував Є. Левицький: «...необхідною потребою, бо інакший відгомін та й дійсний вислід мусить давати те, що ми говоримо до німецького загалу, а інакший те, що говорить у нашій справі самі до своїх»¹⁵.

¹⁴ Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

¹⁵ Левицький Є. Листи з Німеччини. IV. С. 217.

Зростання німецьких інтересів до України засвідчив дозвіл Воєнного міністерства заснувати 11 грудня 1915 р. у Мюнхені Товариство німецьких прихильників українського визвольного руху – «Вільна Україна», покликане згуртувати навколо себе широке коло «друзів України». Товариство очолив генерал кавалерії Костянтин фон Гебзаттель, а в Берліні – колишній державний міністр Німеччини Ернст фон Ріхтер. Метою товариства було освідомлення німецької суспільності про історію, літературу й мистецьке життя українського народу, господарське значення заселених ним областей і змагання до віднови його державної самостійності. Товариство підтримувало, згідно з розпорядками Центральних держав, створені в той час організації українців, які підготовляли державну самостійність із визнанням прав національних меншостей (німців, жидів, поляків та інших)¹⁶.

Заснування Товариства німецьких прихильників українських визвольних змагань «Україна» з осідками в Берліні та Мюнхені привернуло загальну увагу найбільших німецьких періодичних видань. Так, із нагоди першого публічного зібрання цього товариства в Берліні, що відбулося 11 грудня 1915 р. у залі німецького парламенту, обширну інформацію подали майже всі центральні часописи¹⁷.

У січні 1916 р. почав виходити друкований орган товариства «*Osteuropäische Zukunft*» («Східноєвропейське майбутнє», накладом 7 000 примірників), у якому докладно аналізували й висвітлювали українську проблему. Німецькі політики добре усвідомлювали, що до найважливіших питань, спичинених, належать питання Східної та Південно-Східної Європи. Адже народи цих регіонів, на думку німецького політикуму, «бачать свій порятунок тільки у відкиненні напівазійського московства», якщо німці не стануть на бік цих народів, то така «їхня короткозорість стане їхнім нещастям». У першому числі часопису у статті професора Тюбінгенського університету П. Галера «*Das ukrainische Problem*» («Українська проблема») відзначалося: «Ми [німці – *I. P.*] не можемо довго запліщувати очі на факт існування української проблеми, що для Німеччини це має величезне та безпосереднє значення»¹⁸.

Євген Левицький у тому часописі теж висловив свою думку про міжнародне значення України («*Die Ukraine in internationaler Auffassung*»), з огляду на її географічне положення. Автор зазначав, що Україна врізається клином у східно-європейське слов'янство й ділить московську північ від південного слов'янства й Балканів, а також творить ширший, безперервний міст із середньої Європи до Азії. «Не дивно, – наголошував Є. Левицький, – що цей географічно важний край спричинював здавна апетити сусідів: поляків і москалів. По прилученню України до Московщини – дістала остання імперіалістичний розгін – і протягнула руку по Царгород»¹⁹.

Крім того, Є. Левицький у двох перших числах «*Osteuropäische Zukunft*» подав інформаційні статті про український легіон і українську соляну промисловість та короткі звістки про українське життя у світі²⁰. Публікації в часописі «*Osteuropäische Zukunft*» про Україну, по суті, ставили в центрі світової політики Німеччини питання про відновлення Української держави. Про зацікавлення німецькими політичними,

¹⁶ Вістник. 1915. Ч. 59–60. С. 11.

¹⁷ Вістник. 1916. Ч. 27–28. С. 229.

¹⁸ *Osteuropäische Zukunft*. 1916. № 1. S. 14.

¹⁹ Вістник. 1916. Ч. 42. С. 391.

²⁰ Там само.

промислово-фінансовими й військовими колами українським питанням свідчив той факт, що в багатьох містах імперії проводили велелюдні вечори, збори на українську тематику, які досить ґрунтовно й широко висвітлювала німецька преса. Так, відомий публіцист Пауль Рорбах, знавець східно-європейської проблеми, 14 січня 1916 р. виголосив у Мюнхені для численної аудиторії лекцію про Прибалтійські держави й Україну. Велике зацікавлення у слухачів викликали його висновки про Україну, де він доводив, що через відірвання України від Росії війна вирішилася б на користь Центральних держав. Адже Росія не мала би більше сили вистояти без України, з якої «вона забирає майже все своє вугілля, руду, сіль і збіжжя»²¹. Полковник Е. Рідль мав відчит про Україну в м. Ешвайлер для офіцерів місцевого гарнізону й запрошених громадян міста²².

Голова товариства «Вільна Україна» генерал К. Гебзаттель прочитав 23 лютого 1916 р. у мюнхенській королівській резиденції реферат «Значення України для будучности Німеччини». Промовець, зокрема, наголосив, що Німеччина не повинна трактувати українське питання як вузько національне, але виходити з того становища, що тут вона має можливість вирішити важливе життєве питання для себе: «Як забезпечить себе Німеччина й нова Центральна Європа в будучности проти завойовницьких змагань Росії, будучої Росії, яка прийде до себе? Одиноким заборолом проти Росії є відірвання України від Росії»²³.

У Пруській палаті послів у Берліні товариство «Україна» влаштувало 12 квітня 1916 р. вечір, на якому з доповіддю «Значінне України для світової економії» виступив колишній державний міністр Німеччини, голова товариства для північної Німеччини Ернест фон Ріхтер.

«Значення слів “Україна” й “Українці”, – акцентував Е. Ріхтер, – було в нас ще до недавнього часу досить невідане навіть серед освічених кіл; на картах, що є в загальному вжитку, майже ніколи не знаходилися ці назви. Щойно недавно, від часу вибуху війни, стрічаємо й ми в часописах і окремих писаннях щораз частіше ці слова»²⁴.

Подавши чисельність українців, їхню територію і розселення, релігійну належність, автор ствердив самостійність української мови як одноцільної: «...на цілій великій області від Сяну аж по Кубань майже нема ріжниць діалекту». Він наголосив на існуванні Київського великого князівства і Галицько-Волинського королівства, обурившись тим, що «їх історію представляють нам, звичайно, зовсім несправедливо яко давнішу московську імперію»²⁵.

Далі Е. Ріхтер розкрив надзвичайне значення України для становища Росії у світовій економіці. Він наголошував, що «без посідання України Росія перестала б бути великою європейською державою... Тому зрозуміло, що Росія бачить в українським русі, котрий зміряє відірвати від Росії Україну, найбільшу національну небезпеку, небезпечнішу, ніж усі інші національні рухи, разом узявши»²⁶.

²¹ Вістник. 1916. Ч. 11–12. С. 91.

²² Там само.

²³ Там само. Ч. 19–20. С. 157.

²⁴ Др. Ернест фон Ріхтер. Значінне України для світової економії. Вістник. 1916. Ч. 48. С. 475.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 477.

У Берліні заходами німецьких українофілів та Союзу визволення України регулярно відбувалися «Osteuropäische Empfangsabende» (Східно-європейські вечірні зустрічі)²⁷.

Євген Левицький, окрім безпосереднього згуртування німецького суспільства навколо українського питання, сам надзвичайно широко популяризував українську справу серед німецьких політичних кіл, виступаючи з лекціями та друкуючи статті в німецькій пресі. Так, 7 грудня 1915 р. він виступив на зборах Товариства «Україна» в Мюнхені у присутності баварського короля²⁸, а 4 червня 1916 р. – на зборах Товариства надрейнських великих промисловців у Дюссельдорфському промисловому клубі, де виголосив доповідь «Центральна Європа й Україна». Зокрема, виокремив ті великі проблеми, які виникали у зв'язку з національним відродженням українського народу, його завзятим змаганням звільнитися від російського деспотизму. Він вказав на величезну цінність визволеної України для Центральних держав: для Австро-Угорщини – це відвернення небезпеки від російської загрози, для Німеччини – забезпечення великого торговельно-політичного шляху до Багдада, для Туреччини і Болгарії – гарантування їхнього морського побережжя²⁹. «Українське питання, – наголошував Є. Левицький, – стало міжнародним у найширшому розумінні цього слова, питанням, значення котрого виходить далеко поза круг інтересу одної європейської сили або навіть цілої групи сил»³⁰.

У той час українство мало в Німеччині прихильників головно в колах усенімців (пангерманців) і німецької інтелігенції (інтелектуалістів), тобто публіцистів, політиків і вчених, а з господарського погляду – в окремих колах великих промисловців і торговельників/комерсантів.

Квінтесенцією праці Є. Левицького в Німеччині стала його діяльність із поширення великої кількості інформації про українське питання у вигляді публікацій статей в найзнаменитіших друкованих німецьких органах, його зносини з німецькими впливовими політиками вилилися у «Листи з Німеччини». Автор прагнув передусім показати для українців таємницю тодішньої німецької потуги, що «велика напруга всіх сил великих європейських народів дає спромогу навчитися, що має робити народ, аби міг колись – чи то мирними засобами, чи й оружжям – вести справжню національну політику, пізнати всі ті дороги та стежки, якими народ після довгої праці і зусиль здобуває собі шлях для кращої будучности»³¹. Окрема цінність «Листів» полягає у зрозумілому й дохідливому представленні відношення політичних кіл Німеччини до української справи.

Так, на думку німецьких інтелектуалістів (політиків, вчених, публіцистів), мілітарна перемога над Росією не вирішувала питання російської загрози для Німеччини. Засобом усунення цієї загрози вони вважали розчленування Росії на основі національної гетерогенності (неоднорідності) її західних окраїн, так званий план *Randstaattheorie* (теорія східних держав), який мав пришвидшити вирішення національно-політичних питань польського, балтійських і українського народів³².

²⁷ Там само. Ч. 54. С. 582.

²⁸ Там само. Ч. 27–27. С. 228.

²⁹ Там само. Ч. 43. С. 408.

³⁰ Там само. Ч. 40. С. 359.

³¹ Левицький Є. Листи з Німеччини. I. Вістник. 1916. Ч. 11–12. С. 82.

³² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 127.

Найбільшим популяризатором цієї концепції був відомий публіцист П. Рорбах, який закликав якнайшвидше розчленувати на частини «російський колос», бо вирішальна умова для спинення російської потуги – це відділення України від Росії та відновлення Польщі³³. На його думку, все інтенсивне життя в Росії затихне, якщо Україна буде завойована противником. Він наголошував: «Хто заволодіє Києвом, той може підкорити Росію»³⁴.

Найповніше обґрунтування німецької антиросійської концепції належить одному з інтелектуалістів, відомому соціологові Максу Веберу. Він акцентував, що російська загроза єдина спрямована проти існування Німеччини як національної держави, а спірні пункти німецької політики на Заході в найближчому майбутньому з'являться на Сході, що означатиме новий світовий поділ. Тому М. Вебер запропонував переорієнтувати німецьку східну політику з наступальної на взаєморозуміння з Польщею і Сходом загалом. До мінімальних наслідків такої політики він зарахував послаблення «великоросійської легенди експансіоністського насилля» (панславізму)³⁵. Макс Вебер наголошував, що передумовою успіху Німеччини щодо Сходу може бути тільки повна відмова від «великонімецької» політики, пов'язаної з експансією та колонізацією³⁶.

Пауль Рорбах, на відміну від Макса Вебера, не мав чіткого уявлення про розчленування Росії. Він виступав за відокремлення України, відбудову Польщі, відновлення Балтійських країн, але стосовно останніх планував нову німецьку колонізацію за допомогою переселення російських німців³⁷.

Висунена ідея на початку війни інтелектуалістами «Randstaattheorie» не мала особливого впливу на німецьку східну політику. Оцінюючи дії Німеччини на терені Східної Європи, успіх Центральних держав на Східному фронті, потрібно зазначити, що в їхній політиці переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції слугували хіба що доброю ідейною базою для більшої популяризації анексії серед німецького громадянства.

До популяризації української справи серед німецької суспільності дуже активно долучився Союз визволення України, зокрема до акцій німецьких інтелектуалістів щодо проведення в багатьох містах Німеччини українських вечорів із різноманітною тематикою.

У травні 1915 р. союз опублікував звернення, у якому зазначив: «Ми звертаємося до кайзера, німецьких союзних князів і німецького народу з найщирішим і найневідкладнішим проханням визволити нас від тривалого гноблення і рабства й допомогти в досягненню державної незалежності. Лише через створення самостійної України великоруської небезпеки надовго позбавиться й Німеччина. З метою свого повного розвитку вона [Україна – *I. П.*] покладається на німецьку інтелігенцію й німецький капітал, які знайдуть для себе багатюще поле діяльності»³⁸.

³³ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22; Рорбах П. Война и германская политика. Москва, 1915. С. 88.

³⁴ Rohrbach P. Weltpolitisches Wanderbuch 1897–1915. Leipzig, 1916. S. 49–52.

³⁵ Weber Max. Gesammelte politische Schriften. München, 1921. S. 84–89.

³⁶ Ibid. S. 47.

³⁷ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

³⁸ Die Ukraine und der Krieg. München, 1915. S. 23.

Із метою ширшого ознайомлення з українським питанням німецького політикуму СВУ видав німецькою мовою значну кількість книжок і брошур українських авторів: М. Грушевського, Є. Левицького, І. Пулюя, С. Рудницького, Л. Цегельського й інших, у яких йшлося про Україну, зокрема про її роль і значення в геополітичному аспекті.

Дії інтелектуалістів та СВУ, спрямовані на підняття українського питання до висоти міжнародного рівня, знаходили відгук і серед німецьких прагматичних політиків, власне промислово-фінансових кіл, так званих імперіалістів. Це було коло політиків, які на місце бісмарківської континентальної політики ставили теорію німецького світового панування, тобто перетворення Німеччини з континентальної у світову державу. Для реалізації цих планів, на їхню думку, потрібно було знищити морську могутність Англії, остаточно зламати потугу Росії і відтіснити її якнайдалі на Схід, за Урал, щоб у перспективі мати важливий безпосередній зв'язок з Азією для подальшого розвитку своєї промисловості й торгівлі. Відступлення від світової політики і залишення в рамках бісмарківської було би для сконсолідованого німецького народу просто самогубством, повним знидінням життєвих сил німецької нації³⁹.

Плани імперіалістів певним чином допомогли й українській справі, оскільки пропагували її в німецьких політичних колах. Адже балтійське, польське, фінське й українське питання, які досі обговорювали в «поважних колах» вельми неохоче та недовіриливо, стали тоді предметом зацікавлення навіть серед деяких дуже консервативних середовищ. Военні події більше, ніж публіцистична праця, розширювали політичний світогляд німецького суспільства, вимагаючи від нього вирішення національних проблем інших народів, серед них й українського⁴⁰.

Особливу увагу на українську проблему звернула Всенімецька (Пангерманська) Ліга. «Всенімці, – писав Є. Левицький, – займаються дуже жваво також і нашим українським питанням, навіть більше, ніж імперіалісти. Вони при своїй енергії, широких зв'язках і вмільості говорити до своєї суспільності, багато причиняються до того, що наша справа стає в Німеччині щораз більше і справді популярною»⁴¹.

Ліга спрямовувала німецьку колонізаційну політику та була, по суті, прямим попередником націонал-соціалістичної партії, нав'язувала всім партіям і організаціям ідею зверхності Німеччини. Вона була агресивною та недружньою, не дуже чисельною, мала надзвичайно сильний пропагандистський апарат. Хоча всенімці вважалися винятковою, крайньою правою і прононсованою (чітко визначеною) партією, проте їхні погляди поділяли у високих урядових і промислово-фінансових колах. Вони мали досить значний вплив у Німеччині.

Євген Левицький у «Листах з Німеччини» зазначав, що «всенімецьтво» – це не партія, хоч дуже сильно зорганізована партійно, а рух, суспільно-політична, національна течія, яка більше або менше охоплювала всі прошарки населення, залежно від загально-політичних умов, у яких перебувала німецька суспільність⁴².

Вихідною точкою в ідеологічних і практичних планах усенімців була експансія та колонізація земель на сході Європи. Їхній підхід заперечував будь-яку можливість загрози з боку Росії Німеччині та зводився до расового імперіалізму,

³⁹ Левицький Є. Листи з Німеччини. I. Вістник. 1916. Ч. 11–12. С. 83.

⁴⁰ Там само. С. 84.

⁴¹ Там само. Ч. 25–26. С. 203.

⁴² Левицький Є. Листи з Німеччини. III. Вістник. 1916. Ч. 25–26. С. 202–203.

тобто поділу народів на «вищі» та «нижчі» раси, а отже, виправдання поневолення одних народів іншими. У такому разі про задовільне вирішення долі неросійських народів, серед них й українського, не могло бути й мови. Можна було сподіватися лише на заміну одного панування іншим⁴³.

Антиподами до інтелектуалістів, імперіалістів і всенімців стосовно української справи були німецькі соціал-демократи, як зазначав Є. Левицький, у розумінні державно-німецькі (*reichsdeutsche*). Він наголошував на цілком протилежному ставленні до української справи австро-німецьких соціал-демократів від їхніх німецьких товаришів. Зокрема, Є. Левицький наводив приклади відношення до українців віцепрезидента австрійського парламенту Е. Пернерсторфера, який дуже енергійно заступався за українців* у їхніх національних змаганнях⁴⁴.

Німецькі соціал-демократи, хоч займали ворожу позицію щодо Росії та самодержавства, проте до українського питання у національному розумінні ставилися неприхильно. Навіть найбільш приязні одиниці з-поміж німецької соціал-демократії радили наддніпрянцям змагатися до кращої долі в майбутній Росії разом із соціал-демократами інших поневолених народів.

Один із лідерів німецької соціал-демократії К. Каутський у праці «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas» («Об'єднані держави Центральної Європи»), виданій у Штуттгарті 1916 р., піддавав сумніву окремішність української нації, її мови, не був упевнений, чи вона розвинеться у літературну, чи й надалі вважатиметься тільки діалектом, як «plattdeutsch» (вульгарно-німецький) або «schwizerdeutsch» (швейцарсько-німецький). «Читаєш отсю балаканку Каутського, – обурювався Є. Левицький, – й очам своїм не віриш, що ось таке можна написати після Котляревського й Шашкевича, Шевченка та Федьковича, Франка та Коцюбинського!». Цілком очевидно, що за такого розуміння справи самостійності України, як у Каутського, українці не могли мати у вирішальний момент прихильників серед німецьких соціал-демократів. Адже їхня позиція щодо багатьох справ тодішньої війни й вірогідних цілей повністю збігалася з думкою найконсервативніших кіл Німеччини, що теж вважали українське питання поки що нездійсненою мрією⁴⁵.

У німецькому райхстазі консервативні послы на чолі зі знаним політиком А. Грабовським віддали друкований орган свого парламентського клубу «Die Post» («Вісті») для публікацій матеріалів з національних питань на європейському Сході. Отже, на сторінках цього тижневика стосовно української справи зіткнулися дві течії – одна, яку репрезентував поляк-україножер, професор славістики Берлінського університету А. Брюкнер, й друга, речниками якої були Мантіс** і Гартмаер. «Останні два, особливо Гартмаер, – наголошував Є. Левицький, – стали рішучо

⁴³ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

* Йшлося про його замітку у «Berliner Tageblatt» із нагоди виходу у Берліні першої книжки Д. Донцова «Die ukrainische Staatsidee und die Krieg gegen Russland» (1915) і полеміку з німецькими соціал-демократами щодо українського питання у часописі «Die Neue Zeit».

⁴⁴ Левицький Є. Листи з Німеччини. III. Вістник. Ч. 25–26. С. 203.

⁴⁵ Там само. С. 204.

** Це псевдонім одного з авторів німецьких часописів, який називав себе «багаторічним прихильником рутенського руху» (Кураєв О. Українське питання у пресі Центральних держав від початку Першої світової війни до «літнього наступу» 1915 року. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/15256>).

за можливістю утворення самостійної української держави. Брюкнер заявився проти, навіть зложив заяву а Іа Валуєв, що, мовляв “не було, нема не буде ніколи українського питання”⁴⁶.

Також А. Грабовський повчав своїх читачів, що «в Росії малороси здебільшого називають себе українцями, в Австрії їх називають рутенами, а вони самі звать себе просто “русскими (Russen)”». Є. Левицький наголосив, що А. Грабовський не усвідомив простої речі, що в Австрії українці називали себе русинами, а не росіянами. Далі німецький політик необгрунтовано стверджував, що «у Галичині має відбутися масовий (!) перехід уніатів на православ'я», а «зв'язок між українцями в Австрії й Росії на релігійному ґрунті сильніший, ніж се досі думано»⁴⁷.

Євген Левицький зазначав, що в кожному разі А. Грабовський вважав крайній погляд Брюкнера стосовно українського питання дещо перебільшеним, а єдиний вихід із ситуації вбачав у примиренні українців із поляками. Грабовський наполягав, що з українськими скаргами на поляків і поляків на українців потрібно покінчити – «мусить уже раз зробитися кінець». Із приводу цієї заяви німецького політика Є. Левицький наголошував: «В мене є лист Грабовського, в якому він каже, що “дуже інтересується” українським питанням, в якому розумінні, легко догадатися»⁴⁸.

Антиукраїнську позицію в українсько-польському питанні займала партія католицького центру. Вона вважала Польщу єдиним захистом на Сході західноєвропейської культури, а Німеччина в союзі з Австро-Угорщиною прокладуть дорогу, на «якій воскресне з мертвих католицька нація, а православ'я далі може й зовсім зникне з лиця землі». Посол до німецького райхстагу Є. Єгер у статті «Deutschland, Polen und die Ukraina» («Німеччина, Польща та Україна»), опублікованій у мюнхенському «Allgemeine Rundschau» («Загальному огляді», № 39–41, 1915), бажаючи бачити «велику Польщу», сподівався, що колишня польська «східна мархія» (казка), тобто Україна, знову стане її колонізаційним тереном⁴⁹.

Варто зазначити, що у «Листах» Є. Левицький розкрив польську агітацію в Німеччині та її виступ проти українства. Він наголосив на трьох аргументах, які польські публіцисти й політики застосовували задля втілення своїх планів. Перший – це католицизм. Цьому питанню була присвячена брошура польського графа Ф. Квілецкого «Polen und Deutsche gegen Rußland» («Польща і Німеччина проти Росії», Берлін, 1915), яка поширювалася головно в консервативних і миродатних австрійсько-німецьких колах, спричиняючи збаламучення та змішування понять в українсько-польському питанні.

Власне, Квілецкий дуже тенденційно стверджував, що «православ'я – це синонім московського варварства, католицизм – європейської культури», а Польща – одиноким захистом на Сході для всієї цивілізованої Європи. Тому, на його думку, Польща має відтворитися в її давній «величі» й давніх історичних межах в інтересах Європи і європейської цивілізації. Стосовно українців, литовців і білорусів, то їхнє справжнє визволення від московитів неможливе без опертя на Польщу. Адже для

⁴⁶ Левицький Є. Листи з Німеччини. II. Вістник. 1916. Ч. 19–20. С. 148.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

них «третього виходу нема, або приязнь з поляками, або політика на власну руку та потоплення в московщині»⁵⁰.

Другим аргументом щодо втілення своїх політичних планів поляки висували питання заміни німецько-польських окраїн на литовсько-білорусько-українські області шляхом колонізації. Цю думку пропагували поляки в Німеччині, використовуючи брошуру публіциста В. Студніцького «Die Umgestaltung Mitteleuropas durch den gegenwärtigen Krieg. Die Polenfrage in ihrer nationalen Bedeutung» («Перетворення Середньої Європи у зв'язку з сучасною війною. Польське питання у його національному значенні», Відень, 1915).

Суть ідеї В. Студніцького полягала в тому, що поляки зрікаються своїх претензій на Познанщину та Східну Пруссію, а натомість отримують білорусько-литовські землі й частину Правобережної України для колонізації⁵¹. Це означало, що поляки поступово виселяться з німецьких областей і переселяться на східні непольські окраїни з метою їхнього ополчення. Такі карколомні проекти знаходили відгомін серед польського політикуму й не залишалися без сліду в Німеччині⁵².

Третім, напевно, найвагомішим аргументом для польських агітаційних політичних планів у Німеччині стала ідея Середньої Європи Наумана. Сюди втягав він також Польщу, домагався визнання всіх національних прав полякам і цілковитої зміни щодо них німецької політики. Адже, на думку Наумана, для забезпечення майбутнього господарсько-торговельного блоку потрібно «по можливості не вкорочувати, а планувати» права національних і державних членів цієї нової міжнародної кооперації. Левицький зазначав, що Науман і його однодумці набагато більше поспричинили польсько-реставраційним планам, аніж політичні та публіцистичні виступи польських діячів⁵³.

Зрозуміло, що польські публіцисти й політики, діяльність яких проходила в Німеччині, дуже рішуче й відкрито виступали проти українських самостійницьких змагань, а ще більшою була антиукраїнська позакулісна агітація. Однак, на думку Є. Левицького, ця польська пропаганда для своєї справи небагато досягнула в Німеччині, «зате вони [поляки – *I. П.*] чимало нашкодили успішному розумінню нашого українського питання, це по всьому сказаному й ствердженому не підлягає сумніву»⁵⁴.

Останні три «Листи» Є. Левицького присвячені внутрішньому суспільно-політичному, націєтворчому, державно-правному та культурному життю Німеччини. Він, зокрема, наголошував, що для усвідомлення сутності нації «в модернім і повнім значенню того слова, то повинен їхати до Німеччини». Зрозумілими є заяви кожного народу про свої права на самостійне національне існування, але не кожний усвідомлює те, в чому полягає «саме ця вимріяна незалежність». На його думку, справжня національна сила і незалежність – усередині нації, в її перетворенні в один суцільний організм. «Нація, – акцентував Є. Левицький, – це масово-психічна індивідуальність, спаєна в одно тисячними вузлами й нитками»⁵⁵.

⁵⁰ Левицький Є. Листи з Німеччини. II. Вістник. 1916. Ч. 19–20. С. 148.

⁵¹ Studnicki W. Die Umgestaltung Mitteleuropas durch den gegenwärtigen Krieg. Wien, 1915. S. 23.

⁵² Левицький Є. Листи з Німеччини. V. Вістник, 1916. Ч. 35–36. С. 285.

⁵³ Там само. С. 286.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Ч. 45. С. 429.

Євген Левицький захоплювався всенародними організаціями Німеччини в час війни. Він зазначав, що всі публічні інституції, викликані воєнною потребою, zorganizовано не на територіальній або класовій основі, а на загальнодержавній і всенародній, і «то інституції, які силою та справністю своєї організації можуть стати взірцем для починів такого роду»⁵⁶.

Завершуючи свої «Листи», Є. Левицький наголошував: «З політичної куртуазії (чемності), огляду на недовершені ще події воєнного перелому, прийшлося мені обмежити мої чисто політичні листи до свого суспільства і в цих обмежених рамках я мусів шукати іншої теми, яка могла б бути повчаючою й цікавою для сучасного українця та й українки на нашій землі». Автор, ніби виправдовуючись перед читачами, зазначав: «...зробив, що зміг», тож «...без претензійності кидаю отсі метелики на знищену та пошматовану воєнними подіями нашу народну ниву, з авторським бажанням, аби не zostалися в кругу нашого громадянства без привіту й уваги»⁵⁷.

Євген Левицький уважно стежив за ставленням німецького політикуму до українського питання. Тому листопадові маніфести 1916 р. німецького кайзера щодо проголошення Польської держави й австро-угорського цесаря стосовно відокремлення Галичини стали для нього повною несподіванкою. Він й зауважував, що «українців цей факт заскочив», адже вони були «не посторонніми видцями, а “суб’єктом” – безпосередньо інтересованим чинником змін, докраних і на нашій території». Для багатьох українців стало очевидним, що запевнення в незалежній державності «походили або від осіб фактично не рiшарючих, або це були тільки маневри хвилевої політики».

Євген Левицький закликав український народ, особливо його провідників, не занепадати духом, не гарячкувати, а сконсолідуватися, бути розважливим і стати до «оборони перед грозною небезпекою». Він тоді все ще сподівався, що «серед патріотичного австрійського політичного світу є ще доволі чинників, які зовсім інакше представляли собі реалізацію плодів війни на Сході, а зокрема уладнання праводержавних та національних відносин в Австрії, і які при відповідно веденій політиці з нашої сторони певно не лишать нас без попертя»⁵⁸.

Однак сподівання Є. Левицького на будь-яку допомогу українцям із боку Австро-Угорщини, особливо з утворенням Української Центральної Ради, не виправдалися. У той час політика Наддунайської монархії не визначилася між австропольською розв’язкою та українським рухом. Справа Австрії справді була тяжкою, бо мусила рахуватися з українською ірредентою, яка ставала то сильнішою, що виразніший був австрійський польський курс у внутрішній і зовнішній політиці. Революційні події в Україні розвивалися з такою швидкістю, що дивували навіть найпалкіших німецьких прихильників української справи, які з вибухом війни вважали її центральною проблемою майбутньої Росії⁵⁹. Часопис «Berliner Neueste Nachrichten» 11 червня 1917 р., оцінюючи тодішню ситуацію України та становище українців загалом, зазначав: «Жодний український солдат не стріляв би більше на

⁵⁶ Левицький Є. Листи з Німеччини. VII. Вістник. 1916. Ч. 50. С. 511.

⁵⁷ Там само. С. 621–622.

⁵⁸ Левицький Є. Польське питання і Галичина. Діло. 1916. 20 листопада.

⁵⁹ Die Hilfe. Berlin. 1917. 17 Juni.

Німеччину, коли б українці знали, що Німеччина підтримає їх змагання до незалежності всіма своїми засобами могутньої держави».

Улітку 1917 р. укладення Центральними державами сепаратного миру з Росією, яка, по суті, була на шляху розпаду, вважали неможливим, бо це означало ігнорування ними фактичної незалежності проголошених республік неросійських народів. Німеччина побоювалася, що в такому разі новоутворені держави колишньої Російської імперії відразу потраплять у сферу впливу Англії та Франції. Це стосувалося передусім України, незалежність якої визнали західні союзники раніше, ніж Центральні держави, приславши своїх представників. Адже Україна надзвичайно цікавила Німеччину як сировинна база і ринок збуту, що сприяло би її економічним вигодам. Тому цілком зрозуміло, що німецький політикум вітав «новий державний твір над Дніпром»⁶⁰.

Німецькі урядові кола прагнули якнайвигідніше використати у своїх інтересах українські національні сили, надати їм, за словами кайзера Вільгельма II, «можливість добровільного аншлюсу до Німеччини»⁶¹. Про «дружнє приєднання» України до Німеччини йшлося 9 серпня 1917 р. під час наради райхсканцлера Г. Михаеліса й німецького головного командування. Власне, зазначалося, що потрібно використати український сепаратистський рух «для приязного і не демонстративного аншлюсу з нами»⁶².

На цій нараді йшлося також про домовленість із Австрією щодо передачі Східної Галичини українцям. І це було не випадково, тому що російський Тимчасовий уряд оголосив свою вірність Антанті, а за такої ситуації інтересам Німеччини найбільше відповідала політика підтримки українського руху, насамперед Центральної Ради. Німецькі урядові та військові кола спробували через СВУ, зокрема М. Меленевського й О. Скорописа-Йолтуховського, що перебували тоді у Стокгольмі, нав'язати контакти з Центральною Радою. Її керівники, передусім М. Грушевський, відхилили ці намагання⁶³. «Німецькі спроби в цьому напрямі були, – писав Д. Дорошенко, – менш успішними, ніж їхній контакт з більшовиками»⁶⁴.

Німецька політика стосовно України наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. була нечіткою і непослідовною, фактично узгоджувалася з австрійською щодо так званого «особливого статусу» галицьких українців у новій Польській державі. Це дало привід Є. Левицькому на засіданні австрійського парламенту 19 грудня 1917 р. як заступникові голови Української парламентарної репрезентації (УПР) заявити, що необхідність прилучення Східної Галичини до Української Народної Республіки – найвищий ідеал української нації. У разі укладання миру з Росією без будь-яких анексії українські політики вимагали відновлення Галицько-Волинського королівства разом із Буковиною та, можливо, й іншими українськими землями у складі Габсбурзької монархії. УПР гостро застерігала австро-угорський уряд проти передачі українських земель майбутній Польській державі. За нехтування цього застереження українці вимагали перегляду правового статусу Східної Галичини на міжнародному рівні в дусі права

⁶⁰ Вістник. 1917. Ч. 40. С. 632.

⁶¹ Volkman. Die Annexionsfragen des Weltkrieges. Die Ursachen des deutschen Zusammenbruchs im Jahre 1918. Berlin, 1929. S. 109.

⁶² Патер І. Союз визволення України... С. 137–138.

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 17–18.

⁶⁴ Дорошенко Д. Історія України. Нью-Йорк, 1954. Т. 1: Центральна Рада. С. 37.

самовизначення. Погляди, висловлені Є. Левицьким, стали головними в політиці українського парламентаризму до кінця існування Австро-Угорської монархії. У них поєднано українську державність і соборність⁶⁵.

Підписання 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору між УНР і державами Почв'їрного союзу дало можливість приєднати до складу Української держави Холмщину та Підляшшя. Укладено також таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР у справі Галичини й Буковини, які злучили в один суцільний коронний край.

Таємний додаток до Берестейського договору дав поштовх до нових політичних дій українців. Так, виступаючи 25 березня 1918 р. на з'їзді у Львові, Є. Левицький запропонував представникам чотирьох головних політичних українських партій, утворити міжпартійний орган із для організації подальшої боротьби українців за національне визволення і створити Фонд національної оборони під егідою президії УНР⁶⁶.

Євген Левицький на виступі у Віденському парламенті 22 лютого 1918 р. із приводу укладання миру з Україною назвав обурення поляків щодо приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР штучним, бо Холмщина з історико-етнографічного погляду – українська земля. Він відкидав інсинуації польських політиків про те, що українці є васалами Німеччини. Євген Левицький стверджував, що українці тільки союзники німців, а «Україна була першою державою, яка заключила мир і, по суті, стала її основою й не бажає нічого іншого, як можливості тільки самій розвиватися»⁶⁷.

На нараді українських парламентарів 10 жовтня 1918 р. у Відні стосовно правно-державного статусу українських земель Є. Левицький виголосив реферат про політичне становище українців в Австрії та потребу створення національної конституанти. Це дало підставу йому та Є. Петрушевичу на зустрічі 12 жовтня 1918 р. із цісарем Карлом I заявити про «гаряче бажання всіх українців утворити самостійну Українську державу із земель Східної Галичини, Північної Буковини та північно-західної Угорщини». Вони рішуче висловилися проти будь-яких заходів щодо українських земель у плані австро-польської розв'язки, адже цього категорично не бажало українське населення цих територій. Посли також повідомили цісаря про скликання 19 жовтня 1918 р. у Львові Української Конституанти, на якій буде вибрано Українську Національну Раду для здійснення права українців на самовизначення⁶⁸.

Євген Левицький був членом УНРади, послом ЗУНР у Берліні, а потім – у Празі. Від 1923 р. займався адвокатською практикою, хоча сильно нездужав. Помер у Відні, там і похований. «До цілого ряду українських могил на віденському центральному кладовищі, – йшлося в некролозі часопису “Український прапор” 1 грудня 1925 р., – прибула ще одна, свіжонасипана могила визначного українського діяча і громадянина».

Євген Левицький був надзвичайно талановитою людиною, яскравим публіцистом та вправним політиком, який знався і на теорії, і на тактиці. У всіх важливих політичних справах – партійному житті націонал-демократичної партії, праці українського парламентського клубу у Відні чи в державницькій роботі ЗУНР – становище і діяльність Євгена Левицького високо цінували.

⁶⁵ Патер І. Українсько-польські відносини у Галичині у роки Першої світової війни. Нариси історії. Львів, 2019. С. 131.

⁶⁶ Патер І. Українсько-польські відносини... С. 141.

⁶⁷ Вістник політики, літератури й життя. 1918. Ч. 9. С. 130.

⁶⁸ Діло. 1918. 15 жовтня.

БОГДАН-НЕСТОР ЛЕПКИЙ – ЙОГО ПОДВИЖНИЦЬКА ПРАЦЯ «НЕ ПІШЛА НАМАРНЕ...»

Лепкий Богдан-Нестор Сильвестрович (4.11.1872–21.07.1941) – український педагог, письменник, літературознавець, художник, дійсний член НТШ, громадсько-політичний діяч. Псевдоніми: Федір Кригулецький, Сент Брень, Петро Тихий, Нестор, Ярослав Марченко, Л. Богдан, Нестор Л. Онисин, Тойсам.

Народився в с. Кривеньке (тепер – с. Крогулець Чортківського р-ну Тернопільської обл.) у священницькій родині. Батько Сильвестр Лепкий – греко-католицький священник с. Крегулець на півдні Тернопілля, мати – Домна, дочка о. Михайла Глібовицького – паро-

ха м. Бережани. Мав ще двох братів – Левка і Миколу.

Основи шкільної науки здобув удома. Від 1878 р. навчався в Бережанах – відразу з 2-го класу в «нормальній школі» із польською мовою навчання, від 1884 р. до 1891 р. – у Бережанській класичній гімназії також із польською мовою викладання, де «витає дух Маркіяна Шашкевича». У 1891 р. розпочав студії у Віденській академії мистецтв, а через три місяці, за порадою Кирила Студинського, перейшов на філософський факультет Віденського університету, де вивчав мовознавство та історію літератури, брав участь у студентському товаристві «Січ», займався етнографічними дослідженнями, заприятелював із художником Миколою Івасюком, під опікою якого продовжував малювати.

З другого курсу, тобто від 1892 р., студіював у Львівському університеті на філологічному відділі, там вивчав українську історію та літературу під керівництвом Михайла Грушевського, Омеляна Огоновського, Ісидора Шараневича. Був учасником львівських молодіжних товариств «Ватра» і «Сокіл», співав у хорі «Боян».

Отримавши 31 липня 1895 р. диплом, Б. Лепкий розпочав педагогічну кар'єру в Бережанській польській державній гімназії на посаді суплента (заступника вчителя), викладаючи польську, німецьку й українську мови.

Після одруження 1897 р. з Олександрою Лепкою (троюрідною сестрою) Б. Лепкий у вересні 1899 р. був переведений на посаду суплента до II державної гімназії св. Яцка у Кракові, а з жовтня став лектором української мови в Ягеллонському університеті. Отримавши в 1910 р. право викладати на посаді «дійсного вчителя», він із вересня 1911 р. почав працювати у III гімназії ім. Яна III Собеського – спочатку «дійсним вчителем», а згодом як професор. Працюючи у Кракові, Б. Лепкий підтримував зв'язки з українськими письменниками, політичними і

громадськими діячами, співпрацював із товариством «Просвіта», обіймаючи тривалий час посаду заступника голови краківської філії.

Літературний доробок поета і письменника напередодні Першої світової війни був надзвичайно вагомим: низка художніх творів (поезій і прози), науково-популярні нариси, численні статті з культурно-освітніх та національно-політичних проблем, наукові виховно-пізнавальні розвідки, солідні підручники з історії української літератури.

Богдан Лепкий дотримувався думки, що саме культурно-просвітницька діяльність здатна закласти підвалини гармонійних відносин між представниками різних партій чи націй на засадах справедливості і добра, переконливо доводив, що українці – це нація з великим інтелектуальним потенціалом¹.

Варто зазначити, що Б. Лепкий, працюючи здебільшого серед польського середовища, прагнув якимось згладити окремі сторони напруження, пом'якшити польсько-українські відносини, спрямувати у спокійніше русло, надати їм більш толерантного спрямування. Якщо в політичному житті до середини 1914 р. засялися певні зерна польсько-українського порозуміння в Галичині (йшлося про нове виборче положення, санкціоноване цісарем 1914 р., погодження із польськими політиками питання про утворення українського університету), то в науковому товаристві спроба польсько-українського діалогу не мала успіху. Утім, у протиборстві з поляками напередодні війни об'єднався весь галицький український політикум².

Варто зазначити, що в передвоєнній творчості Б. Лепкий задекларував своє політичне кредо митця-соборника: він чув підземний дзвін могил і голос Слави, бачив дорогу до Волі, коли Україна стане єдиною державою, кордони якої простягнуться «ген на Дін»³.

Війна застала Б. Лепкого разом зі сім'єю на відпочинку в Карпатах, у с. Вороненко, неподалік курортного містечка Ворохта. У м. Яремче сім'я Лепких зупинилася в готелі, який згодом був знищений снарядами, – у ньому згоріли їхні речі, а також рукописи третього тому «Начерку історії української літератури» та історичної драми «Мотря», зберігся лише «Пролог». У воєнних спогадах письменник описав свої перші враження від війни: «Останній поїзд привіз нас до Яремча. По дорозі бачили ми як Надвірна горіла. Була це ніби маленька частинка, ніби огник один тої великої пожежі, що займалася кругом». Далі він розказував про свою «першу стрічу з військовою», коли біля водопаду на Пруті його зупинив військовий патруль для перевірки документів: «Папери є?». Його відпустили тільки завдяки щасливому випадку – письменника впізнав начальник патруля (цугефюрер), який читав його оповідання, навіть бачив портрет у «Зорі»*, і сказав: «Ідіть же до готелю і пишіть собі свої оповідання і вірші, а по проходах не волочіться, бо тепер небезпечно»⁴.

¹ Білик Н. Богдан Лепкий: життя і діяльність. Тернопіль, 2001. С. 108–113.

² Патер І. Українсько-польські відносини в Галичині у роки Першої світової війни. Нариси історії. Львів, 2019. С. 35–36.

³ Білик Н. Богдан Лепкий: штрихи до портрета. Богдан Лепкий: відомий і невідомий (1872–1941). Бібліографічний покажчик. Тернопіль, 2012. С. 16.

* «Зоря» – український, громадсько-культурний і літературно-художній журнал, у якому Б. Лепкий опублікував багато своїх оповідань і віршів. Виходив у Львові у 1880–1897 рр.

⁴ Лепкий Б. Папери є? *Лепкий Б. Твори: у 2-х т.* Київ, 1997. Т. 1: Поетичні твори. Прозові твори. Мемуари. С. 505–506.

Війну письменник сприйняв як велике горе для українців по обидва боки Збруча, які мусили битися у ворожих арміях – австро-угорській та російській, коли «йшов на брата брат». Перебуваючи на початку війни на рідній землі, Б. Лепкий бачив усю її трагедію: спалені, зруйновані села і містечка, вбитих дітей і страшні знущання царського війська над мирним населенням. Він чудово розумів мету Росії у війні – знищення українського руху в Галичині, її страх, щоб «свідомість народна, мов степовий пожар, не поширилася із Львова по Київ і ще дальше». Тому жахнулася Москва і послала свої війська в галицьку землю, щоби «пригасити огонь, який тут розгорівся». «Знаємо, – наголошував письменник, – як тяжко було нам роздмухувати цю ватру, що горить тепер щораз живіше і щораз ясніше і тому не хочемо, щоби вона погасла»⁵.

Обкладинка творів
Богдана Лепкого
«Писання», т. 1,
опублікованих у
Ляйтцігу видавництвом
«Українська накладня»,
б. р.

Він прекрасно усвідомлював, яке страхіття війни нависло над мирними Карпатськими горами, адже російська армія несла смерть і руїну, акцентував на стратегічних завданнях царизму у війні – вийти на Дунайську рівнину, оволодіти Балканами і Дарданеллами: «Замало їм подільської пшениці, хочуть напитися угорського вина. Червоного вина»⁶.

Родина Лепких перед наступом російських військ у Карпати разом із тисячами інших мирних людей втікала від переслідувань, бо «ворог ступав їм по п'ятах». «Кажуть, що він палить, грабує, мордує, а свідомих і діяльних у Сибір вивозить, – писав Б. Лепкий. – Страшна річ ворог!.. Перед ним ми і втікали. Куди? Через Карпати на Мадярщину». Опинилися Лепкі в угорському містечку Шатмар-Неметі, де в кожному українцеві місцеві бачили тільки ворога: «... мадяри, хто паперів немає... на різниці стріляють... гонведи і до різниці не доводять, по дорозі кольбами (прикладками) голови торощать»⁷.

Покинувши Шатмар-Немет без засобів до існування, Б. Лепкий разом із сім'єю з великими труднощами добрався спочатку до містечка Родван, неподалік Відня, а згодом й до австрійської столиці, що на той час була одним із важливих центрів українського політичного і громадсько-культурного життя. У Відні для Б. Лепкого тоді, за словами З. Кузеля, «мов на екрані пересувалися перед ним партії, програми, суспільно-політичні міркування, життя, яке становище зайняти нам, українцям у Великій війні, щоб справу нашу (змагання за державність) по-сунути вперед»⁸.

⁵ Лепкий Б. Пишіть і мене. *Лепкий Б. Твори: у 2-х т.* Київ, 1997. Т. 1. С. 514.

⁶ Лепкий Б. Перші стріли. *Лепкий Б. Писання. Т. II: Проза.* Київ; Ляйтціг: Українська Накладня, б. р. С. 372.

⁷ Лепкий Б. Сім шлафроків. Т. 1... С. 507.

⁸ Кузеля З. Богдан Лепкий: біографічний нарис. *Золота липа: ювілейний збірник творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами* / злагодив З. Кузеля. Берлін, 1924. С. 63.

Обстоюючи державницькі позиції, Б. Лепкий одним із перших галичан восени 1914 р. вступив до Союзу визволення України, утвореного наддніпрянськими політичними емігрантами в серпні 1914 р. у Львові, прагнучи своєю працею долучитися до лав борців за українську державність. Зі союзом співпрацювало понад 40 галицько-буковинських громадсько-політичних діячів (В. Сімович, М. Гаврилко, В. Темницький, О. Назарук, І. Крип'якевич, В. Пачовський та інші), які належали до різних політичних напрямів й ідейних переконань, але поділяли основний політичний постулат – самостійність України⁹.

Восени 1915 р. Б. Лепкий був мобілізований до австрійського війська, але СВУ виклопотав для нього у військового міністерства Австро-Угорщини роботу серед військовополонених українців російської армії у таборах монархії та Німеччини. Тепер його доля пов'язалася зі союзом. Насамперед він почав друкуватися у «Вістнику СВУ», фрайштадтському часописі «Розвага». Своїми художніми творами – поезією, оповіданнями, нарисами – Б. Лепкий ще раз підтверджував власну національну позицію й закликав до єдності українського народу¹⁰.

Він добре усвідомлював, що українцям для здійснення своїх національно-політичних завдань потрібно якнайшвидше використати культ Шевченка. Адже війна змусила українське громадянство сповняти найважливішу частину Шевченкового «Заповіту» – кров'ю ворога окропити волю рідної землі. Богдан Лепкий прекрасно розумів значимість Шевченкових думок та ідеалів, які глибоко ввійшли в душу народу, а найдорожча для поета мрія – вільна, незалежна Україна, визволена у збройній боротьбі з «добре вигостреною сокирою» з царського ярма, – стала під час війни гаслом для мільйонів свідомих українців. Тому Б. Лепкий у 101-шу річницю від дня народження Кобзаря присвятив йому свої поезії: «Суд над Шевченком», «Шевченко на вигнанні» і «Шевченко на смертному ложі». Своїми віршами Б. Лепкий підкреслив велич та нездоланність Шевченкової національної ідеї, яку так ненавиділи і якої так боялись (зрештою й сьогодні хочуть знищити) московські посіпаки:

Дріжи Москва! Мазепин дух
Воскрес, встає, счиняє рух,
Який не легко припинити...¹¹.

Богдан Лепкий був свідком того, як російські наїзники, «увійшовши з огнем і мечем, з насильством і рабунком у Галичину», взялися до своєї споконвічної роботи – винищення всього українського. Як людина глибоко релігійна, він звертався до Бога і просив його помилувати сиріт та вдів, пограбованих споконвічним ворогом, помилувати поля «нашою кров'ю сполокані, наш край на поталу наїзникам кинений». Письменник акцентував, скільки сил, терпіння і життів віддали українці за те, що їхні діти могли залишитися в батьківських хатах, рідною мовою тішитися і сумувати, в рідній церкві по-прадідівському закону молитися, за «все це рідне, серцю близьке» боролися українці до останку. Він вірив у міць українського народу, його звиягу над одвічним ворогом – москалями. «Як ізчезає дим – най зчезнуть,

⁹ Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. С. 368.

¹⁰ Лепкий Б. Два голоси. *Вістник Союзу визволення України* (Вістник). 1915. Ч. 7–8. С. 13–14.

¹¹ Лепкий Б. Суд над Шевченком. *Вістник*. 1915. Ч. 11–12. С. 3.

як тає віск від лица огня, – так най пропадуть на віки і віки вороги народного воскресення!» – зичив українцям Б. Лепкий¹².

Він був глибоко переконаний в окремішності й самостійності українців, їхній великій відмінності від росіян у моральних засадах, а стосовно стремління і світогляду між ними лежала бездонна прірва. Тому російський наїзд на галицьку Україну тільки поглибив і поширив цю безодню до безконечності. Богдан Лепкий робив висновок, що з державою, котра воювала тільки брехнею, деморалізацією, не творила, а лише руйнувала, український народ повинен боротися аж до вирішальної перемоги, до самого кінця. «Або ми, або вони, – резюмував письменник, – іншого виходу нема»¹³.

Богдан Лепкий наголошував на загарбницьких цілях Московщини щодо Галичини, у якій розвивалося українське національне життя – шкільництво, наука, громадянська справа. Московити, за словами поета, постановили собі знищити галицький край – «кузню нашого визволення, сурму народного воскресення». «Постановили та не здійснили, – додавав він, – бо є якась правда на світі – бо закон життя сильніший понад все, бо ми хочемо жити, як окремий, незалежний від вас (москалів) український народ». Богдан Лепкий, засуджуючи російський «розбишацький, божевільно-злочинний наїзд на нашу землю, за ті пожежі, руїни, кров і сльози, що морем розлились із вашої причини», вважав, що на це «не було і нема ніякої логічної підстави, ніякого морального виправдання», і «за той злочин, за той тяжкий історичний гріх ви (москалі) мусите прийняти велику кару», яка «вже стоїть перед царським порогом!»¹⁴.

Варто дещо окреслити роздуми письменника про наслідки воєнних дій для українців після року війни. У статті «1914–1915» він згадував, як рік тому відбувався у Львові Великий здвиг, велике народне одушевлення, коли несли українські прапори «хлопські спрацьовані долоні, готові кожної хвили ціп перемінити на кріс»¹⁵. Богдан Лепкий відзначав силу духу, міцність і відвагу українців, які «за тих 365 днів перейшли таку велику дорогу, перебрели крізь таке море крові, крізь такі ріки сліз, крізь такі густі дими пожежі, поміж такими шпалірами (двома рядами) шибениць». Він пишався своїм народом, його мужністю й витривалістю, який все це перебув, переболів, побачив і відчув, а «не посивів і не збожеволів!»¹⁶.

Богдан Лепкий радів із перемоги німецько-австрійських військ улітку 1915 р., коли російські війська «відкинені ген аж до нашого Поділля, а Привіслянський край в руках великих союзних держав». Він закликав українців не втрачати духу й надії на здобуття державної незалежності. Адже від Збруча до Києва не так далеко. «Москалі той шлях двічі перейшли, туди й назад, – писав Б. Лепкий, – чи ж не можемо перейти його раз лиш туди?». Він вірив і сподівався, що весь український народ «жде тої хвилини, где на здійснення снів». Однак застерігав українців, як «настане той ранок, ви мусите збудитися кріпкими на душі й тілі... Що було у вас немічного, слабого, відлетіло від вас, як полова з вітрами, осталося зерно, котрим можете сміло засіяти широкі і плодючі лани Матері-України»¹⁷.

¹² Лепкий Б. Під Великдень. *Вістник*. 1915. Ч. 13–14. С. 3–5.

¹³ Лепкий Б. З приводу увільнення Львова. *Вістник*. 1915. Ч. 21–22. С. 5.

¹⁴ Лепкий Б. Під Великдень. С. 3–5.

¹⁵ Лепкий Б. 1914–1915. *Вістник*. 1915. Ч. 23–24. С. 4.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 6.

Поет спонукав українців не втрачати віри й духу, стояти твердо й непохитно, «як скала, на котрій найближча будучність може і повинна б збудувати наш народній храм»¹⁸. Зрозуміло, що воєнні обставини вплинули на тематику літературних творів Б. Лепкого. Однак вірність соборницькій ідеї, патріотичні мотиви залишилися провідними в його творчому доробку. Згодом він згадував: «У воєнних віршах – часто-густо не говорю я як одиниця, а хочу передати почування коли не загалу, так тих гуртків, серед яких я жив і працював»¹⁹. У своїй творчості поет високо підніс патріотизм Українських січових стрільців, їхні глибокі національно-державницькі почуття. Лепкий вважав стрільців не тільки борцями за волю України, а й оборонцями європейської культури, її творцями, які довели, що справа Європи не була для них чужою. Адже вони «боролися по стороні правди, як лицарі людського поступу і свобідного розвитку народів»²⁰.

Богдан Лепкий надзвичайно високо оцінив подвиг УСС у травні 1915 р. на г. Маківці. У зверненні «До Січових Стрільців!» він наголошував, що вони «билися і гинули без зайвого шуму і лишнього ефекту, як на борців пристало. Честь вам за це!.. Ви наш державний прапор... освятили жертвою і заткнули на шпильях ідеалу, щоб бачили його свої і чужі, далеко й далеко! Ви цілому світові дали доказ, що там, де рішається доля культури, Україна не стоїть з заложеними руками, що в боротьбі за визвіл народів є вона не видом постороннім, а союзником вірним, готовим битися до останньої краплі крові, як билися хоробрі наші предки, обороняючи Європу перед заливом монгольського моря»²¹.

Для письменника стрілецький чин завжди був джерелом оптимізму, сподівань на краще майбутнє України. У вірші «Наші стрільці в Карпатах» поет говорить:

Ти, гріме, бий, ти буре, вий! –

Не знаю я тривоги.

Крізь горя бір у щастя двір

Прорубую дороги²².

Варто зазначити, що, незважаючи на зайнятість, Лепкий встигав писати і видавати книжки. У 1915 р. він опублікував за фінансового сприяння товариства «Просвіта» збірку віршів «В Тарасові роковини». Це був віршований та ілюстрований короткий життєпис Кобзаря, призначений як додатковий матеріал для вивчення у вищих і середніх класах середніх шкіл окремих моментів життя та творчості нашого Генія²³.

У Відні 29 липня 1915 р. українці Галичини і Буковини без розголосу відсвяткували 50-літній ювілей митрополита Андрея Шептицького. На святковій академії Б. Лепкий виголосив на честь Князя Церкви промову віршем «В храмі св. Юра». Для галицьких українців постать митрополита стала дороговказом політичного життя, а його незвичайна ідейна праця, сильне становище серед української суспільності були причиною нападів на його особу з боку ворогів самостійного розвою українського народу. Богдан Лепкий наголошував: коли почалася війна й

¹⁸ Там само. С. 7.

¹⁹ Лепкий Б. Писання. Твори: в 2-х т. Київ; Ляйпціг, 1922. Т. 1: Вірші. С. 390.

²⁰ Лепкий Б. 1914–1915. С. 6.

²¹ Лепкий Б. До Січових Стрільців. *Вістник*. 1915. Ч. 19–20. С. 4.

²² Лепкий Б. Наші стрільці в Карпатах. *Вістник*. 1915. Ч. 21–22. С. 9–10.

²³ *Вістник*. 1915. Ч. 39–40. С. 16.

українських діячів, навіть самого митрополита, підозрювали в нелояльності до влади, він не боронив себе, а заступався за невинних, «рятував нас від загибелі, а жертвою своєї особи показав світові, що українці йдуть до своєї величної мети прямою дорогою, хоч тернистою і вимощеною кістями наших замучених батьків, ніколи в політичному житті не лукавили, а високо тримали прапор моралі».

Для вітчизни, для волі, слави...
 Посвятимо всі наші сили,
 Аж до сконання, до могили,
 До остаточних перемог...²⁴.

У 1915 р. поет опублікував «Сім пісень» як «гостинець для українських вояків від СВУ» з дозволу пресового бюро воєнного міністерства Австро-Угорщини. У короткій бібліографічній анотації зазначалося, що певні кола української інтелігенції й товариств, які зобов'язані були займатися цією роботою, виявили недбалість, що від вибуху війни «не дано в руки українського вояка українського співаника». Тому союз, бачачи такий невідрадний стан, пішов назустріч й продовжив передвоєнну традицію, видавши перед тим вже бібліографічну рідкість – «Українські колядки», послав українським воякам сім пісень із нотами, які співали здавна по всій Україні. Щоправда, були дещо змінені слова відповідно до тодішнього становища, коли «з долею Європи вирішувалась також доля поневоленої москалем України»²⁵.

Як член Загальної української культурної ради (утворена у Відні 1915 р.), Б. Лепкий виготовив календар та співаник «Ще не вмерла Україна», який здобув велику популярність. Окрім того, накладом Культурної ради письменник видав «Слово о полку Ігоревім», де помістив переклади та переспіви цього твору Тараса Шевченка, Михайла Максимовича, Степана Руданського, Панаса Мирного, Василя Щурата і власні. Поява такої збірки у важкі воєнні часи була значною подією. Для Січових стрільців уклав збірку «Червона Калина», де подав і свій вірш «Журавлі» («Видиш, брате мій») із нотами, музику до якого написав Богданів брат – Левко, автор музики багатьох січових пісень²⁶.

Разом з Антіном Крушельницьким та Омеляном Поповичем для потреб школи опублікував «Першу читанку», активно працював над виданням творів Тараса Шевченка. У 1916 р. Б. Лепкий надрукував книжку «Чекає нас велика річ» за редакцією Я. Весоловського. До неї увійшла вступна стаття автора «В боротьбі за волю», віршовані «Калнишевський у неволі» та драматичний уривок «Привид Калнишевського». Видання добре ілюстроване портретами українських гетьманів: Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Павла Полуботка й Кирила Розумовського²⁷.

Очевидно, найбільшим успіхом Лепкого став вихід у Відні 1916 р. збірки «Тим, що полягли». Це був могутній реквієм полеглим за волю України січовим стрільцям, який, за словами письменника Романа Горака, в українській літературі немає собі рівних²⁸.

²⁴ Лепкий Б. В храмі св. Юра. *Вістник*. 1915. Ч. 23–24. С. 8–9.

²⁵ *Вістник*. 1915. Ч. 43–44. С. 15–16.

²⁶ Горак Р. Трагедія Богдана Лепкого. Перша світова війна. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/L/LepkyB/Studies/TragediaBLepkogo/13.html>

²⁷ *Вістник*. 1916. Ч. 29–30. С. 248.

²⁸ Горак Р. Трагедія Богдана Лепкого...

Список праць Б. Лепкого в ті роки дуже солідний. Його високопатріотичне слово відіграло значну роль у реалізації задумів СВУ щодо формування пропагандистської літератури для інтелігенції та поширення серед українського населення у Наддніпрянщині, а також для проведення національно-освітньої праці українських бранців у таборах військовополонених Австро-Угорщини та Німеччини.

У листопаді 1915 р. Б. Лепкий прибув до Раштата, що недалеко від Баден-Бадена та Карлсруе, де вже 31 серпня 1915 р. існувала табірна інституція – Просвітньо-суспільне товариство. Це була організація для дальшого розвою громадського і національно-культурного життя в таборі, через яку до співпраці залучили велику кількість полонених, які ще вагалися між українством і «руською національною ідеєю». Лише невеликий гурток, приблизно 150 осіб, приєднався до українства. Перед Б. Лепким стояло нелегке завдання – прилучити до українства масу, яка була більш-менш індиферентною і не вороже ставилася до української справи. Переконаний державник, великий прихильник політичного визволення українського народу, натхненний проповідник великої цінності української культури, Б. Лепкий, за висловом його товариша З. Кузеля, «з цілим жаром культурного бойовика кинувся у різноманітний, високо-хвилюючий вир таборового життя та старався наповнити його рідним національним змістом»²⁹.

Він виголосив перед полоненими-українцями декілька рефератів із національно-патріотичної і мистецької тематики. Проте основною роботою для письменника стали лекції в організованому «людовому університеті», де він викладав історію української літератури протягом двох місяців. Спочатку заняття відбувалися в малому шкільному залі, їх відвідувало в середньому 100 слухачів. Згодом кількість охочих до навчання зросла і виклади почали проводити в театрі. Зенон Кузеля, учасник тих подій, згадував: «... своїми цікавими викладами..., що захоплювали наших полонених і гарною формою й цікавим змістом, будив Лепкий приспану національну свідомість між тисячами наших полонених... Його виклади були дуже різноманітні, але все таки цікаві й так захоплювали аудиторію, що в Раштаті довелося викладати йому у великій театральній залі, де 500–1000 дядьків спільною увагою, а то й з захопленням слухали його палких слів і про “Слово о полку Ігоревім”, і про народну пісню, і про Козаччину, і про Шевченка та європейські впливи на українську культуру»³⁰.

Спочатку Раштат був табором соціалістичного ухилу, але завдяки національно-патріотичній праці, просвітній діяльності таких громадсько-політичних діячів, як Б. Лепкий, табір, за висловом О. Терлецького, перетворився «на своєрідну фабрику, в якій перероблювано “малоросів” і “хохлів” на свідомих українців»³¹. За це взявся й Б. Лепкий, який своєю національно-просвітньою працею гуртував «поволі коло себе свідомих українців, які потім могли бути помічні в просвітній та організаційній роботі»³².

Богдан Лепкий за дорученням Просвітнього відділу викладав на курсах українознавства, де полонені слухали лекції з історії України, української літератури й

²⁹ Кузеля З. Богдан Лепкий у Німеччині. Діло. 1933. 7 липня.

³⁰ Там само.

³¹ Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1919. Т. 1: Історія української громади в Раштаті. С. 152.

³² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині. Київ, 1999. С. 85.

граматики, його окремих спеціальний виклад «Відмінність української мови від російської» сприяв піднесенню національної свідомості полонених.

Однак, незважаючи на успіхи в національно-просвітній роботі в Раштаті, Б. Лепкий помітив у житті полонених дуже важливий момент – це їхній морально-психічний стан. Пізніше він розкрив їхню особливу душевну поведінку через героя оповідання «У таборі» Петра Мальованого, що «ходив між дротами, як в менажерії [звіринці – *І. П.*] звір». Він вже 3 роки перебував у полоні, до якого потрапив «на мазурських болотах», змінив три табори – «був і з французами, і з англичанами, а оце між своїх попав». Письменник показав неоднакове ставлення табірної начальства до полонених у різних таборах: «... тамтих ненавидять, але мають їх за людей, а наших ніби люблять, та так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все-таки собаки. Їм і помий досить».

Автор висвітлив тугу селянина-наддніпрянца за рідною Таращею, за працею в полі, але «ти тепер не господар, не рільник, а воєнноплінний», його прагнення волі, бо «злість тебе за серце хапає, коли бачиш вольного чоловіка».

Богдан Лепкий надзвичайно виразно передав генетичне відчуття – зустріч батька і найстаршого сина Івана, що перебував поруч, в американському таборі, бо в Америці, де «гроші робив», похвалявся, що батькові «золотий годинник в дарунку привезе», взяли його до війська і «під Раймсом німцям у руки попався». Обидва були по різні боки, а «дроти сталися хитати мов би хотіли їх пустити до себе», але надбігли вартові та відігнали їх від решіток, «старого вправо, а молодого вліво». Письменник вельми образно змалював цю одночасно близьку й далеку межу, що розділяла батька й сина: «... перше між ними був океан, а тепер дротяні переволоки і стежечка вузька, якою мандрує двоє німецьких вояків туди й назад»³³.

Тож Б. Лепкий у роки війни, окрім плідного труду на культурно-просвітницькій ниві серед полонених-українців, і не покидав літературної праці. Вона стала для нього зброєю у змаганні за визволення України й об'єднання двох її частин, що перебували під пануванням чужих держав.

Від лютого 1916 р. до січня 1921 р. доля пов'язала Б. Лепкого з табором полонених українців у Вецлярі (Німеччина), у долині р. Лян, де колись жив Гете. У таборі він читав лекції в «людовому [народному – *І. П.*] університеті». Тут він разом із Василем Пачовським, Мироном Кордубою був задіяний до викладів на курсах української літератури й мови, німецької мови, історії та географії України тощо. Долаючи всі труднощі, особливо через брак підручників, вони зуміли до «Народної школи» записати 200 постійних учнів і 100 так званих «курсистів»³⁴.

Згодом про свою таборову працю у листі до Олександра Барвінського від 7 жовтня 1925 р. Богдан Лепкий написав: «Викладав полоненим, і навіть на такі виклади як про апокрифи, ходили тисячі»³⁵. Очевидно, лекції про апокрифи були цікавими для полонених, адже на них лектор розповідав про релігійні твори, які Церква не визнавала канонічними й забороняла, або такі, що були сумнівної історичної вірогідності чи походження, часто безпідставно приписувані якомусь

³³ Лепкий Б. У таборі. *Лепкий Б. Твори*: у 2-х т. Київ, 1997. Т. 1. С. 408–502.

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 37.

³⁵ Журавлі повертаються... з епістолярної спадщини Богдана Лепкого / упоряд. В. Качкин. Львів, 2001. С. 210.

авторові. Слухачі таборових шкіл зверталися до письменника із проханням придбати «Кобзар» чи «Буквар», а також підручник німецької мови, підготовлений Б. Лепким для полонених. Перед Б. Лепким і його товаришами стояло нелегке завдання – розвинути національно-патріотичний світогляд у полонених і підготувати з колишніх солдатів якнайбільше свідомих українців. У 1917 р. письменник у промові на посвяченні пам'ятника полоненим українцям у Вецлярі виголосив: «Щоб не гаяти дорогого часу, полонені працювали, добували просвіту, знання, щоб на Україну вернутися з найціннішим дарунком, яким єсть просвітній чоловік»³⁶.

Богдан Лепкий брав участь у таборових вічах, проводив заняття в організованій ним школі прикладних мистецтв і драматичному гуртку, щотижня виїздив з лекціями до робітничих команд на сільськогосподарських роботах і фабриках, викладав на офіцерських курсах у Ганновер-Мюндені. У такий спосіб він цілковито виправдав сподівання союзу своєю роботою у таборах, де надзвичайно прислужився українському національно-визвольному руху.

Жити у Вецлярі доводилося нелегко через напружену працю, різноманітні засідання та ще й неблизьку дорогу від дому до табору. «Але, дякувати Богу, – писав письменник, – я і моя сім'я залишилися живі, а це в цей важкий час вартує дуже багато! Я це знаю і тому не скаржуся»³⁷.

Однак життя йшло вперед. Політика стала неофіційною складовою української пропаганди. Це інколи йшло на шкоду просвітній роботі, але її керівники не могли діяти інакше. Великі світові події впливали на всіх, і це не давало змоги замкнутися у спокійній методичній роботі з масами. В організаційному житті вецлярської громади, як і в інших українських таборах полонених Німеччини й Австро-Угорщини, настав перелом.

Революційні події в Україні 1917 р. відкрили шлях українському народові до своєї державності. У січні 1917 р., на Різдво Христове, Б. Лепкий приїздить до українського табору Зальцведель, у якому перебувало близько 30 тис. полонених. На свято зібралося майже 2 тис. полонених українців і розпочалося воно промовою Б. Лепкого, де лейтмотивом звучала самостійність України³⁸.

Улітку 1917 р. Б. Лепкий із дозволу німецьких властей Вецляра їде з метою покращення життя полонених оглянути роботу інших таборів. Він відвідав табір галицько-буковинських виселенців Гмінд (Австрія), де йому пропонували вчительство й навіть директорство в гімназії, побував у Львові, відвідав Бережани, зустрівся з рідним братом, січовим стрільцем Левком Лепким, стояв на подвір'ї зруйнованої батьківської хати в рідному Жукові на Золочівщині.

Повернувшись до Німеччини, вітав проголошення 22 січня 1918 р. державної самостійності України, підписання 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору. У Вецлярському таборі все чіткішою ставала політична орієнтація більшості полонених, які заявляли: «Ми хочемо самі рішати о своїй судьбі, бажаємо правительства демократичного, українського, покликаного для українського народу, до правління нами. Ми хочемо самостійної України»³⁹. У Вецлярі скрізь був

³⁶ Лиса Н. Богдан Лепкий в духовній історії України. Чикаго; Тернопіль, 1996. С. 38.

³⁷ Журавлі повертаються... С. 184.

³⁸ Патер І. Богдан Лепкий і українська національна ідея. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*: зб. наук. праць. Чернівці, 2007. Т. 1. С. 134.

³⁹ Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918. Т. 1. Ляйпціг, 1919. С. 304.

Обкладинка праць
Богдана Лепкого
«Незабутні літературні
нариски», опубліковані
видавництвом «Говерля»
у Нью-Йорку 1978 р.

український дух, далі більше самостійницький, незалежницький. Полонені склали присягу Центральній Раді, збирали між собою кошти на Український національний фонд, а як на Україну посунули більшовики, юрбою вписувалися до синьожупанників⁴⁰. У таборах Австро-Угорщини та Німеччини, за зверненням українського уряду – Центральної Ради, формувалися українські військові відділи.

У Вецлярі на допомогу молодій Українській державі був сформований січовий полк імені Петра Дорошенка. Вітаючи його виїзд для оборони Батьківщини, Б. Лепкий закликав січовиків «спішити в рідний край, щоб силою свого ума і тіла захистити цілість і недоторканість Української Народної Республіки», спонукав: «... йдіть, вас кличе велике українське діло, і хай вам суджено буде це якнайкраще та якнайскоріше довести до щасливого кінця»⁴¹.

Поет зазивав українців у такий важливий історичний момент «великим ділом згоди, праці і турботи» забезпечити здобуту волю, щоб Українську державу зробити сильною та щасливою, а український народ

поставити на високий ступінь розвитку й добробуту відповідно до його кількості населення й багатства землі⁴².

Лепкий був сповнений радості й гордості за здобутки свого народу:

Від Карпатів по Дін
Вічний грає дзвін,
І гуде, мов веснянії ріки:
«Щезла тьма вікова
Пробудивсь люд зі сна,
Хай живе Україна во віки!»⁴³.

Проголошення самостійності України, утворення Західно-Української Народної Республіки, Акт Злуки – усе це сприйняв Лепкий як закономірність і сповнення вічних прагнень українського народу. З цього приводу він писав: «Віднині по всі віки лучилася земля Романа й Данила з землями Ярослава, Володимира Мономаха, Хмельницького й Мазепи. Дністер і Дніпро пригадували світові, що вони пливають до одного українського моря»⁴⁴.

У 1918–1920 рр. Б. Лепкий брав активну участь у справі повернення полонених в Україну. Адже в таборах після виїзду сіро- і синьожупанників залишилася велика кількість українців. Для того 1 серпня 1918 р. був створений Комітет культурної помочі полоненим у зв'язку зі саморозпуском Союзу визволення України. Завданням Комітету було продовження культурно-просвітницької праці в таборах.

⁴⁰ Календар «Просвіти» на 1937 рік. Львів, 1937. С. 73.

⁴¹ Громадська думка. 1918. 2 березня.

⁴² Лепкий Б. В перші Тарасові роковини на волі. *Громадська думка*. 1918. 9 березня.

⁴³ Лепкий Б. Від Карпатів по Дін. *Громадська думка*. 1918. 2 березня.

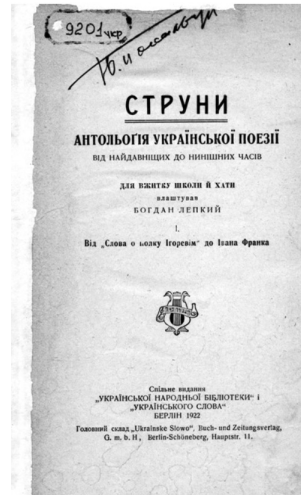
⁴⁴ Свято 22 січня. Промова. Берлін, 1921. С. 2.

До його складу входили в Австро-Угорщині: А. Жук, І. Мороз, Р. Домбчевський, О. Охримович із Фрайштадта; у Німеччині – керівник Берлінської Централі СВУ – В. Козловський, представники таборів – В. Левицький (Зальцведель), Б. Лепкий (Вещляр), В. Сімович (Раштат), Р. Смаль-Стоцький як референт при Комітеті в Берліні. Вони ж увійшли до складу українського посольства в Німеччині⁴⁵.

Серед останніх акцій таборового життя, у яких Б. Лепкий брав участь, було відкриття пам'ятника померлим українським воїнам у Вещлярі. На монументі (скульптор – М. Парашук), який стоїть і донині, висічено такі слова: «Своїм братам – українські бранці». На його відкритті в серпні 1919 р. Богдан Лепкий проголосив: «Багато, багато з них (полонених) лягло кістьми на чужому полі. А з їх терпіння і горя виріс оцей пам'ятник білий, простий, як їх душа, суворий, як їхня доля, зимний, як смерть. Нехай він стоїть на вічну пам'ять про безталанних синів України, що погибли в найтрагічнішій війні за волю рідного краю, за новий кращий устрій людського існування. А нам остається одно: пам'ятати про їх батьків, дітей, рідню й вести далі світле народне діло, діло визволення України, хто, де і як тільки може, щоб жертва крові і життя не пішла на марне»⁴⁶.

У 1920 р. Б. Лепкий переїхав у Шпандау під Берліном, працював у часописі «Шлях», згодом знову – Вещляр («Нове слово»), а з січня 1921 р. – «Українське слово» (Берлін). Роботу в часописах поєднував з діяльністю в Українському Червоному Хресті та в Українській громаді.

Власне, у Німеччині міжвоєнної доби низка видавництв і часописів створювали тут своєрідне національне інформаційне поле для українців. Першим серед них була «Українська накладня» Якова Оренштайна у 1916–1933 рр., у якій Б. Лепкий разом із В. Сімовичем та З. Кузелею працював редактором. Викладав українську літературу на курсах українознавства при посольстві УНР у Берліні. Був організатором Товариства вищої освіти і керував ним; приймав іспити у випускників середніх шкіл, виступав із рефератами на святкових академіях⁴⁷. Тут, у Берліні, святкував свій 50-літній ювілей, на якому сказав, що хоче діждатися години, коли «мій люд порве тяжкі кайдани».

Титульний аркуш «Антології української поезії від „Слова о полку Ігоревім“ до Івана Франка», ч. 1, упорядник Богдан Лепкий. Спільне видання «Української народної бібліотеки» і часопису «Українське Слово», Берлін, 1922 р.

⁴⁵ Патер І. Богдан Лепкий і українська національна ідея. С. 135.

⁴⁶ Білик Н. Культурологічна спадщина Богдана Лепкого. Тернопіль, 2013. С. 56–57.

⁴⁷ Герасимова Г. Лепкий Богдан Сильвестрович. Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 123.

Із грудня 1922 р. по 1925 р. мешкав у Ванзее біля Берліна, де зустрічався з Павлом Скоропадським, Євгеном Петрушевичем, Євгеном Коновальцем, Іваном Мірчуком та іншими діячами політики, науки і культури, які там проживали⁴⁸.

Вагомим внеском в українську літературу стали видані 1922 р. у Ляйпцігу «Писання» Б. Лепкого у двох томах. Вперше за свою творчу діяльність письменник прийшов до читачів із воедино зібраними кращими поетичними і прозовими творами⁴⁹.

У 1925 р. Б. Лепкий повернувся до Кракова, продовжував педагогічну роботу в Ягеллонському університеті, де його обрали доцентом, завідувачем кафедри української літератури. Того ж року був обраний головою Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка у Львові, став почесним членом товариства «Просвіта» з грудня 1925 р., надзвичайним членом Українського наукового інституту в Берліні з 1926 р., а з 1930 р. належав до керівництва Українського наукового інституту в Варшаві й Історично-філологічного товариства у Празі.

До 60-річчя йому вручили викутий зі здобутої московської зброї, відзначений гербом І. Мазепи і Тризубом «перехідний перстень Мазепи» – відзнаку уряду УНР в екзилі, Грамоту Головного отамана УНР, Грамоту Української громади Берліна, Грамоту Української бібліотеки С. Петлюри в Парижі, Грамоту Громадської ради с. Жуків, яка іменувала Б. Лепкого Почесним громадянином і назвала «вулицю, що йде від кооперативи “Єдність” у напрямі церкви» його іменем⁵⁰.

Окрім того, з нагоди ювілею Б. Лепкого у Кракові було організовано виставку його художніх робіт, на якій представлено портрети, пейзажі, численні малюнки та ілюстрації до книжок. У 1932 р. Б. Лепкий став ординарним (штатним) професором Ягеллонського університету, а 1 січня 1935 р. президент Польщі надав йому титул надзвичайного професора університету. У 1932 р. Лепкий став дійсним, а згодом почесним членом НТШ. А Український вільний університет у Празі присвоїв йому науковий ступінь доктора honoris causa (почесного доктора)⁵¹.

У 1938 р. президент Речі Посполитої номінував Б. Лепкого сенатором у сенаті V скликання (28 листопада 1938 р. – 2 листопада 1939 р.), у якому він представляв українців Галичини⁵².

Друга світова війна застала родину Лепких на відпочинку в Черче на Прикарпатті. Коли Червона армія почала окупувати Західну Україну, Б. Лепкий, хоч і не належав до жодної з політичних партій, знав, що може потрапити до рук НКВС, тому разом зі сім'єю та братом Левком через Дрогобич, Самбір, через р. Сян у горах, через кордон повернувся до Кракова⁵³. Після того, як німецькі окупанти закрили Ягеллонський університет, письменник залишився без роботи, професорської

⁴⁸ Лепкий Богдан Сильвестрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BF%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D0%A1%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

⁴⁹ Лепкий Б. Твори: у 2-х т. Т. 1. С. 11.

⁵⁰ Лепкий Богдан Сильвестрович...

⁵¹ Там само.

⁵² Коредчук Ю. Українські сенатори в сенаті II Польської Республіки. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. Львів, 2015. С. 32.

⁵³ Лепкий Б. Твори: у 2-х т. Т. 1. С. 12.

пенсії, що спричинило матеріальну скруту. Родина письменника жила головно з маленької аптеки, якою завідував його син – Лев⁵⁴. Заради прожиття дописував до українських журналів, часопису «Краківські вісті», перекладав з української на німецьку, написав книжку мемуарів «Бережани», повість «Крутіж», чимало віршів.

Помер Б. Лепкий у м. Кракові, похований на Раковицькому цвинтарі.

За кількістю написаного, як стверджують дослідники його творчості, Б. Лепкий поступається в українській літературі тільки І. Франкові. Загалом його творча спадщина налічує 80 власних книжок, він упорядник і видавець 62-х томів української класики, його бібліографія творів становить до 1 000 позицій. Своєю творчою та громадською працею письменник пришвидшував об'єднання двох частин української землі – Наддніпрянщини і Наддністрянщини, а державницькою позицією доклався до національно-політичного визволення України.

⁵⁴ Там само.

ЯЦКО ОСТАПЧУК – ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАРОДОВІ

Остапчук Яцко Дмитрович (04.01.1873–30.01.1959) – український громадсько-політичний діяч, посол до австрійського парламенту. Народився в с. Луб'янках Нижчих біля м. Збаража (тепер – Нижчі Луб'янки Збаражського р-ну Тернопільської обл.) у хліборобській родині середньої заможності, яка мала «кільканадцять-моргове господарство», чого вистачало для прожиття.

Його батько – Дмитро (1844–1907) – був освіченою людиною, деякий час навіть дякував та навчав у зимовий час сільських дітей грамоти у церковній школі. Він зумів привити синові любов до науки, громадського життя, оскільки сам був діяльним у громадських справах, завдяки яким користувався значним

авторитетом серед односельчан¹. Мати – Устина з дому Кальба, походила зі села Красносілля².

У 1881 р. Я. Остапчук пішов до початкової школи в рідному селі, а в 1882 р. продовжив навчання у школі с. Красносілля. У 1884 р. його віддали до 2-го класу школи у Збаражі, де він став одним із кращих учнів. Власне тут трапилася дуже важлива подія у житті учня Я. Остапчука. Він почав відвідувати вистави «Руського театру», артистів якого з Підволочиськ привіз його батько. Малий Остапчук чи не вперше помітив вплив театру на селян, які навчилися співати нових пісень, а також на окремих посадовців, які розпочали звертатися до народу рідною мовою³.

У 1886 р. Я. Остапчук вступив до 1-го класу Тернопільської гімназії. Того ж року разом зі студентами-українцями Львівського і Краківського університетів та зі своїм товаришем Сафатом Шмігером зі с. Різношинці він став, незважаючи на урядову заборону, ініціатором всенародного Шевченківського свята у Збаражі. Це була перша політична акція Я. Остапчука⁴.

Уже тоді він почав активно спостерігати за політичним життям краю. Перебуваючи 1889 р. під час Великодніх свят у рідному селі, Я. Остапчук уперше побував

¹ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука (1873–1959 рр.). Мукачево, 2015. С. 24.

² Корбутяк Д. Яцко Остапчук. *Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. Т. 1. С. 564.

³ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 26.

⁴ Малець О., Малець Н. Культурно-світоглядні орієнтири та мистецькі уподобання Яцка Остапчука кінця XIX – початку XX століття. URL: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/8223>

на передвиборчих зборах послів до Галицького сейму від Збараської сільської округи. Це дало йому змогу глибше пізнати суспільні настрої у краю, українсько-польські відносини. Із двох кандидатів на виборах переміг о. М. Січинський, представник селянства, за якого подали 104 голоси проти 17 голосів за повітового маршалка Т. Федоровича⁵.

Восени 1889 р. Я. Остапчук став членом таємної учнівської громади Тернопільської гімназії, засновником якої були вже відомі громадсько-політичні діячі Галичини, поміж них Іван Пулюй, брати Барвінські, брати Горбачевські, брати Січинські, Євген Олесницький, Іван Кивелюк та інші. Члени громади зобов'язувалися вивчати рідну мову, історію і літературу, клялися віддати всі свої знання та сили для служіння українському народові. Надзвичайно сильне враження на Я. Остапчука справило прийняття присяги: «Ніколи пізніше в моєму житті я не почував себе так тісно зв'язаним чимсь як цією присягою, її вагу відчував я на собі весь час»⁶.

Яцко Остапчук був діяльним учасником громади, виступав часто як декламатор поезій Тараса Шевченка, Івана Франка, активно дискутував під час обговорення рефератів, вважав себе «поступовцем», визнаючи потребу у проведенні багатьох реформ у світі. Наприкінці червня 1890 р., перед закінченням навчального року, через донесення на Я. Остапчука за поширення атеїстичних поглядів серед гімназистів, хоча він їх не поділяв, директор порадив йому перейти до іншої гімназії. Яцко Остапчук вибрав Львівську академічну гімназію, проте навчання у ній не склалося. Додалася хвороба очей, проблеми з житлом, грошові труднощі, зневажливе ставлення викладачів до його життєвої ситуації поставили студента перед дилемою: «... або повертатися додому, чи пускатися в світ за яким куском хліба»⁷.

Зустріч із М. Павликом та І. Франком у редакції часопису «Народ», їхні поради, співпраця з ними, виконання різноманітних доручень, зацікавлення радикальним рухом змінили світогляд Я. Остапчука, визначили подальший життєвий шлях.

Отримавши педагогічні настанови від І. Франка напередодні Різдва свят 1891 р., Я. Остапчук прийняв пропозицію працювати домашнім вчителем двох дітей пароха о. В. Сірецького у с. Палагичі Товмацького повіту (тепер – Товмацького р-ну). Він був там пів року і добре впорався з завданням, адже його учень успішно склав вступні іспити до Станіславівської гімназії.

Хоч Я. Остапчук поновив своє навчання у Львівській гімназії, проте вже 1 лютого 1892 р. змушений був покинути науку. Директор гімназії В. Ільницький пояснив причину свого рішення про відрахування слідом, який тягнувся за Остапчуком через участь у Тернопільській громаді, переписку з діячами Русько-української радикальної партії, особливо знайомство з І. Франком та М. Павликом. Відповідаючи директорові, Я. Остапчук заявив: «Благословлю той день, коли я з ними зустрівся, і кажу вам, що все моє життя буду старатись ходити їх слідами». Проте пізніше він не дотримав свого слова, перейшовши в 1899 р. із Русько-української радикальної партії (РУРП) до Української соціал-демократичної партії (УСДП)⁸.

⁵ Там само.

⁶ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 29.

⁷ Там само. С. 31.

⁸ Там само. С. 32–33.

Виконуючи доручення М. Павлика й І. Франка, Я. Остапчук знайомиться з відомими селянськими діячами Збаражчини – А. Марцинюком і Т. Бородайкевичем, пробуджуючи народ до усвідомлення «боротьби за свої права»⁹.

Поновивши навчання у Тернопільській гімназії, він відвідував збори учнівської громади, яку згодом очолив¹⁰. Однак його навчання там тривало недовго. Через розмови Я. Остапчука з учнями про задачу митрополитом С. Сембратовичем частини митрополичих маєтків євреям, його за пропаганду радикальних ідей вигнали з гімназії, а за розпорядженням Краєвої шкільної ради це рішення поширювалося на всі середні школи країни¹¹.

Щоб навчатися у Чернівецькій гімназії, потрібно було скласти протягом двох тижнів іспити з предметів за 6-й клас гімназії німецькою мовою. На підготовку Остапчукові бракувало часу, тому він відмовився від цього¹². За Яцка дуже хвилювалася його родина і відчула полегшення, коли той залишився в селі працювати у господарстві.

У першій половині 1890-х років він не вів активної політичної діяльності, перебуваючи під впливом «старших» радикалів, хоч уважно стежив за діями «молодших». У 1895 р., щоб уникнути призову на військову службу, він одружився зі своєю сусідкою – 19-річною Марією Пастушенко, з якою згодом мав сімох дітей – майбутніх діячів українського національно-визвольного руху¹³.

У той період життя Я. Остапчук зі своїми однодумцями С. Шмігером, А. Шмігельським та іншими долучився до громадсько-політичного життя Збаражчини: влаштував віча, заснував перший гурток РУРП у краю, об'єднав селян у довірочну громаду для обговорення соціально-економічних відносин у повіті та краї. Він використовував кожну нагоду – відпустки, празники, весілля, христини, тризни, зустрічі на ярмарках, у млині, біля церкви, на толоці – для організаційної роботи і громадських справ.

Велику роботу проводив Я. Остапчук під час виборів до Галицького сейму. Заходами радикальної партії до сейму було вибрано трьох послів: Теофіла Окуневського, Степана Новаківського з Перемищини і батька Яцка – Дмитра Остапчука від виборчого округу Тернопіль–Збараж–Скалат¹⁴.

Батько і син – Дмитро і Яцко Остапчуки – створювали осередки радикальної партії, разом із Іваном Франком поширювали її діяльність на села Збаражчини, вели агітаційну роботу за обрання Каменяра до австрійського парламенту.

Дмитро Остапчук, будучи послом до Галицького сейму, очолював осередок РУРП. Під час роботи сейму Д. Остапчук разом із С. Новаківським перебував у І. Франка у Львові. Письменник допомагав обом селянським послам готуватися

⁹ Остапчук Я. Із моїх споминів. Спогади про Івана Франка. Київ, 1981. С. 39.

¹⁰ Кобилецький І. Дещо про Франка. Спогади про І. Франка. Львів, 1997. С. 42.

¹¹ Малєць О., Малєць Н. Культурно-світоглядні орієнтири...

¹² Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини. *Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів*. Торонто, 1964. С. 280.

¹³ Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки). URL: <https://zakarpattya.net.ua/Special/92976-Dokumenty-svidchat...-1>

¹⁴ Малєць Н., Малєць О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 41.

до виступів у сеймі. У 1896 р. і 1898 р. Д. Остапчук разом зі сином супроводжував І. Франка на вічах у Збараському повіті, а письменник гостював в Остапчуків¹⁵.

У 1898 р. громадськість України відзначала 25-річний ювілей літературної діяльності І. Франка. Від Збаражчини Я. Остапчук декламував на святі вірш поета «Наймйти» та виконував пісню на слова І. Франка «Мій раю зелений», до якої сам написав музику. Яцко мріяв бути артистом. Тоді ж від нього записав мелодію цієї пісні композитор Станіслав Людкевич, і в його обробці вона пішла в народ¹⁶.

Варто зазначити, що наприкінці 1890-х років «молоді», відчуючи посилення свого впливу в РУРП, зробили декілька спроб реорганізувати її в соціал-демократичну партію. Після багатьох перипетій у радикальній партії частина її членів відкололася, і 17 вересня 1899 р. у Львові відбулася закрита нарада українських соціал-демократів, що відіграла роль установчої конференції УСДП. Яцко Остапчук, хоч і відійшов від радикальної партії, залишився під впливом її основоположників на все життя.

Після розколу РУРП разом із її провідниками в УСДП відразу перейшли кращі радикальні організації Тернопільського, Скалатського і Збараського повітів¹⁷. Соціал-демократичний рух значно розширився завдяки діяльності партії упродовж великого аграрного страйку в Галичині під час жнив 1902 р. Напередодні страйку в Збараському повіті, 12 липня 1902 р., на подвір'ї Я. Остапчука було скликане багатотисячне віче, щоб роздати брошуру С. Вітика «Що далі робити? Відозва в справі великого страйку хлопського». Однак влада заборонила його проводити. Із цього приводу Я. Остапчук зазначив: «Не дозволяють нам говорити про те, що найбільше болить... Не сміємо сказати всієї правди про злидні сільської бідноти, та придумати, як з тим лихом боротися. Влада заборонила нам про це говорити»¹⁸.

Збараські соціал-демократи не особливо розраховували на якийсь незвичайний успіх страйку, однак його масштабність засвідчила активність УСДП, усвідомлення галицьким селянством, що страйки тоді були єдиним засобом його самооборони і самодопомоги.

Яцко Остапчук узяв участь у роботі I з'їзду УСДП, який відбувся 21–22 березня 1903 р. у Львові. Хоч головним питанням з'їзду була організаційна побудова партії, з'їзд не заклав фундаменту міцної партійно-політичної організації, яка б забезпечувала тісний зв'язок партії з масами¹⁹.

У Збараському повіті, порівняно з іншими повітами Галичини, УСДП мала сильні позиції завдяки активній праці Я. Остапчука. Про це свідчила перемога соціал-демократів на виборах до Повітової ради у Збаражі в лютому 1904 р. Це був перший і єдиний успіх соціал-демократів у Галичині. Щоправда, короткочасний: Я. Остапчука не затвердили віцемаршалком через заяву нелояльності до цісаря.

¹⁵ Сливка В., Марцинишин Н. Вірні ідеям Франка. URL: <https://www.facebook.com/dobryjsamaryanup/posts>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Жерноклеев О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). Київ, 2000. С. 54.

¹⁸ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини. С. 379.

¹⁹ Жерноклеев О. Українська соціал-демократія в Галичині... С. 55.

У призначених нових виборах соціал-демократи особливо не старалися досягти успіху через становище Я. Остапчука²⁰.

Події 1905 р. у Росії, зокрема й у Наддніпрянщині, вплинули на Галичину, де 1906 р. почала посилюватися кампанія за зміну старого й несправедливого виборчого закону. УСДП першою серед галицьких українських партій долучилася до боротьби за новий виборчий закон, випустивши відозву накладом 100 тис. примірників й агітаційну брошуру «Про загальне виборче право» (20 тис.), які швидко розповсюдилися і мали помітний вплив²¹.

Окрім того, головну увагу тепер УСДП у роботі спрямувала на село. Лише у Зборівському повіті у січні–лютому 1906 р. було організовано 21 віче і 28 двірочних зборів за участю приблизно 55 тис. осіб²². У багатьох виступав і Я. Остапчук.

Варто відзначити сміливість збараського осередку УСДП у прийнятті самостійницьких рішень без згоди вищого керівництва партії. Так, із квітня 1906 р. збараські соціал-демократи почали видавати в Тернополі газету «Червоний прапор» – друкований орган повітової організації партії під редакцією її лідера Я. Остапчука. Відповідальним редактором був А. Гарматюк, коваль зі с. Розношинці, який у 1906 р. переселився до Тернополя. Велику поміч збараським діячам у виході часопису надавали тернопільські гімназисти: займалися його розсилкою й виконували інші канцелярські роботи. У газеті працювали значні літературні сили – О. Марцинюк, М. Вайнер, К. Багрій, Я. Шмігельський, які мали вже низку публікацій в інших україномовних виданнях²³.

Уже в січні 1907 р. УСДП поряд з іншими політичними партіями висунула своїх кандидатів до австрійського парламенту у двох міських округах: Бучач–Снятин (Р. Яросевич) і Бережани–Рогатин (В. Старосольський), а також у сільських округах: Дрогобич–Старий Самбір (С. Вітик) і Тернопіль–Збараж (Я. Остапчук)²⁴.

Свою передвиборчу агітацію Я. Остапчук зосередив у селах, його популярність там швидко зростала. Збараські соціал-демократи на підтримку свого кандидата Я. Остапчука обійшли добру третину виборчої округи, яка налічувала майже 180 більших і менших громад із населенням 250 тис. осіб. Решту громад Я. Остапчук залишив спільному кандидатові від народовців і радикалів С. Голубовичу.

Зазначу, що на передвиборчих зборах у Збаражі 20 березня 1907 р. і 22 березня 1907 р. у Тернополі, на яких заслуховувалися передвиборчі програми Я. Остапчука і С. Голубовича, більшістю голосів ухвалили кандидатуру Я. Остапчука²⁵. Послами до австрійського парламенту від УСДП було обрано Яцка Остапчука і Семена Вітика. Отже, незважаючи на несприятливі умови, молода українська партія цілком слушно вважала здобуття двох мандатів своїм успіхом. У парламенті Я. Остапчук і С. Вітик увійшли як окрема національна фракція до соціал-демократичного клубу. Однак передбачалося, що вони братимуть участь в нарадах Українського клубу на правах гостей і підтримуватимуть усі його національні домагання.

²⁰ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... С. 386.

²¹ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Київ, 1934. С. 60–61.

²² Воля. 1906. 1 березня.

²³ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 65.

²⁴ Земля і воля. 1907. 31 січня.

²⁵ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Я. Остапчука... С. 72.

Яцко Остапчук у виступах у парламенті порушував низку проблем, що стосувалися становища українців Галичини, зокрема реорганізацію всієї крайової адміністрації краю, заснування українського університету, значне збільшення українських шкіл; заторкував земельне питання, проблему одержавлення всіх лісів, а також вимагав рівноправності українців із поляками і поділ Галичини на дві частини – Східну (українську) і Західну (польську).

Він виголосив 21 грудня 1907 р. у Віденському парламенті знамениту промову, де назвав метою політичної боротьби УСДП – самостійну незалежну Україну без хлопа і пана²⁶.

Варто наголосити, що лише за 2 роки (1907–1908) посол Я. Остапчук подав 23 інтерпеляції (публічні запити) до окремих міністрів у різних справах. Окрім того, він налагоджував громадські справи, а також приватні окремих людей, підтримував зв'язки з діячами. Яцко Остапчук згадував, що за 1907–1908 рр. провів у своїй величезній окрузі 180 зборів²⁷.

Будучи послом до австрійського парламенту, Я. Остапчук виступав проти антинародної політики цісарського уряду, критикував і засуджував галицьке москвофільство, яке плазувало перед урядом, боронив права не тільки українських робітників і селян, але й поляків та євреїв. Посольську працю він спрямовував на захист національних інтересів українців у Галичині. Тому, коли 30 квітня 1911 р. австрійський парламент було розпущено і проголошено нові вибори, він заявив, що не буде балотуватися.

У 1912 р., за порадою Т. Г. Масарика, Я. Остапчук зі сім'єю перебрався з Галичини до Ізбудья-Радвані (тепер Радвань над Лаборцем на Пряшівщині, Словаччина), де купив від угорського графа 40-гектарний маєток із 9-кімнатним каштелем* і зайнявся одночасно сільським господарством та національно-просвітньою працею²⁸. У спогадах він зазначив, що «відійшов від політичного життя і пішов на добровільне вигнання, пішов працювати на культурному полі, найбільш занедбаній частини українського народу»²⁹.

На початку 1914 р. Я. Остапчук побував у Львові. Зустрівся з І. Франком, якого запросив до Радвані, Меджилабірців, Красного Броду. Поет охоче погодився. Домовилися навіть стосовно терміну – на свято Покрову. Однак війна перешкодила цьому візиту³⁰.

Яцко Остапчук із сином у Відні 1907 р.

²⁶ Остапчук Я. Подих недавньої бувальщини. С. 405–406.

²⁷ Там само. С. 413.

* Каштель – одноповерховий будинок із горищем та підвалом.

²⁸ Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

²⁹ Остапчук Я. Подих недавньої бувальщини. С. 466.

³⁰ Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

Вибух Першої світової війни поставив українців по обидва боки Збруча у протилежно-воюючі сторони. Власне, це був той прецедент, коли «йшов на брата брат». Якщо наддніпрянці, заявивши повну підтримку у війні Росії, зайняли становище пасивності, нейтральності, то галичани заснували Головну Українську Раду, почали організовувати військову формацію Українських січових стрільців, а політемігранти українці зі Східної України створили Союз визволення України (СВУ). Ці три чинники були однією цілістю, що стала в цій війні на боці Центральних держав і кинула виклик царській Росії, проголосивши своїм головним політичним постулатом самостійність і соборність України.

Під час бойових дій на фронтах чимало українців російської армії потрапляли в австро-німецький полон. Завдяки клопотанням СВУ в Австрії був відкритий спеціальний табір для полонених українців у містечку Фрайштадт. Уже в жовтні 1914 р. союз розпочав роботу щодо українізації Фрайштадтського табору: зроблено перепис українців, встановлено контакт із представниками інших національних та етнічних груп, розпочато розповсюдження серед полонених книжок класиків української літератури, періодичних видань. Піонерами національно-освідомлювальної та культурно-просвітньої праці у Фрайштадті був різьбяр-наддніпрянець Михайло Гаврилко і галичани – митець Микола Голубець та професор-мовознавець Василь Сімович.

На заклик СВУ долучитися до ведення просвітницької роботи у Фрайштадтському таборі відгукнулося чимало галичан і буковинців, які з різних причин опинилися поза бойовими діями на фронті, але хотіли в будь-який спосіб внести свою лепту в перемогу над російським царизмом, втіливши у життя українську національну ідею.

Навесні 1915 р. Я. Остапчук разом із К. Даниленком і доктором О. Охримовичем прибув до Фрайштадта для ведення національно-культурної праці. Яцко Остапчук увійшов до «Просвітнього відділу СВУ», мав своє окреме завдання від керівництва союзу. Усією просвітньою роботою в таборі керував В. Сімович, який особисто відповідав за її стан перед табірною комендатурою і Президією СВУ. Щотижнево Я. Остапчук зі всіма членами відділу збиралися на загальні збори, де накреслювали перспективні плани роботи, обговорювали нормативні документи та звіти³¹.

Уже в квітні 1915 р. Я. Остапчук долучився до щоденних загальних читань для полонених, у яких брали участь усі співробітники відділу. Найбільше слухачам подобалися описи країн і міст, а також воєнна тематика. На суспільно-політичні теми Я. Остапчук мав чотири популярні виклади, серед них: «Політичні рухи галицького селянства та їх значення для національного розвитку», «Націоналізація лісів і пасовиськ»³². Окрім того, він мав виклади з української літератури: декламація і аналіз поем Шевченка «Кавказ», «До Основ'яненка», «Гонта в Умані» і «Невольник». Слухачів дуже зацікавила його метода розбору Шевченкових творів, і вони просили частіше робити такі виклади, а також заснувати курс декламації. На цих читаннях пересічно було 140 слухачів³³.

³¹ Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 88–89.

³² Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 119.

³³ Там само.

Яцко Остапчук як людина з великим досвідом парламентської діяльності організував у таборі віча, на яких обговорювали актуальні військово-політичні події, важливі життєві питання полонених українців. Віча, які збирали декілька сотень людей, стали ефективним і дієвим засобом національно-патріотичного виховання полонених. Окрім того, у листопаді 1915 р. О. Охримович і Я. Остапчук влаштували публічні дискусії, метою яких було привчити полонених до публічних виступів. Таких вечорів було 18. Полонені дуже радо на них приходили та брали жваву участь. Керівники дискусійних вечорів О. Охримович і Я. Остапчук у звітах зазначали, що кількість відвідувачів сягала до 600 осіб і майже всі полонені промовляли логічно й доволі гарною українською мовою.

Яцко Остапчук на цих дискусійних вечорах виступив із доповідями: «Про потребу реформи російського державного устрою», «Суть конституції» та «Свинська конституція» – про промову на одному збаразькому вічі неписьменного селянина Антона Грицюняка, яку в обробці Івана Франка було перекладено різними європейськими мовами³⁴.

Він брав діяльну участь у різних політичних і культурних заходах таборових організацій, зокрема в читанні української літератури, проведенні популярних лекцій з історичної тематики, географії, соціальних проблем, приділяв велику увагу роботі з неписьменними. Був активним референтом табірному Інституту народного віча, заснованому при товаристві «Просвіта» ім. М. Драгоманова. Спільними зусиллями просвітян табору у другій половині 1916–1917 рр. було організоване читання 63 курсів, передусім з історії України, української мови та літератури, загалом – 5 753 лекції, які прослухало 7 864 особи³⁵.

Добре розуміючи значення друкованого слова для поширення національної ідеї, Я. Остапчук співпрацював із періодичним органом полонених – «Розвага», підтримував утворення у серпні 1916 р. Видавничого товариства ім. Івана Франка. Однак найулюбленішою справою Остапчука у Фрайштадті була праця в табірному театрі, створеному на основі артистичної секції. Ще на початку 1915 р. серед полонених аматорів-артистів виникла думка про заснування у таборі театру, який ширив серед фрайштадтців просвіту й національну свідомість. Тоді ж артисти-аматори підготували вистави «Суєта» І. Тобілевича і «Нахмарило» Б. Грінченка. Ці перші спроби зазнали невдачі, адже в таборі не було професійних акторів, відповідного приміщення і сцени, а також декорацій.

Проте ні Я. Остапчук, ні інші самодіяльні актори не занепали духом. У створеній у вересні 1915 р. артистичній секції Суспільно-просвітнього гуртка згуртувалося майже 20 професійних акторів та любителів театрального мистецтва, щоб зі сцени розбудити національну свідомість українських бранців, внести промінь світла в буденне таборове життя, розрадити їх у суворій дійсності полону. Головою управи артистичної секції обрали актора з театру М. Садовського – бандуриста Данила Щербину.

Зазначу, що Я. Остапчук ще з дитинства любив співати, захоплювався театром. Він був учасником табірному народному хору, що налічував 170 осіб і виступав у

³⁴ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт... С. 146–147.

³⁵ Даниленко К. Видавниче т-во ім. Івана Франка. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 157–174.

супроводі оркестру з 38 музикантів-полонених. Цей хор мав неабиякий успіх у таборі, а його керівник о. Є. Турула – високе визнання. Хор двічі в тиждень виступав у таборі, щонеділі співав на богослужінні в церкві, брав участь у траурних церемоніях, а також в урочистостях із нагоди визначних подій в українській історії³⁶. Сам Я. Остапчук неодноразово виступав на конференціях, присвячених М. Лисенкові та І. Франкові.

Із спорудженням сцени в одному з найбільших бараків, розрахованому на 1 500 осіб, на початку 1916 р. у Фрайштадті відбулася перша вистава табірної театру на одну дію «Як ковбаса та чарка – минеться сварка» М. Старицького³⁷. За весь час існування табору було постановлено 46 п'єс, зіграно 134 вистави³⁸. У репертуарі переважали п'єси українських класиків: «Бурлака» І. Тобілевича, «Украдене щастя» І. Франка, «Невольник» М. Кропивницького, «Крути та не перекручуй» П. Мирного, «Ой не ходи Грицю» М. Старицького, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та інші.

Яцко Остапчук підтримав рішення Загальних зборів про створення Української громади. Національно-освідомлювальна та культурно-освітня праця Я. Остапчука у Фрайштадтському таборі серед полонених українців була спрямована на піднесення їхньої національної свідомості, політичної активності, поширення державницько-сборницьких ідей.

Варто наголосити, що в період ЗУНР Я. Остапчук підтримав створену у грудні 1918 р. за участю галицьких соціал-демократів (Р. Ярославича, В. Устияновича, В. Темницького та інших) легальну, опозиційну до зунрівського уряду організацію – Селянсько-робітничий союз (СРС). Він солідаризувався із програмними цілями СРС «перетворити дотеперішній капітало-бюрократичний лад на лад соціалістичний і тим знищити станові привілеї, політичний, національний і релігійний гніт та економічну експлуатацію»³⁹. На з'їзді СРС 30–31 березня 1919 р. у Станиславові Я. Остапчук виступив із доповіддю про земельне питання, яка викликала особливий інтерес у делегатів. Він пропонував наслідувати земельну реформу Директорії в дусі соціалізації⁴⁰.

Яцко Остапчук підтримав резолюцію закарпатських українців у Станиславові 29 квітня – 1 травня 1919 р. про з'єднання всіх українських земель «в одну державу в формі Народної Республіки». З'їзд закликав українців Наддніпрянщини, Галичини і Буковини допомогти закарпатцям у боротьбі з окупантами⁴¹.

Він наголошував, що, незважаючи на жорстокий гніт, закарпатські українці зберегли свій національний вимір, мову, звичаї, як і українці на той бок Карпат. Населення морально й матеріально бідне, як ніде більше, а донедавна «не мало ніяких своїх правних заступників і тому на кожному кроці його нищено й гноблено»⁴². Яцко

³⁶ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 90.

³⁷ Даниленко К. Драматичне т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 176.

³⁸ Там само. С. 188–189.

³⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / голов. ред. і кер. авт. кол. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2001. С. 239–240.

⁴⁰ Там само. С. 241.

⁴¹ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 95.

⁴² Остапчук Я. Угорська Україна, її стан і завдання чеської політики. Календар «Вперед», 1920. С. 120.

Остапчук вірив у краще майбутнє люду закарпатського, який скоро пробудиться і «плекатиме свою народню мову, як і його брати за Карпатами і в сьогоднішній великій добі соціальних потрясінь займе належне йому місце в сім'ї народів»⁴³.

Після розпаду Австро-Угорщини Я. Остапчук поринув у громадсько-політичне життя краю. Був членом Української Народної Ради на Закарпатті, що планувала приєднати цю українську територію до соборної незалежної України. А коли Закарпаття стало частиною Чехословаччини, то віддав багато праці справі політичної організації й національного освідомлення місцевого населення, яке внаслідок довгого й твердого мадярського панування та москвофільської пропаганди відстало від загального українського руху⁴⁴. Він разом із місцевими діячами Є. Пузою, В. Климушем, С. Клочураком та іншими. 16 травня 1920 р. заснував соціал-демократичну партію Підкарпатської Русі (СДПР) та став першим редактором її друкованого органу «Народ», а згодом газети «Вперед» та «Елог» угорською мовою⁴⁵.

Лідери СДПР Я. Остапчук, Є. Пуза, С. Клочурак тісно співпрацювали зі соціал-демократичною партією Чехословаччини, підтримували призначення на посаду губернатора Підкарпатської Русі Г. Жатковича.

Варто зазначити, що друковані органи соціал-демократів досить критично висвітлювали події в СРСР і під радянській Україні, зокрема розповідали про голод на початку 1920-х років, відверто засуджували марксистсько-ленінське тлумачення класової боротьби, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, як і соціалістичне будівництво у країні рад⁴⁶.

У 1923 р. Я. Остапчук разом зі сім'єю переселився з Радвані над Лаборцем у с. Страбичево біля Мукачєвого, де теж купив занедбаний панський маєток. На початку 1920-х років Я. Остапчук проводив активну передвиборчу і парламентську діяльність. На передвиборчих зборах, мітингах до чехословацького парламенту 1924 р. виступав за надання широкої автономії Закарпаттю, підвищення заробітної плати, ліквідацію безробіття, проведення земельної реформи, знищення податків, надання допомоги безробітним, гарантування свободи слова, друку тощо.

У 1924 р. став послом до сейму Чехословацької Республіки. Після розпуску парламенту в 1925 р. – активним діячем у страйковій боротьбі робітників і селянства за свої права.

Наприкінці 1920-х років Я. Остапчук відійшов від активної роботи в керівництві соціал-демократичної партії. Він виступив проти об'єднання закарпатської соціал-демократії з Чехословацькою соціал-демократичною партією (ЧСДП) за те, що вона визнавала належність влади в Чехословаччині капіталістам. Яцко Остапчук не поділяв такої позиції ЧСДП щодо уряду, бо вона не відповідала інтересам українців Закарпаття⁴⁷. Так, із приходом у 1930 р. до влади в Чехословаччині аграрників з антиукраїнським спрямуванням Я. Остапчук відійшов від політики і почав інтенсивно займатися культурно-просвітньою діяльністю⁴⁸.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Корбутяк Д. Яцко Остапчук... Т. 1. С. 565.

⁴⁵ Мишуга Л. Підкарпатська Русь. Сучасний стан. Відень, 1921. С. 27; Малець О. Громадсько-політична діяльність Я. Остапчука. *Наукові записки УДУ*. Ужгород, 1992. С. 36.

⁴⁶ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 98–100.

⁴⁷ Там само. С. 104.

⁴⁸ Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

Яцко Остапчук став одним зі співзасновників товариства «Просвіта» на Підкарпатській Русі. Він прагнув, щоб у кожному селі працювали читальні, через які можна було поширювати на селянство українську національну ідею. Крім того, Я. Остапчук прагнув залучити до культурно-освітньої роботи вчителів краю. У 1923 р. він став співзасновником разом А. Волошиним, Ю. Реваєм, В. Желтвасем, О. Маркешум та іншими Педагогічного товариства Підкарпатської Русі⁴⁹.

Спільно з Ю. Брайцаком, Є. Пузою, А. Волошиним, В. Гаджегою, С. Клочураком, 4 травня 1920 р. Я. Остапчук заснував Товариства воєнних інвалідів, вдов и сирот на Прикарпатській Русі «Надія» в Ужгороді. Його метою було «займатися наданням матеріальної і моральної допомоги інвалідам, вдовам і сиротам»⁵⁰. У 1933 р. Я. Остапчук востаннє відвідав рідну Збаражчину, де відсвяткував своє 60-ліття⁵¹.

Після мюнхенського арбітражу 1938 р. він знову повернувся до політики, віддавши свої сили і досвід на службу Карпатської України. У березні 1939 р., довідавшись про вбивство свого сина Дмитра угорськими гонимцями і арешт сина Володимира, звернувся зі скаргою до міжнародних організацій, за що угорські органи його і сина Володимира засудили на смертну кару. Лише надлюдським зусиллям та немалим хабарем його дочці Анді (відомій оперній співачці) вдалося викупити їх від страти. Після видворення із Карпатської України обоє жили в Анді у Братиславі, пізніше – у Празі та Старій Болеславі, де Яцко інтенсивно працював над своїми спогадами, частково опублікованими в Канаді⁵².

У 1957 р. разом із дружиною Марією він переселився до дочки Ірини в Ужгород. Повертаючись зі Львова, куди Я. Остапчук був запрошений директором Інституту суспільних наук АН УРСР академіком І. Крип'якевичем (його супроводжувала внучка Ірина), який хотів записати його спогади про І. Франка, дорогою він застудився і дістав запалення легенів. Помер в Ужгороді, проживши 86 років. Похоронений на цвинтарі «Кальварія»⁵³.

Український журналіст, мемуарист, член УВАН, громадський діяч у США Дмитро Корбутяк у спогаді писав: «Яцко Остапчук був великим ідеалістом і ще як гімназист мріяв осісти на селі й працювати для народу як громадський діяч або як актор. Про його ідеалізм свідчить і те, що він добровільно виїхав на Закарпаття, щоб працювати над національним пробудженням і культурним піднесенням тієї частини українського народу, яку Михайло Драгоманов називав “раненим братом”. Як кожний ідеаліст, так і Остапчук зазнавав багатьох розчарувань. Але вони не зламали його, й він ніколи не перестав працювати для кращого завтра свого народу»⁵⁴.

⁴⁹ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 107.

⁵⁰ Нариси історії. Закарпаття / відп. ред. і кер. авт. кол. І. М. Гранчак. Ужгород, 1995. Т. 2 (1918–1945). С. 256.

⁵¹ Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

⁵² Йдеться про: Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини. (Думки і спогади з мого життя). *Збаражчина. Збірник споминів і матеріалів*. Торонто, 1964. С. 183–465; Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

⁵³ Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука... С. 108; Документи свідчать. (З архіву Миколи Мушинки)...

⁵⁴ Корбутяк Д. Яцко Остапчук... Т. 1. С. 564.

Як громадсько-політичний діяч, Яцко Остапчук мав значний вплив на процес формування світоглядних орієнтацій українців Галичини і Закарпаття, пробуджуючи в них національну свідомість. Завдяки трудолюбивості й енергійності він став одним із видних діячів українського національного руху, вніс вагомий вклад у боротьбу українців за національні та соціальні права, за Українську державу.

ВАСИЛЬ ПАЧОВСЬКИЙ – ЛИЦАР, ВІРНИЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІДЕЇ

Пачовський Василь-Сильвестр Миколайович (12.01.1878–5.04.1942) – український письменник і поет, історіограф, педагог. Псевдоніми і криптоніми: В. П., Дальновидець В., Ольговенко Василь, Орлик, Сміхунчик. Народився в с. Жуличах Золочівського повіту (тепер – Золочівського р-ну Львівської обл.) у родині сільського священника о. Миколи Пачовського, патріота, народовця, і його дружини Марії з роду Боярських. Мав ще двох старших братів – Ярослава та Івана.

У 1886 р. Василь став учнем Жулицької школи. У 1889 р. вступив до Золочівської гімназії з польською мовою навчання, в якій вже вчився його старший брат Іван. Батьки намагалися не тільки словом чи книжкою, але насамперед особистим прикладом плекати в сина гордість за свій шляхетський рід і любов до простого народу.

Так, о. Миколай організував Жуличах у 1872 р. одне з перших у Галичині Товариство тверезості. Він став ініціатором випуску церковних облігацій, завдяки яким було викуплено в місцевих лихварів-корчмарів селянське майно, що потрапило до їхніх рук через зловживання людьми оковитою. Село оживилося. У 1873 р. у Жуличах встановлено пам'ятник на честь 25-річчя знесення панщини, того ж року жуличани добилися від Краєвої шкільної ради позики в розмірі 400 зл. на розвиток сільської школи, а 1888 р. організували один із перших на Золочівщині осередок товариства «Просвіта»¹.

Щира турбота о. Миколая Пачовського не сподобалася не лише місцевим корчмарям, але й представникам Золочівського староства. Вони підбурили деяких відсталих селян звинуватити о. Миколая у розтраті церковних облігацій. Розпочався тривалий судовий процес, на якому священник, не довіряючи адвокатам, захищався сам. Отець Миколай Пачовський виграв суд, але підірвав своє здоров'я і 3 січня 1891 р. відійшов у вічність².

Після смерті батька мати Марія переїхала жити до старшого сина Ярослава – учителя у Лисиничах під Львовом, а Василь разом із братом Іваном продовжували вчитися у Золочівській гімназії³.

¹ Жуличі. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%87%D1%96>

² Квасецький А. Розсипані і розгублені звізди Василя Пачовського. *Жуличі. Василь Пачовський. Збірник історико-краєзнавчих праць і літературно-художніх творів*. Чернівці, 2013. С. 243.

³ Там само.

Однак після смерті батька життя у Золочеві було доволі сутужним. Василя навіть затримала поліція, думаючи, що він злодій, бо продавав кукурудзяні крупи, щоб купити собі зошит. Тільки після відповідної перевірки його відпустили, але «слава про учня, запідозреного в крадіжці, долетіла до дирекції гімназії»⁴.

Для В. Пачовського настали важкі дні, він закінчував 3-ій клас гімназії в голоді, живився ягодами на горах Вороняках, кваском над річкою Золочівкою. «Купався в річці, – згадував згодом письменник, – щоб в школі не охлянути з голоду. Таївся навіть перед найвірнішим товаришем Болобонським, що я голоден, і сох як шкіпка. Раз погостив він мене хлібом з маслом – я зомлів після голодних виметів... Перейшов в четверту класу з лихою нотою поведінки, спричиненою слідством в магістраті»⁵.

Після закінчення 3-го класу гімназії старший брат Ярослав у 1893 р. забрав Василя до Львова, і той вступив до Академічної гімназії. Але в безробітного Ярослава не було грошей оплатити навчання молодшого брата, і Василя вперше відрахували з гімназії. Він почав займатися самоосвітою, щоб «власним знанням перевищити тих, що ходили до школи». Цей період свого життя В. Пачовський описав у надрукованому оповіданні «В обіймах нужди». Він із гіркотою зазначав, що «в царстві Європи не все гаразд, коли охочого до науки виганяють зі школи, тому, що він є сином окраденої нації»⁶.

У 1895 р. В. Пачовський повернувся до Золочева і поновив навчання у гімназії. Тут він заснував таємний український гурток молоді, а бібліотеку гуртківці примістили в будинку польки Свйоткевички, де мешкав В. Пачовський і де було місце їхніх зібрань.

Того ж року побачило світ перше оповідання, за яке письменник отримав схвальні відгуки від Осипа Маковея. У спогадах із цього приводу він писав: «... з похвали в класі: “що з мене буде письменник” – я виріс в очах молоді на провідника»⁷.

Варто згадати один неординарний випадок, який трапився з Пачовським, коли у 7-му класі гімназії помер син катехита Єзерського і директор не дозволив йому промовляти на похороні. Однак після неяскової промови відомого громадсько-політичного діяча о. Данила Тянякевича В. Пачовський виступив на похороні, захопивши своєю промовою всіх присутніх, і про нього заговорив весь Золочів. Цим виступом він виніс собі присуд – його «виключили зі всіх шкіл в краю», тобто не мав права вчитися в будь-якій іншій школі. Зрозуміло, що це стало великим потрясінням для юного Василя. «Удар був засильний супроти моєї провини, – відзначав письменник, – тому мене огорнуло почуття самопошани до свого таланту. Я порішив переперти свою волю до науки проти цілого світу й вибитися з дна на вершини за всяку ціну»⁸.

Почуваючи велику кривду за те, як із ним повелися у Золочеві, В. Пачовський восени 1896 р. подався «до Львова, до Франка за порадою – без дому, без лому». Зустрівшись із Каменярем, В. Пачовський зрозумів, що між ними «стояла непоборима стіна». Адже він прийшов до І. Франка зі «своєю журбою», а «він, бачу, думками охоплює широкі круги, біль загалу всіх робочих мас, ставить собі вічні питання,

⁴ Пачовський В. Хуртовина мого життя. *Свобода*. (Нью-Джерсі). 1967. 11 квітня.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 3.

⁷ Там само.

⁸ Там само. С. 4.

як воно, до чого й що воно буде з нами усіма. Я зі своїм маленьким горем смію звертатися до його. Я засоромився і мовчав». Після обіду В. Пачовський, взявши чималий жмут книжок, «уклонився низенько й вийшов». Він зрозумів усю велич Каменяря. «В душі своїй чув пригноблення за себе, – констатував В. Пачовський. – Він же думав про увесь народ, а я смів зближатися до Його зі своєю журбою»⁹.

Незважаючи на вигнання з міста, завдяки наполегливій праці В. Пачовський у липні 1899 р. екстерном склав відповідні іспити за гімназію і, як він писав, «з моїх пліч виросли крила до лету, бо матуристові тоді відкривається широкий світ»¹⁰.

Василь Пачовський 31 жовтня 1898 р. взяв участь у літературному святі з нагоди 25-ліття письменницької праці Івана Франка. «Я пробрався, – згадував він, – через знайомих молодих академіків на це свято». На святі лунали промови про значення І. Франка для українського народу, його роль для розвитку української науки, письменства і культури. Василь Пачовський зазначав: «Від ювілейного року Франко здобув собі повне визнання в громадянстві як найбільший поет Галицької землі. В цей час проходить перелом його духовної праці, як це він зазначив у поемі “Іван Вишенський”, вміщеній у збірці “Мій Измарагд”»¹¹.

У 1899–1901 рр. був перший період навчання у Львівському університеті на медичному факультеті. Вже 12 листопада 1899 р. на загальних зборах Академічної громади університету студента медицини В. Пачовського обрали одним із заступників виділів¹². Вивчаючи медицину, В. Пачовський побіч лекцій із природничих наук писав поезії. Перші його проби надрукували в лютому 1900 р. у «Молодій Україні» (орган Академічної гімназії). Оpubліковано вірш В. Пачовського «Пісня борців»¹³.

На загальних зборах 11 грудня 1900 р. В. Пачовський був обраний до Виділу Академічної громади. За участь у забороненому ректором студентському вічі, що проголосило ідею самостійної України, за пропагування кінцевої мети нації в університеті та демонстрації вулицями Львова з піснями «Шалійте, шалійте скажені кати», а також «Ще не вмерла Україна» і «Не пора», за рішенням сенату університету, п'ятьох студентів було відраховано, а саме: Є. Косевича, С. Бурачинського, В. Тенмицького, М. Шуровського і В. Пачовського¹⁴.

У грудні 1901 р. В. Пачовський був одним із 300 українських студентів-сеціоністів, які прибули до Відня для продовження навчання. За студентами стало все українське громадянство, яке збило кілька десятків тисяч корон на їхнє утримання, а їхній від'їзд зі Львова супроводжувався прощальним концертом і комерсом (святковим відзначенням) львівської інтелігенції.

Львівських студентів вітали на вокзалі в Перемишлі, а в Журавиці їх зустріли гімназисти, перед якими палко промовляв В. Пачовський, а з молодечого гурту гриміло: «Слава, слава, слава». «Ми їхали на захід шукати справедливости для наших

⁹ В. П. [Василь Пачовський]. Перша моя стріча з Ним. Провітний листок. (Вещляр). 1916. Ч. 15. С. 6.

¹⁰ Пачовський В. Хуртовина мого життя. С. 4.

¹¹ Пачовський В. Мої три перші зустрічі з Іваном Франком в студентські часи. *Спогади про Івана Франка* / упоряд. вступ. ст. та прим. М. Гнатюка. Львів, 1997. С. 301.

¹² Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 121.

¹³ Пачовський В. Хуртовина мого життя. С. 4.

¹⁴ Ковалюк Р. Український студентський рух... С. 126–127.

домагань, – писав згодом В. Пачовський, – але на заході заходило сонце правди, а на сході ще не зоріли ясні зорі»¹⁵.

У цей час, у 1901 р., вийшла перша збірка ліричних пісень В. Пачовського «Розсипані перли». Іван Франко схвально відгукнувся про неї в «Літературно-науковому віснику», Михайло Лозинський – у «Буковині», Антін Крушельницький – у «Ділі». «Моє ім'я, як письменника, – пізніше з гордістю згадував В. Пачовський, – було всім на устах... Мене приголомшила слава поета і письменника. Я усвідомив, що не бути лікарем тіла, а краще бути лікарем духа земляків, яких мені слід запалювати до великого зриву. Я шукав матеріалу для вислову жару моєї душі»¹⁶.

У 1901–1903 рр. він навчався у Віденському університеті та перейшов із медичного на філософський факультет для студій історії. Вивчаючи рідну історію, В. Пачовський дійшов до державницьких ідей, звідки черпав мотиви для своєї творчості. У Відні він ознайомився з багатством європейської культури, що вплинуло на розвиток його почуттів і задумів.

У Відні В. Пачовський брав участь у роботі студентського товариства «Січ», яке стало центром для сеціоністів, на зразок Академічної громади у Львові. Так, 4 лютого 1902 р. на надзвичайних зборах українських студентів, членів товариства «Січ», обговорювали справу українського університету у Львові. Із рефератом виступив Є. Косевич, а в обговоренні взяла участь низка студентів, серед них і В. Пачовський¹⁷.

У 1903 р. він повернувся до Львова і продовжив навчання на філософському факультеті Львівського університету, який закінчив 1905 р. У 1903 р. вийшла перша Антологія української лірики другої половини XIX ст. «Акорди», яку уклав І. Франко. У ній В. Пачовський був представлений низкою творів: «Ой шебечуть солов'ї», «Ой ти солов'ю, золоте перо», «Спів відлітних журавлів» та іншими.

Того ж року вийшов його перший твір державницького змісту – драматична містерія «Сон української ночі». Цим твором В. Пачовський показав свою анти-московську позицію. Хоч Москва «осліпила» український народ, вигублювала його національну свідомість і за допомогою терору панувала над українськими землями, проте українська молодь кувала в підземеллях «золотий вінець», тобто «ідеал народу», за яким прийде згодом і «ясне сонце» – сонце волі¹⁸. Автор відродив у літературі тему Козаччини, яка була опорою національного відродження, передбачив відродження незалежної Української держави, започаткував у літературі державницьку традицію і трактування творчості Тараса Шевченка як поета-державника¹⁹.

¹⁵ Пачовський В. Хуртовина мого життя. С. 4.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Ковалюк Р. Український студентський рух... С. 129.

¹⁸ Граничка Л. [Лука Луців]. Василь Пачовський. Найбільший ворог Московщини в новітній українській літературі. *Наші Дні*. 1942. Ч. 7. С. 2.

¹⁹ Пачовський Василь Миколайович. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%87%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

Із метою популяризації ідей поеми «Сон української ночі» Михайло Петрицький* видав поштову листівку з портретом Василя Пачовського і словами:

Від Кавказу по Сян лиш один буде лан,
Його власником – нарід цілий.
Спільна праця і край, блисне воля і рай –
України вінець золотий!²⁰.

Варто виокремити такий факт у житті В. Пачовського. Після сецесії для організації таємних гуртків ідейного спрямування серед молоді й учнів середніх шкіл висилали спеціальних делегатів із числа студентів, членів академічної громади. Пачовський був раз делегатом до Коломиї, і другий – до Станиславова. У своїх споминах про це завдання письменник писав: «Цю місію сповняв я, немов віруючий жрець у храмі, хоч наради відбувалися далеко поза містом в лозах. Але, з яким святим почуттям ми вели ці наради – нас єднала воєдино тайна містерії воскресення творчих сил нації»²¹.

Після закінчення університету Красва шкільна рада Галичини 18 вересня 1905 р. призначила В. Пачовського заступником учителя і скерувала його до Станиславова на однорічну педагогічну практику в державну гімназію з українською мовою навчання викладати українську мову та історію. «Я вступив до школи, – з піднесенням згадував письменник, – неначе до храму, з якого мають вийти апостоли нових державницьких ідей нації. Я йшов на виклади, як ревний священник на Службу Божу і говорив до учнів все, неначе проповідь на горі. Вони хапали мої слова серед святої тиші – я мав враження, що сію золоте зерно в святу землю»²².

Викладаючи українську мову і літературу, В. Пачовський учив, що «чуже – святе, а своє – щонайсвятіше». А, навчаючи історії, «зробив серединою світу не історію Німеччини, а історію України». Так він прагнув виховати покоління державників, хоч над ним нависла думка, що «ми нація морітурна [інертна, бездіяльна – І. П.], бо самі себе знищуємо, ліквідуємо активну частину народу, а зістається тільки «пасивність, надія на чужу силу й Божу поміч». Звідси Пачовський робив для себе невтішний висновок, що українці стали для нього «дефініцією морітурної нації в історії»²³.

Проте він був гордий за таких своїх учнів, як Дмитро Вітовський, Микола Федюшка (Свшан), Михайло Струтинський, Василь Кучабський, Роман Придаткевич, Михайло Гайворонський, брати Богдан і Корнило Заклинські та інших. Щоправда, В. Пачовський зізнався, що не знав про їхні учнівські таємні гуртки, однак був дуже задоволений з їхнього прекрасного ставлення до навчання: до його творчості і до того, «з якою святістю вивели мій “Золотий вінець”, фрагмент “Сну української ночі” на вечорі Шевченка»²⁴.

* Петрицький Михайло (1865–1921) – український громадський діяч, педагог, видавець і редактор газети «Гайдамаки», організатор українського життя у Копичинецькому повіті на Тернопільщині, посол до австрійського парламенту, старшина УГА. Помер у Харкові, замучений більшовиками.

²⁰ Балла Е. Автобіографія Василя Пачовського. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія*: зб. наук. статей. Ужгород, 2004. Вип. 9. С. 140.

²¹ Пачовський В. Хуртовина мого життя. С. 4.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

Василь Пачовський був щасливий зі своєї педагогічної праці. «Те почування святого звання учителя, – акцентував письменник, – остало мені на ціле життя. Я завжди йшов до школи як до церкви – очистити душу в цілющій криниці». Уже пізніше він згадував, що молодь впізнала його як свого вчителя, пам'ятала його, хоч його ровесники легковажили ним, зневажали його і заздрили йому. Адже всі його учні та учениці поважали його як «доброго товариша», довіряли йому «немов батькові з найглибших тайн»²⁵.

Письменник завжди прагнув спрямовувати молодь в українському руслі. Тому, коли Академічна громада повела активну роботу з учнями старших класів гімназій, у червні 1907 р. було зроблено спробу видавати місячник української молоді середніх шкіл під назвою «На розсвіті» за редакцією В. Пачовського. Він у другому числі місячника звернувся до шкільної молоді з рекомендаціями читати М. Грушевського «Про давні часи на Україні» та брошуру М. Павлика про М. Драгоманова, у яких вона знайде розраду, очищення від чужого, які несла для неї нерідна школа. Він наголошував, що за молоддю майбутнє, тому закликав її «читати книгу минулого, аби знати, кудюю веде шлях до великості і постанови Вільної України!.. (Станьте) певнішими у боротьбі за визволення свого “Я” і своєї країни, горді за свій нарід. Вірте в себе, як я вірю у Вас – працюйте над собою!.. Мої слова диктує мені серце і віра в грядущі покоління та любов до великої будучності мого народу»²⁶.

Потрібно зауважити, що ім'я В. Пачовського тісно пов'язане з виникненням у 1906 р. і діяльністю «Молодої музи» – гуртка українських галицьких письменників, які наслідували західно-європейський модерністський напрям у літературі. Початком цього літературно-мистецького угруповання вважається поява в 1906 р. журналу «Світ».

«Молода муза» не була формально статутною організацією, мала творче гасло «мистецтво для мистецтва». Характерними рисами для молодомузівців, окрім чистого мистецтва, були індивідуалізм, песимізм, містика та увага до форми вислову. До організації, крім Василя Пачовського, належали Петро Карманський, Богдан Лепкий, Степан Чарнецький, Остап Луцький, Володимир Бірчак, Михайло Яцків, композитор Станіслав Людкевич, скульптор Михайло Парашук.

У спогадах «Українська богема» П. Карманський надзвичайно влучно характеризував В. Пачовського: «Песимізм, що в більшій або меншій мірі був притаманний усім “молодомузівцям”, до нього не мав доступу... Навіть тоді, коли розсипав свої перли молодечої любові, коли тужив за Дзюною, туга його була бадьора й сильна. Не допускав до серця смутку й депресій, коли ступав по тернині гострої критики й насміху; гордо носив голову, коли дошкулювала йому нужда, і ніхто з тих, що дивилися, як він при кав'ярному столі бундючно пригладжував свою львину чуприну над високим драматичним чолом, був би не подумав, що він за 10–15 корон жив цілий місяць, що рідко коли був певний за сьогоднішній скромний обід або вечерю. А пізніше, коли одружився і сів на голодній посаді суплента (заступника учителя), вмів грати роллю щонайменше судового радника»²⁷.

²⁵ Там само.

²⁶ Пачовський В. Від видавця. *На розсвіті*. 1907. Ч. 2. С. 31–32.

²⁷ Ільницький М. Поет національної ідеї. *Дзвін*. 1991. № 11. С. 130.

Щоправда «молодомузівців» часто звинувачували у нежиттєвості, штучності їхніх творів, проте вони не поривали зі школою старого реалізму, а прагнули поєднати національну традицію з новими західноєвропейськими віяннями²⁸.

У 1908 р. В. Пачовський взяв участь у дискусії в галицькій пресі щодо «Історії України-Русі» Миколи Аркаса. Він виступив із ґрунтовною рецензією у часописі «Діло» на підтримку цього видання і пророчив йому успіх серед широкого загалу українських читачів. «Історію сю, – зазначав автор, – написано з теплим серцем, дуже гарно: всі великі моменти виступають пластично і рисують ярко картину за картиною цілу боротьбу республіканської України з напасливими сусідами»²⁹. Зрештою, Аркасова «Історія України-Русі» на початку ХХ ст. була другою за популярністю після Шевченкового «Кобзаря».

Надзвичайно вдалим і переломним у житті письменника став 1909 р. На Шевченківському концерті 13 березня 1909 р. в Українському інституті для дітвчач у Перемишлі вперше прозвучав вокальний терцет* С. Людкевича на слова В. Пачовського «Царівна млака»³⁰.

Того ж року, 25 травня, він склав учительський іспит із історії та географії як головних предметів із правом викладання українською і польською мовами і став дефінітивним (повноправним) учителем у Львівській академічній гімназії, а від 1 серпня 1917 р. – дефінітивним професором цього ж навчального закладу.

Уже 31 травня 1909 р. В. Пачовський взяв участь у величному січовому святі в Коломиї, організованому з приводу 200-ліття зруйнування Запорізької Січі. Своєрідним заспівом січового торжества стала стаття письменника у популярному двотижневнику для народу «Хлопська правда».

Автор підкреслював, що в 1909 р. у Полтаві чорносотенці відзначають «свято двістілітньої річниці погрому України», але українці не забули про те, що «зруйнував цар нам Січ». Тому царські посіпаки мають добре собі зятямити, що «гуртуються нові сили, воскресає і росте в силу нова Січ на Україні!». Він акцентував:

«Двісті літ ми спали, стрепенулася ніч –
Ми зірвались до бою!»³¹.

Письменник наголошував, що славне товариство «Січ» від імені усієї України складає великий поклін гетьманові Іванові Мазепі, що виступив проти Москви «за наші кривди».

«Слава, слава, слава Мазепо!
“Січ” іде, “Січ” іде з Чорногори!
Україна встає, Україна гуде, –
“Січ” іде і клекоче, як море!..»³².

Згодом ці поетичні рядки Василя Пачовського поклав на музику композитор Ярослав Ярославенко, і вони стали відомою січовою і стрілецькою піснею.

²⁸ Квасецький А. Розсипані перли і розгублені звізди... С. 251.

²⁹ Пачовський В. Ілюстрована історія України (Замітки до витворення національної свідомости і штуки). Діло. 1908. Ч. 88. 20 квітня.

* Терцет – вокальний ансамбль із трьох виконавців.

³⁰ Пасічник Р. Василь Пачовський і Станіслав Людкевич на перехресті поезії та музики. URL: ludkevych.in.ua

³¹ Трильовський К. З мого життя. Гей, там на горі «Січ» іде. Київ, 1993. С. 44.

³² Там само.

У 1909 р. у коломийському видавництві «Галицька накладня Якова Оренштайна» вийшла друком брошура «В двохсотлітню річницю зруйнування Січі царем Петром за поміч в бунті гетьмана Івана Мазепи 1709 року проти Росії».

У 1909 р. В. Пачовський одружився з Неонілою Громницькою, дочкою священника з Рави-Руської. Згодом у спогадах письменник писав: «Я благословляю цю годину, коли вона вступила на мій поріг. Вона, як ідеальна мати, не тільки надихнула мої діти високими ідеалами, але й вона є янголом, що веде мене через пекло мого скитання... Я благословляю цю хвилину, відколи вона вступила в поріг мого дому, який замінила в храм. Тільки біля неї я міг написати розмірно велике число творів, душею пережитих, без ніякої зависти з її боку – серед такого неприхильного до мене середовища, яке творять українці для кожної творчої одиниці»³³.

Театр «Руської Бесіди» 11 листопада 1909 р. здійснив у Тернополі постановку трагедії В. Пачовського «Сон української ночі» на музику С. Людкевича, яка у сценічній формі отримала назву «Зоряний вінець».

У Жовкві 1911 р. Пачовський видав трагедію «Сонце Руїни». Перед тим, у березні того ж року, вона на крайовому конкурсі була визнана кращим українським драматичним твором і принесла авторові премію – 700 корон. Письменник змальовував Москву найгіршим ворогом українського народу, бо «москалі вбивають українців вістрям меча і зрадою, без жалю, без пощади, без милосердя». Однак українці не хочуть піддатися Москві і, за словами героя п'єси гетьмана П. Дорошенка, «краще головою покласти, як в Сибірі гнити»³⁴. Невдовзі п'єсу поставив режисер Йосип Стадник на сцені найвідомішого на західноукраїнських землях українського театру «Руська Бесіда» у Львові.

Василь Пачовський 7 грудня 1912 р. виголосив в «Академічній громаді» реферат «Українська справа під теперішню хвилю», у якому звернув увагу на справу військової організації та питання української державності. Цей бойовий реферат, окрім молоді, вислухало й старше громадянство, він був настільки актуальним, що одного дня рівночасно його прочитали у 100 селах Львівського повіту. Реферат відбили на циклостиллю і нелегально розповсюджували по всій Галичині, використовували для багатьох зборів і віч³⁵.

У 1913 р. виходить його збірка поезій «Ладі й Марені терновий вогонь мій...», у якій поєднано дві мистецькі галузі – література і малярство, а також міфологічно-язичницькі образи і мотиви, зокрема еротичні, вжиті на рівні філософських узагальнень³⁶.

Гімназійний товариш письменника, а опісля громадський, науковий і педагогічний діяч у Галичині та на Закарпатті Володимир Бірчак згадував, що на збірку з'явилася в «Ділі» рецензія, у якій Василеві Пачовському закидали, що «він вчитель гімназії ширить деморалізацію між молоддю своїми віршами». Цю рецензію вислав хтось до Краєвої шкільної ради. Тодішній інспектор сказав, що «пан має іскру Божу» і радив В. Пачовському писати польською, бо тоді не матиме таких клопотів³⁷.

³³ Пачовський В. Хуртовина мого життя. 11 квітня.

³⁴ Граничка Л. [Лука Луців]. Василь Пачовський. Найбільший ворог Московщини... С. 2.

³⁵ Степанів О. Напередодні великих подій. Львів, 1930. С. 14–15; Голубець М. Рік грози і подій 1914. Львів, 1934. С. 16.

³⁶ Квасецький А. Розсипані перли і розгублені звізди... С. 267.

³⁷ Бірчак В. Лицар-мрійник. Думки і спогади про Василя Пачовського. *Наші Дні*. 1942. Ч. 7. С. 3.

українців у світі, роль чужинців в українській історії, оповідав про найвидатніших людей в історії України, прагнув зродити в полонених відчуття гордості за свою історію.

Із надзвичайною цікавістю слухали полонені його лекції про старовинність української культури – пісні, музику, малярство, приповідки, легенди, казки, звичаї. Вони із захопленням сприймали його виклади, багато з них, особливо під враженням пісень і згадок про рідні сторони, плакало⁴¹. Василь Пачовський провадив читання творів С. Руданського, Ю. Федьковича (вояцькі поезії), подавав життєпис Т. Шевченка, читав його твори. Особливо до душі полоненим українцям припала Шевченкова поема «Розрита могила».

Однак без офіційного призначення для ведення культурно-просвітньої праці від Міністерства війни в таборі Кніттельфельд, В. Пачовський мав певні труднощі. Тільки завдяки запоруці Р. Домбчевського йому дозволили далі працювати. Через непокірний характер В. Пачовського, ймовірно, хтось із полонених його обмовив, нібито він щось говорив проти німців. І знову тут йому допоміг Р. Домбчевський, який пішов до ад'ютанта комендатури і навів як доказ лояльності В. Пачовського його статті в пресі й «відразу замкнулися губи “приятелів”»⁴². Все-таки у середині 1915 р. В. Пачовський для ведення національно-культурної праці був переведений до новоутворених таборів для полонених українців у Німеччині.

Прибувши до Вецляра, В. Пачовський відразу долучився до у національно-культурну працю, зокрема у видання часопису «Просвітній листок» (1915–1916), який із 5 січня 1917 р. замінила «Громадська думка». Спочатку появу газети полонені зустріли прохолодно. Але поступово завдяки діяльності редакційного комітету, що складався з 10 осіб на чолі з В. Пачовським, наклад газети зріс до 3 000 примірників⁴³.

Варто зазначити, що у зв'язку зі смертю І. Франка у травні 1916 р. В. Пачовський вшанував його пам'ять двома публікаціями у «Просвітньому листку»: коротенькою замальовкою «Перша моя стріча з Ним» і віршем «Пам'яти славного “Каменяра” І. Франка». У вірші він талановито зобразив Франка-державника:

Вмер борець за Україну,
Сильний духом чоловік.
Наголосив на його невтомній праці для свого народу:
Працював Він сорок літ:
Під могутньою рукою
Прахом сипався граніт.
Возвеличив його рішучість, завзяття, енергію:
Праця – страх була тяжка,
Та ніщо не підривало
Духу й волі Земляка.
Лиш холодная могила
Несподівано для нас
Славну працю зупинила.

⁴¹ Там само. С. 96–97.

⁴² Там само. С. 98.

⁴³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 282.

Висловив глибокий жаль за українським генієм:
 На Україні не стало
 Вже того «Каменяра!»
 Потрудився Він не мало...⁴⁴.

Проводячи національно-просвітню працю, В. Пачовський стримів роз'яснити полоненим важливі політичні події, що стосувалися самостійності України. Так, він із державницьких позицій пояснював читачам «Просвітнього листка» листопадові акти 1916 р. стосовно проголошення кайзером Німеччини і цісарем Австро-Угорщини самостійності Польської держави й автономії Галичини.

На думку В. Пачовського, утворення самостійної Польщі стане для українців надзвичайно важливим: по-перше, не буде більше фігурувати в мирних переговорах з Росією заміна Східної Галичини за Польщу, чого могли би домагатися московити, адже Польща самостійна; по-друге, факт автономії Галичини – це питання майбутнього; по-третє, українці, бажаючи полякам щасливого розвитку в кордонах своєї етнографічної території, застерігали своє право на Холмщину як історичні землі короля Данила, заселені українцями; по-четверте, після проголошення Польської держави українське питання висунулося тепер на перший план і набирано дедалі більшої ваги; по-п'яте, країни Європи від російської небезпеки може вберегти тільки утворення самостійної України, і лише тоді встановиться тривалий мир на Сході Європи. «І тому, – резюмував автор, – по рішенню польської справи мусить прийти на чергу українське питання»⁴⁵.

В «Автобіографії», згадуючи про свою працю у Вецлярі, В. Пачовський писав: «Там довелось мені переводити ідею державності з літератури в життя. Я спізнав жмудний труд публіцистичної праці, не міг нічого творити, бо весь засіб знання і ціле серце вложив у часопис, аби привести полонених українців до національної свідомості. Спершу було дуже важко приступити до душі маси, яка кидала камінням на слово “Україна”. Треба було зачинати від астрономії, історії вір в Азії, географії – через всесвітню історію доходити до України»⁴⁶. Письменник зазначав, що «в редакції згуртувалися найкращі люди», які, однак, стояли на соціалістичних позиціях, вели з ним дуже гостру суперечку про непотрібність української держави, адже народ її не хоче, а «соціалістична теорія веде до великих держав пролетаріату – тому національна держава є назадняцтвом [відступом – *І. П.*]⁴⁷».

Усе це відбувалося в часи, коли національно-освідомлювальна праця у всіх таборах полонених проводилася в дусі тодішніх політичних подій в Україні. Піднесено зустріли полонені українці Вецлярського табору проголошення автономії України (23 червня 1917 р.) І Універсалом Центральної Ради, яку вони вважали своїм урядом, схвалювали її діяльність, запевняли у своїй відданості.

У Вецлярі панував український, самостійницький дух. «Радуйтеся зморені муками усі діти України: над Києвом повіває зі святої Софії жовто-блакитна хоругва вільної Української республіки! – відзначав В. Пачовський. – Діждали ми такої радості, якої не було від часів Богдана... З вибухом революції в Росії піднялася

⁴⁴ Пачовський В. Пам'яті славного «Каменяра» І. Франка. Просвітній листок. (Вецляр). 1916. 15 червня. С. 6.

⁴⁵ Пачовський В. Самостійна Польща та Україна. Просвітній листок. 1916. 12 листопада. С. 1–2.

⁴⁶ Балла Е. Архіви. Автобіографія Василя Пачовського. С. 142.

⁴⁷ Там само.

Україна на весь ріст; всі свідомі згуртувалися без різниці партій і стану в один великий гурт і станули одною лавою до великого діла»⁴⁸.

Письменник наголошував, що для України настав щасливий момент, якого не можна втратити, тому потрібно будь-якою ціною здобути державну незалежність. Адже по всій Україні щораз дужче виявляється самостійницький напрям. І не тільки в містах, але й по селах всієї України відбувалися масові зібрання і маніфестації, на яких учасники домагалися негайного проголошення українського уряду, незалежного від Росії.

«Радуйся, Україно, – втішався письменник, висловлюючи свої національні почуття й державницькі домагання, – що твій камінь, який колись відкинули будівничі східної Європи, нині буде наріжним каменем. І це за твої муки і терпіння – твій золотий вінець»⁴⁹.

У Вецлярі В. Пачовський уважно стежив за політичними подіями в Наддніпрянщині. Так, 7 лютого 1918 р. він передав через редактора часопису «Рідне Слово» М. Соловійчука в Білій для делегації УНР на мирних переговорах у Бересті, а відтак 22 березня 1918 р. через сотника Байлова, представника Військового міністерства, до Києва для голови Центральної Ради професора М. Грушевського звернення «Голос Галицької землі до України».

Автор від імені молодої Галицької України, поневоленого народу мадярськими і польськими прислужниками, в ім'я історичної справедливості спонукав керівництво УНР поставити на мирній конференції у Бересті чітко і відкрито питання щодо прилучення Галичини, Буковини й Угорської України до Української держави, як першу умову загального тривалого миру на сході Європи. Він закликав державних провідників України дослухатися до голосу народу, мученого в середині Європи, взяти всі західні землі під «святе Володимирове знамено» і в такий спосіб злучити воєдино всі українські землі, довершивши найбільшу проблему в історії українського народу та Східної Європи⁵⁰. Крім того, поет додав ще до звернення вірш «Два Стрільці Січові» для «поширення агітації та публікації в Україні»⁵¹.

Варто зазначити, що, від'їжджаючи з Вецляра, В. Пачовський присвятив полоненим на прощання такі віршовані рядки:

Хай буде радість і спокій над Вами!

Не згине правда, буде наша воля,

Хоч би які там не знеслися бурі! –

Хозяями ми будемо свого поля

І встане Україна у пурпурі!⁵².

З утворенням ЗУНР В. Пачовський покинув Німеччину і через Відень та Угорщину повернувся до Галичини. З'явився у Військовому секретаріаті, за дорученням Д. Вітовського став редактором «Часопису для українського війська – Стрелець», перше число якого вийшло 1 січня 1919 р. у Тернополі, куди переїхав уряд галичан.

⁴⁸ Пачовський В. Золотий вінець України. Громадська думка. (Вецляр). 1917. 6 травня. С. 1.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Пачовський В. Голос Галицької землі до України. Громадська думка. (Вецляр). 1918. 7 лютого. С. 2–5.

⁵¹ Там само. С. 6–7.

⁵² Пачовський В. До всіх читачів «Стрільця». *Стрелець*. (Станіславів). 1919. 29 березня. С. 1.

Уже в передовій статті першого числа газети «Робучий народі українській!» В. Пачовський, знаючи про укладання 1 грудня 1918 р. уряду ЗУНР із Директорією УНР «передступного договору» про злуку обох держав, писав: «У всіх закутках України нарід вірить, що настала година, коли обіймуться в радості всі поділені українські землі Володимира Великого, Романа Великого, короля Данила і Льва і з одної збірної душі люду вирветься гасло змученого і кров'ю облитого народу – Україні вінець золотий!»⁵³.

Письменник вважав безумовним здобутком українського народу з Великої війни об'єднання українських земель у Росії, Австрії та Угорщини в одну Українську Народну Республіку, подією першорядної значимості в історії Східної Європи, новим державним організмом, новотвором великої ідеї самовизначення народу. Він був упевнений: коли українці по обидва боки кордону однозгідно прагнуть злуки всіх земель, то «ця інстинктована [чуттєва – *І. П.*] проява українського духу, говорить про безсмертність України»⁵⁴.

Василь Пачовський наголошував на історичному праві українців на злуку своїх земель, оскільки воно засноване на етнографічній підставі, тобто на витворі держави з теренів, які населяє один народ з одною мовою, звичаями, стремліннями. Він констатував: «А нині Україна – сама творить державу», «яка буде другою по Англії». Зрозуміло, що О. Пачовський мав підстави так заявляти, вважаючи, що «українці – найплодовитіший і найбагатший народ. Як прийдуть до свідомости своєї державности, то не тільки не дарують ні кусочка своєї землі та ще заколонізують південний Сибір, як заколонізували береги Чорного моря по Кавказ. Їх державна думка буде рішати й нині, як усе рішала, про долю Східної Європи»⁵⁵.

Із початком 1919 р., коли у Станиславові перебували Симон Петлюра, Микита Шаповал, Антін Крушельницький, Володимир Темницький, Василь Пачовський підпав під їхній вплив. Він входив до Селянсько-робітничого союзу (СРС), утвореної у грудні 1918 р. легальної, опозиційної до уряду ЗУНР організації. Насамперед СРС звинувачував Державний Секретаріат і більшість Української Національної Ради у проантантівській позиції. На думку діячів СРС, українська політика повинна орієнтуватися не на буржуазну Антанту, а на революційний міжнародний пролетаріат, авангардом якого була радянська Росія. Вони зазначали: «Не Антанта охоронить нас перед Польщею, а союз з більшовиками, які допоможуть нам розбити Польщу»⁵⁶.

У дискусії щодо земельного питання В. Пачовський разом з іншими членами СРС (О. Безпалко, М. Федюшко, Гадзінський) виступив проти урядового зунрівського проєкту, підтримавши вирішення земельного реформи за зразком Директорії, автором якої був тодішній міністр земельних справ М. Шаповал, тобто ніякого викупу за землю, знести приватну власність і завести соціалізацію землі⁵⁷.

⁵³ Робучий народі українській. *Стрілець*. (Тернопіль). 1919. Ч. 1. Січень. С. 2.

⁵⁴ В. П. [Василь Пачовський]. З'єднана Україна на міжнароднім суді. *Стрілець*. (Станиславів). 1919. 17 січня. С. 3–4.

⁵⁵ В. П. [Василь Пачовський]. Історичне право злуки українських земель. *Стрілець*. (Станиславів). 1919. 22 січня. С. 3–4.

⁵⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 240.

⁵⁷ Пачовський В. Земельне питання. *Стрілець*. (Станиславів). 1919. 26 березня. С. 1–2.

Разом із М. Федюшком (Євшаном) і М. Шаповалом В. Пачовський входив до тієї нечисленної групи, яка не була задоволена зовнішньо-політичними орієнтаціями уряду ЗУНР і гуртувалася навколо газет «Нове життя» і «Стрілець»⁵⁸. До того ж наступ польської армії у квітні 1919 р. проти ЗУНР тільки посилив у них пробільшовицьку політичну орієнтацію.

У статтях В. Пачовський поширював ідеї про те, що з Польщею неможлива будь-яка угода, бо «пролита кров селян під Львовом і прокляття грядущих поколінь поневоленої Польщею країни по Буг упаде каменем на голову тих, що підпишуть угоду з поляками!». Він вважав, що угода з поляками стане «другою Зборівською угодою, а далі Люблінською унією, що знищить Україну, як державу, замінить наш народ в раба Польщі на цілі століття»⁵⁹.

Василь Пачовський вважав, що радянська Росія несе лише соціальний переворот, не загрожуючи українській національній справі, бо «хвиля большевизму перейде як буря»⁶⁰. Він наголошував: «Большевицька потопа не вдіє нічого Західній Україні, бо голий розбою не боїться. Нехай дріжить перед цією потопою Польща і ціла Антанта... Нам не залишається нічого іншого, як вступити у цей рух і ним керувати так, щоб він нам найменше шкодив»⁶¹. Він думав, що Галичина має заявити про свою більшовицьку орієнтацію і розраховувати на союз із більшовиками, які допоможуть розгромити Польщу. Через це щоденник «Нове життя» закликав галичан внутрішньо переорганізуватися й простягнути до більшовиків руку, «як робочий нарід до свого робочого брата», і разом із ними «ударити на ту шляхетсько-консервативну банду, розбити її й аж тоді миритися з польським трудовим народом, якому допоможесть спільними силами висвободитись із ярма»⁶².

Як редактор військового часопису «Стрілець», В. Пачовський виступив у статті «Настрої на фронті» проти політики УНРади, звинуватив її у державній зраді, створенні поліцейської держави. Однак щодо останнього висловлювання, то сам факт появи такої статті у воєнний час та ще й у газеті, призначеній для війська, свідчив про антидержавні дії автора.

Революційні заклики В. Пачовського, М. Федюшки, М. Шаповала викликали відповідну реакцію з боку влади. 16 квітня 1919 р. за рішенням уряду їх заарештували, однак після заяви про те, що надалі не вестимуть ніякої підривної роботи, звільнили⁶³.

Газета «Стрілець» – пресовий орган Української галицької армії за редакцією Василя Пачовського, перший номер якої вийшов у Тернополі 1 січня 1919 р.

⁵⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія. С. 212.

⁵⁹ Пачовський В. Битися чи миритися?! *Стрілець*. (Станіславів). 1919. 29 січня. С. 2.

⁶⁰ Там само. С. 3.

⁶¹ Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної та дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. Скрентон, 1960. Т. IV. С. 107–108.

⁶² Кудюю? *Нове життя*. (Станіславів). 1919. 18 квітня.

⁶³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1928. Історія. С. 243.

Через перенесенням видавництва часопису до Стрия, «Стрілець» як фронтова газета Пресової Кватири Начальної команди Галицької армії виходив у Ходорові тричі в тиждень. 26 березня 1919 р. Василь Пачовський поступився місцем редактора Іванові Кревецькому. Звертаючись до всіх читачів «Стрільця», чотар УПА В. Пачовський зазначав: «... нині за порозумінням з Начальною Командою передаю громаді сей прапор чистий, не сплямлений, мережаний кров'ю мого серця»⁶⁴.

У середині липня 1919 р. В. Пачовський разом із 100-тисячною масою галицьких вояків і цивільних громадян перейшов Збруч і опинився у Кам'янець-Подільському. Тут він працював у Міністерстві преси і пропаганди в уряді УНР, згодом був аташе надзвичайної дипломатичної місії УНР у Ватикані⁶⁵.

У Кам'янці-Подільському, побачивши, як уряд УНР провадить державні справи, В. Пачовський змінив свої лівацькі погляди. Про це згадував його близький товариш ще з гімназії В. Бірчак, як він виступив із новою промовою на одному прийнятті, влаштованому Державним Союзом. Звертаючись до присутніх високопосадовців, він сказав: «Я вас питаю: коли б доля нам судила вибирати між есерівською, лівою Україною, у зв'язку з федерацією з Росією, і українським самостійним королівством – то за ким були б ви? Я ясно заявляю, що я стою за вільним самостійним королівством, або за вільним, самостійним гетьманатом». «Це була бомба, – зазначав В. Бірчак, – кинена між есерів, лівих. Кинена відважно – полицарськи, без уваги на те, чи кому це подобалося, чи ні»⁶⁶.

У Кам'янці-Подільському В. Пачовський опублікував брошуру «Галичина і Наддніпрянська Україна», у якій ще раз наголошував на великому значенні злуки всіх українських земель, щоб разом, спільними силами наддніпрянців і галичан стати до будови незалежної України, держави трудового народу⁶⁷.

Із початком 1920 р. В. Пачовський переїхав до Ужгорода, де розпочався закарпатський період у його життя, а саме редагування його з В. Бірчаком часопису «Народ», видання шкільного підручника «Історія Підкарпатської Русі»; заснування товариства «Просвіта», молодіжної організації «Пласт», для якої написав пластову присягу⁶⁸.

Варто виокремити один епізод із перебування письменника на Закарпатті. У 1920 р. в Ужгороді вперше влаштували Шевченківський вечір і попросили В. Пачовського виголосити вступне слово. Володимир Бірчак згадував, як він радив організаційному комітету вечора не просити Пачовського виступати, а самому письменникові відмовитися від промови. «Не забуду ніколи, – згадував пізніше В. Бірчак, – як в ложі сидів французький генерал Парі, а Пачовський із Шевченка перейшов на сучасну долю України і на Версальський мир».

Василь Пачовський надзвичайно сміливо сказав: «Закував Версальський мир Україну і віддав її комуністам і ляхам! Але ми, українці переживемо Версальський мир, переживемо і Англію, і Францію, і Польщу, і большевиків! Україна вічна!».

⁶⁴ Пачовський В. До всіх читачів «Стрільця». *Стрілець*. 1919. 29 березня. С. 1.

⁶⁵ Боровець З. Василь-Сильвестр Пачовський – поет і мислитель (80 років тому). URL: <http://ukrpoehiad.org/blogs/vasyl-sylvestr-pachovskyj-poe-i-myslytel-80-rokiv-tomu.html>

⁶⁶ Бірчак В. Лицар-мрійник. Думки і спогади про Василя Пачовського. *Наші Дні*. 1942. Ч. 7. Червень.

⁶⁷ Пачовський В. Галичина і Наддніпрянська Україна. Кам'янець на Поділлі, 1919. С. 22.

⁶⁸ Квасецький А. Розсипані перли і розкидані звізди... С. 259.

Письменник свідомо кинув ці слова у бік французького генерала, який колись служив у Петербурзі, все зрозумів і вийшов. Пачовського потім змушували скласти відповідну декларацію, але він не погодився⁶⁹.

Через ці події не зміг отримати відразу посади, але пізніше історія забулася, і від 11 жовтня 1920 р. до 31 серпня 1929 р. вчителював у Берегівській державній гімназії та провадив активну громадську діяльність на Закарпатті. Він навчав дітей історії, географії та української мови, з його учнів вийшла ціла плеяда діячів, які стали гордістю свого краю. Серед них особливе місце займав Федір Потушняк – видатний письменник, етнограф, краєзнавець, археолог і філософ.

Під час побуту на Закарпатті В. Пачовський продовжував навчання в Українському вільному університеті у Празі. Після захисту праці «Нарис історії літератури по рукописах» у 1926 р. він отримав звання доктора філософії з історії мистецтва⁷⁰.

У 1922 р. за сценарієм Василя Пачовського і Кароля Фігдори на празькій кіностудії «Баррандов» чеський режисер Ян Юсти-Розвода створив повнометражний художній фільм «Корятович» («Чарівний перстень Карпат») – перший історичний фільм чехословацького кінематографа і перший фільм про карпатських українців. Спонсорували виробництво кінострічки директор Ужгородської вчительської семінарії А. Волошин і директор «Підкарпатського банку» в Ужгороді, згодом губернатор Підкарпатської Русі К. Грабар. На прем'єрі фільму 9 листопада 1922 р. був присутній президент ЧСР Томаш Масарик⁷¹.

Закарпатський період був вельми плідним для літературної творчості. Саме у Срібній землі В. Пачовський підготував три поетичні збірки: «Огні мести» (1921), «З блакитної книги» (1927) і «Розгублені звізди» (1927), які друкувалися під такою назвою як цикли в періодичних виданнях, зокрема у львівському журналі «Світ»⁷².

У 1929 р. В. Пачовському чехословацька влада відмовила у праві жити в країні за пропаганду української ідеї, зокрема за публічне вживання термінів «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна», «Закарпаття». Оскільки офіційною назвою була «Podkarpatska Rus» – «Підкарпатська Русь», це унеможливило використання інших термінів⁷³. Очевидно, у цій справі відіграла певну роль відмова В. Пачовського прийняти чехословацьке громадянство, яке йому до 1926 р. пропонувала чеська влада⁷⁴.

У вересні 1929 р. письменник повернувся із Закарпаття до Галичини. Працював у Перемишлі спочатку на посаді договірного учителя української гімназії, а у 1930–1934 рр. – лектором української культури (за сумісництвом) у бурсі Святого Миколая на Засянні. Поет легко привернув до себе молодь, захопивши її ідеями національно-культурного відродження.

⁶⁹ Бірчак В. Лицар-мрійник. Думки і спогади про Василя Пачовського. *Наші Дні*. 1942. Ч. 7. Червень.

⁷⁰ Квасецький А. Розсипані перли і розгублені звізди... С. 260.

⁷¹ Офіцинський Р. Князь Федір Корятович у народних переказах і наукових працях. *РІО*. 2014. 12 вересня. URL: <http://www.rionews.com.ua/newspaper/all/now/n1425418252>

⁷² Квасецький А. Розсипані перли і розгублені звізди... С. 260.

⁷³ Пеленська О. За Масариком і Гавелом – чехи живуть у правді... *День*. 2012. 17 січня.

⁷⁴ Ковач А. Педагогічна діяльність Василя Пачовського на Закарпатті у 1920-х рр. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/42_1/visnuk_32.pdf

Обкладинка 2-го видання книжки Василя Пачовського «Срібна земля», опублікованої видавництвом «Говерля» у Нью-Йорку 1959 р.

У 1933 р. В. Пачовський виступив на Шевченківському святі з різким осудом тих «безхребетних» громадян, які власні інтереси ставили вище за народні. Хтось із колег-українців сприйняв це на свою адресу і написав донесення до шкільних властей. Незважаючи на письменницький і педагогічний авторитет, В. Пачовський 31 серпня 1933 р. був звільнений із роботи в перемишльській гімназії та виїхав зі сім'єю до Львова. Перед його від'їздом, у перемишльському видавництві «Краса і сила» виходить його історіософічний твір «Світова місія України (Конструктивні ідеї державности та космічна місія української нації)».

У 1934–1935 рр. письменник працював службовцем в управі «Рідної школи». У листопаді 1935 р. виступив із програмною доповіддю «Українознавство у вихованні молоді» на Українському педагогічному конгресі у Львові.

Упродовж 1936–1939 рр. був безробітним. На договірних засадах у НТШ перекладав українською мовою «Повість временних літ», Київський і Галицько-Волинський літописи. Із цих трьох перекладених праць побачила світ у 1939 р. лише «Повість временних літ», а публікації інших завадила Друга світова війна⁷⁵.

У 1937 р. вийшла перша частина епосу В. Пачовського «Золоті ворота», а також історична праця «Іван Мазепа: життя і діяльність». Із нагоди утворення у 1938 р. автономної держави Карпатської України у складі Чехословаччини опублікували його історичну працю «Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України».

Із приходом більшовиків 16 жовтня 1939 р. В. Пачовський став учителем у школі № 6 (колишній науково-виховний заклад для дівчат Софії Стшолковської), а від 11 січня 1940 р. – старшим викладачем кафедри українського мовознавства Львівського університету. В такий спосіб нова влада намагалася проводити показову проукраїнську політику⁷⁶.

У 1940 р. поет здійснив свою заповітну мрію – відвідав Київ. З одного боку, столиця вразила його величчю храмів, особливо Святої Софії, він розшукав сліди Золотих Воріт, а з іншого – залишила прикрі враження від комуністичної пропаганди, повсюдної русифікації, про що він висловився на письменницькому вечорі⁷⁷.

Василь Пачовський входив до президії оргкомітету зі створення львівської організації Спілки радянських письменників України. У заходах, що з цього приводу проводилися у Львові, висвітлювалася творчість таких знаних тоді постатей, як Петро Панч, Олекса Десняк, Павло Тичина та інших літераторів⁷⁸.

У липні 1941 р. в умовах нацистської окупації очолив Спілку українських письменників у Львові, робота якої велася через секції: видавничу, бібліотечну

⁷⁵ Квасецький А. Розсіпані перли і розгублені звізди... С. 262–263.

⁷⁶ Там само. С. 263.

⁷⁷ Там само. С. 263–264.

⁷⁸ Пачовський Василь Миколайович...

та імпрезову. Друкованим органом спілки був ілюстрований місячник літератури, мистецтва і культури «Наші дні». На той час це був найкращий український літературно-мистецький журнал в Україні, який об'єднував письменників і діячів культури з усіх українських земель та еміграції. Письменницька організація українців у надзвичайно складних тодішніх окупаційних умовах проводила літературні конкурси та вечори, зустрічі відомих майстрів слова, на яких обговорювали й оцінювали їхню творчість, відзначали ювілеї⁷⁹.

Одним із показових заходів спілки став вечір на тему «Українська духовність на переломі», що відбувся 23 липня 1941 р. під головуванням В. Пачовського. Це була спроба досягти порозуміння між письменниками-представниками бандерівської та мельниківської гілок ОУН і започаткувати діалог між обидвома таборами. На жаль, публічної дискусії не відбулося і чвари між українцями продовжилися⁸⁰.

Упродовж осені 1941 р. – весни 1942 р. письменник працював над драмами «Святослав Хоробрий», «Володимир Великий», «Київський цар Ізяслав», «Орден Богатирів», сподіваючись на допомогу духів великих предків позбутися українцям прокляття бездержавності⁸¹.

Наприкінці березня 1942 р. В. Пачовський застудився, а 5 квітня 1942 р. відійшов у вічність. Траурну процесію на похоронах очолював єпископ Йосиф Сліпий. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Прощаючись зі своїм товаришем, Василь Сімович сказав: «А в нас залишиться жаль невгамовний і смуток чорний не сходитиме довго із сердець наших, бо втратили ми когось, що був вічно молодий, що не старівся з роками, що весь час залишався непоправним оптимістом, бо покинув нас той непримиренний мрійник, який мріями окрилював і самого себе»⁸².

Володимир Бірчак висловився про свого друга так: «Це був лицарський тип княжого дружинника, чи гордого козака. Вірив у мандрівку душ і часто говорив, що чується спорідненим з душами княжої і козацької доби. Завжди однаково вірно служив своїй Батьківщині. Йшов своїм гордим, українським шляхом»⁸³.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Квасецький А. Розсипані перли і розкидані звізди... С. 264.

⁸¹ Там само.

⁸² З промови проф[есора] В. Сімовича на похоронах Василя Пачовського. *Наші Дні*. 1942. Ч. 6. Травень.

⁸³ Бірчак В. Лицар-мрійник. Думки і спогади про Василя Пачовського. *Наші Дні*. 1942. Ч. 7. Червень.

ВАСИЛЬ ПРОХОДА – ОДИН ІЗ НЕПОКІРЛИВИХ

Прохода Василь Хомич (06.01.1891–08.11.1971) – український військовий, громадсько-політичний і культурний діяч. Народився на Кубані на хуторі біля станиці Павловської Кубанського війська в селянській родині. Батько – Хома, якому не подобалося сяке-таке життя в містечку Оріхові, що входило до складу Таврійської губернії, помандрував до Азовського моря й опинився у с. Гуляй-Борисовці, на південній Донщині, де одружився з Мартою Трохимівною Бредихіною і подався на Кубань. Тут завів господарство, орендував 1 000 десятин землі між станицями Павлівкою та Уманською, на лівому березі р. Сосики побудував хату та кошари для овець¹. Василь мав двох старших братів – Григорія та Федора, молодшого – Омелька і сестру Параскеву, а ще четверо дітей померли маленькими².

Читати по церковнослов'янському букварю малого Василя вчив брат Федір. Початкову і середню школу закінчив із відзнакою 1906 р. у станиці Солдатській³. Освітній рівень дав змогу В. Проході працювати рахівником у маєтку козацького сотника Зиміна, допоміжним робітником у станиці Солдатській, рахівником на сінопресувальному заводі⁴, помічником, а згодом секретарем мирового судді Єйського округу, помічником у нотаріальній конторі та сільським писарем на Запоріжжі, на Півдні України⁵.

На початку вересня 1912 р. В. Прохода склав екстерном іспит за 6 класів у реальній школі, що давало йому право відбутися військову службу, на яку мав вступити 1 жовтня 1912 р. за скороченим терміном⁶. Він розпочав військову службу 30 вересня 1912 р. у 51-му пішому Литовському полку в 10-й роті 4-го батальйону в м. Сімферополі⁷. Весною 1913 р. закінчив курси прапорщиків резерву, склав перший підстаршинський іспит. У роті проходив практику служби, щоби скласти

¹ Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення життя і діяльності звичайного українця. Торонто, 1967. Ч. 1. С. 10–11.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 79.

⁴ Там само. С. 80–81.

⁵ Там само. С. 91, 97, 107; Биковський Л. Пам'яті полк[овника] Василя Проходи. *Свобода*. (Джерсі Сіті). 1971. 24 листопада.

⁶ Там само. С. 146.

⁷ Кравець Н. Національно-культурна діяльність Василя Проходи в таборах військовополонених у роки Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 204.

іспит на отримання звання прапорщика при звільненні з резерву. Влітку 1913 р., пройшовши військові маневри, Литовський полк повернувся на своє місце перебування до Сімферополя. Тепер В. Прохода виконував обов'язки чотового підстаршини, допомагаючи старшому підстаршині у проведенні занять зі стрільби, вивченні військових статутів, польових тактичних занять⁸.

У 51-му полку доля звела Василя Проходу з Федором Королем, який захопив розповідав про героїчне минуле України, його впевненість у постанні вільної України, віра в український народ впливали на Василя, пробуджували національне «я» і національну віру⁹.

А до того, зізнався пізніше В. Прохода: «Я не був свідомим українцем. Хоч моя мама була росіянку, виховувався й учився я в російському оточенні, але в мені непереможно діяла стихія української природи. Я мав прихильність до шляхетних росіян... Але відчував, що моя вдача, весь мій характер різниться від росіян, а тому мої почування до українських простодушних мужиків переважали й сам себе я вважав мужиком»¹⁰.

Перша світова війна застала В. Проходу в літньому таборі 51-го полку в Севастополі. Звідти полк відбув на російсько-австрійський фронт, проте, всупереч бажанню В. Проходи, його відправили на навчання до військової школи в Тифліс (Тбілісі), куди він прибув із запізненням. Після повернення до Сімферополя В. Проходу зарахували до складу 3-ї роти резервного батальйону, де він проводив вишкіл із мобілізованими резервістами. Склавши при штабі 64-ї резервної дивізії в Севастополі іспит, він 15 листопада 1914 р. отримав звання прапорщика. З цього приводу В. Прохода не вельми тішився: «Особливої радості мені це підвищення не принесло і я ще пару днів ходив з наплічниками (погонами) вільно приділеного»¹¹.

У цей час для відправки на фронт підготовлено дві маршові роти по 250 вояків, для яких потрібно було призначити командирів. Із присутніх на нараді приблизно 10 офіцерів ніхто не зголосився добровільно поїхати на фронт¹². Але В. Прохода погодився взяти на себе командування маршовими ротами і 20 листопада 1914 р. покинув Крим¹³.

Василь Прохода – вояк російської армії, 1914 р.

⁸ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи. Думки про Правду. До історії постання української нації. Дрогобич, 2009. С. 11.

⁹ Там само.

¹⁰ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 146.

¹¹ Там само. С. 168.

¹² Биковський Л. Пам'яті полк[овника] Василя Проходи. Свобода. 1971. 24 листопада.

¹³ Кравець Н. Військова та громадська діяльність Василя Проходи у роки Першої світової війни та утворення Української держави. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць. Львів, 2021. Вип. 35. С. 73.

Прибувши до Львова в розпорядження 14-ї дивізії, а звідти до Старого Самбора, через Хирів до Коросно, дві Кримські роти поповнили 53-й піхотний Волинський полк, який у боях восени 1914 р. зазнав великих втрат. Новоприбулих солдатів розподілили між ротами 4-го батальйону, а В. Прохода призначили командиром 14-ї роти¹⁴.

Волинський полк у грудні 1914 р. перебував біля «одного українського села, мешканці якого називали себе лемками». У ньому російські солдати відсвяткували Різдво і Новий рік по старому стилю. «Була там дерев'яна греко-католицька церква, – згадував В. Прохода, – в якій наш полковий священник пару разів відправляв Службу Божу. Полковий хор співав у церкві дуже гарно, що місцевим селянам подобалось. Це була свого роду пропаганда за перехід на православ'є»¹⁵.

У кінці січня 1915 р., під час першої Карпатської операції під командуванням генерала О. Брусілова, 14-та дивізія наступала на відтинку між Дуклянським і Лупківським перевалами, де В. Прохода потрапив у полон. Згодом у споминах своє полонення він описував так: «Багнети малярських вояків мали вигляд довгих ножів. Настроєні на рушниці, вони робили особливо неприємне враження. Видно було, що мадярам дали перед цим добре випити рому, бо вони були в надто підвищеному настрої й озвіріло кричали. Якби не малярський офіцер, який зауважив, що я також офіцер, не відігнав їх, то може дійсно розпороли б мені живіт. Коли підскочив малярський лейтенант, я віддав йому карабін та шаблю, а до того він попросив мою офіцерську кокарду, що я мав на шапці. Це був, так мовити, його трофей»¹⁶.

Спочатку В. Прохода й інших російських полонених офіцерів розмістили в селянській хаті, згодом перевезли до Гуменного, за його словами, «було це якесь місто, назвою якого я тоді не цікавився, а якщо чув, то не запам'ятав»¹⁷. Пізніше перевезли їх до Відня у штаб австрійської дивізії, де з ними «поводились дуже чемно», а звідти до колишньої фортеці Йозефштадт (Йозефів) у Чехії, де був невеликий табір для сотні полонених офіцерів у будинку колишнього військового управління.

Тут полонених російського війська розмістили по 2–3 особи в кімнаті у двоповерхових будинках, дозволили вільно рухатися по всьому приміщенню і подвір'ю; заборонялося виходити на вулицю без конвою та розмовляти з вікон із мешканцями сусідніх будинків. Василь Прохода зазначав, що полоненим обер- (старшим) офіцерам призначалося 120 к. місячно, з яких 90 йшло на харчування, а 30 видавали на кишенькові витрати та тримання в належному порядку одягу і білизни. Штабні офіцери отримували на 30 к. більше. Видавали гроші кожної декади по 10 к.¹⁸

Після 10 днів перебування у Йозефові Прохода і ще 20 офіцерів вищих чинів перевели до Ліберців у Північній Чехії. Через півтора місяця його та ще 30 офіцерів, здебільша прапорщиків, перевезли до Брюкса (Моста) в Північно-Західній Чехії у спеціально збудований для офіцерів табір із 10 бараків, кожний з яких міг помістити по 25 осіб у кімнатах по одному, два й три чоловіки. Василь Прохода перебував разом із прапорщиком Володимиром Вдовиченком, студентом Київської

¹⁴ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 174.

¹⁵ Там само. С. 177.

¹⁶ Там само. С. 184.

¹⁷ Там само. С. 185.

¹⁸ Там само. С. 188–189.

політехніки, і прапорщиком Рудольфом Бендліним – українським німцем, який був перекладем у контактах із німецькою адміністрацією табору¹⁹.

Василь Прохода згадував, що в цьому таборі в одному з бараків розміщувалися кухня, клуб і читальня, харчування було кращим, «приготовлялись простіші страви, але по нашому смаку і в більшій кількості». Щоправда, хліба полонені отримували по 300 грамів денно, і зрозуміло, що цього для молодих та здорових чоловіків було замало, адже він був основою їхнього харчування.

До табору надходили німецькі часописи, з яких черпали відомості про хід дій на фронтах. Василь Прохода зазначав, що спочатку полонені тішились чутками про сепаратний мир Росії з Центральними державами, унаслідок якого сподівалися повернутися додому. Однак розгром у квітні–червні 1915 р. австро-німецькими військами російської армії перекреслив усі їхні надії на «скорий мир». Водночас збільшилася кількість полонених офіцерів – із 10 бараків 8 були заповнені²⁰.

У таборі Брюкс трапилося дві спроби втечі. Перша – через підкоп під загорожу з колючого дроту, який помітили австрійці, але творців цього задуму не виявили. Друга – під час прогулянок – також була невдалою. Втікачі отримали по місяцю в'язниці, а тих, що були з ними на прогулянці, або мешкали з ними в одних кімнатах, вислали до табору Терезієнштадт (Терезін) в Угорщині²¹. Це був штрафний табір і розміщувався в казематах великої до 300 м довгої двоповерхової будови, зведеної ще у XVIII ст. за королеви Марії Терези і відгородженої від міста високим п'ятиметровим муром. Це була так звана «тюрма семисот» для офіцерів, які не виявляли належної лояльності до австрійської влади та робили спроби втечі з інших таборів²².

Потрапив туди і В. Прохода, який мешкав в одній кімнаті з утікачем Бендліним. У цьому таборі перебувало до 500 полонених офіцерів і три десятки обслуги з полонених вояків. «В кожному казематі, – зазначав В. Прохода, – було від 10 до 15 дерев'яних ліжок, звичайні довгі столи та лавки. В долішньому поверсі при землі були помешкання для кухні, їдальні, клубу, театру, руханково-спортової зали, комор, а також для обслуги»²³.

Хоч табір зробив на В. Проходу гнітюче враження, проте в ньому дотримувался певний режим, адміністрація не втручалася до внутрішнього життя полонених офіцерів. Це була своєрідна республіка, дії якої регулювалися під наглядом старшого в таборі полковника Гавронського, польського походження, але, за висловом Проходи, «вірного російській монархії штаб-офіцера»²⁴.

Терезінський табір загалом був російсько-патріотичним із вірою в перемогу «руського оружя». Більшість офіцерів віддавала перевагу грі в карти, активніші молодші офіцери створювали різні культурні, спортивні та кооперативні товариства

¹⁹ Там само. С. 189.

²⁰ Там само. С. 190.

²¹ Там само. С. 191.

²² Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові. Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. С. 52.

²³ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 192.

²⁴ Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки...». С. 52.

і гуртки, навіть видавали часопис «На чужині». До всіх тих діянь великоросів залучалися й малосвідомі українці.

Однак усе кануло в небуття, коли прапорщик Кость Курило, який підтримував зв'язок із членом Президії СВУ Андрієм Жуком та отримував від нього відповідну літературу, створив Клуб членів Малорусской бібліотеки. Головою Клуба обрало хорунжого Кедринського, що до війни був культпрацівником у Казахстані, бібліотекарем – К. Курило, а секретарем – В. Прохода. Цей «Клуб» став активним чинником національного відродження у таборі, а навколо бібліотеки зосередилася вся українська національно-культурна діяльність полонених офіцерів²⁵.

Прочитавши твори українських класиків, В. Прохода довідався, що українство існує поза межами українських земель. Усе це було для нього надзвичайним відкриттям і вплинуло на його національне усвідомлення. Він став ініціатором заснування Гуртка читачів української літератури для спільного набуття нових книжок. Із 500 офіцерів Терезинського табору до гуртка спочатку записалося лише 17 осіб. Через відмову старшого табору полковника Гайворонського підписати В. Проході проєкт статуту – «киньте займатись якоюсь українською літературою!», бо «з вашою рідною мовою ви можете докотитись до зради й потрапити на Сахалін», вирішено було заснувати гурток самочинно без його затвердження. Спочатку статут підписало лише 12 осіб, однак під впливом успішної діяльності полонених українців у Фрайштадті підписантів збільшилося до 50²⁶.

Завдяки ініціативі братів-співаків із Києва С. і В. Калитенків у Терезині створили Український хор (Малорусский хор), запросивши до нього аматорів-співаків із полонених українців, із яких переважно складався російський колектив. Колишній артист харківської драматичної трупи М. Костенко задумав організувати Українську драматичну трупу (Малоросскую драматическую трупу). Першою поставили комедію «Сватання на Гончарівці», яка мала великий успіх. Популярністю також користувалися історичні п'єси: «Степовий гість», «Невольник», а із побутових – «Мартин Боруля», «Суєта». Показували й опери «Наталка Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм»²⁷.

Зрозуміло, що така культурна праця вплинула на національне усвідомлення полонених офіцерів-українців. Однак страх перед Російською державою, що після війни притягне полонених до відповідальності, негативне ставлення до Центральних держав, переконання у могутності та непереможності Росії призвели до того, що хоч у таборі була більшість офіцерів-українців за походженням, тих, хто відверто називав себе українцями, не налічувалося і півсотні. Навіть після березневої революції 1917 р. і створення Центральної Ради більшість не хотіла поривати зв'язків із російською демократією, яка вороже ставилася до національного відродження, вбачаючи в цьому «порушення єдиного революційного фронту».

Василь Прохода зауважував певну обережність малоросів, їхню боязнь стосовно зв'язків таборової української бібліотеки з Президією СВУ у Відні, отримання від неї українських видань. Адже для багатьох зв'язок з СВУ вважався порушенням вірності Росії, що «є спільною батьківщиною для всіх народів»²⁸.

²⁵ Прохода В. Вплив «Фрайштадської республіки»... С. 53.

²⁶ Там само. С. 54; В. Прохода. Записки непокірливого. Ч. 1. С. 195–196.

²⁷ Патер І. Союз визволення України і формування національних військових частин. Галичина. 2001. № 5–6. С. 170.

²⁸ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. С. 200.

Варто зазначити, що більшість російських офіцерів ставилася до українців миролюбно до часу, коли було заявлено про національно-територіальну автономію України, відтоді російські демократи заговорили інакше. Найбільшу ворожість виявляли монархісти, для яких навіть думка про автономію України була неприйнятною. Проте більшість офіцерів визнала Тимчасовий уряд законним, часи самодержавства закінченими, а себе – вільними від присяги царю. У петиції до Тимчасового уряду полонені офіцери-українці табору Терезін (усього 12 підписів) вимагали перетворення Росії у федеративну республіку, в якій «український народ, ціла українська земля дістане заповуку повної самоуправи»²⁹.

Для управління внутрішнім табірним життям замість полковника Гайворонського обрали комітет, до якого ввійшло по представникові від таборових гуртків і кооперативного товариства, а від українців – Кедриновський, Костенко й Калитенко³⁰.

Громадське життя табору стало оживати, особливо з проголошенням I Універсалом Центральної Ради (23 червня 1917 р.) автономії України та початком українізації військових частин російської армії. Всі росіяни різних партійних спрямувань надзвичайно обурювалися вимогами українців, бо вбачали в них сепаратизм, невдячність до великоруського народу та непошану до російської культури.

Однак офіцери-українці табору, бажаючи долучитися до справи розбудови українського життя, за порадою Президії СВУ звернулися до воєнного міністерства Австро-Угорщини з проханням перевести їх до Фрайштадта. В отриманій офіційній відповіді зазначалося, що офіцерам не дозволено перебувати в солдатських таборах. Тому В. Прохода на початку червня 1917 р. разом із 20 офіцерами-українцями прибув до українізованого заходами СВУ табору в Йозефові, де вже зібралося 120 українців³¹.

На установчих 17 червня 1917 р. зборах 26 членів-засновників було обрано раду «Українського гуртка табору Йозефштадт», який діяв із 1915 р. До неї увійшли: П. Ганжа – голова, Д. Скарженовський – заступник, М. Букшований – скарбник, Я. Сич – книгар, В. Прохода – писар. Члени гуртка проводили значну національно-освідомлювальну працю, видавали стінний тижневик «Наш голос» (В. Прохода входив до редколегії), діяла бібліотека під керівництвом К. Курила, книжковий фонд якої у грудні 1917 р. налічував 1 500 книжок³².

Полонені українці табору Йозефштадт вітали постанови I і II Українських військових з'їздів, але проголошення II Універсалу Центральної Ради (16 липня 1917 р.), зокрема визнання нею Всеросійських установчих зборів, а також рішення не здійснювати будь-яких заходів щодо реалізації автономії України, викликало сильне пригнічення, а ще більше обурення постало з приводу розстрілу російськими кірасирами вояків Богданівського полку³³.

Разом з іншими старшинами-українцями табору Йозефштадт В. Прохода 27 серпня 1917 р. підписав відозву «До всіх полонених офіцерів-українців». У ній, зокрема, йшлося: «Наша мета – стати свідомими громадянами Вільної України... змири з себе геть той намул русифікації». Йозефштадці зверталися до офіцерів-українців

²⁹ Група полонених офіцерів-українців табору Терезієнштадт. Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1917. Ч. 17. С. 269.

³⁰ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 201–203.

³¹ Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки»... С. 54.

³² Мандзенко Й. Сірожупанники. *За державність*. 1966. № 11. С. 5–17.

³³ Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки»... С. 55; Вістник. 1917. Ч. 41. С. 645.

інших таборів, «хто почуває себе сином України, хто не ворог свого народу, хто хоче стати свідомим громадянином», подавати рапорти для переведення до їхнього табору.

Закінчувалася відозва закликом до земляків: «Товариші! Просніться, порвіть кайдани, які наложила московська урядова культура на ваші душі, ваш розум, вдихніть в себе хоч трохи вільного повітря. Не цурайтесь вільного рідного слова, – воно має творчий дух! З рабів воно робить вільних громадян. Дізнайтеся нарешті, хто ви, яких батьків і чий сини. Гуртуйтеся, працюйте!»³⁴.

Із призначенням у жовтні 1917 р. сотника австрійської армії Степана Томашивського комендантом остаточно завершилася українізація старшинського табору Йозефштадт. Із його ініціативи в кінці жовтня 1917 р. медична комісія визнала 7 старшин-українців, серед них і В. Проходу, «напівінвалідами» з метою висилки їх в Україну для інформування українського керівництва та громадянства про діяльність полонених українців у австрійських таборах та їхні самостійницькі настрої. Тоді обмін полоненими між Росією й Австрією проводився через нейтральну Швецію. Однак на перешкоді цьому став більшовицький жовтневий переворот. «Інваліди» були зібрані в пересильному таборі Мост (Брюкс), де затрималися на довший час.

Тут на початку січня 1918 р. В. Прохода дізнався від свого товариша з Йозефова К. Курила про формування в Австрії та Німеччині військових частин із полонених українців для допомоги уряду УНР щодо захисту Вітчизни. Прохода радий був взяти участь у тій акції, проте стан його здоров'я значно погіршився, що потребувало санаторного лікування. До того ж реальним став виїзд в Україну, тому він вирішив «сидіти й не рипатись»³⁵.

Наприкінці квітня 1918 р. майже 20 старшин-українців виїхало до Києва. Згодом В. Прохода так описав свою поїздку: «Іхати ми могли вільно в пасажирських потягах лише в супроводі представника Червоного Хреста. З радісними надіями ми виїхали з Мосту, проїхали Прагу й лише Львовом зацікавились, пробувши в ньому пару годин. Мав він сліди війни, що залишила багато руїн не лише в ньому, але й перед ним та за ним. Не відчувалося в ньому бадьорого життя».

Прибувши 1 травня 1918 р. до Волочиськ (тепер – Хмельниччина), Василь Прохода довідався про упадок Центральної Ради – Павло Скоропадський перебрав владу і проголосив себе Гетьманом Української Держави. На українському кордоні ніхто офіцерів-українців не зустрів, вони не знали, чи їх взагалі пустять на українську землю, чи доведеться повертатися назад. Однак наступного дня комендант станції дозволив їм виїхати до Києва товарним поїздом, давши відповідний пайок на дорогу. Проте в Києві також ніхто не цікавився колишніми військовополоненими³⁶.

У Києві на Проходу чекало велике розчарування українським повсякденним життям міста. На вулицях майже не було чути української мови, радше – польську, жидівську й німецьку, хоч скрізь по установах й громадських місцях висіли написи: «Просимо розмовляти рідною мовою», але всюди розмовляли російською. Оголошення й розпорядження були двомовними – російською і так званою «українською», яку В. Прохода зовсім не зрозумів і змушений був прочитати спочатку російський текст, щоб довідатися про зміст надрукованого українською. «Такою

³⁴ До всіх полонених офіцерів-українців. *Вістник*. 1917. Ч. 53. С. 839–840.

³⁵ Биковський Л. Пам'яті полковника Василя Проходи. *Свобода*. 1971. 24 листопада.

³⁶ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 214–217.

була “рідна мова”, – з гіркотою у серці відзначав В. Прохода. – Наші в полоні мрії про відродження українського життя на нашій батьківщині розвіялись»³⁷. Тут він довідався про розформування двох Синьожупанних дивізій. Своє перебування у Києві бачив безцілним і повернувся у рідні краї – до Лимана, де його чекала хвора мати³⁸.

Попрацювавши якийсь час секретарем і бібліотекарем оріхівської «Просвіти», Василь спочатку хотів записатися до пробільшовицької Таращанської дивізії, але у вересні 1918 р. зголосився на службу до дивізії сірожупанників, сформованої з полонених українців в австрійських таборах. Тоді дивізія дислокувалася на території Чернігівської губернії – в Конотопі, Алтинівці, Коропі та Кролевці. Тут зустрів своїх друзів із Йозефівського табору – полковника Петра Ганжу, поручника Малевича, сотника Гейка й головне – свого доброго друга Костя Курила³⁹.

Із вересня 1918 р. і аж по жовтень 1920 р. В. Прохода займав різні військові посади у дивізії Сірих. Щоправда, від травня до вересня 1919 р. перебував у польському полоні в Луцьку, у таборах для військовополонених у Ковелі та Вадовіцах. Від вересня 1919 р. до жовтня 1920 р. В. Прохода також займав штабні посади у військовій формації, яка переформовувалася в різні військові частини – полк, дивізія, курінь, бригада. 21 листопада 1920 р. збройна боротьба для кубанця В. Проходи закінчилася⁴⁰.

Сірожупанники, як і синьожупанники, потрапили до категорії неблагонадійних демократично налаштованих вояків, прихильних до соціалізму. «Відразу розформувати дивізії, – відзначав В. Прохода, – можливо вважали нетактовним по відношенню до австрійського генштабу, на погляд якого дивізія була добре вишколена й як військова частина була на своєму місці»⁴¹.

Після невдачі Української революції В. Прохода потрапив у табір інтернованих у Тарнові, а згодом у січні 1921 р. у м. Пйотркув. Тут він розпочав культурно-просвітню працю серед військовополонених, став одним із засновників «Просвіти», стінної газети «Вільне слово і малюнок». У Пйотркуві 14 серпня 1921 р. його підвищили до рангу підполковника⁴². Наприкінці 1921 р. табір у Пйотркуві поляки ліквідували. Василя Проходу перевели на Познанщину, у Стшалково (Стрільково). Тут перебувало до 30 тис. полонених, серед них були вояки УГА, інтерновані галичани, а також 2 тис. більшовиків. Василя Проходу розприділили у бригаду польової жандармерії. Попри життєві труднощі, він викладав воякам українську мову, історію та географію України. Сам же вивчав німецьку та французьку мови, перечитував українські підручники⁴³.

У грудні 1921 р. В. Проходу скерували до Каліша за новим місцем дислокації бригади польової жандармерії. Тут, на околицях Каліша, в Щипйорно, розташовувалась його 4-та Сіра дивізія. У цей період він написав одну з найкращих праць,

³⁷ Там само. С. 216–217.

³⁸ Там само. С. 222.

³⁹ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 15.

⁴⁰ Там само. С. 15–17.

⁴¹ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 1. ... С. 250.

⁴² Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 17.

⁴³ Там само. С. 18.

присвячену військовим формуванням Української Держави і УНР – «Записки до історії Сірих або Сірожупанників»⁴⁴.

У травні 1922 р. Василь Прохода зі своїм приятелем Павлом Дубрівним перейшли польсько-чехословацький кордон і добралися до Праги. Там жив Іван Хмелюк – друг Василя з часів просвітянської праці у Пйотркуві, який тоді студював у Високій технічній школі⁴⁵.

В Українському громадському комітеті, утвореному влітку 1921 р. у Празі для організаційної та допомогової акції для емігрантів, В. Прохода і П. Дубрівний, отримавши «нансенівські паси» (грошову допомогу від МЗС ЧСР), виїхали до Подєбрад, місця осідку новоствореної 21 травня 1922 р. Української господарської академії (УГА). Проходу прийняли до академії студентом-матурантом, а Дубрівного на натуральні курси. Склавши іспит за повний курс середньої школи, В. Прохода став студентом агрономічно-лісового факультету. Із заснуванням у листопаді 1922 р. Академічної громади при УГА його обрали заступником голови товариства, а згодом він очолив організацію⁴⁶.

Варто зазначити, що під час головування В. Проходи в Академічній громаді студенти домоглися запровадження замість 3-річного 4-річний курс навчання з п'ятим роком для підготовки до державного іспиту та дипломної роботи. Після того випускникам присвоювали звання інженера відповідної спеціальності. Підготовлений Академічною громадою меморандум про реорганізацію УГА був підтриманий у Міністерстві закордонних справ і Міністерстві хліборобства ЧСР⁴⁷. Так, УГА вийшла на нові науково-педагогічні горизонти в Чехословаччині.

Однією з яскравих сторінок навчання В. Проходи у Подєбрадах була його участь у липні 1923 р. у I Установчому з'їзді Центрального Союзу українського Студентства у Гданську. У виступі він відзначив діяльність Академічної громади в навчальному процесі та УГА як першої високої технічної школи в еміграції. Однак уникав будь-яких політичних моментів, зважаючи на тодішні суспільно-політичні міжнародні відносини, а також різне ставлення і неоднакові погляди присутнього тодішнього студентства до окремих політичних партій та їхніх орієнтацій. Головний акцент В. Прохода зробив на підготовці до майбутньої національно-культурної праці в самостійній Українській державі⁴⁸.

Він високо оцінював професорсько-викладацький склад УГА. Як один із найкращих студентів, став «допомоговим асистентом», і в 1927 р. за дипломну роботу «Меліорація неплодних земель в Україні, шляхом заліснення» професорська рада відділення (факультету) присудила йому звання «інженера-лісівника»⁴⁹. Варто

⁴⁴ За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 1. Друге видання. Каліш, 1935. С. 75–129; Табор. (Варшава). 1927. Ч. 5/6, 7, 8.

⁴⁵ Прохода В. Записки непокірливого. Новий Ульм, 1972. Ч. 2; На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя»... С. 11.

⁴⁶ Там само. С. 13.

⁴⁷ Там само. С. 14–16.

⁴⁸ Там само. С. 22.

⁴⁹ Там само. С. 63.

зазначити, що диплом про вищу освіту В. Прохода отримав ще в статусі емігранта. Тільки у 1935 р. він отримав чехословацьке підданство⁵⁰.

У студентський період В. Прохода одружився 1 серпня 1926 р. із Марусею Заржицькою – студенткою агрономічного відділу УГА⁵¹. У них 3 жовтня 1929 р. народився син Роман⁵².

Після закінчення навчання В. Прохода впродовж року перебував у ролі професорського стипендіата, у 1928 р. був обраний асистентом кафедри загального лісівництва з дендрологією та анатомією дерева⁵³. Він брав активну участь у діяльності наукових товариств, зокрема у Спілці українських лісівників, в Аграрному товаристві, навіть був одним з ініціаторів його створення, а також редактором і видавцем його часопису «Село».

Важливим напрямом у громадській праці стала його діяльність у Товаристві колишніх вояків УНР, яке з аналогічним товариством у Празі реорганізувалося у Союз вояків Армії УНР. У 1928 р. союз трансформувався у Товариство колишніх старшин у Чехах, який проіснував до часу окупації німцями Чехословаччини в 1939 р.⁵⁴.

Василь Прохода не стояв осторонь сокільського життя, вступивши 6 вересня 1922 р. до чехословацького «Сокола». У 1926 р. у Подєбрадах відбулися установчі збори «Українського сокола», на яких обрали головою товариства М. Єрем'єва, доцента УГА. На початку 1930 р. старостою «Українського сокола» в Подєбрадах став В. Прохода. За його ініціативою тут 26 грудня 1931 р. відбувся з'їзд представників українських сокільських організацій з Аргентини та чехословацьких міст – Праги, Брно, Великого Бечкерека, Ржевниці, Пардубиць та Ліберець. Було створено Союз українського сокілства за кордоном, обрано управу та голову – В. Проходу, який став одним із лідерів українського сокільського руху в ЧСР, його ідеологом і організатором⁵⁵.

Василь Прохода прихильно ставився до державницької концепції УНР, про що свідчило його листування з військовим міністром уряду УНР у екзилі Володимиром Сальським, сприяло його членству в таємній організації Братстві української державності. Після вбивства Симона Петлюри 25 травня 1926 р. В. Прохода увійшов до складу Комітету по вшануванню пам'яті Головного отамана УНР, підготував до збірника на його пошану статтю «Вождь та військо», в якій відкрито заявив, що вояки Армії УНР чекають, коли розпочнеться новий етап збройної боротьби за незалежність України. Тоді ж підполковник В. Прохода був нагороджений «Хрестом Симона Петлюри» як вояк Армії УНР, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України під проводом Головного отамана⁵⁶.

Після окупації Чехословаччини в березні 1939 р. В. Прохода вже у травні 1939 р. виїхав у Західну Німеччину, в м. Іцего, де працював спочатку чорноробчим

⁵⁰ Кравець Н. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2020. Вип. 33. С. 336.

⁵¹ Там само. С. 60.

⁵² Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 23.

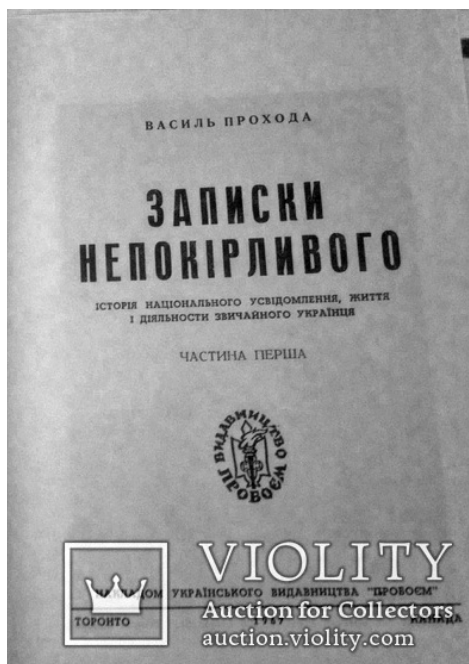
⁵³ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 2. ... С. 84.

⁵⁴ Там само. С. 55.

⁵⁵ Кравець Н. Василь Прохода – організатор і дослідник українського сокілства в ЧСР у 1920-х роках. *Новітня доба*. Львів, 2017. Вип. 5. С. 189.

⁵⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). Київ, 2011. Кн. 2. С. 110.

на будівництві залізничного мосту, а потім – керівником робіт із розширення Вільгельмівського каналу в гирлі р. Ельби. З осені 1939 р. працював у м. Кіль керівником будівельних робіт. Від травня 1942 р. до квітня 1944 р. перебував на оборонних роботах біля Ленінграда, Пскова, Нарви⁵⁷.

Титульний аркуш українською й англійською мовами книжки Василя Проходи «Записки непокірливого», опублікованої в Торонто 1967 р.

Через хворобу в серпні 1944 р. приїхав до сім'ї у м. Познань, а вже у вересні 1944 р. був направлений на будівництво алюмінієвої фабрики у Відні, звідки через місяць знову повернувся до Познані. У грудні 1944 р. був прийнятий на роботу у фірму «Скрайнер» як керівник оборонних робіт у районі м. Вроцлавск і працював там до 18 січня 1945 р., тобто до приходу Червоної армії⁵⁸.

У містечку Скваржинець, за 7 км від Познані, 29 січня 1945 р. потрапив у лапи СМЕРША. 2 лютого було ухвалено рішення про його арешт; 12 лютого кубанцеві висунуто звинувачення за статтею 58-2 КК РРФСР за активну контрреволюційну націоналістичну діяльність, спрямовану на відірвання України від Радянського Союзу⁵⁹.

Після проведення кількох допитів слідство у справі В. Проходи було закінчене 3 березня 1945 р. Однак його справа проходила ще по різних інстанціях органів НКВС, і лише 17 вересня 1945 р. слідчу справу зі звинуваченням В. Про-

ходи скерували до прокуратури УРСР для подальшого розгляду Особливою нарадою НКВС СРСР. Йому призначили вирок – 10 років виправно-трудового табору⁶⁰.

Відмучившись півтора року в Лук'янівській в'язниці, бранець пішов на етап, зазнавши тяжких моральних і фізичних знущань від конвоїрів і засуджених бандитів. У середині вересня 1946 р. В. Прохода прибув на відбудову машинобудівного заводу в Талліні, де його як інженера призначили керівником залізничної бригади. Його «безмежна віра в перемогу Правди, заради якої варто перетерпіти все на самому дні життя, духовно не впасти нижче, ба навпаки – підвестись», спонукала його 12 травня 1947 р. подати клопотання до Президії Верховної Ради СРСР щодо скасування постанови «Особого совещания» НКВС як несправедливої. Однак відповідь була невтішною⁶¹.

⁵⁷ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 2. ... С. 177.

⁵⁸ Кравець Н. Архівно-слідча справа Василя Проходи... С. 337–338.

⁵⁹ Там само. С. 339.

⁶⁰ Там само. С. 339–340.

⁶¹ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 27–28.

У червні 1948 р. через лєнінградські «Крєсты» В. Прохода прибув до Воркути. Пробувши там 10 місяців через дистрофію (фізичне виснаження) у табірній лікарні, у квітні 1949 р. він був переведений у Північний район Воркутинського вугільного басейну до режимного табору № 3 «Рєчлаг» (в'язничний номер ІЕ-375)⁶². Тут влаштувався писарем у санітарну частину, входив до табірної підпільного українського гуртка, яким керував лікар-хірург Кониський, брав участь у воркутинському повстанні. Після смерті Сталіна почалася епоха «московського лібералізму». 7 вересня 1954 р. В. Прохода вийшов «на волю», але змушений був проживати на спецпоселенні в м. Ухті в Комі АРСР⁶³.

Постійно писав клопотання в Москву до Головної військової прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Президії Верховної Ради СРСР із проханням зняти йому судимість і дозволити виїхати до рідних в Україну або Чехословаччину. Однак відповідей не було. Тоді 23 вересня 1954 р. В. Прохода звернувся до посольства Чехословаччини в Москві з проханням видаги йому паспорт громадянина ЧСР. Однак подати в посольство документ, який підтверджував би його громадянство ЧСР, він не міг через його відсутність. Василь Прохода написав сім листів у найвищі урядові інстанції СРСР, більшість яких залишилося без відповіді. Але радянська влада все ж таки наважилася відпустити «петлюрівця Проходу» до Чехословаччини.

Новий рік В. Прохода зустрів у збірному осередку репатріантів у Свердловську (тепер – Єкатєринбург, РФ). 4 січня 1956 р. він переїхав до Чехословацької Соціалістичної Рєспубліки (ЧССР). Довідавшись, що його сім'я проживає у США, В. Прохода з літа 1956 р. добивався дозволу на виїзд, який отримав у лютому 1964 р. «16 червня, – зазначав В. Прохода, – я остаточно зрікся всіх своїх прав у ЧССР і дістав урядове потвердження про звільнення мене від громадянства ЧССР»⁶⁴.

Однак через туберкульоз чотири місяці лікувався у санаторії й 26 лютого 1965 р. прилетів до Сан-Дієго в Каліфорнії. В аеропорту з нетерпінням чекала вся родина. «Нарешті літак приземлився, – згадував Роман Прохода. – Почали виходити пасажири. Ось і мій Батько – у французькому береті і з малим чемоданом у руках. Усміхнувся і на наше вітання махнув рукою – ніби вернувся після тижневої відсутності, а не після 20-літньої розлуки»⁶⁵.

У 1967 р. сталася ще одна важлива подія у житті В. Проходи, здійснилася мрія його життя – почали виходити його спогади, вийшов перший том «Записок непокірливого», друга книжка друкувалася в «Українських вістях» у Новому Ульямі. У 1971 р. він завершив третій том «Записок непокірливого» під назвою «Думки про правду. До історії постановня української нації». Чимало статей опублікував у «Вістях комбатанта», «Українському історику», «Наукових записках УТТУ»⁶⁶.

Однак, незважаючи на лікування, стан здоров'я В. Проходи невпинно погіршувався. У жовтні 1971 р. він укотре ліг до шпиталю. «Коли його відвідували знайомі, – згадував син Роман, – казав, що “умирає старий козак!..”. 8 листопада

⁶² Там само. С. 30.

⁶³ Прохода В. Записки непокірливого. Ч. 2. ... С. 364.

⁶⁴ Прохода В. Думки про Правду. (До історії постановня української нації). Дрогобич, 2009. С. 37.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 38.

1971 р. батько непомітно заснув навіки. Мама навіть не помітила, коли він перестав дихати»⁶⁷.

Похований Василь Прохода на Українському православному цвинтарі в Бавнд-Бруці, штат Нью-Джерсі, разом із дружиною Марією. На їхніх могилах стоїть гранітний пам'ятник у вигляді Хреста Симона Петлюри, яким підполковника Василя Проходу було нагороджено 1936 р. На гранітній плиті є напис, згідно із заповітом: «Василь Хомич Прохода, який боровся за правду і не розминувся з нею до смерті»⁶⁸.

Василь Прохода – визначний український патріот, який понад пів століття був пов'язаний з українським національно-визвольним рухом, вірою і правдою служив своїй Батьківщині.

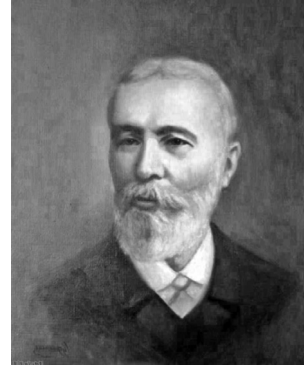
⁶⁷ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 38.

⁶⁸ Там само.

ІВАН ПУЛЮЙ – ВІНАХІДНИК Х-ПРОМЕНІВ: ЖИТТЯ В ІМ'Я НАУКИ Й УКРАЇНИ

Пулюй Іван Павлович (02.02.1845–31.01.1917) – український фізик та електротехнік, винахідник, організатор науки, публіцист, перекладач Біблії українською мовою, громадський діяч.

Народився в містечку Грималів (тепер – Гримайлів) на Тернопільщині в заможній міщанській родині. Його батько – Павло мав 60 моргів поля, велике господарство, пасіку на 100–120 вуликів. Однак пізніше збіднів, бо мусив поділити маєток між дітьми. Мати – Катерина з роду Бурштинських в Івана було ще п'ять сестер: старша від нього Катерина, далі – Євдокія, Марія, Павліна, Марцела і молодший брат Михайло¹.

Початкову школу закінчив у рідному Гримайлові. Із 1857 р. по 1865 р. навчався у Тернопільській класичній гімназії. Тут у 1863 р. заснував таємне учнівське товариство «Громада», яке стало школою виховання української національної еліти. У 1865 р. у часописі «Мета» надрукував свою першу публікацію «Споминка о Тернополі»². У 1865–1869 рр. І. Пулюй вчився на теологічному факультеті Віденського університету, проте на священника не висвятився, чим викликав гнів у батьків, які перестали допомагати йому фінансово. Він потрапив у скрутне матеріальне становище, яке долав за допомогою читання лекцій³.

Покликання до науки перемогло. У 1869 р. І. Пулюй вступив на фізико-математичне відділення філософського факультету Віденського університету, який закінчив 1872 р. і тоді ж почав працювати в ньому асистентом експериментальної фізики, проводячи наукові дослідження під керівництвом професора Лянге. У 1874–1875 рр. викладав фізику у Військово-морській академії в м. Фіуме (тепер – Рієка, Хорватія), де впродовж семестру читав лекційний курс із термодинаміки.

Восени 1875 р. І. Пулюй отримав стипендію австрійського Міністерства освіти (800 золотих ринських) і виїхав до Страсбурга з метою підвищити кваліфікацію фізика в місцевому університеті й одночасно вивчати нову галузь науки – електротехніку під керівництвом професора Августа Кундта. Тут він познайомився з Вільгельмом Рентгеном, ім'ям якого згодом будуть названі х-промені, відкриті Пулюєм.

¹ Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюй. Життя і творчість. 2-ге вид., уточн. й доп. Львів, 2019. С. 36.

² Іван Пулюй (1845–1918). Листи: до 160-річчя від дня народження / збір, упоряд., пояснення та «Слово до читача» О. Збожної. Тернопіль, 2007. С. 8.

³ Гаврилюк О., Шумська В. Учений-енциклопедист з Гримайлова. *Вільне життя плюс*. 2015. 6 лютого.

У світі «промені Івана Пулюя» відомі як рентгенівські, хоча пальма першості належить українському вченому. Зокрема, це визнав німецький та американський фізик Альберт Ейнштейн. При зустрічі з І. Пулюєм у 1912 р., обговорюючи ситуацію про пріоритет відкриття х-променів, він сказав: «Не можу Вас нічим утішити: що сталося – не змінити. Хай залишається при Вас сатисфакція, що й Ви вклали свою частку в епохальне відкриття. Хіба цього замало? А коли на тверезий розум, то все має логіку. Хто стоїть за Вами, русинами, яка культура, які акції. Прикро Вам це слухати, та куди подінешся від своєї долі? А за Рентгеном – вся Європа»⁴. Іван Пулюй не забарився з відповіддю: «Що має статися – станеться обов'язково, і те, що відбудеться, буде найкращим, тому що така воля Господня!».

У 1876 р. І. Пулюй захистив докторську дисертацію, 1877 р. – отримав звання приват-доцента у Віденському університеті та до 1883 р. читав лекції з нового на той час предмета – молекулярно-кінетичної теорії газів і механічної теорії тепла.

У 1872 р. він почав працювати в галузі практичної електротехніки. Велика заслуга І. Пулюя у створенні першої в Європі електростанції, що працювала на змінному струмі у Празі, і запуску кількох електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині. Привернувши до себе увагу винаходами й апаратами, відзначеними преміями та дипломами на всесвітніх і міжнародних виставках (Париж, 1878; Відень, 1881; Штаєр, 1884), І. Пулюй отримав від Міністерства освіти Австро-Угорщини пропозицію очолити кафедру фізики Німецької вищої технічної школи в Празі (тепер – Чеський технічний університет) як професор експериментальної і технічної фізики. Тут він запровадив курс електротехніки і довірену йому кафедру перетворив на першу в Європі кафедру фізики та електротехніки, якою керував протягом 32 років до виходу на пенсію у 1916 р. У 1888–1889 рр. був обраний ректором цієї школи. На схилі віку Іван Пулюй став радником імператора Австро-Угорщини: цісар Франц Йосиф іменував його Радником Двору, нагородив Лицарським Хрестом. У 1916 р. йому запропонували посаду міністра освіти Австрії, від якої він відмовився за станом здоров'я⁵.

Одночасно з працею у науковій сфері в галузі фізики І. Пулюй плідно трудився на рідній українській ниві для відродження українського народу і його державності. Варто зосередити увагу на публікаціях ученого, які стосуються таких питань: 1) захист рідної мови; 2) справа відкриття українського університету у Львові; 3) антиукраїнська політика поляків у Галичині; 4) українська державницька ідея; 5) геополітичне значення українського питання.

1. Захист рідної мови. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Іван Пулюй був однією з найяскравіших постатей політичного і культурного життя України. У той час українці в Австро-Угорщині мали набагато більше свободи для свого національного розвитку, ніж у Російській імперії. Ще навчаючись у гімназії, І. Пулюй

⁴ Шендеровський В. Син України, визнаний світом. До 100-річчя від дня смерті Івана Пулюя. *Світогляд*. 2018. № 1 (69). С. 48.

⁵ Гайда Р. Іван Пулюй (1845–1918). Фізичні дослідження. Пулюй І. Збірник праць / за заг. ред. В. Шендеровського. Київ, 1996. С. 25–26; Шендеровський В. Він належав до тих, хто формував світ. До 150-річчя від Дня народження І. Пулюя. *Вісник НАН України*. 1995. № 1–2. С. 58; Шендеровський В. Син України, визнаний світом... С. 49; Влох О., Гайда Р., Пляцко Р. Доля вченого в долі України. Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: збірник нарисів. Львів, 1992. С. 185.

заснував молодіжний гурток для вивчення і популяризації української історії та літератури, піднесення національної свідомості українського народу. У роки навчання в університеті написав українською мовою підручник із геометрії, переклав із німецької «Ботаніку Гикля» (Ернеста Геккеля)⁶.

У Відні 1871 р. видав «Молитовник» для українського народу. Щоб цей молитвослов побачив світ, він мусив бути апробований церковними колами. Для цього Іван Пулюй у серпні 1870 р. передав його митрополитові Греко-Католицької Церкви Йосифові Сембратовичу «до вселаскавого одобрення і благословення»⁷. Ще до передачі рукопису Пулюй вручив митрополитові перше видання перекладеного у 1869 р. «Молитовника». Митрополит погодився з перекладом автора, заявивши: «Церкві не мішатися до спору літературного. Се питання нехай рішається на Бесідах*, а церкві тільки наглядати, щоб писано в дусі католицької віри. Коли не знайдеться в молитовнику нічого проти католицької віри, то й потвердимо й дамо благословення»⁸.

Проте у листі від 31 грудня 1870 р. до ректора Віденської духовної семінарії о. Ціпановського митрополит Й. Сембратович, який підтримував поширення москвофільства в Галичині, просив повідомити І. Пулюя, що його рукопис «Молитовника» «правом канонічним призначений до оуничтоженія [знищення – І. П.]»⁹. Підставою для знищення Пулюйового рукопису митрополит вважав те, що так звана «оукраїнщина» (українська мова) і кулішівка** не є якимось таємним ключем для розуміння церковної мови і «церковних наших молитов і служб, для яких власне свято охороняючи наші обряди потрібно філологічних і богословських тлумачень слів і положень». Надзвичайно сильно митрополита лякало, що, маючи переклад «Молитовника», віряни молитимуться по-українськи, а це може призвести до розриву з малоруською літературою.

Така відповідь митрополита Й. Сембратовича стосовно рукопису «Молитовника» дуже вразила вченого. Він з обуренням відповів: «... тяжко не замітити сторонницького завзяття*** і вашої ненависти, якою дишите проти “так званої оукраїнщини і кулішовки”. Одягнувшись плащиком “малоруським” воюєте проти “оукраїнщини”, вбачаючи в українському народові не рідного брата, а якогось чуженицю, ворога, та воюєте по-макіавельськи, а не якби годилося мужові старшому, поважному і розважному»¹⁰.

Учений спростовував усі звинувачення митрополита Й. Сембратовича на свою адресу стосовно перекладу з грецької мови «Молитовника», зазначивши, що знає, чим його рукопис завинив перед консисторським трибуналом.

⁶ Іван Пулюй (1845–1918). Листи... С. 8.

⁷ Пулюй І. Лист без конверти. Яко відповідь впр. крилошанину Малиновському на реферат молитовника. *Пулюй І. Збірник праць*. С. 566.

* Йшлося про товариство галицьких українців «Руська бесіда» (1861–1939), з 1928 р. – «Українська бесіда», що було осередком просвітянського, культурного, а в окремі періоди існування навіть політичного життя.

⁸ Пулюй І. *Збірник праць*. С. 566.

⁹ Там само. С. 567.

** Йшлося про назву абетки і правопису, що його вживав П. Куліш у своїх творах, а також прийняли народовські видання в Галичині у 1860-х роках.

*** Тут малосся на увазі москвофільського впливу.

¹⁰ Там само. С. 568–569.

«Консисторія, – наголошував І. Пулюй, – являється з вашої причини не хоронительською богочестія, наспроти вона видумує, видить підставу для сект там, де нікому й не снилося, і перетворюється за вашим трудом і заходом в арену пропаганди». Він висловив протест проти знищення рукопису, на який Церква не мала ніяких прав, і вимагав негайного його повернення. Виданий 1881 р. І. Пулюєм перший молитовник українською мовою поширювався в Галичині та Наддніпрянщині.

Маючи безперестанне прагнення впливати на духовне життя України, зробити щось важливе для рідного народу, Іван Пулюй разом із Пантелеймоном Кулішем взялися за переклад Біблії українською мовою, всупереч відомим заборонним царським указам (Валуєвському 1863 р. та Емському 1876 р.).

Відомо, що І. Пулюй знав 15 іноземних мов, серед них гебрейську, грецьку, латинську, німецьку. Іван Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», характеризуючи Пулюя як «знаменитого електротехніка і визначного письменника», зазначав, що він «дав себе знати як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі – вживання народного язика в церковних книжках»¹¹.

Спільна праця І. Пулюя, який мав глибокі знання з богослов'я, та П. Куліша над перекладом Біблії почалася у 1870 р. і вже до травня 1881 р. Новий Завіт (до Першого соборного листа апостола Петра) був уже готовий. У 1881 р. Новий Завіт у їхньому перекладі видало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Тривала праця над Старим Завітом. Однак під час загадкової пожежі 6 листопада 1885 р. на Кулішевому хуторі Мотронівка згоріли не тільки господарські будівлі, але й сам двір і майже все, що в ньому було, між іншим багато рукописів; не вціліли і листи І. Пулюя, написані в 1870–1885 рр.¹². Ця пожежа стала трагічною сторінкою в історії української Біблії. Довелося розпочати роботу над перекладом Старого Завіту знову від самого початку. Вже після смерті Пантелеймона Куліша у 1897 р. Іван Пулюй разом із письменником Іваном Нечуй-Левицьким, який переклав майже четверту частину Старого Завіту¹³, завершили роботу. Ученому вдалося-таки реалізувати свою мету – перекласти Біблію українською мовою. Вони зі співавтором І. Нечуй-Левицьким дуже уважно, з великою пошаною ставилися до кожного слова, підшукували якнайточніший переклад, щоб не було «ніде недокладности й неадаптивности», і все заради бездоганності першого повного тексту Біблії українською мовою.

Для видання української Біблії І. Пулюй декілька років вів різні переговори, листування, і аж 1903 р. у Відні у видавництві Британського і закордонного біблійного товариства побачило світ «Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською» в перекладі П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуй-Левицького.

Пізніші видання Біблії вийшли у 1906 р., 1909 р., 1912 р. у Відні і 1920 р. у Берліні. У 1944 р. і 1947 р. цей переклад було видано в Нью-Йорку та Лондоні. Саме цей варіант найбільше цінували і дуже поважали українці. На конференції у Римі 1976 р. кардинал Йосиф Сліпий відзначив, що Біблія Куліша і Пулюя була

¹¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910. С. 236.

¹² Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. *Пулюй І. Збірник праць...* С. 515.

¹³ Пулюй І. Переклади сьв. Письма перед критикою д-ра Франка. *Пулюй І. Збірник праць...* С. 552.

одним із найкращих на той час перекладів слов'янською мовою. В Україні вона вперше перевидана у 2000 р.¹⁴

Варто зазначити, що шлях української Біблії до Наддніпрянщини був складним. Від 1881 р. І. Пулюй пересилав видання нелегально. Згодом за дозволом на легальне розповсюдження свого перекладу Святого Письма у Наддніпрянщині він звертався у різні державні та наукові інстанції Росії, зокрема до головного управління «по делам печати» в Петербурзі, «імператорської Академії наук, імператорської публічної бібліотеки» в Петербурзі, проте безрезультатно. А від японського генерала Ногі в Порт-Артурі 13 квітня 1905 р. отримав дозвіл поширювати духовне слово українською мовою серед поранених і хворих вояків-українців російської армії, що воювали в Маньчжурії¹⁵.

Іван Пулюй прекрасно усвідомлював фундаментальне значення рідної мови у житті нації. У запровадженні народної мови в релігійній літературі він вбачав її вплив на піднесення національної свідомості народних мас і, відповідно, розгортання національного руху, який привів би до повного політичного визволення українського народу з-під російського панування й утворення власної державності.

2. Про відкриття українського університету у Львові. Одним із головних завдань галицьких українців у їхній політичній боротьбі на зламі ХІХ–ХХ ст. було змагання за український університет у Львові, що мало всеукраїнське значення. Адже це була боротьба в той час за єдиний у світі український університет. Відстоював право української молоді здобувати вищу освіту рідною мовою й І. Пулюй. Він разом іншими галицькими діячами науки і культури наполегливо добивався утворення українського університету у Львові.

Так, 26 січня 1902 р. українська делегація у складі членів Наукового товариства ім. Шевченка – професорів Івана Горбачевського, Івана Пулюя, Степана Смаль-Стоцького і послів до Державної Ради Юліана Романчука й Олександра Барвінського, враховуючи те, що розвиток наук належить до найкращих завдань і обов'язків не тільки самої держави, але й кожного народу, а культурні інтереси Австрійської держави та її народів збігаються, передала прем'єр-міністрові Керберові та міністрові освіти Гартльові меморіал про заснування окремого українського університету у Львові. Делегація просила вище керівництво Австро-Угорщини прихильно поставитися до цієї справи, покликаючись на історичні та легіслативні (законодавчі) факти та культурно-національні обставини¹⁶.

Зазначу, що до того меморіалу делегація від НТШ отримала ще й меморіал німецькою мовою за підписами заступника голови товариства професора Сидора Громницького, професора Станіслава Дністрянського за історико-філософську секцію, професора Філарета Колесси за філологічну секцію і доктора Євгена Озаркевича за природничо-математичну секцію. Цей меморіал став доповненням делегатам до їхнього меморіалу¹⁷.

У меморіалі йшлося, що, згідно з декретами цесарів Йосифа II у 1784 р. і Франца I від 7 серпня 1817 р., Львівський університет засновано у складі чотирьох факультетів: богословського, правничого, медичного і філософського, з огляду

¹⁴ Шендеровський В. Син України, визнаний світом... С. 48–49.

¹⁵ Іван Пулюй (1845–1918). Листи... С. 334–335.

¹⁶ О руський універзитет у Львові. Меморіал Тов. ім. Шевченка. Пулюй І. Збірник праць. С. 583.

¹⁷ До руської інтелігенції. Пулюй І. Збірник праць. С. 582.

на культурні потреби руського народу, а також гімназію «першої кляси», згодом перейменовану на академічну. Відповідно до декрету австрійського Міністерства освіти від 4 грудня 1848 р., утворено кафедру руської (української) мови і літератури на чолі з професором Я. Головацьким. На богословському факультеті засновано кафедру пасторальної теології з руською мовою, у 1849 р. розпочато руські виклади з догматики, згодом із катехитики і методики, а 1862 р. утворено чотири нові кафедри з українською мовою викладання на правничому факультеті.

На той час в університеті, крім кафедри польської мови і літератури, не було ніякої іншої кафедри з польською мовою викладання. «Навіть тодішній ректор Львівського університету, – зазначали в меморіалі, – в офіційній промові до намісника назвав той університет руським»¹⁸.

Тільки за розпорядженням цісаря від 4 липня 1871 р. та Міністерства освіти і віросповідань від 11 липня 1871 р. заведено утравізм у Львівському університеті, тобто віддано його русинам і полякам «для плекання наук в обох мовах». Згодом під тиском поляків, що обіймали всю адміністративну владу в Галичині, мали великий вплив у вищих державних й урядових інстанціях, було припинено утворення нових українських кафедр і, по суті, Львівський університет набув характерних рис польського. «Отже, – наголошували в меморіалі, – теперішні відносини на тому університеті противляться його історичній традиції та правній основі»¹⁹, а «потреба утворення українського університету тим нагальніша, бо у Східній Галичині є чотири руські гімназії, отже громада руських абітурієнтів росте»²⁰.

У всіх австрійських університетах у зимовому семестрі 1901/1902 рр. налічувалося понад 800 студентів-українців, із яких понад 600 навчалися у львівському і відчували несправедливість, не маючи відповідного виховання рідною мовою. Необхідність заснування самостійного українського університету у Львові засвідчила сецесія, коли 600 студентів-українців узимку 1902 р. перевелися в університети Відня, Праги і Кракова. Причина такої вимушеної еміграції академічної молоді в інші навчальні заклади крилася не у вигаданій агітації, як вважало керівництво Львівського університету, а в національних відносинах і так званому утравізмі цієї установи, в якій права українців не визнавали її тодішні управителі.

У меморіалі було зазначено, що «критичного часу сенат Львівського університету вважав потрібним звернути свій поклик до польської академічної молоді і завізувати її, щоб вона “з цілою рішучістю” боронила якихось, ближче неозначених “привілеїв” львівської Alma Mater і берегла “повагу і гонор” університету проти об’явів “дичі” руської молоді»²¹.

Тому, з огляду на обставини, українці мають домагатися свого університету, щоб у такий спосіб уникати імовірних конфліктів між обома національними таборами, а українській молоді – дати можливість спокійної наукової праці. Для заснування університету є все необхідне – українцям не бракувало кандидатів на кафедри, адже професори і доценти українці були не тільки в тодішньому Львівському університеті, а й в інших австрійських і російських університетах, які своєю

¹⁸ О руський універзитет у Львові... С. 584.

¹⁹ Там само. С. 585.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 586.

працею довели здатність викладати. Не бракувало й науково підготовленої молоді, яка відразу або після деякого поповнення своїх наукових знань змогла б очолити університетські кафедри²².

Іван Пулюй зазначав, що українці мають достатньо фахових сил і з немалими успіхами працюють у німецьких, російських і чеських університетах. Щодо українського університету у Львові, то на філософському факультеті відповідні кафедри могли б очолити професори: хімії – Іван Горбачевський, фізики – Іван Пулюй, ботаніки – Остап Волощак, зоології – Іван Верхратський, геології та мінералогії – Юліан Медведський, вищої математики – Володимир Левицький, всесвітньої історії – Михайло Грушевський, історії української літератури – Філарет Колесса, слов'янської літератури – Кирило Студинський, класичної філології – Іван Копач²³.

Стосовно української академічної молоді, то тільки окремі інтелігентні русини йшли непевними шляхами вищої науки, і одиниці з них дочікувались кафедр у чужомовних університетах, де й пропадали для свого народу. Іван Пулюй різко заявив: якщо українцям триматися тодішніх австрійських міністерських вказівок, то «під такими обставинами, які тепер склались на львівському університеті і за сто років не дочекались руському народові свого окремого університету. Але ж на такий предовгий час руська нація не може зректись благодатних овочів всесвітніх наук. В минувших віках могли народи жити вневіжі і все-таки зберігати себе, але тепер мусить кождий нарід пропасти, котрий лишиться культурно позаду»²⁴.

Учений також зазначав: навіть якщо будуть створені паралельні українські кафедри в утраквістичному університеті, то й тоді не буде миру, бо не може бути спокою між двома національними таборами²⁵.

Зустріч українських делегатів 27 січня 1902 р. із прем'єр-міністром Кербером, як і з міністром освіти Гартелем, не дала бажаних результатів українцям у справі заснування українського університету у Львові. «Ось вам, русини, і докази, які ми і наші репрезентанти в Раді Державній ще малосильні, – наголошувалось у статті “В справі руського університету”. – У нашому Львові, на землі руській ще більше “неможливі” обставини, як на інших університетах, але на те є в австрійського правительства подвійна логіка і подвійна міра, і міряє воно нею нашу кривду, бо знає, що русини, хоч зірвуться і зроблять завірюху, то сила їх не тривка, бо не зорганізована. І це правда! Русинам не достає солідарности, а навіть і такту національного». Іван Пулюй закликав до єдності всі національні сили, не розбиватися щораз більше на різні табори, програми яких відрізняються тільки на словах, а не за змістом. Він вважав, що великих прикростей для народу завдавала несконсолідованість українських послів у Віденському парламенті. На його думку, об'єднання всіх українських послів в Українському клубі та їхня енергійна діяльність дала би свої плоди і тоді уряд вважав б Українську репрезентацію, хоч і малочисельну, «чинником на шахівниці державної політики, і вийшла б з того немала користь для добра народу»²⁶. Як бачимо, І. Пулюй стосовно захисту народних справ виявляв твердість і принциповість.

²² Там само. С. 587.

²³ В справі руського університету. Пулюй І. Збірник праць. С. 594.

²⁴ Там само. С. 589.

²⁵ Там само. С. 590.

²⁶ Там само. С. 595–596.

Зрозуміло, що польський політик, маючи сильний вплив у Віденському парламенті та в центральному уряді, всіляко перешкоджав українцям утворити власний університет у Львові. Як зазначав І. Пулуй, «правительство тягне за ляхами, а міністр Гартель держиться одною рукою поли польської шляхти, а другою поли горлятого езуїти, що ласо дивиться на руські овечки»²⁷. А протисторова між українськими і польськими студентами у Львівському університеті продовжувалося і в наступні роки, особливо у 1907 р. і 1910 р., аж поки 1912 р. австрійський уряд не погодився заснувати український університет не пізніше початку 1916 р. Але Перша світова війна перешкодила втіленню цього проекту.

3. Антиукраїнська політика поляків у Галичині. Перша світова війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, змагання яких за свою державність перейшло в конкретно-політичну площину. З початком війни І. Пулуй вирішив, по-перше, показати реальне становище українців Галичини, які відчували всі страхоття антиукраїнської політики поляків і діянь австро-угорських адміністративних та військових властей; по-друге, відкрити для Західного світу існування великого українського народу і пояснити геополітичну роль України як важливого європейського чинника. З цією метою І. Пулуй 1915 р. опублікував дві брошури і низку статей.

У праці «Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині»²⁸ І. Пулуй наводить вислів Аристотеля, що головна мета політики – це зробити громадян держави якомога щасливішими. «Ця істина, – стверджував автор, – слухна і сьогодні, хоч виглядає, що вона не існує для багатьох державних діячів»²⁹. Звертаючись до історичного минулого, він довів, що польська шляхта разом із високим духовенством протягом багатьох століть жорстоко пригноблювала український народ, і «внаслідок пригнічення мільйонів українців польська держава дійшла до згуби»³⁰.

Прагнення українців домагатися своїх національних прав законним шляхом в Австро-Угорщині розбивалися через ошуканство і шахрайство поляків під зверхністю своїх намісників у Галичині, які всіма силами сприяли російській пропаганді у краї і гальмували культурний та національний розвиток українського народу.

Особливо загострилися репресії проти українців на початку війни. Вже при перших поразках австро-угорського війська поширився поголос, що виною всіх невдач цісарської армії стала зрада москвофільського населення Галичини. Фарисейськи ствержуючи, що всі українці є зрадниками Австро-Угорської монархії і всі вони москвофіли, польські урядовці та поліція проводили масові арешти серед українського населення, особливо інтелігенції; діяли військові суди, що без будь-якого слідства виносили смертні вироки невинним людям. У такий важкий час намісник Галичини В. Коритовський дав визначення українця, яке чітко показувало його ставлення до українців взагалі і яке дуже добре зрозуміли всеполяки. За його

²⁷ Іван Пулуй (1845–1918). Листи... С. 271.

²⁸ Австріяк [Іван Пулуй]. Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині. Пулуй І. Збірник праць. С. 621–634.

²⁹ Там само. С. 621.

³⁰ Там само. С. 621–622.

висловом, «між українцем і русофілом є така сама різниця, як між ізраїльтянином і жидом; вони обидва є жидами»³¹.

«Українська зрада» – так згодом назвали цю нагінку на українців із подання галицького намісника В. Коритовського. У Галичині вона була вигідна і польській адміністрації, яка прагнула використати москвофільство для знищення українства, і військовій владі.

На основі численних фактів І. Пулюй доводив, що насправді власне серед поляків було багато русофілів, які користувалися особливим захистом крайової влади, вважалися вірними громадянами держави й надалі підтримували легенду про «польський оборонний мур проти Росії». У такий спосіб вони хотіли відвернути увагу від польського русофільства і ввести в оману центральну владу та світ, ніби всі українці в Галичині були ворогами держави. «Для польської шляхти, – наголошував учений, – немає нічого неможливого! В інтриганстві вона неперевершена майстриня»³².

Арешти, переслідування, вбивства, запроторення українців у концтабори супроводжувалися формуванням громадської думки, що ширилася, мов ланцюгова реакція: «Там, у нещасному краю Галичини, всі поляки є вірні патріоти держави, але всі русини – зрадники держави і вони є виною всіх нещасть». Загальна ненависть поверталася проти «русинів»³³.

Таке лицемірство польської влади в Галичині викривав І. Пулюй і сподівався, що незабаром прийде звільнення України з-під російського панування, а «з'єднаним силам [Центральних держав – *І. П.*] треба тільки керувати цим потоком, і він принесе їх до серця України, до Києва, і там їх чекає ентузіастична зустріч українського народу»³⁴.

Потрібно зазначити, що у брошурі І. Пулюй як лояльний громадянин Австро-Угорщини демонстрував свою відданість державі та з певних тактичних міркувань зайняв позицію австрійського патріота («австріякуса»). Однак він переслідував і політичну мету. Вістря його праці було звернуте насамперед проти намісника В. Коритовського, ворога українського народу, якого негайно потрібно було усунути із посади за його русофільство і нелюдські вчинки. Він наголошував, що «справою центрального уряду є ґрунтовно розібратися з таємницями польського русофільства і без огляду на особи і становища притягнути винних до відповідальності – довести, що ми живемо у правовій державі, а не польській»³⁵.

Поряд зі ствердженням вірності українців Австрійській державі І. Пулюй зазначав, що в Наддніпрянщині з боку національно свідомих українців не було заяв і запевнень про відданість цареві, немає такого добровільного корпусу, як в австрійській армії Січові стрільці, який би воював на боці російської армії, закрито всю українську пресу, арештовано найбільших українських патріотів. «Всі мости між московським деспотизмом і українською інтелігенцією спалено, – наголошував І. Пулюй. – Немає жодних коливань»³⁶.

³¹ Там само. С. 624.

³² Там само.

³³ Там само. С. 625.

³⁴ Там само. С. 627.

³⁵ Там само. С. 633.

³⁶ Там само. С. 627.

Учений зазначав, що «українська інтелігенція захоплена ідеєю Вільної України», бачив майбутню Україну «з обох боків Дніпра, що простяглася на півдні аж до Чорного і Озівського морів», визволеною з-під російського ярма арміями Центральних держав, цілком автономною державою, що на федеративних засадах може об'єднатися з Австро-Угорщиною у «Велику Австрію», в межах якої всі народи будуватимуть своє національно-культурне та господарське життя. Однак І. Пулюй не бачив майбутнього України в складі «Великої Австрії», а прагнув використати всі можливості для покращення становища українців і першочерговим завданням вважав звільнення Галичини від поляків.

4. Українська державницька ідея. Івана Пулюя завжди хвилювала доля українського народу, і тому він завше розглядав національно-культурні питання в контексті його політичної свободи, яку зможе дати тільки самостійна Українська держава. Так, у листі від 27 серпня 1907 р. до Михайла Павлика на його питання, що Пулюй думає про мазепинців і самостійність України, вчений відповів: «Самостійність – дуже, дуже гарна річ! Є на світі самостійні люди, є і самостійні народи, то чому б не могла бути і самостійна Україна! Колись то вона таки буде... але – не зараз, та й не скоро! Нелегко прийдеться руському народові викарабкатись з його теперішньої гіркої неволі!...». Іван Пулюй вважав, що для здобуття самостійності Україні потрібно мати більше розумної і патріотичної інтелігенції, прихильної до свого народу, людей характерних і самостійних. Тоді можна буде думати про самостійність України, а для цього треба не одного, а тисячі розумних людей, що живуть із народом і зв'язані з ним інтересами самого життя. «На жаль, – констатував учений, – тонуть українські інтелігенти по чужих революційних клубах, а на Україні господарюють москалі, яхи та жиди»³⁷.

Особливо зміцніла впевненість І. Пулюя щодо національно-політичного визволення українського народу з-під московського панування після прориву військами Центральних держав у кінці квітня – на початку травня 1915 р. Австро-російського фронту під м. Горлиці, звідки почався відступ російських військ і звільнення Галичини. Виступаючи 5 травня 1915 р. перед українською громадою у Празі, він акцентував, що для українців пробив слушний час, якого вони чекали десятки років, і тепер треба добре оцінити результати всесвітньої війни й очікувати будучину, сподіватися, що «хорообрі союзні армії не задовгий час випруть ворога з нашого краю, а може поза Збручем на Україну завитають і наш Київ здобудуть», а бій на г. Маківці підніс моральний дух української спільноти і став символом на шляху зусиль українців у змаганнях за свою державу³⁸.

Під час війни І. Пулюй все більше втягувався у політичну діяльність, вважаючи співпрацю з австрійською владою не метою, а тактичним засобом, спрямованим на вирішення чітко визначених, корисних для української справи питань у конкретних історичних умовах для реалізації української національної ідеї.

У статті «Українська державна ідея»³⁹ І. Пулюй, вказуючи на джерела ідеї української державності в новітній час, наводив слова П. Куліша з 1870-х років:

³⁷ Іван Пулюй (1845–1918). Листи... С. 403–404.

³⁸ Там само. С. 472–475.

³⁹ Puluj J. Die ukrainische Staatsidee. Bohemia. 1915. 14 Marz.

«Докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою ляха ізвивалась Москва, а як почали стояти за Москву стала тоді Польща пишати під п'ятою Москви»⁴⁰. На цій підставі Куліш передбачав Україні велике майбутнє. Це видно з його листа до І. Пулюя від 18 червня 1881 р., у якому П. Куліш, дякуючи вченому за надіслане йому 2 лютого 1881 р. видання «Нові і перемінні звізди», зазначав: «Між тими новими звіздами сяє певно й наша Малоруська Звізда, присвічуючи новим астрологам до нового діла»⁴¹. Іван Пулюй наголошував, що у світлі подій Першої світової війни «на арену світової історії виходила українська державна ідея», що мають добре усвідомлювати українські політики, публіцисти, широкі кола інтелігенції.

5. Геополітичне значення українського питання. Політичним переконанням І. Пулюя, його прагненням і головною метою була вільна від російського гніту Україна, в якій український народ зміг би в усіх напрямках розвивати своє громадське і національно-культурне життя. Він був упевнений у здійсненні національного ідеалу. У листі до редакції «Ukrainische Nachrichten» від 7 липня 1915 р. вчений писав: «Нам треба завчасу часто і ясно про те говорити, яка має бути тая самостійна Україна. На жаль бачу, самі українці не всі одної думки. Німецька і австрійська держави зроблять тільки те для України, що буде в їх інтересі, і що дозволять зробити міжнародні обставини, але нам треба якнайбільше жадати»⁴².

Іван Пулюй зазначав, що, незважаючи на всі зусилля українського політикуму ознайомлювати і популяризувати відомості серед європейських народів про Україну, «німці все ще дуже мало знають, а в Австрії німецько-жидівська преса немає місця для обговорення нашої національної справи, хоч би хто про неї даром писав до газет. Тому мусимо брошурами шукати дороги до таких людей, що мають вплив на хід війни і миру»⁴³.

Із цією метою І. Пулюй написав і вислав до редакції «Ukrainische Nachrichten» рукопис брошури «Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung»*. Спочатку автор хотів надрукувати меншу статтю у «Prager Tagblatt» («Празький щоденний листок»), а потім передумав, хоч редактор погодився на друк, навіть не бачивши рукопису. «Нехай вийде перше брошура, – писав він до «Ukrainische Nachrichten», – а там вже нехай й газети заговорять»⁴⁴.

У брошурі І. Пулюй подав історичне тло відносин між Росією і Україною, висвітлив фальшивість теорії про національну спільність між українцями та

⁴⁰ Відгомін на царський маніфест на Україні (Голос українського професора-українця). Діло. 1905. 21 серпня.

⁴¹ Пулюй І. Збірник праць. С. 520.

⁴² Іван Пулюй (1845–1918). Листи... С. 484.

⁴³ Там само. С. 483.

* Повна назва брошури після її публікації така – Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung. Von Horfrat Dr. J. Pulu, Hochschul Professor in Prag. Prag, 1915. Kommissionsverlag von J. G. Calve. S. 41; «Україна і її міжнародне політичне значення». Радник двору І. Пулюй, професор Вищої технічної школи у Празі. Прага, 1915; Комісійне видавництво Й. Т. Кальве. Переклад цієї брошури українською мовою подано у книзі Іван Пулюй. Збірник праць. Київ, 1996, а також опубліковано в журналі «Розбудова держави». 1994. № 10. С. 45–55, і як додаток у книзі Ф. Заставного Іван Пулюй – великий патріот України. Малознані сторінки творчості. Львів, 1996. С. 48–75.

⁴⁴ Іван Пулюй (1845–1918). Листи... С. 483.

росіянами, вказавши на цілковиту відмінність між обома народами за своєю мовою, культурою, духовністю, на відсутність історично-політичних традицій, прагнень. Для збереження видимості повної справедливості московити навіть присвоїли собі назву Русь, якою в ранніх сторіччях називалися Київська, згодом Галицько-Волинська держави, українці стали «малоросами», а московити видавали себе «їхніми старшими братами» і назвали себе «великоросами». «На основі такої фальсифікації історії, – акцентував учений, – збиралися російські землі», і тепер теж простягає московит свою руку до останніх решток українських земель у Галичині, Буковині та Північній Угорщині (Закарпатті), щоб тут «визволити російський народ». Автор наголошував на безпощадному грабуванні захоплених країв, завдяки чому Московщина стала могутньою Росією, застерігав уряди європейських держав, що в роки війни вона становила «небезпеку спочатку для Центральних держав Європи і, без сумніву, теж для всієї Європи»⁴⁵. Тому тодішнє становище Європи вимагало, насамперед для Австрії та Німеччини, докласти всіх зусиль, щоб відділити від цієї жажливої імперії ті землі, «зібрані» з певною метою не для національної та культурної потреби, а для знищення людської культури, придушення і грабежу народів. Отже, за логікою історичних фактів, актуальним ставало питання української державності, що вимагало звільнення України з-під російського гноблення і становлення самостійної України, яка в часи козаччини була бастионом проти московитів, турків і татар, а в новітній час «може стати твердинею проти “окозачування” [загарбання – *І. П.*] Європи»⁴⁶.

Іван Пулюй, подаючи історію запорізьких козаків, передусім розкрив відмінність між російськими й українськими козаками. Він наголошував, що російський козак був однією з головних опор деспотичного насильства царизму проти волелюбних прагнень усіх народів, охопно з російським, а поза межами Росії він був подвійним варваром. Українських козаків характеризував високий військовий дух і свободолюбивість, чим пояснювалися їхні величезні успіхи у війнах проти московитів, турків і татар, а також у надзвичайно кривавих битвах за волю проти польського панування⁴⁷.

Автор виокремлював велику роль козацтва в історії України та Польщі, зокрема в національно-визвольній боротьбі українців проти поляків під проводом Богдана Хмельницького, у формуванні Козацької республіки як українського державницького витвору, акцентував на вимушеному обставинами Переяславському договорі з Московщиною. Після смерті у 1657 р. Б. Хмельницького Московщина чщораз більше втручалася у внутрішні справи України, обмежуючи її суверенні права, а згодом «розтоптала ногами» Переяславську угоду 1654 р., що призвело до повної ліквідації автономії України та подальших трагічних наслідків: знищення Гетьманщини, розвалу Запорізької Січі, заборони українського слова, навіть Біблії, перекладеної рідною мовою. Варварське знищення культурних цінностей І. Пулюй пояснював тим, що Москва, з одного боку, надзвичайно добре розуміла значення України для Росії, а з іншого – усвідомлювала небезпеку, яку несе для неї українська література, мова, освіта.

⁴⁵ Пулюй І. Україна і її міжнародне значення. Розбудова держави. 1994. № 10. С. 46.

⁴⁶ Пулюй І. Україна і її міжнародно-політичне значення. Іван Пулюй. Збірник праць. С. 636.

⁴⁷ Там само. С. 637.

В інтересах Європи і світу, вважав учений, потрібно встановити «могутній бар'єр руйнівній гонці європеїзованого монголізму». Тому поневолені народи Росії мають бути звільнені та зорганізовані в самостійні держави. Але вагомим вкладом у здійснення цієї високої мети для встановлення тривалого миру в Європі може бути тільки самостійна Україна, яка була б «ударом в серце Російської імперії». «Самостійність України, – стверджував І. Пулюй, – є ключем до мирного дому Європи... гордієвим вузлом, під замком якого лежить не тільки гарантія миру Європи, але теж гарантія національних прав народів Австро-Угорщини і всього німецького народу». Тому він твердо вірив, що «світова війна повинна розв'язати цей гордіїв вузол»⁴⁸. Для цього Центральні держави в інтересах міжнародної рівноваги і безпеки довготривалого миру в Європі мають прагнути «відтіснити Російську імперію до “матушки” Волги і Каспійського моря, і з цією метою визволити пригноблену Україну – одну з перлин Європи»⁴⁹.

Іван Пулюй реально оцінював тодішні внутрішні відносини в Росії, що вимагали радикального оздоровлення, до цього додавалися ганебні програти у війні проти Японії, великі поразки в Галичині та Польському Королівстві, гіркі розчарування всередині імперії, а також «спорадично спалахуючі вогнем виверження пекельно гуркітливої Росії». Він передбачав передреволюційну ситуацію в країні – імперія «розколюється, вона вже зсовується по кривій площині»⁵⁰.

Учений вірив у майбутнє України: «... нарешті розірвуться ланцюги, якими український народ зв'язаний по руках і ногах, і нехай цим самим знову відновиться могутня твердиня супроти монголо-московських навал, і тільки тоді прийде палко бажаний мир!»⁵¹.

Акцентуючи на гармонійному поєднанні національних інтересів українців із європейськими народами, І. Пулюй зазначав: «Українці знають, що Україна мала в минулому не зі Сходом, а з Заходом і Півднем спільні культурні, народногосподарські та політичні інтереси, що обопільність народних інтересів утворює здорову основу для створення нової Європи і для міжнародного становища України»⁵².

Так, І. Пулюй у праці, що була однією з перших публікацій з геополітики України, висвітлив найважливіші тодішні міжнародні проблеми Європи, пов'язуючи їх з утворенням української державності та перспективами можливих політичних, економічних і культурних зв'язків України з іншими європейськими країнами. Він розкрив значення України як форпосту Європи проти вторгнення збереження її цивілізаційних надбань від азіатських завойовників, довів, що, незважаючи на багатовікове перебування під російською займанщиною, вона мала право і мусила стати великою державою на всіх своїх етнічних землях. Перспективу Української держави вчений вбачав у вільному розвитку її освіченого народу, який житиме в мирі та добробуті, широко співпрацюватиме зі своїми сусідами, а майбутня Україна матиме повноцінну націю і стане однією з найбільш розвинутих європейських держав.

⁴⁸ Там само. С. 646–647.

⁴⁹ Там само. С. 650.

⁵⁰ Там само. С. 647.

⁵¹ Там само. С. 651.

⁵² Там само. С. 647.

Іван Пулюй тісно співпрацював з організацією наддніпрянських політичних емігрантів – Союзом визволення України, програма якого була співзвучна з концепцією вченого щодо боротьби за самостійну Україну. Тому він підтримував міцні зв'язки зі Союзом і був разом із відомим українським націологом О. Бочковським представником цієї організації у Чехії⁵³.

Зауважу, що останні роки життя політична активність І. Пулюя стала логічним завершенням його багаторічної патріотичної діяльності. Його подвижницьку наукову та громадсько-політичну працю цінували і тепер цінують не тільки в Україні, а й за кордоном.

Помер Іван Пулюй відразу після проголошення самостійності України – 31 січня 1918 р. у Празі, похований на Сміхівському цвинтарі. Прощаючись з Іваном Пулюєм 5 лютого 1918 р., ректор Німецької політехніки у Празі, професор Бах сказав: «Ти був не тільки людиною твердих переконань і виразно викарбованою особистістю, але також людиною, що знала як дотримуватися вірності, передусім вірності народові, з якого Ти вийшов. І немає більшої вірності, ніж вірність власному народові.

Могутні потрясіння наших днів підняли в Тебе надію на зліт Твого народу, якому Ти як цінний заповіт залишив переклад і здійснене під твоїм керівництвом перше повне видання української Біблії.

Доля дозволила Тобі побачити ранішню Зорю свободи, до якої піднявся з темних воєнних хмар Твій народ, який Ти любив до останнього свого подиху, і її перші сонячні промені побажали озолотити кінець Твого сповненого праці життя»⁵⁴.

⁵³ Пулюй І. Україна і її міжнародно-політичне значення. Іван Пулюй. Збірник праць. С. 89.

⁵⁴ Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюй. Життя і творчість. *Визначні діячі НТШ*. Львів, 1998. С. 57.

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ – ГРОМАДЯНИН-ПРОСВІТЯНИН

Сімович Василь Іванович (09.03.1880–13.03.1944) – український громадський діяч, учений-мовознавець, літературознавець, видавець. Псевдоніми і криптоніми: Верниволя В., Сімартич, Васаген, В. С., Вв. В-ля, В. Сім-ч. Народився у подільському с. Гадинківцях (тепер – Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) в інтелігентній родині Івана Сімовича – учителя, директора школи. З цього роду вийшли вчителі, священники, лікарі, музиканти, інженери. Василь був наймолодшим із восьми дітей. Він став одним із найяскравіших представників свого покоління студентської молоді, яка мріяла про соборну Українську державу, вчилася і входила в життя під знаком Шевченкового «Кобзаря» і Франкового «Мойсея», що будили любов до народу, замученого й розбитого, і тривожили душу його майбутнім, давали вічну пристрасть правді служити, а неправду палити¹.

Початкову освіту В. Сімович здобув у рідному селі, у Станиславові закінчив класичну гімназію. За вищою освітою приїхав до Чернівців не випадково. Тут уже проживали його старші брати з родинами: Михайло, вікарій греко-католицького храму, і Дем'ян – учитель. На філософському факультеті Чернівецького університету (1899–1903) отримав спеціальність «Українська, слов'янська та класична філологія».

Ще студентом В. Сімович заснував видавничу спілку «Січ» із великою книгозбірнею, найбільшою на тоді українською бібліотекою на Буковині. Саме в цьому товаристві вперше у краю почали використовувати етноніми «українець», «Україна».

У студентські роки В. Сімович був активним співробітником учительської організації «Українська школа» та лідером товариства «Молода Україна», заснованого у грудні 1900 р. у Чернівцях. У 1903–1904 рр. став технічним редактором рупівських газет «Гасло» і «Селянин», редагував книжки із серії «Бібліотека для молодіж», працював у часописі «Буковина», будучи в 1904–1905 рр. його редактором.

У 1903 р. Василь Сімович був учасником відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві, де познайомився з багатьма представниками української національної еліти, про що згодом написав ґрунтовні спогади².

У жовтні 1940 р. В. Сімович в автобіографії коротко згадав про свою педагогічну працю у довоєнні роки: від грудня 1904 р. – помічний учитель Чернівецької

¹ Василь Сімович. Життя і діяльність. URL: <https://ukrlit.net/article/210.html>

² Щербанюк Л. Галичанин – будівничий культурного життя Чернівців. *Zbruc'*. 2015. 9 березня. URL: <https://zbruc.eu/node/33577>

Василь Сімович – студент університету і домашній учитель синів проф. Степана Смаль-Стоцького Романа (старший хлопчик) і Нестора (менший). Приблизно 1901–1902 рр.

учительської семінарії, із вересня 1905 р. – суплент (заступник), із січня 1906 р. – провізоричний (тимчасовий) головний учитель, а від 15 травня 1910 р. – дефінітивний (остаточний) головний учитель під титулом професора. Від 8 липня 1913 р. промований (затверджений) доктором філософії в Чернівецькому університеті³.

Варто зазначити, що від початку своєї громадської діяльності В. Сімович утвердився як соборник, розкрився як український діяч. Перша світова війна перервала його працю.

Василь Сімович став одним з активних діячів Союзу визволення України, що проводив надзвичайно плідну роботу серед полонених українців російської армії. Як справжній український патріот, він поринув у бурхливу діяльність на ділянках громадського, педагогічного та видавничого життя. У таборах українських полонених національно-освітньою працею займалися головню галичани і буковинці, згодом

були залучені інтелектуальні сили з-поміж самих полонених – науковців, учителів, діячів культури, фахівців різних галузей знань.

Василь Сімович організував табірне життя у Фрайштадті (Верхня Австрія, грудень 1914 р. – жовтень 1916 р.), працював у таборах Німеччини – Раштаті (жовтень 1916 р. – березень 1917 р.) і Зальцведелі (березень 1917 р. – грудень 1918 р.), очолював редакції таборових часописів: у Фрайштадті – «Розвага», Зальцведелі – «Вільне слово», Вецлярі – «Громадська думка», Раштаті – «Розсвіт», редагував видання так званих «дрібних бібліотек» та календарів.

Посеред грудня 1914 р. Президія СВУ скерувала В. Сімовича для ведення просвітницької праці у Фрайштадтський табір. На той час там перебувало майже 1 200 полонених. Навесні 1915 р. їхня кількість зросла до 10 тис., а згодом налічувалося до 30 тис. осіб. Із метою національного освідомлення полонених українців В. Сімович організував Просвітній відділ, до якого в різні часи протягом всього періоду діяльності табору входили: митець Микола Голубець, скульптор Михайло Гаврилко, публіцист Осип Безпалко, письменник Василь Пачовський, композитор о. Євген Турула, правник Володимир Левицький, математик Михайло Чайковський, академік Степан Смаль-Стоцький, посол до австрійського парламенту Яцко Остапчук, о. Гнідий та інші.

³ Щербанюк Л. Галичанин – будівничий культурного життя Чернівців. *Zbrucʹ*. 2015. 9 березня. URL: <https://zbruc.eu/node/33577>

Початок роботи в таборі видався для В. Сімовича нелегким. Доводилося вислуховувати багато нарікань на австрійські порядки, лайок на саму українську справу, на всіх, хто прагнув для України державної самостійності. «На жаль, такі лайки виходили не від чужинців, а таки від своїх земляків, – писав В. Сімович у листі до Президії СВУ від 15 травня 1915 р. – Сам термін “Україна”, “українець” видався їм то смішним, а й дивним. І коли тепер уже майже всі розуміють його і навіть здебільшого вживають – це теж великий плюс у роботі»⁴.

Для такої роботи, справді, треба було мати чимале терпіння, велику культуру поведінки й самопосвяти, щоб піднести в полонених національну свідомість, переконати їх у праві українського народу мати свою незалежну державу.

У Фрайштадті В. Сімович завершив організацію бібліотеки, що діяла ще до його приїзду і була укомплектована переважно українськими книжками, а також читальні. Більш цілеспрямованою стала просвітня праця з утворенням хору під орудою о. Є. Турули. «Спів, – згадував пізніше В. Сімович, – зацікавив і не співаків, полонені стали товпитися до читальні». За його допомогою у грудні 1914 р. в таборі відкрили вивчення німецької мови, яке проводив О. Безпалко. У січні 1915 р. організовано курси української мови і початкове навчання неписьменних, їх вели полонені вчителі – Падалка і Головин. Запрацювали суспільний (загально-просвітній та політичний) і драматичний гуртки.

Національно-просвітня праця в таборах, зважаючи на склад колективу, вимагала великої обережності, щоб не дати підстав для антиукраїнських виступів із боку ворожих елементів. На цьому й опікся відомий український скульптор, член Просвітнього відділу СВУ М. Гаврилко своїми занадто гострими виступами у веденні національного освідомлення, що призвело тільки до залякування несвідомих земляків. Це використали антиукраїнськи налаштовані прошарки полонених, які стали підбурювати проти всього українського, погрожувати фізично, чинили найрізноманітніші провокації.

Попри перешкоди, просвітня праця давала свої наслідки. У Фрайштадтському таборі відчувалося велике зростання національної свідомості. Солдатський жаргон поступався місцем українській мові, навіть найзапекліші вороги українства вже не заперечували, як це було спершу, що то є Україна. Василь Сімович запевняв, що незабаром «вже згине» старий, осміяний «хохол», «малорос», а українців така назва ображатиме.

Із квітня 1915 р. під орудою В. Сімовича у Фрайштадті почалося систематичне навчання полонених української мови, історії та географії України, української літератури, німецької мови, кооперації, політології, математики, основ сільського господарства, малювання, співу й музики. Окрім таких регулярних курсів, проводили так звані загальні читання, що відігравали колосальну роль у національно-освітній роботі серед полонених. Вони охоче відвідували лекції з різноманітної тематики й щораз більше цікавилися національно-політичними питаннями. Антиукраїнська агітація чорносотенців притихла і вже менше знаходила відповідний ґрунт серед бранців. До середини липня 1915 р. загальні читання відбувалися увечері щоденно.

⁴ Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 85.

Особливо всім подобалися розповіді про творчість Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Франка, Степана Руданського, Леоніда Глібова й інших.

Василь Сімович читав і пояснював твори Шевченка. Слухачів вразило роз'яснення «Сну», «Великого льоху», з якого вони починали розуміти національну ідею, викладену поетом. Власне, «Великий льох» В. Сімович зумів так зінтерпретувати, що це, напевно, і до нині одна з найкращих рецензій на цей твір Шевченка. «У селі Суботові, що колись належало Хмельницькому, і досі видно підземні ями, т. зв. льохи, – писав В. Сімович, – їх так зовуть і по сьогодні: льохами Богдана. Хто їх викопав, нащо, що в них зберігається, ніхто не знає. Тільки, що ще нині показує їх народ у Суботові і розповідає про них силу легенд і таємних оповідань»⁵. Звичайно, у статті є і про «три могили», і про «трьох воронів» й тому-то резюмує свою розвідку В. Сімович словами Т. Шевченка:

... малий льох в Суботові
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась!

Учений виступав перед полоненими із загальними лекціями про політичне становище українського народу, значення Церкви в його історії й конкретні історичні події. Особливу увагу він звертав на підготовку культурно-просвітніх працівників із-поміж самих полонених, для них давав лекції з різноманітних питань українознавства на університетському рівні.

Велика й наполеглива праця не була даремною. 20 серпня 1915 р. національно свідомі полонені, пересвідчившись у своїх силах, самостійно почали вести просвітню працю, утворили таборову організацію – Просвітню секцію, яка згодом реорганізувалася в товариство «Просвіта» ім. Михайла Драгоманова. Метою товариства було згуртування й проведення всієї просвітньої роботи для національного освідомлення та освіти полонених, виховання майбутніх діячів і учителів для подальшої роботи в Наддніпрянщині. Для цього влаштовували систематичні курси й загальні читання з усіх ділянок знань, насамперед українознавства, проводили літературні вечори, видавали науково-популярні книжки, утримували дві бібліотеки – загальну й учительську. Членом товариства міг стати кожний полонений українець Фрайштадтського табору, який виявив бажання працювати в просвітньому напрямі і якого прийняла Рада товариства. Тому «Просвіта» весь час поповнювалася новими членами⁶.

Просвітня робота у Фрайштадтському таборі стала зразком для таборів полонених українців у Німеччині. На пропозицію Президії СВУ у квітні 1916 р. понад 20 активних членів «Просвіти» виїхало з Фрайштадта до німецьких таборів для ведення культурної та національно-освітньої праці. У жовтні 1916 р. до Раштата прибув В. Сімович. Поет-полонений Олекса Кобець із приводу від'їзду Василя Сімовича писав у фрайштадтському часописі «Розвага»: «Дня 12 жовтня проводжали видатного українського діяча й науковця, професора Василя Сімовича на працю до таборів у Німеччині. Заля не вміщала людей. Було багато теплих

⁵ Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень, 1915. Ч. 11–12. С. 8.

⁶ Статут Товариства «Просвіта» ім. Михайла Драгоманова – просвітньої секції таборової організації. Фрайштадт, 1916. С. 3–4.

і ширих промов. Були виконані точки зі співу і музики. Останнім промовляв д-р Сімович, що сказав: “Працювати громадою, щоб повернути до рідного Краю, мати змогу здобути те, до чого прагнуть наші серця, щоб і нам засяяла ясна зоря волі й щастя на нашій дорогій, визволеній землі”. Гримів національний гімн. Д-р Сімович прощав товаришів співпраці гучними окликами: “До побачення на нашій Рідній Землі! До побачення в Києві!”⁷. Інший активний діяч СВУ у Фрайштадті Павло Дубрівний згадував, що «Просвіта» дуже відчула від’їзд Василя Сімовича, який був невисипущим працівником і провідником союзу⁸.

Із вибухом лютневої революції в Росії «Просвіта» Фрайштадтського табору поглибила і поширила свою роботу. Збільшилася кількість слухачів на курсах неписьменних та українознавства, масово вивчали українську мову, історію України. А 22 лютого 1918 р. у зв’язку з від’їздом до Володимир-Волинського 1-го куреня Оборони рідного краю Загальні збори прийняли рішення про припинення діяльності товариства, актив якого майже весь виїхав в Україну. Тоді ж за невтомну працю почесними членами товариства було обрано професора Степана Смаль-Стоцького, доктора Василя Охримовича, доктора Романа Домбчевського та Павла Дубрівного⁹.

У національно-просвітній роботі серед полонених В. Сімович намагався показати справжню мету війни держав за світове панування, що несла страждання українському народові. Розділені між Австро-Угорською і Російською імперіями, українці мусять йти воювати один проти одного, битися за чужі інтереси. Це була страшна трагедія народу. Але війна спричинилася до того, що українська справа стала одним із важливих чинників європейської геополітики. Василь Сімович вважав своїм першочерговим завданням у роботі серед полонених пробудити в них національне почуття. Він доводив їм, що українців називають «малоросами», «хохлами», «католиками» тільки вороги, щоби стерти їх із лица землі. «Щоб така кривда нам не діялася й надалі, – писав В. Сімович, – й щоб не робили ані поляками, ані руськими, ми даємо собі таку відповідь на питання, хто ми: ми всі, що говоримо своєю мовою, такою мовою, якою балакають у нас скрізь по селах наші люди, ми всі – українці, а мова наша – українська. Це наша старе й славне ім’я»¹⁰.

У бесідах, лекціях В. Сімович постійно наголошував, що українці окремий народ, якому належить таке ж право на самостійність, як іншим народам. Для самостійності будь-якого народу, вважав він, потрібна передусім живучість, здібність до творення власної культури життя, що й показав український народ протягом багатьох століть своєї історії. Його не змогло стерти з лица землі ні монголо-татарське нашествя, ні польське й московське панування, народ жив і творив. І тепер завдяки великим культурно-національним здобуткам український народ повинен мати сильну самостійну державу¹¹.

⁷ Даниленко К. Драматичне товариство імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 194.

⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 112.

⁹ Розвага. (Фрайштадт). 1918. 27 лютого.

¹⁰ Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. Фрайштадт, 1916. С. 39.

¹¹ Там само. С. 46.

Велику увагу приділяв В. Сімович українській школі, без якої народ нічого не вартий. Першочерговим завданням у шкільництві була українізація школи від найнижчої до найвищої ланки та обов'язкове навчання. У статті «Про школи на Україні» він наголошував: «Ми будемо добиватися шкільного примусу, бо як людина, щоб не вмерти, мусить їсти, так щоб вона не згнула духово, мусить учитися. У боротьбі за рідну школу нічого нас не злякає! Що там із нами й станеться, ми доти будемо боротися, доки не здобудемо собі її: свою, рідну українську школу»¹².

Раштатський табір, куди приїхав працювати В. Сімович, був першим у Німеччині, в якому СВУ почав вести просвітню роботу. У другій половині травня 1915 р. у ньому налічувалося приблизно 3 000 полонених. Загалом, у трьох таборах Німеччини було сконцентровано понад 50 тис. українців¹³. Національно-просвітня і культурно-освітня праця у Раштаті, а згодом і в таборах у Вецлярі та Зальцведелі проводилася здебільшого силами фрайштадтських таборових працівників, полонених, галичан і буковинців, заангажованих до роботи Президією Союзу. Крім В. Сімовича, тут працювали Б. Лепкий, П. Карманський, Р. Смаль-Стоцький та інші.

Залучених до просвітньої роботи в таборах було 29 осіб, але не всі працювали одночасно, найбільше їх було влітку 1916 р. – 23. За походженням: 11 – галичан, 10 – буковинців та 8 – наддніпрянців. Спеціально на серію викладів українознавства запросили професора Чернівецького університету С. Смаль-Стоцького. Також був запрошений оперний співак Модест Менцинський, який дав концерти в усіх трьох таборах¹⁴.

Прибулі для постійної роботи в таборах були зорганізовані у Просвітні відділи СВУ, які очолювали голови, що призначалися берлінською Централєю СВУ. Згодом до Просвітніх відділів увійшли й деякі українці полонені-офіцери. Керівництво СВУ надавало відділам широку автономію і свободу у виборі методів праці, залишаючи за собою загальний нагляд за всією роботою.

Просвітні відділи були засновані у всіх трьох таборах. Вони перейняли на себе головну частину роботи між українськими полоненими: влаштовували різні доповіді й курси, організовували полонених в українські громади. Завдяки цьому Просвітні відділи з часом набрали відповідної ваги і стали керівними організаціями в таборових українських громадах. Окрім просвітньої та організаційної роботи, вони займалися також побутовими справами полонених, були посередниками між полоненими та німецькими властями.

Варто зазначити, що ставлення Німеччини до таборової праці союзу було відразу чіткіше та ясніше, ніж Австрії. Давши дозвіл СВУ працювати в межах країни, німецькі військові кола в порозумінні із представником союзу погодилися на певні рамки роботи, дали змогу організувати для просвітньої праці три окремі табори, наладнали зв'язок між таборовими організаціями союзу й місцевими комедатурами, отримували інформацію про мету таборової роботи.

Але й ті німецькі військові кола, що йшли із союзом, мусили, як писав В. Сімович, оглядатися на «задні колеса»¹⁵. Незважаючи на це, у 1915–1916 рр. українська

¹² Розвага. Люстрований календар полонених українців... С. 109.

¹³ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1919. С. 52.

¹⁴ Там само. С. 26.

¹⁵ Сімович В. Союз визволення України. Календар-альманах «Дніпро». Львів, 1939. С. 55.

справа завдяки заходам союзу набула досить значної ваги. Постійно проводилися різноманітні вечори за участю українських діячів, було створено ув Мюнхені товариство «Вільна Україна», відбувалися лекції про Україну, її історію, економіку. Наголошувалося на значенні української самостійної держави для Німеччини, хоча дії міністерства війни й союзу не завжди збігалися з лінією Міністерства закордонних справ.

У 1915 р. виявилася військова перевага Німеччини над Росією. Але кінцевий результат пріоритету Центральних держав ще як слід не проглядався, і сама Німеччина, яка доволі енергійно попірала українську пропаганду на Підляшші й окупованій частині Волині, підтримала проголошення акту 5 листопада 1916 р., за яким була створена Польська держава з неозначеними кордонами на сході. Очевидно, Німеччина не хотіла через українську справу налаштувати проти себе поляків уже під час війни. Не можна тут відкидати й такого факту, що Німеччина у своїй зовнішній політиці оглядалася передусім на Австро-Угорщину, яка протягом всього періоду війни, аж до Берестейського миру, проводила полонофільську політику. Тому й не дивно, що в німецьких військових колах, прихильних до союзу, досить часто виникали непорозуміння з Міністерством закордонних справ. Загалом, у Німеччині українську справу розуміли по-своєму, не так, як в Австрії, половинчато й поверхово, виходячи насамперед із власних життєвих інтересів¹⁶.

Найбільше ознайомлені з українською справою були ті, хто стояв у близьких відносинах зі союзом. Це був гурт людей, які розуміли, що «російський колос стоїть на кривді та поневоленню українського народу»¹⁷. Національне освідомлення українців, їхнє визволення з-під московського панування вони вважали актом справедливості та поступу, а разом великою політичною користю для Німеччини.

Ті німці, які ближче розуміли українську пропаганду по таборах, усвідомлювали важливість українського питання й тому допомагали СВУ у веденні просвітньої роботи серед полонених українців. Вони були переконані в раціональності своєї політичної програми, залишилися вірними їй протягом усього часу ведення української пропаганди в таборах. Проте для великого загалу німецьких військових і цивільних чинників у 1917 р. самостійність України, до якої весь час готував полонених союз, була не цілком зрозумілою. Те, що робили австро-німецькі війська в Україні після Берестейського миру, доводило до відчаю німців, які співпрацювали зі союзом.

Величезна праця, яку за час війни зробив СВУ, щоб переламати не тільки нехоть, а й ненависть до Австрії й Німеччини, коли з проголошенням самостійної України полонені українці побачили в Центральних державах своїх союзників, не дала бажаних результатів. Із кінцем таборової праці насамперед через політику німців щодо України віра в добру волю німців, їхнє союзництво цілком пропала. Німці захотіли створити свою Україну, а не таку, що мала з їхньою допомогою постати в дусі прагнень союзу. Вони її завалили, ховаючи на довгі роки ідеї, які зродилися в союзі з початком війни 1914 р.¹⁸

¹⁶ Вістник. 1916. Ч. 29–30. С. 233.

¹⁷ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 22.

¹⁸ Сімович В. Союз визволення України... С. 56–57.

Прибувши до Раштата, В. Сімович відразу ж долучився до роботи Просвітнього відділу. Тут він виступав із рефератами про воєнні події, пов'язував їх з українською справою, читав лекції як із літературної, так і суспільно-політичної тематики: «Що таке нація?», «Державні і недержавні нації», «Нація й національність», «Національний і націоналістичний» тощо¹⁹. Просвітню працю вів В. Сімович і в інших німецьких таборах. Так, учні чотирикласової народної школи ім. Бориса Грінченка Зальцведельського табору висловлювали щиру подяку СВУ й особливо докторові В. Сімовичу, що керував шкільною системою навчання, за здобуті необхідні знання, яких не мали змоги дістати на рідній землі під московським пануванням, за підтримку національних змагань²⁰.

Однак життя йшло вперед. Член Президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський і В. Сімович вважали, що Просвітній відділ свою роль відіграв, а полонені вже настільки показали зрілість, що можуть самі керувати собою. 9 грудня 1916 р. Просвітній відділ склав свої повноваження. Установчі збори всіх таборових організацій Раштата 12 і 13 грудня 1916 р. найвищим органом табору обрали Генеральну раду, яка вибрала виконавчий орган – Генеральну старшину. Ця груднева реформа дала початок новій історії раштатської громади, вона засвідчила зріст національної свідомості полонених. «Тепер, – писав один із просвітніх працівників СВУ в Раштаті Омелян Терлецький, – могла щойно зачатися політична школа в таборі, але перешкодили в цьому революція в Росії і на Україні. Ці незвичайні події відтягнули цілковито наших людей від спокійних, політичних міркувань і від науки, яка їм ще конечно потрібна для того, щоби познайомитися бодай з елементарними засадами політичного життя»²¹.

Згадуючи про відгомін революційних подій 1917 р. в Україні, В. Сімович писав, що перші вістки про революцію в Росії зустрічали українці в таборах полонених Німеччини й Австрії неоднаково. Однак відчувалося скрізь якесь небувале пожвавлення. Але справжнього захоплення, такого, щоб покинути щоденну роботу й висловити свої почуття демонстрацією, зборами чи походами по таборі полонених, у Німеччині не було видно. Тільки у Фрайштадському таборі загальна радість полонених перейшла в демонстрацію з жовто-блакитними прапорами та пісню. У перші дні загальної радості справа України цілком зливалася зі справою нової Росії. Всі думки зводилися до автономної України, з'єднаної з Росією²².

Тільки зальцведельський часопис «Вільне слово» намагався протверезити читачів, закликаючи полонених не попасти на гачок князів Львових, Мілюкових та Родзянків. «Невідомо, які це будуть “свободи” для нас, – зазначав часопис, – бо ті люди (т. зв. “конституційні демократи”), що тепер кричать про волю, ще не так дуже давно били чолом перед царем і його урядом». Наприкінці березня часопис «Вільне слово» закликало українців бути обережними, бо ж проголошено волю після першої революції в 1905 р., але Україна з неї нічого не отримала. Тільки своя незалежна держава може дати повну свободу, забезпечити розвиток народу, тому й потрібна самостійна Україна, її треба добиватися, і полонені мають використати

¹⁹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 417, 422.

²⁰ Вільне Слово. (Зальцведель). 1917. 13 січ.

²¹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 304.

²² Календар «Просвіти» на 1937 рік. Львів, 1937. С. 73.

час полону, щоби приготуватися до боротьби за самостійну Україну, й до того, як будувати самостійність, як її втримати²³.

Подібні настрої панували і у Вещлярському таборі, де також чіткішою ставала політична орієнтація більшості полонених. «Ми не хочемо, щоб наша судьба була вічно залежною чи то від польського, чи то російського правительства, хоч би воно було якнайбільше поступливим, – писала “Громадська думка”. – Ми хочемо самі рішати о своїй долі. Ми бажаємо правительства демократичного, українського, покликаного волею українського народу до правління нами. Ми хочемо Самостійної України!»²⁴.

«Далі, – згадував В. Сімович, – в таборах йшла вже робота в тому дусі, в якому йшла політика на Україні. Хоч не в усіх таборах настрої були цілком однакові. Наприклад, Раштат був більш соціалістичний, Вещляр за часів Скоропадського мав ознаку лояльного супроти уряду гетьмана, але дух скрізь був український, що далі самостійницький, незалежницький. Полонені склали присягу Центральній Раді, збирали між собою на Український національний фронт, а як надійшла на Україну большевицька хмара, юрбою вписувалися до синьожупанників»²⁵.

Російська революція викликала досить сильне коливання в політичній орієнтації полонених. Тому виникла потреба в міжтаборових зв'язках. З ініціативи раштатської громади перша міжтаборова конференція відбулася 8 травня 1917 р. у Зальцведелі, яка ухвалила збирати щомісяця по три представники від кожного табору для безпосереднього обміну думок і просила Воєнне міністерство затвердити цю нову в розвитку таборового життя інституцію²⁶. Найважливішим було те, що конференція підтвердила основний ідеал полонених – повна державна самостійність України і якнайширша організація свідомих мас українського народу²⁷.

У Раштаті 7–12 вересня 1917 р. відбулася II Міжтаборова конференція за участю В. Сімовича. За його внесенням на конференції були прийняті відповідні резолюції щодо Центральної Ради. Конференція вважала її (до скликання Українських Установчих Зборів) єдиним крайовим представництвом України, висловила їй своє довір'я і підтримку. За пропозицією В. Сімовича, таборіві організації зобов'язалися не чинити перешкод у взаємному обміні викладачами, намагатися через централю СВУ залучити до громадської роботи в таборах кращі інтелігентні сили українців, надати їм змогу виїжджати на зайняті союзницькими військами землі для утворення учительських курсів. Також вимагали відмінити заборону поширення часопису «Рідне слово» в Австрії, просити Президію СВУ отримати в німецького і австрійського воєнних міністерств дозвіл на участь фрайштадтських працівників у міжтаборових конференціях²⁸.

Завдяки заходам СВУ для оборони української державності з полонених українців було зорганізовано дві дивізії: синьожупанників у німецьких таборах, а в Австрії – сірожупанників (від назви кольору уніформи) чисельністю 20 тис. вояків. У цьому була надзвичайно велика заслуга Союзу визволення України. Крім суто

²³ Вільне слово. 1917. 31 берез.

²⁴ Громадська Думка. (Вещляр). 1917. 18 квіт.

²⁵ Календар «Просвіти» на 1937 рік. С. 75.

²⁶ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 388.

²⁷ Там само. С. 390.

²⁸ Нова Рада. 1918. 24 жовт.

військової допомоги Українській державі, у таборі офіцерів-українців Ганновер-Мюнден велася підготовка фахівців із різних галузей господарства. В. Сімович та інші представники СВУ (Б. Лепкий, З. Кузеля, С. Смаль-Стоцький) у березні 1918 р. провадили систематичні лекції з різних галузей українознавства: історії України, літератури, етнографії, географії. Найбільшу увагу звертали на вивчення української мови та діловодства. Блискучі лекції з мови доктора В. Сімовича завжди відбувалися в переповнених аудиторіях²⁹.

Обкладинка праці Василя Сімовича (псевдонім Василь Верниволя) «Як стати по українському грамотним», опублікованої у Зальцведелі (Німеччина) 1919 р.

У Раштаті В. Сімович видав для полонених українців «Практичну граматику української мови» (1918). На титульній сторінці зроблено посвяту: «Учасникам курсів української мови в таборах полонених українців: у Фрайштадті (Австрія), у Зальцведелі, у Вецлярі, у Раштаті та Ганновер-Мюндені (всі в Німеччині) на спомин присвячує цю книжку Автор».

У передмові «До читача» вчений подав мету своєї книжки, її значення для вивчення української мови та її практичне призначення, вказавши, що це «не повна граMATика нашої мови, та все-таки вона містить у собі майже все те, що наразі потрібно тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова». В. Сімович наголошував, що «ця граMATика не наукова... Вона – граMATика практична, має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайомити читачів із найважливішими законами української мови та прикласти ті закони до життя, себто використати ті закони в мові та на письмі».

Насамперед науковець звертався до вчителства, яке виховувалося в російській школі, знало старі методи викладання цього предмета, й прагнув «нашого українського вчителя повести цією книжкою на інший, новий шлях розуміння цієї гарної, бо живої науки». Він вважав тодішній час перехідним для вивчення української мови, бо згодом перед українцями «не будуть вже вічною марою стояти закони російської граMATики... Тепер же іще не можуть вилетіти з тямки всі ці “іменітельні”, “существітельні”, “междуметія”, “яті в корне” і т. д. – то так треба було з тим лічитися».

«Пускаючи в світ оцю практичну граматику, – писав В. Сімович у липні 1917 р. в Раштаті, – я нічого більш не бажаю, як тільки того, щоб вона прислужилася доброму ділу, щоб із неї читачі набралися поваги до рідної мови, щоб пізнавши її закони, впевнилися в тому, що вона й гарна, й багата, й формами, й словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтончі почування»³⁰.

Будучи членом Військової місії для справ полонених українців у Німеччині, В. Сімович продовжував культурно-просвітницьку працю у таборах Вецляр,

²⁹ Наріжний С. Українська еміграція: культурно-освітня праця у міжвоєнний період. Прага, 1942. С. 17.

³⁰ Сімович В. До читача. Практична граMATика української мови. Раштат, 1918. С. 5–8.

Зальцведель, Раштат, що стояли під прапором СВУ. Завдяки цій праці місії навіть і в мішаних таборах виникли Українські громади й Українські комітети. У середині 1919 р. в таборах було вже 40 громад (Зальцведель, Целле, Штардарт та інші). При цих громадах існували школи, драмгуртки, відбувалися лекції. Місія видавала у Зальцведелі часопис «Шлях», науково-популярну літературу, мала в Берліні українську бібліотеку. У Зальцведелі В. Сімович опублікував під псевдонімом Василь Верниволя книжку «Як стати по-українськи грамотним».

У серпні 1919 р. завдяки заходам місії був відкритий пам'ятник полоненим українцям у Вецлярі. З цієї нагоди відбувся з'їзд представників таборових громад, на якому прийнято план культурно-освітньої праці в таборах. Хоча вона проводилася тепер уже не так широко, як за часів СВУ, але все ж у громадах були таборові школи, театральні гуртки, відбувалися виклади з українознавства тощо³¹.

Василь Сімович за робочим столом

У 1920–1923 рр. В. Сімович був редактором «Української накладні» Якова Оренштайна в Берліні. Від 1923 р. до 1933 р. він – професор Українського Високого Педагогічного інституту ім. Дрогаманова у Празі, а з 1925 р. – проректор і завідувач кафедри української мови. У цей період В. Сімович був учасником таких мовознавчих форумів: І з'їзду славістів-філологів у Празі (1929), З'їзду фонологів у Празі (1930), Міжнародного лінгвістичного з'їзду в Женеві (1931), З'їзду класичних слов'янських філологів (1931). Окрім того, брав участь у роботі Празького лінгвістичного гуртка, Українського історико-філологічного товариства у Празі, був членом секції Академії наук у Києві.

Варто наголосити, що праця у Празькому лінгвістичному гуртку й ознайомлення з фонологічною течією у мовознавстві вплинули на наукові переконання вченого. Він почав застосовувати фонологічний метод на ґрунті українського мовознавства. У 1928–1939 рр. вийшли такі його праці: «Українське що» (1928), «До морфології українських прикметників» (1933), «Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов» (1938), «Правописні системи Драгоманова» (1932), «Йосиф Їречек і українська мова» (1932)³².

Із приходом більшовицької влади в 1939 р., як вияв її політики українізації, В. Сімович був затверджений на посаді професора, згодом завідувача кафедри української мови у Львівському університеті. У липні 1941 р. обраний ректором університету, але німецька окупаційна влада не дозволила продовжити діяльність вишу. У 1942–1943 рр. В. Сімович очолював Науковий фонд при Українському Центральному Комітеті, який найбільше долучився у допомозі талановитим

³¹ Верниволя В. [Сімович В.]. Українська військово-санітарна місія в Німеччині. Воля. Відень, 1919. Т. 5. Ч. 5.

³² Сімович Василь Іванович. Український мовознавець, філолог і культурний діяч. URL: uk.m.wikipedia.org

українським студентам продовжити навчання в університетах Праги, Відня, Берліна. У 1941–1944 рр. учений працював редактором «Українського видавництва» у Львові³³.

Помер 13 березня 1944 р. у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі (поле 5, головна алея) біля дружини Ізидори Сімович.

Оцінюючи великі громадські заслуги Василя Сімовича у статті-некролозі «Літературна і наукова діяльність Василя Сімовича на тлі його життя», Володимир Дорошенко писав: «Коли б він і хотів був працювати тільки в ділянці чистої науки, то не міг цього зробити з огляду на обставини українського національного життя, які вимагали від кожної людини, чуткої на щоденні потреби цього життя, спішити заткнути ту чи іншу прогалину ... Вибух Першої світової війни зрушив і його, як багатьох інших, з місця, і від того часу довелося Сімовичеві кілька разів змінити осідок та братися за працю, яку накладали обставини – учительську або редакторську..., довелося усе життя діяти на прилюдній арені, виконуючи роль громадянина-просвітянина»³⁴.

³³ Сімович Василь Іванович. Український мовознавець, філолог і культурний діяч. URL: uk.m.wikipedia.org

³⁴ Краківські вісті. 1944. 26 берез.

РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ І ЙОГО ЖИТТЄВИЙ ПРИНЦИП – БОРОТЬБА З БІЛЬШОВИЗМОМ

Смаль-Стоцький Роман Степанович (08.01.1893–27.04.1969) – український мовознавець і політичний діяч, дипломат. Народився в сім'ї глибоко шанованого в Чернівцях професора Степана Смаль-Стоцького, одного з головних творців українського пробудження на Буковині. Батько – професор української мови і літератури Чернівецького університету, вчений високого рівня, був для сина найкращим прикладом скрупульозного ставлення до праці, науки й любові до свого народу. Саме батько вплинув на інтереси Романа та його вибір наукової і громадської діяльності¹.

Мати – Емілія* – що походила зі священничої родини, брала активну участь в українському громадському житті. У 1969 р. вона була головою Жіночої Громади в Чернівцях, період її головування в організації називали «золотим віком». Лідія Бурачинська** зазначала: «Емілія Смаль-Стоцька мала, крім розуміння громадських справ, такт, терпеливість і теплоту, що її випромінює добро українська суспільниця. Вона була зразком української Матрони***, а саме такої матері потребував тоді жіночий гурт»².

Дружина Зенона Кузелі Ольга згадувала: коли їхнє подружжя приїхало 1909 р. до Чернівців, то в місті «було жіноче товариство», а із знайомих, з якими вони «жили ближче», – родина Стоцьких³.

Пізніше професор Р. Смаль-Стоцький так описував своє родинне і домашнє оточення: «Вже в студентський час, як гімназист у Чернівцях просяк був впливом мого батька, автора “Буковинської Русі” та ентузіаста Шевченка, тим почуттям безперервності нашої державної традиції... У нашій вітальні висіли і старі мапи

¹ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький. Життєписний нарис. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Записки НТШ). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. Т. 177: На пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького. С. 11.

* Про Емілію Заревич уже йшлося у нарисі про Степана Смаль-Стоцького, як про його дружину.

** У 1930-х роках одна з редакторок жіночого журналу «Нова хата» у Львові та у 1950-х роках місячника «Союзу українок Америки» у Філадельфії.

*** Шанована жінка, матір сімейства.

² Бурачинська Л. Жіночі організації на Буковині. Буковина, її минуле і сучасне. Париж; Філадельфія; Дітройт, 1956.

³ Кузелева О. З чернівецьких і віденських споминів. *Записки НТШ*. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169: Праці Філологічної та Історично-філософської секцій. Збірник на пошану Зенона Кузелі. С. 39.

України, і штихи [гравюри – *I. П.*] гетьманів Хмельницького, Мазепи, Апостола, закуплені в антикварі Гірземана в Липську, і вони “наочною метою” негайно переконували всяких гостей, як князя Гогенльоге-Шіллінгфюрста або барона Бляй-лебена, президента Буковини, пізніших прем’єрів Австрії, про існування української нації. З цими традиціями я пішов у життя і вони вияснюють те, що протягом десятиліть я робив і ще роблю»⁴.

Варто зазначити, що малий Роман у 1898 р. (у 5-річному віці) зустрічався з Андреем Шептицьким, тоді ще Станиславівським єпископом, який під час відвідування греко-католицького храму в Чернівцях (тоді – церква Святих Петра і Павла, тепер – кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці) зупинявся на постій у помешканні Смаль-Стоцьких, адже професор був головою братства Святого апостола Тадея при тій церкві⁵.

Про відвідини оселі Смаль-Стоцьких Іваном Франком залишив свій спогад сам Роман, якому тоді виповнилося 16 років*. У родині професора С. Смаль-Стоцького також зупинялися на короткий час або наносили візит Леся Українка, Дмитро Антонович, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк, Ярослав Весоловський, Кирило Трильовський, Теодот Галіп, Микола Лисенко, часто бували Богдан Лепкий і Остап Луцький⁶. Серед такого мудрованого й гідного товариства зростав і формувався Роман Смаль-Стоцький.

Початкову класичну освіту він здобув в українській початковій школі. У 1903 р. вступив до Чернівецької II державної гімназії, навчання в якій тривало 8 років. Допомігав Романові «при домашніх завданнях» видатний мовознавець Василь Сімович, якому професор Степан Смаль-Стоцький довірив, як дуже ретельному й талановитому студентові, бути домашнім учителем. У гімназії працювала ціла когорта відомих учених-викладачів, серед них – історик Мирон Кордуба, мовознавець-лексиколог, перекладач, автор латинсько-українського словника Юліан Кобилянський (брат Ольги), лексикограф, перекладач Володимир Кміцикевич, класичний філолог Агенор Артимович, мовознавець Микола Равлюк.

У старших класах гімназії Р. Смаль-Стоцький був членом таємного гуртка при товаристві «Січ», яке діяло з 1904 р. у Чернівцях. Зрозуміло, що він, як і більшість гімназистів-українців, брав участь у «Січовому святі» Буковини, що відбулося в Чернівцях улітку 1908 р.

Гімназійні науки Роман закінчив у 1911 р. із відзнакою. На випускних екзаменах з української мови та літератури виявив глибокі знання українського літературного процесу⁷. За успішне закінчення гімназії отримав від батька нагороду. Того ж року вісімнадцятилітній юнак взяв участь у прогулянці української буковинської молоді до Києва, на могилу Тараса Шевченка в Канів і до Полтави⁸.

⁴ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). Чернівці, 2007. С. 332–333.

⁵ Щербанюк Л. Гідний син великого батька. URL: <https://zbruc.eu/node/75202>

* Про це йдеться у нарисі про Степана Смаль-Стоцького.

⁶ Щербанюк Л. Гідний син великого батька...

⁷ Добржанський О. До питання про ідейне переконання визначного діяча прометеївського руху в Польщі Романа Смаль-Стоцького. *Przegląd Wschodni*. 2021. Т. XVI. З. 2. С. 2.

⁸ Квітковський Д. Національне відродження на Буковині (1884–1914). *Буковина, її минуле і сучасне*. С. 485.

Університетські студії Роман Смаль-Стоцький розпочав у Віденському університеті, потім продовжив у Лейпцизькому і завершив курс 1914 р. у Мюнхенському університеті Людвіга-Максиміліана. Студіював філологію, слухав лекції зі славістики Вацлава Вондрака, Августа Лескіна й Еріка Бернекера, автора відомої праці «*Slavisches etymologisches Wörterbuch*» («Славістичний етимологічний словник»), лекції порівняльного мовознавства професора Вільгельма Страйтберга та виклади філософії Вільгельма Вундта й Освальда Кюльпе⁹.

Будучи ще студентом, займався наукою, опублікував у берлінському журналі «Архів слов'янської філології» свою першу серйозну наукову працю «Причини до української лексикології». Роман Смаль-Стоцький завершив навчання в Мюнхені, де під керівництвом Еріка Бернекера захистив докторат «*summa cum laude*» (із високою похвалою) на тему «Нарис словотвору українських іменників». Відтак отримав запрошення викладати в Орієнтальній академії у Берліні.

Уже тоді, після закінчення університетських студій, Р. Смаль-Стоцький розпочав різномірну і змістовну громадсько-політичну й педагогічно-наукову діяльність, перебуваючи в різних центрах європейського культурного життя.

Однак вибух Першої світової війни вніс зміни у творчу діяльність Р. Смаль-Стоцького та всієї його родини. У жовтні 1914 р., після першої російської окупації, Роман повернувся до рідні в Чернівці, де, за його словами, вже «все українське життя війна й московська окупація знищили. Дім батьків був виграбуваний москалями. Як вихор листя, так війна людей розкидала по всіх сторонах... Одна відслона життя нашої Буковини скінчилася»¹⁰.

Від 1914 р. для Р. Смаль-Стоцького почалося нове емігрантське життя, більше він до рідних Чернівців не повернувся, хоча дуже яскраво описав любе серцю місто у спогадах: «З якою ясністю виринають у моїй пам'яті прегарні Чернівці – столиця Буковини! Як Київ над Дніпром, так і Чернівці над Прутом положені на горі й виліскують на сонці золотими банями величавої палати православної митрополії, разом із банями і вежами інших церков, а поміж ними височіє найвища вежа міської ратуші понад увесь обрій. Все місто поринає в зелені парків та далекої гори Цецини із решткою замчища...

Українські Чернівці стояли тоді в тяжкій змаганні з румунами й німцями за кожную державну посаду, за кожні школу, професуру, ба суплентуру, за кожне староство, чи листоношу. Муравлиною працею, крок за кроком розбудовувалося українське життя, і вся громада раділа кожним успіхом, що скріплював “національний стан посідання”»¹¹.

Роман Смаль-Стоцький був мобілізований до буковинського 41-го піхотного полку, у якому колись служив Юрій Федькович. У той час полк дислокувався у Штирії (земля в південно-східній Австрії) і був перекинутий із початку війни на австро-російський фронт. Через наступ росіян 41-й полк піхоти, а разом з ним із Р. Смаль-Стоцький відступав під час великих морозів взимку 1914 р. із Чернівців через Дорна Ватру на Семигороддя. Він згадував: «Наші Кубанці гнали нас поперед

⁹ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький... С. 12.

¹⁰ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузеля. Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. Т. 169: Праці Філологічної та Історично-філософської секцій. Збірник на пошану Зенона Кузеля. С. 45.

¹¹ Там само. С. 44.

себе». Розбитий полк був повернутий на колишнє місце дислокації до Штирії для переформування. Тут під час лікарського огляду в Романа виявили «herzfehler» (ваду серця) та звільнили з армії, тож він «добрів до Відня»¹².

«Просто з двірця, – згадував він згодом, – поїхав до каварні Рейхсрату [Державної ради – *I. II.*] і там за пів години про все довідався і де мої батьки, де наші буковинці»¹³. Роман Смаль-Стоцький зустрів Василя Сімовича, той уже працював у Союзі визволення України і запровадив його до осідку союзу на Йозефштрассе, 79. Тут він познайомився зі співробітниками СВУ, які скерували його емісаром до Мюнхена для ведення політичної праці¹⁴.

Власне, через католицьку Баварію австрійські поляки хотіли впливати на політику Берліна стосовно вирішення польського питання. Особливо антиукраїнську позицію в українсько-польських відносинах займала німецька партія католицького центру, яка вважала Польщу єдиним заборолом на Сході західноєвропейської культури, а Німеччина мала разом з Австро-Угорщиною прокласти дорогу, на «якій воскресне із мертвих католицька акція»¹⁵. Крім того, німецькі соціал-демократи, зокрема Карл Каутський, теж вважали українське питання у той час «наразі нездійсненою мрією»¹⁶. Один із польських емісарів, парламентарний посол Ігнацій Дашинський, будучи соціалістом, мав зв'язки з німецькими соціалістами і повсюдно старався, зрозуміло на найвищому рівні, у німецьких владних структурах надавати перевагу вирішенню польського питання. Тож цілком зрозуміла важливість місії Р. Смаль-Стоцького, з якою СВУ відправив його до Німеччини. Окрім перших дипломатичних подорожей, Р. Смаль-Стоцький був задіяний у роботі в таборах полонених українців російської армії у Німеччині, де «їм защеплювано національно-державну свідомість, що в тодішніх наддніпрянських низах була ще дуже кволою»¹⁷.

Спершу союз у березні 1916 р. скерував Р. Смаль-Стоцького на роботу до табору Раштат, де він став членом Просвітнього віділу. Разом із ним до Раштату для ведення просвітньої праці прибули П. Карманський, А. Миколаєвич, О. Семенів, а також 12 освітян із робітничих команд. Загалом, напрям у просвітній роботі Раштатського табору накреслювали члени Просвітнього віділу. Так, О. Безпалко головно проводив виклади з політичних питань і суспільних наук, П. Бензя – зі суспільних наук, Іваницький викладав аграрні проблеми, Катеринюк – історію літератури, А. Миколаєвич – українську літературу і дещо з історії, педагогіки та психології, Р. Смаль-Стоцький мав виклади з літератури й трохи з української граматики¹⁸.

¹² Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузеля... С. 45.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 133.

¹⁶ Левицький С. Листи з ^Німеччини. Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень. 1916. Ч. 25–26. С. 204.

¹⁷ Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. Т. 177: На пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького. С. 25.

¹⁸ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 272.

«Цих кільканадцять людей, – акцентував Омелян Терлецький, – це була найінтелігентніша кляса в українській громаді. В цім гурті родилися нові думки і звідси виходила переважно ініціатива і в просвітньо-організаційній роботі». Із Просвітнім віділом була пов'язана також січова справа, утворення народної школи, а також зацікавлення полонених політичними питаннями¹⁹.

У Раштаті Р. Смаль-Стоцький вів для полонених курс про творчість Шевченка, вступ до історії української літератури найновішої доби та навчав основ української граматики²⁰. Його перебування в Раштаті було нетривалим. У січні 1917 р. він разом з О. Безпалком, П. Карманським і О. Семенівим виїхав із Раштатського табору, що відразу позначилося на роботі Просвітнього віділу. Загалом завдяки таким просвітнім працівникам, як Р. Смаль-Стоцький, Раштатський табір, за словами О. Терлецького, «показував німцям цю дійсну Україну, яка, відродившись тут у таборі виступала як свідомо українська громада зі своїми українськими почуваннями, бажаннями й постулатами». Варто зазначити, що просвітньою працею українці демонстрували свої найкращі здібності й дуже добру поведінку, чим заслужили повагу німецького населення, у якого виробилися погляди, що «українці – це найкращі робітники і, взагалі, далеко культурніші люди, ніж москалі»²¹.

У Ведлярі, куди СВУ далі скерував Р. Смаль-Стоцького, він zorganizував Просвітній відділ із їздив з політичними доповідями на тему «Україна і Світова війна» для старшин різних таборів²². Його обрали делегатом СВУ від усіх таборів у Німеччині до Централі в Берліні, де його застав вибух революції в Росії та Україні. Варто виокремити такий момент у тогочасній діяльності Смаль-Стоцького молодшого: коли О. Скоропис-Йолтуховський збирав по всіх таборах підписи для себе як уповноваженого поїхати на Установчі збори до Петрограда, Р. Смаль-Стоцький був одним із тих, хто протестував проти продовження Союзом визволення України ведення самостійної політики та вважав підпорядкування союзу Центральній Раді як єдиному новому всеукраїнському проводові²³.

Відомо, що в травні 1917 р. Президія СВУ прийняла відповідні ухвали, в яких визначила своє ставлення до війни, Тимчасового уряду в Росії та Центральної Ради. У них наголошувалося: «Зорієнтована до себе й для себе Україна буде відтепер визначати й для Союзу орієнтаційну лінію його політичного поведіння»²⁴.

Після від'їзду О. Скорописа-Йолтуховського до України керівником просвітньої роботи в усіх трьох таборах Німеччини став секретар Централі СВУ в Берліні В. Козловський, йому призначили помічником Р. Смаль-Стоцького, який на той час був членом Просвітнього відділу в таборі Зальцведель²⁵.

Роман Смаль-Стоцький був учасником Міжтаборової конференції Українських громад трьох таборів Німеччини, яка проходила 17–20 вересня 1917 р. Вона мала на меті консолідацію національних сил у зв'язку з тогочасним політичним становищем та визначення напрямів подальшої національної роботи. Найголовнішими

¹⁹ Там само. С. 274.

²⁰ Там само. С. 408, 418.

²¹ Там само. С. 281.

²² Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат... С. 25.

²³ Там само.

²⁴ Вістник. 1917. 6 травня. С. 289.

²⁵ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918... С. 402.

ухвалами конференції було визнання постулату повної державної незалежності українського народу і Центральної Ради як єдиного краевого представництва України, висловлення їй повної довіри та запевнення у сприянні²⁶.

За часів гетьманату Роман Смаль-Стоцький як референт Централі в Берліні входив до складу створеного 1 серпня 1918 р. Комітету культурної помочі полоненим у зв'язку зі саморозпуском Союзу визволення України. Завданням цього комітету було продовження культурно-просвітницької роботи в таборах, де ще залишалася чимала кількість полонених, котрі не потрапили до складу дивізій сіро- і синьожупанників та очікували на повернення до рідного краю. Згодом Р. Смаль-Стоцький згадував, що в Централі «пережив я й Берестейський мир і формацію й висилку Синьої дивізії, та врешті ліквідацію всіх таборів СВУ»²⁷.

Із проголошенням ЗУНР у листопаді 1918 р. Романа Смаль-Стоцького призначили її послом при німецькому уряді в Берліні, а після Злуки УНР і ЗУНР – радником посольства УНР у Німеччині, очолюваного Миколою Поршем. На переломі 1920-х років М. Порша відкликали, а Р. Смаль-Стоцький став послом й уповноваженим міністра УНР у Берліні аж до 1923 р. зокрема – до ліквідації посольства УНР. Він брав участь у складі делегації ЗУНР на Генуезькій конференції у квітні–травні 1922 р.²⁸.

Одночасно з виконанням громадсько-політичних функцій і обов'язків у Берліні Р. Смаль-Стоцький розпочав із 1917 р. педагогічно-наукову діяльність: читав лекції у вищій школі дипломатичної служби *Orientalische Akademie* (Східної Академії) в Берліні, видавав разом із професором В. Сімовичем серію монографій «Нові виховні шляхи» (Вип. I–IV)²⁹.

Із ліквідацією у 1923 р. посольства УНР у Берліні Р. Смаль-Стоцький переїхав до Праги, де був обраний педагогічною радою професором Українського вільного університету. Він був членом педагогічного збору (колективу) філософічного факультету, викладав порівняльне слов'янське мовознавство³⁰. Тут захистив дисертацію на тему «Нарис словотвору українських прикметників».

За наполяганням Симона Петлюри Роман Смаль-Стоцький згодом переїхав до Англії, бо тамтешній посол УНР Арнольд Марголін виїхав до Америки, залишивши тимчасовим керівником у посольстві радника Ярослава Олесницького. Томаш Гарріг Масарик полегшив професорові Романові Смаль-Стоцькому життя, надавши йому однорічну президентську стипендію на виїзд до Лондона, де він став послом УНР. У 1924–1925 рр. Р. Смаль-Стоцький як професор-гість виступав із доповідями в *King's College-London University, School of Economics, Pembroke College of Cambridge University*³¹. Окрім цього, він мав завдання від С. Петлюри нав'язати стосунки з англійськими політичними колами, інформувати про прагнення української еміграції³². Можна ствердити, що власне під впливом С. Петлюри Р. Смаль-Стоцький остаточно утвердився в думці, що Польща є головним

²⁶ Конференція українських таборових організацій у Німеччині. Вістник. 1917. Ч. 45. С. 712.

²⁷ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузеля. С. 49.

²⁸ Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. С. 25.

²⁹ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький. С. 13.

³⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 124–125.

³¹ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький. С. 13.

³² Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. 2. С. 538.

союзником УНР у боротьбі з Радянським Союзом й підтримка вирішальна для українців. Таку позицію професор відстоював у 30-х роках ХХ ст.

На пропозицію Андрія Лівичького, останнього прем'єр-міністра УНР за життя Симона Петлюри, професор Роман Смаль-Стоцький у 1925 р. переїхав до Варшави для скріплення тодішнього УНР-івського табору. Тут він був в уряді УНР В'ячеслава Прокоповича послом УНР при польському уряді, віцеміністром закордонних справ, міністром культури тощо³³.

Як дипломат, міністр закордонних справ уряду УНР в екзилі Р. Смаль-Стоцький приділяв велику увагу роботі в міжнародних організаціях та форумах. Окрім того, що брав участь у Генуезькій конференції, він був постійним членом делегації УНР до Ліги Націй. У 1929–1939 рр. виконував повноваження заступника голови Українського товариства прихильників Ліги Націй, брав участь у всіх конгресах Міжнародної унії товариства Ліги Націй³⁴.

Разом з Олександром Шульгіним та Миколою Лівичьким активно протестував у 1930 р. проти пацифікації в Галичині та прийняття СРСР до Ліги Націй, що мало широкий резонанс у світовій пресі. Виступаючи цього ж року на Асамблеї Унії Товариств прихильників Ліги Націй, він наголошував: «Не буду говорити про мою батьківщину – Україну, – я її долю вам покажу на прикладі Грузії. Грузія до 18 століття самостійна держава, проклямувала у 1918 році свою незалежність – як Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна. А в році 1921 та Грузинська держава, що була визнана майже всіма державами світу, але не встигла стати членом Ліги Націй... ось цю Грузинську державу, державу демократичну... без виповідження війни нападено і окуповано більшовиками... Подібна до Грузії доля спіткала Україну, Кубань і Азербайджан, і Горців, і Туркестан, і Татар, і Карельців. А все це разом 80 мільйонів народу»³⁵.

Роман Смаль-Стоцький тісно співпрацював із політичними партіями Західної України, особливо з найвпливовішими – УНДО та Українською парламентарною організацією. Він зробив багато для порозуміння з польськими урядовими колами, поширення та реалізації так званої політики нормалізації³⁶.

У Варшаві Р. Смаль-Стоцький із 1926 р. по 1939 р. працював як надзвичайний і згодом звичайний професор Варшавського університету, викладаючи мовознавство й розвиваючи при цьому надзвичайно активну наукову й громадсько-політичну діяльність.

Він був одним з організаторів у 1929 р. Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві, найближчим співробітником О. Лотоцького в тому інституті, його секретарем та редактором понад 40 томів інститутських видань із різних ділянок українознавства. Зокрема, видав разом із професором Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) «Студії до української граматики» (6 випусків).

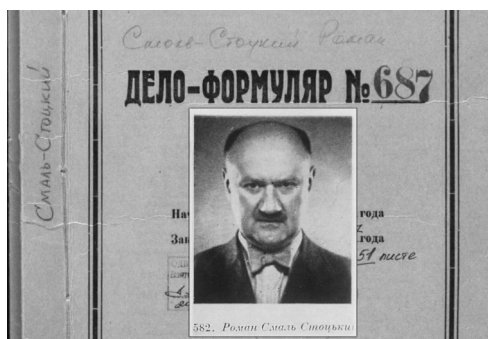
УНІ у Варшаві тісно співпрацював із НТШ у Львові й робив те, що було не по силі НТШ – видання повного зібрання творів Тараса Шевченка, перекладів і

³³ Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. С. 27.

³⁴ Добржанський О. До питання про ідейне переконання... С. 5.

³⁵ Брицький П. Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність. Україна дипломатична: науковий щорічник. Київ, 2004. Вип. 4. С. 693.

³⁶ Добржанський О. До питання про ідейне переконання... С. 6–7.

Обкладинка справи-формуляра на Романа Смаль-Стоцького

коментарів³⁷. За цінні наукові досягнення НТШ у січні 1934 р. іменувала Р. Смаль-Стоцького дійсним членом у філологічній секції³⁸.

У 1929–1939 рр. професор був також головою Товариства допомоги українським студентам, що утримувало два інтернати у Варшаві (один – для студентів, другий – для студенток), платило за університетське навчання й давало стипендії.

За своїми ідейними переконаннями Р. Смаль-Стоцький був одним із найактивніших противників більшовицького режиму і загалом прометеїстом. У 1926–1939 рр. головував у Прометеївській лізі, до якої входили представники різних народів Радянського Союзу, що боролися за самостійність. Ліга «Прометей», об'єднуючи у своїх лавах емігрантські групи національностей СРСР, стала однією з найбільш антирадянських організацій³⁹. Філії варшавського центру «Прометей» до Другої світової війни діяли у Франції, Чехословаччині, Фінляндії, Нідерландах та інших країнах⁴⁰.

Варто зазначити, що у «Прометей» проводили дискусійні вечори, з'їзди й спеціальні конференції. Вершиною боротьби проти змосковлення українців став у 1936 р. очолюваний Р. Смаль-Стоцьким як президентом Прометеївський мовознавчий конгрес проти русифікації поневолених Москвою народів та засмічування їхніх мов русизмами; конгрес протестував проти русифікації мов за теорією М. Марра. Найбільшим ворогом українства Р. Смаль-Стоцький вважав російський більшовизм⁴¹. «Цілі мовної і культурної політики Москви, – зазначав він, – є незмінні, чи переводяться під гаслом Маркса, чи Марра, чи “зональної мови”, чи “десталінізації”, чи “відлиги” – це переконливо доводить програма створення “єдиного неділимого советського народу” з московською розговорною мовою. А комуністична семантика – це складова частина і знаряддя цього процесу. Крім цього, в советській пресі часто вже уникається й термінів “українець – український” й підмінюється їх терміном “радянські люди”, “радянський народ”»⁴². Як президент Прометеївської Ліги поневолених Москвою народів, Р. Смаль-Стоцький у 1927–1946 рр. виголосив низку доповідей у Болгарії, Румунії, Фінляндії, Латвії, Франції та Англії⁴³.

³⁷ Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. С. 32.

³⁸ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький... С. 13.

³⁹ Комар В. Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 215.

⁴⁰ Смаль-Стоцький Р. «Український Прометей» національно-визвольного руху народів СРСР. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/roman-smal-stotskyi-ukrainskyi-prometei-natsionalno-vyzvolnoho-rukhu-narodiv-srsr>

⁴¹ Брицький П., Добрянський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.)... С. 327.

⁴² Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1969. С. 302.

⁴³ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький... С. 13.

Початок Другої світової війни застав Р. Смаль-Стоцького у Львові, де він короткий час працював у НТШ. Із перебранням 22 вересня 1939 р. представниками більшовицької армії міста від останнього коменданта Львова генерала Лянґнера, Р. Смаль-Стоцький, добре усвідомлюючи своє становище, задля уникнення арешту більшовиками не міг ні на хвилину затримуватися у Львові. Він разом з В. Мудрим і доктором Я. Кальбою вирушив у дорогу. За згадкою В. Мудрого, «по дорозі зустрічали ще й інших “прочан” – Р. Дашкевича, мистця В. Дядинюка, Д. Палієва»⁴⁴.

Добравшись на схилі наступного дня до Перемишля, вони завдяки владіці Йосифу Коциловському переночували у будинку духовної семінарії. Звідси В. Мудрий, Р. Смаль-Стоцький і доктор В. Загайкевич дісталися до Кракова. Тут Роман Смаль-Стоцький зв'язався з Володимиром Кубійовичем, що на той час постійно проживав у місті, будучи доцентом Краківського університету. За його допомогою вони отримали від німецької влади пропам'ятне письмо (своєрідний гарантійний лист) німецькою мовою, у якому зазначалося, що В. Мудрий, В. Загайкевич і Р. Смаль-Стоцький є репрезентантами українського народу та можуть перетинати німецько-радянський кордон⁴⁵.

У Кракові Р. Смаль-Стоцький разом з деякими галицькими політиками підписав меморандум до німецьких властей про створення у складі Генерал-губернаторства українського автономного краю. Проте політична реальність не сприяла цим намірам українців. У зв'язку з цим листом професора Р. Смаль-Стоцького «переконали» в потребі виїхати до Праги, де його конфінували, тобто взяли під поліцейний нагляд⁴⁶.

Варто зазначити, що у Празі професор відновив наукову працю, опублікувавши вже у 1942 р. ґрунтовне дослідження «Германсько-німецькі культурні впливи в дзеркалі української мови»⁴⁷. Разом із президентом Карпатської України о. Волошиним видав «Герби України» українського геральдиста Миколи Битинського. У 1944 р. відійшов від політичного життя й діяльності⁴⁸.

У квітні 1946 р. відбувся конгрес Ліги «Прометей», де було окреслено нові плани, зокрема щодо залучення до протирадянської діяльності представників Польщі, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини і Румунії. На той час Р. Смаль-Стоцький перебував у таборах переміщених осіб поблизу Франкфурта-на-Майні, в американській окупаційній зоні⁴⁹.

Наприкінці 1947 р. Р. Смаль-Стоцький переїхав до США. Згідно з даними радянської розвідки, він був «першим і для того періоду єдиним з українців-емігрантів, хто не лише отримав візу на виїзд до Америки, а й спеціально екстренно літаком був перевезений до США»⁵⁰. Тут він продовжив наукову та громадсько-політичну працю. Того ж року став професором східноєвропейської історії в Університеті

⁴⁴ Мудрий В. Один пропам'ятний лист і його наслідки. До найновішої історії України [Додаток у статті: текст пропам'ятного листа нім. мовою]. Записки НТШ. Т. 177: Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. С. 340.

⁴⁵ Там само. С. 341.

⁴⁶ Там само. С. 345.

⁴⁷ Щербанюк Л. Гідний син великого батька...

⁴⁸ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький... С. 15.

⁴⁹ Смаль-Стоцький Р. «Український Прометей» національно-визвольного руху народів СРСР...

⁵⁰ Смаль-Стоцький Р. «Український Прометей» національно-визвольного руху народів СРСР...

Маркетта в Мілвокі, штат Вісконсин. У 1949 р. у тому ж університеті заснував Інститут слов'янознавства і був його директором до 1965 р. Видавав «Marguette Slavic Studies» (6 випусків), «Marguette University Slavic Institute Papers».

Варто згадати й такий момент у політичній діяльності Р. Смаль-Стоцького: коли після війни було змінено структуру за міжпартійним порозумінням й проведено на основі тимчасового закону від 10 червня 1948 р. реорганізацію Державного Центру УНР, Роман Смаль-Стоцький зі змінами не погодився, перестав активно працювати й безпосередньо діяти в мережі Державного Центру за кордоном, але ніколи, за словами Івана Кедрина-Рудницького, «не переставав бути українським державником унр-івцем»⁵¹.

Від 1957 р. Р. Смаль-Стоцький був головою НТШ у США, а з 1955 р. – президентом Головної ради Наукових товариств ім. Шевченка, головою Комітету американсько-слов'янських товариств у США. У 1951 р. його обирали членом Політради Українського конгресового комітету, членом його делегації «hearings» (для слухання) в Конгресі у Вашингтоні, головою Комітету будови пам'ятника Т. Шевченка у Вашингтоні, членом різних наукових товариств⁵².

Уся громадсько-політична і наукова діяльність професора Р. Смаль-Стоцького була спрямована головню на інформування американського та чужинницького світу про проблеми становища і життя українців, їхні змагання за свою державну незалежність. Із-поміж його наукового доробку дуже вартісною у сенсі викриття російського комуністичного імперіалізму й колонізаторської політики стосовно національних менших у Радянському Союзі, зокрема щодо українського народу, є праця «The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism» (Milwaukee, 1951)⁵³.

Варто згадати і надзвичайно важливу монографію Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в советській Україні» (перше видання у 1936 р., а друге – у 1969 р.), у якій йдеться про антиукраїнську денаціоналізаторську політику радянського уряду.

Автор зазначав, що більшовицький режим в Україні, прикриваючись ширмою так званої суверенної Української Радянської Соціалістичної Республіки, насправді був знаряддям російської імпералістичної політики, що віками уярмлювала Україну політично, експлуатувала її економічно та «гальмувала і звужувала, нищила її культурно, намагаючись її зрусифікувати та позбавити власної, довгими сторіччями закріпленої, національно-політичної та національно-культурної особистости»⁵⁴.

Роман Смаль-Стоцький наголошував, що у проведенні русифікації України червоною Москві допомагало «безліч земляків-ренегатів». Адже зі знищенням національної мови і культури в УРСР рівнобіжно ліквідовувалися всі ознаки її «суверенності». «Москва спішиться, – зазначав вчений, – щоб за параваном назви “Україна” зникла й “Малоросія”, а постала “істинная россія” через фазу “советського народу”. Тому й русифікацією шкільництва звать “інтернаціональне виховання”, а московська мова проголошена партією як “друга рідна мова” для всіх немоскалів»⁵⁵.

⁵¹ Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат... С. 35.

⁵² Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький. С. 15.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. С. 292.

⁵⁵ Там само. С. 302.

Професора надзвичайно хвилювало те, що УРСР є організацією Москви та її терористичної влади, яка призначена «для систематичного народовбивства української нації та її державної ідеї». Тому вчений стверджував, що УРСР виконувала функцію насильного обмосковлення української нації та її держави й нічого не мала спільного з українством, із радами чи соціалізмом, лише фонетичну назву нашої Батьківщини: «український – Україна». Він констатував, що мета Москви цілковито ясна: через УРСР зрусифікувати українську націю, а назву «Україна» звести до географічного терміна⁵⁶.

Звідси Р. Смаль-Стоцький робив висновок, що «термін Україна – українська держава – нація» є для українців вільного світу рівнорядним зі всіма іншими демократичними націями Європи, як Фінляндія, Данія, Голландія, Англія, Франція, Німеччина або Туреччина⁵⁷.

Імперіалістичну політику московських комуністів щодо українського народу професор висвітлював у низці доповідей на зустрічах, курсах, семінарах, публічних конференціях Слов'янського інституту при Університеті Маркетта в Мілвокі.

Для інформування широкої світової громадськості про суть московського більшовизму і боротьбу проти нього поневолених Москвою народів професор публікував свої праці, статті різними мовами в періодиці, брав участь у наукових конгресах і конференціях у інших американських університетах, на різних форумах⁵⁸.

Серед численних публікацій Р. Смаль-Стоцького виокремлю статтю, яка є науково-пізнавальною – «Походження й значення назви “Україна”»⁵⁹. Взнявши до уваги семантичну сферу та територію, на якій вона з'явилася, автор окреслив назву «Україна», як «країна, край; поле, земля, її простір». Він припускав, що назва «Україна» зродилася у полян. Слово «поляни», на думку професора, утворене від «поле», що в первісному значенні означало «отвертий простір землі», тобто «непопереділюваний, неперемежований простір». Звідси він висноував, що поляни первісно вважали свою землю-поля племінною власністю.

Зі зростом племені утворилися роди – окремі групи, вони почали висловлювати свої права до племінної землі, на якій господарювали їхні покоління. Тому на вічі полян було вирішено розподілити землю між родами, тобто «прокряяти» племінну власність і встановити родову власність на ту землю. Із цим розподілом племінної власності на родові, а також, напевно, й родинні землі Р. Смаль-Стоцький пов'язував генезу слова «Україна». На його думку, це слово походить від праслов'янських праформ українських дієслів: «кроїти», «кряяти», від яких утворилися – «край» і «країна».

Автор зазначав, що значення «країни» постало з дії «краяння – поділу землі», акт «краяння» встановлював кордони власності або користування землею. Оскільки племінна власність полян на ту землю їхньої «країни» вже не задовольняла їхніх родів, вирішили провести повний розподіл на «родові країни». Тому під час цього нового «краяння землі» утворилася назва «Україна – країна» під впливом дієслова

⁵⁶ Там само. С. 284.

⁵⁷ Там само. С. 282.

⁵⁸ Радзикович В. Проф[есор] Роман Смаль-Стоцький... С. 15.

⁵⁹ Смаль-Стоцький Р. Походження й значення назви «Україна». Свобода. (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). 1950. 22 березня.

«украяти – вкраяти», а не зі сполуки прийменника в/у + країна. «Україна», бо «країна» складалася з багатьох «україн».

Учений вважав, що згодом це нове слово «україна» поширило своє значення на всю країну полян, а також на сусідів, «бо стало назвою нової аграрної структури, що була переведена, а потім і всієї землі, в якій той поступ в користуванні землею був переведений назвою Україна»⁶⁰.

Професор акцентував, що у значенні слів країна–україна–Україна збережено історію розвитку земельної структури слов'янського світу, а у слові «Україна» прихована земельна програма наших прабатьків із їхньою ідеєю хлібороба-землевласника, господаря, «кулака». Слово «Україна», наголошував автор, пов'язане зі землею, воно зродило той світогляд хліборобів-господарів, що так явно увіковічнений у колядках і щедрівках.

«Слово Україна, – писав Р. Смаль-Стоцький, – це продукт колективної народної творчості українського селянства, це дитя його земельних прагнень. Це походження з душі селянських мас народу дало слову “Україна” ту динаміку побороти всі інші українські племінні назви та поширитися на загальнонаціональне ім'я»⁶¹.

Професор Р. Смаль-Стоцький – автор понад 150 наукових праць із ділянок української мови, літературознавства, головню українською, англійською та німецькою мовами. Досліджував питання української народної етимології, табуїзмів* польського партизанського сленгу й радянської мовної політики в УРСР. Як мовознавець, розглядав також питання словотвору, соціолінгвістики і міжмовних зв'язків української мови⁶².

Роман Смаль-Стоцький відійшов у вічність 27 квітня 1969 р. у Вашингтоні й похований на українському цвинтарі в Ленглонні (штат Пенсильванія). Він був переконаним борцем за національне визволення народів більшовицької Росії та створення демократичної Української держави. Надзвичайно актуально сьогодні звучать його слова: «Тільки нація, що явно та славно підносить свої прапори, під ними бореться й несе жертви крові, тільки така нація має права й голос у міжнародній політиці. Тільки збройна сила могла поставити національну справу якогось народу на порядок денний історії... Військова сила – найбільш промовиста і успішна, але коштує життя. Трагічною істиною є те, що тільки нації, які не бояться вмирати – живуть»⁶³.

⁶⁰ Смаль-Стоцький Р. Походження й значення назви «Україна»...

⁶¹ Там само.

* Табуїзм – слово або вислів, що належить до табу, табуїзованої (забороненої) лексики. Вживання таких слів обмежується, іноді перебуває під повною заборонаю.

⁶² Щербанюк Л. Гідний син великого батька...

⁶³ Золоті роковини. Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1967. С. 93.

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ – ГОЛОВНА ЗАСАДА ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ – УКРАЇНСТВО

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (09.01.1859–17.08.1938) – український мовознавець, педагог, літературознавець, історик, академік – фундатор Української академії наук, визначний громадсько-політичний, культурний та економічний діяч Буковини. Псевдонім і криптоніми: С. Нагнибіда, Піп народовець, С... Н., С. С.-С., Др. Ст., С. С. С., С-й, С. Ст-ий, др. С. С-кий, Др. С., С-кий.

Народився у с. Немилів (колишній Радехівський повіт, тепер – Червоноградський р-н Львівської обл.) у селянській родині доброго господаря Йосипа Смаль-Стоцького та Катерини Карпової зі сусіднього с. Середпільці. Мати померла, коли Степанові виповнилося 3 роки. Мав ще трьох братів і чотирьох сестер.

Краєзнавці, дослідники біографії вченого доводять, що його рід походив від Руденків-Куликових. Через чорнявість і засмаглисть вуличним прізвиськом родини стало «Смаль», «Смалі», батько навіть підписувався Смаль, хоч офіційно був записаний Йосип Стоцький¹.

Оскільки батько був дяком, то вихованням малих дітей займалися дідусь із бабусею (по батькові). У 1865 р. Степан, вступив до початкової школи в рідному селі, а через 2 роки – до 3-го класу тривіальної (нормальної) школи в Радехові. Після цього вчився в німецькій гімназії у Львові, де виявив неабиякі здібності, щоб почуватися нарівні з поляками та німцями. У 1869 р. Степана прийняли до москвофільської бурси при Ставропігійському інституті й записали слухачем до Академічної гімназії. Варто зазначити, що Степан у гімназії та бурсі був записаний як Смаль і лише у 16–17 років став Смаль-Стоцьким².

Вирішальну роль у становленні С. Смаль-Стоцького як майбутнього суспільного діяча та у визначенні його наукових спрямувань відіграв мовознавець-славіст, із 1878 р. професор української мови та літератури Чернівецького університету Гнат Онишкевич. «Він перший, – згадував С. Смаль-Стоцький, – збудив у мені і моїх товаришах поважні думки, перший зігрів нас щирим словом до праці народної»³. Ще навчаючись у бурсі, Степан долучився до українства, став одним із засновників

¹ Черкаська Г. Степан Смаль-Стоцький. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/14312

² Там само.

³ Смаль-Стоцький Степан (1885–1918). URL: <http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30depts/50modernukrlang/10history/40noted/020smalstots>

товариства, яке взяло на себе видання бібліотеки української літератури, зокрема творів Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Василя Гоголя, батька письменника⁴. Уже в гімназії С. Смаль-Стоцький захопився народовськими ідеями і порвав із москвофілами, які намагалися перетягнути його на свій бік⁵.

Після закінчення гімназії С. Смаль-Стоцький у 1878 р. вступив на філософський факультет Чернівецького університету на відділ класичної слов'янської та української філології. З перших днів перебування у Чернівцях Смаль-Стоцький почав активно працювати на ниві українства. Відразу став членом товариства «Союз» – першої української студентської організації в Буковині. У 1882 р. у межах товариства створили Літературно-історичний гурток для поширення національної ідеї, розвитку наукових досліджень, пропаганди української культури. Біля витоків цього гуртка стояв С. Смаль-Стоцький, який їздив по Буковині, знайомився з людьми, їхніми настроями та переконаннями. Згодом це дуже багато дало йому для політичної та просвітницької діяльності.

Навчання в університеті С. Смаль-Стоцький закінчив у 1883 р. Опісля продовжив учитися у Віденському університеті, слухав лекції відомого славіста Ф. Міклошича. У грудні 1883 р. завершив дисертацію на тему «Процес аналогії у словозмінах руської мови». У березні–квітні 1884 р. склав докторські екзамени і відповідно до тодішніх правил здобув звання доктора слов'янської філології⁶.

Пройшовши всі відповідні наукові щаблі, здобувши ступінь доктора філософії, С. Смаль-Стоцький ще рік працював у Віденському університеті на посаді доцента кафедри слов'янської філології, набираючись викладацького досвіду. Не забував він і про національну справу, підтримуючи тісні зв'язки з українським студентським товариством «Січ» та популяризуючи твори українських письменників. Зокрема, виступав у квітні–травні 1885 р. на вечорницях, влаштованих членами «Січі» на честь Миколи Костомарова⁷.

У 1884 р. у житті Степана Смаль-Стоцького сталася ще одна знакова подія – він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина. Її дядько, Федір Заревич, був відомим публіцистом і письменником, редактором народовецьких часописів «Вечерниці» та «Русь», одним із засновників народовського руху 60-х років XIX ст. на західноукраїнських землях. У сім'ї Смаль-Стоцьких народилася донька Ірина і два сини – Роман і Нестор.

У жовтні 1885 р. 26-річний С. Смаль-Стоцький повернувся до Чернівецького університету вже надзвичайним професором й очолив кафедру української мови і літератури по смерті професора Гната Онишкевича. Ще з 1884 р. у Буковині почалося справжнє національне відродження, коли провід в українському житті перебрали народовці. Степан Смаль-Стоцький невдовзі став одним із лідерів українського національного руху в краю. У різний час він був співзасновником, очільником й активним членом таких буковинських товариств: «Руська бесіда» – перша і до румунської окупації восени 1918 р. найголовніша українська громадська

⁴ Смаль-Стоцький Степан...

⁵ Даниленко О., Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (до 160-річчя з дня народження). URL: shron1.chtyvo.org.ua/

⁶ Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*. Львів, 2009. С. 276.

⁷ Даниленко О., Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик»...

та культурно-освітня організація на Буковині; «Руська Рада» – метою якої було ознайомлення населення з політичними справами (головавав у 1904–1914 рр.); «Руська (Українська) школа» (очолював у 1887–1891 рр.) дбала про українські потреби в державних школах, заснувала приватні школи і курси, організувала підвищення кваліфікації вчителів, надавала фінансову допомогу учням, займалася видавничими справами; «Селянська каса» (її засновник) – ощадне та позичкове товариство для хліборобських райфазенівських спілок, а згодом і для української кооперації на Буковині. Крім того, професор став також співзасновником Народного дому за зразком львівського; товариства для плекання співу й музики «Буковинський Боян» та інших.

За ініціативою С. Смаль-Стоцького в Буковинському краї було створено по селах десятки читалень, відкрито початкові українські школи, гімназії та спеціальні училища, а селянські каси стали значною підмогою сільським господарям у їхньому нелегкому економічному становищі⁸.

У 1892 р. Смаль-Стоцького обрали послом до Буковинського сейму, у якому він пробув до 1912 р., а в 1911 р. – послом до австрійського парламенту, де він сповнював свої обов'язки аж до його розпуску в листопаді 1918 р.

Особливо великий вплив на громадські справи в Буковині С. Смаль-Стоцький мав у 1904–1912 рр., коли був заступником маршалка крайового сейму. Він зосередив у своїх руках значну владу, адже маршалок сейму Ю. Василько переважно був у Відні. Тож С. Смаль-Стоцький мав можливість вирішувати різні життєві питання, але водночас ніс велику відповідальність людини влади в тодішній Буковині. Він і далі зустрічався з селянами, брав участь у численних вічах, однак тепер в очах простих людей був представником влади, який може вирішити будь-які проблеми. За недопрацювання в українському суспільстві питали також із нього, адже всі звикли, що лише послы відстоюють інтереси українців у Буковинському сеймі або в інших державних установах. Такий розподіл обов'язків означав слабкість і недостатню організованість українства⁹.

Професор Степан Смаль-Стоцький і посол від Буковини до Австрійського парламенту Микола Василько

У період свого керівництва в Буковинському сеймі Смаль-Стоцький продовжував розширювати мережу сільських читалень, райфазенівських кас, разом з іншими українськими послами відстоював національні інтереси буковинців. Він організував у Чернівцях курси вищої освіти для селян за аналогією подібних шкіл у Німеччині, Данії та Швеції, з роботою яких ознайомився ще 1906 р. Перший курс

⁸ Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. С. 277.

⁹ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. *Буковинський журнал*. 1994. Ч. 3/4. С. 110.

вищої освіти розпочав роботу в лютому 1910 р. і налічував 37 слухачів, у 1911 р. їх було вже 80¹⁰.

Програма викладів на курсах охоплювала всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, астрономію, фізику, географію, антропологію, етнографію, гігієну, історію української літератури, історію релігій тощо. Програма становила всього 26 годин на тиждень упродовж 1,5–2 місяців. Окрім навчальних занять, значною була й культурна програма, а житлово-побутовими умовами курсантів, які платили за навчання лише 30 корон, опікувалася «Селянська каса». Викладачами курсів, окрім С. Смаль-Стоцького (він був одночасно й директором курсів), працювали також Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Василь Сімович, Теодот Галіп, Іван Герасимович, Володимир Кміцикевич, Остап Луцький та інші.

Із 1911 р. організацію курсів вищої народної освіти перебрало на себе «Історичне товариство», але діяли вони лише три роки. Пізніше на Буковині довго ще згадували добрим словом «славну чернівецьку школу»¹¹.

Степан Смаль-Стоцький був одним із засновників 12 листопада 1905 р. першої української політичної партії краю «Національна рада русинів на Буковині», яка об'єднала різні групи народовців і претендувала на першість у репрезентації національних інтересів українців. У програмі партії виділено чотири головні напрями:

1) у справах національних важливою була підтримка і зміцнення національної сили, єдності та самостійності українського народу;

2) у державно-політичних питаннях першочерговими вважали вимоги введення загального, рівного і таємного виборчого права, розширення демократичних свобод, посилення відповідальності урядовців за свої дії перед громадянами;

3) стосовно економічних проблем поставлено завдання розвивати спілковий рух, розширювати всіма доступними засобами селянське землеволодіння, підвищувати культуру землеробства, скасувати прямі та непрямі податки і ввести загальний прогресивний податок, створити безкоштовні бюро з працевлаштування, сприяти охороні прав працівників, заснуванню агрономічних та промислових шкіл, скороченню терміну військової служби;

4) у галузі культури потрібно було домагатися безкоштовного навчання в усіх закладах і розширення мережі шкіл з українською мовою викладання¹².

Партія досить успішно розвивалася впродовж 1905–1906 рр. На виборах до австрійського парламенту в 1907 р. вона здобула повну перемогу, виборовши всі п'ять місць, передбачених для українців. Проте вже 1908 р. Національна рада русинів на Буковині припинила існування. Замість неї народовці створили Поступову партію, пізніше – Селянську партію Руська рада. Перед Першою світовою війною вони об'єдналися навколо двох партій: національно-демократичної (лідер – М. Василько) і народної (провідник – С. Смаль-Стоцький). Ідейно обидві партії майже нічим не відрізнялися, але керівники мали особистий конфлікт¹³. Йшлося передусім про лідерство в народовському русі, зокрема прагнення Василька усунути

¹⁰ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький... С. 113.

¹¹ Там само. С. 113–114.

¹² Добржанський О. Становлення та розвиток українського національного руху на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.: динаміка, періодизація, регіональна специфіка. URL: oa.ff.cuni.cz

¹³ Там само.

Смаль-Стоцького з посади віцемаршалка крайового сейму. Зрештою, скандал із фінансовою ситуацією в «Селянській касі», головою якої на громадських засадах був С. Смаль-Стоцький, а також висунення М. Васильком на посаду віце-маршалка Буковинського сейму посла о. Теофіла Драчинського призвели до того, що Смаль-Стоцький написав заяву на ім'я президента графа Мерена і крайового маршалка Гормузакі про складання повноважень посла Буковинського сейму і заступника крайового віцемаршалка¹⁴.

Не висвітлюючи детально перебіг конфлікту між М. Васильком і С. Смаль-Стоцьким, зазначу, що перехід останнього в опозицію позитивно вплинув на становище народовства в Буковині. Адже М. Василько не зміг проводити безконтрольну, повністю собі підпорядковану політику. Він мусив рахуватися не лише з критикою, а й з осудними виступами з боку газети «Україна», перше число якої з'явилося 26 грудня 1912 р. із підзаголовком «демократична часопись» і навколо якої С. Смаль-Стоцький об'єднав своїх союзників.

Утім, професор не збирався пасивно відсиджуватися в опозиції. У вересні 1913 р. його обрали головою товариства Міщанський клуб у Чернівцях, що було першим політичним об'єднанням українського міщанства на Буковині. Він був неофіційним керівником організованої у жовтні 1913 р. Української народної партії (головою її тимчасового комітету обрано А. Артимовича), яка протиставлялася національно-демократичній партії М. Василька¹⁵.

Протистояння продовжувалось і у Віденському парламенті. Степан Смаль-Стоцький вийшов із Буковинського парламентарного клубу і далі діяв разом із галицькими послами, зокрема активно підтримував їх у справі заснування українського університету у Львові. До речі, М. Василько в цьому питанні пообіцяв послам-галичанам допомогу, якщо ті не опозиціонуватимуть віденським властям. Однак з обіцянок М. Василька нічого не вийшло і галицькі депутати разом зі Смаль-Стоцьким розпочали опозиційну боротьбу в парламенті. Микола Василько з Буковинським парламентарним клубом продовжували підтримувати політику уряду, що призвело до розколу колись єдиного Союзу українських послів¹⁶.

У довоєнній парламентській діяльності посол С. Смаль-Стоцький активно виступав за вирішення національних проблем в Австро-Угорській імперії. Він, зокрема, закликав поважати національні вимоги інших народів монархії, враховувати їхні національно-політичні інтереси, шукати шляхи порозуміння і злагоди. Степан Смаль-Стоцький став загальноновизнаним впливовим українським політиком, мав велику повагу й авторитет в австрійських парламентських та урядових колах. Ще 1908 р. був нагороджений командорським хрестом ордену Франца Йосифа, а в 1911 р. цісар надав йому дворянський титул. Відтоді він іменувався рицар Степан Смаль-Стоцький¹⁷.

Окрім того, С. Смаль-Стоцький у 1904–1913 рр. редагував «Хлібороб» – популярний господарський двотижневик, орган Ради краюї культури для Буковини,

¹⁴ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. С. 116–117.

¹⁵ Там само. С. 120.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 121.

журнал «Руська школа», співпрацював із часописами «Буковина», «Руська рада», «Україна» тощо.

Варто наголосити на дуже плідній публіцистичній і науковій праці вченого. Так, певні успіхи в організації народовського руху на Буковині, досягнуті на середину 90-х років XIX ст., С. Смаль-Стоцький узагальнив у великій статті «Політика реальна», опублікованій у газеті «Буковина». Він спробував теоретично осмислити народовський рух у західноукраїнських землях загалом, окреслити найголовніші його завдання і тактичні засади, загострив питання про політичні принципи й програму діяльності народовства, наголосивши на об'єднувальному, спільному началі для народу, яке додавало йому бажання і сили до праці. «Тим одним, – стверджував С. Смаль-Стоцький, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись вплинемо наверх». Для досягнення цього потрібно «вибороти собі незалежність, щоб вийти з упослідненого становища і стати поплич з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руського народу мусить належати до політичної програми русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми»¹⁸.

Степан Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби для українців, протиставляючи їй національне визволення. Займав непримиренну позицію щодо москвофілів, наголошував на шкідливості їхньої діяльності, закликав не йти з ними на жодні компроміси.

У розвитку національної справи вчений найбільшого значення надавав інтелігенції, наголошував на її керівній ролі вести за собою народ, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ.

Він закликав усіх до реальної політики та конкретної роботи на користь народу, вважаючи, що такою реальною роботою в тодішніх умовах можна досягти руху вперед, розвитку, що значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість¹⁹.

Варто зазначити, що, прийшовши до Чернівецького університету, С. Смаль-Стоцький намагався впровадити фонетичний правопис в українських навчальних закладах Галичини та Буковини. Разом із професором романських мов Чернівецького університету Теодором Гартнером він присвятив цій проблемі низку публікацій: статті «Нова руська школа», «Про план науки руської мови в гімназіях», брошури «Голос меншості в комісію по впорядкуванню українського правопису», «Про руську правопись», «Руська правопись». У них автори доводили переваги фонетичного правопису для навчання дітей грамоти та безперспективність використання етимологічного правопису. Крім того, для підтримки своїх наукових обґрунтувань стосовного запровадження фонетичного правопису вони організовували громадські акції. Зрозуміло, москвофіли ніяк не могли на таке погодитися, що викликало гостру ідейну боротьбу між ними та народовцями. Однак, незважаючи на всі москвофільські виступи, С. Смаль-Стоцькому і Т. Гартнеру завдяки завзятій позиції вдалося у 1893/1894 н. р. ввести фонетику в народних школах Буковини та Галичини, а в наступному 1895/1896 н. р. після багатьох звернень товариства «Руська школа» за

¹⁸ Даниленко О., Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик»...

¹⁹ Там само.

підтримкою до української громадськості та за дозволом до крайових шкільних властей – і в усіх класах середніх шкіл. Боротьба, що велася навколо правопису майже 10 років, увінчалася успіхом двох професорів²⁰.

У 1893 р. побачив світ підготовлений разом із Т. Гартнером підручник української мови для середніх шкіл. Він став загальноновизнаним серед освітян західно-українських земель і згодом, у 1907 р. та 1913 р., вийшло друге і третє його видання.

Вчений приділяв значну увагу вивченню історичного минулого Буковинського краю. Вже 1899 р. опубліковано першу в українській історіографії працю «Буковинська Русь». Висвітлено історію буковинських українців, починаючи від часів Галицько-Волинської держави, коли «наша Буковина і Молдавія належали тоді до галицького руського князя. Ба, вже перед тим власть галицьких князів сягала аж по Дунай»²¹. Автор довів, що, потрапивши під молдавське панування «на дворі господарів молдавських у Сучаві панує мова руська, у всіх урядових письмах уживається тодішня писемна мова руська, а в церкві зрущена мова церковно-слов'янська. Волоського слова в публічному житті Молдавії зовсім не чути». Учений наголошував, що цей історичний факт засвідчував суто руський тип молдавського господарства аж до половини XVII ст., коли в молдавських грамотах господаря В. Лупула вперше з'явилася волоська мова²². Він показав розквіт Молдавії, її зв'язки, особливо церковні й освітні, з Україною аж до загарбання Туреччиною молдавської Русі, її підневільне становище.

Написана на великому документальному матеріалі, «Буковинська Русь» стала не тільки оригінальним дослідженням, а й надзвичайно цінним історичним джерелом.

Степан Смаль-Стоцький зазначав, що нове піднесення культури, освіти буковинської Русі відбулося за часів її приєднання до Австрійської держави, що дало можливість підтримувати духовний зв'язок із Галицькою, Угорською, а згодом і з Українською Руссю²³. Вчений описав розвиток шкільництва, вищих наукових закладів на Буковині, зародження українського письменства, навчання українською мовою в середніх школах, Чернівецькій гімназії, реальній школі, учительській семінарії, назвав перших українських учителів, а також вказав на причини винародовлення православних українців, зокрема поширення москвофільства і боротьбу з ним. Належне місце в роботі відведено ролі таємних учнівських товариств, що будили «щирі змагання серед української молоді, повної гарних ідеалів, на дорозі освіти і духовного поступу»²⁴. Боротьба із засиллям русофільства врешті-решт привела до того, що в 1884 р. народовці стали управляти в українських товариствах, а москвофіли «не мали вже більше відваги при збільшеній прилюдній контролі плюгавити до непізнання лице руської (української) мови»²⁵.

З'явилися нові підручники української мови, гімназійні бібліотеки зі значною кількістю української літератури і, нарешті, 1893 р. у шкільних підручниках було

²⁰ Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. С. 277.

²¹ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці, 1897. С. 3.

²² Там само. С. 6–8.

²³ Там само. С. 14.

²⁴ Там само. С. 128.

²⁵ Там само. С. 139.

заведено український правопис – мова в них стала українською²⁶. Степан Смаль-Стоцький вважав, що це «початок нової доби для розвитку руської (української) мови». Якщо вдуматися, скільки праці було вкладено, щоб запровадити навчання українською мовою, скільки поколінь мусили боротися за це, коли інші народи поступали вперед, яку велику шкоду нанесено народові, «тоді стане нам жаль за страченим марно часом на непотрібні і шкідливі експерименти московщення руської (української) інтелігенції», – констатував він²⁷.

Автор виокремив етап пробудження національного почуття на Буковині, яке, на його думку, почалося з 1848 р., коли над Австрією зірвалася «буря», яка досягла й Буковини. Тоді у краю вибухнули своєрідні революції: перша – звернена проти владики Такмана за деспотизм в управі дієцезії, друга – серйозні виступи селян під проводом Лук'яна Кобилиці. Вчений зауважував, що хоч вплив галичан на буковинців був значний, однак не достатній, щоб викликати жвавіше духовне життя серед буковинських українців, яких навіть не дуже зачепило нове політичне життя – вибори, сеймові наради і тощо. Хоча були окремі постаті в Буковині – Федькович, Воробкевич, які насправді переймалися народною ідеєю й зайняли з початком 60-х років значне місце в народному русі краю, що, зрештою, привело до виникнення «Руської бесіди», де з часом «запанувала одноцільність і самосвідомість народна»²⁸.

Не оминав учений своєю плідною працею й українську літературу, друкуючи статті про творчість Юрія Федьковича, Сидора Воробкевича, Івана Котляревського. Він одним із перших оцінив великий талант молодого Василя Стефаника, допомігши йому видати 1899 р. першу збірку «Синя Книжечка» і написавши до неї передмову. «Образки, які містяться в сій “Синій Книжечці”, – йшлося у передмові, – зробили на мене сильне вражінє, порушили мою душу до глибини. Се дійсно образки-малюнки». Він відзначив вдалі твори письменника, що «годі очей відвести... наводить глибоку задуму на душу, сильно настроює її після себе, очаровує своєю високою поетичністю». Щоправда, звертав увагу професор і на те, що «не всі вони однаково артистично викінчені, є деякі недокінчені... недоглажені, рапаві», але у всіх видно руку «хоть молодого ще, але все-таки майстра». Смаль-Стоцький зазначав, що своїми творами автор «Синьої Книжечки» нагадував Ю. Федьковича, і зазначав, що «таке саме глибоке вражінє як на мене, зроблять тоті образки і на всіх читачів». А оскільки В. Стефаник тоді був ще студентом медицини, то вчений наголошував: «... маю повну надію, що він нашу літературу обдарує ще не одним гарним твором»²⁹.

Із наукового погляду дуже вартісна стаття С. Смаль-Стоцького «Характеристика літературної діяльності І. Франка», надрукована у 1913 р. у двох числах часопису «Діло» до 40-річного творчого ювілею Каменяря³⁰. Це була одна з перших робіт із висвітленням творчих здобутків І. Франка. Перед тим письменник двічі перебував у Чернівцях і зуупинявся у С. Смаль-Стоцького. Вперше, коли поет їхав

²⁶ Там само. С. 142.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. С. 267.

²⁹ Смаль-Стоцький С. Передмова до видання «Сина книжечка» Вас[илия] Стефаника. URL: <https://zbruc.eu/node/35189>

³⁰ Діло. Львів, 1913. Ч. 144. 1 липня. С. 1–3; Ч. 145. 2 липня. С. 2–5.

до Одеси в жовтні 1909 р. і Смаль-Стоцький допоміг йому у виробленні дозволу на виїзд до Росії*, і вдруге – у 1913 р., коли І. Франко читав у Чернівцях свого знаменитого «Мойсея»³¹.

Автор зазначав, що літературний дебют І. Франка відбувся 1874 р. у студентському двотижневику «Друг» серед не особливо сприятливих обставин для розвитку його таланту. Надзвичайно слабе народовство, байдужість до національних справ галицької інтелігенції, цілковитий брак національної свідомості народних мас. «Тісний, стухлий дух віяв всюди по Галичині, – писав вчений, – догматичний спосіб думання держав в мурах природні сили»³².

Він наголошував, що, незважаючи на такі обставини, талант Франка не пропав, як багато інших, а розвинувся широко, всесторонньо, сильно, що «д-р Іван Франко став тепер найбільшою окрасою української літератури». Степан Смаль-Стоцький відзначав величезний вплив Михайла Драгоманова на невеликий гурток молодих людей на чолі з Іваном Франком, який почав пильно читати, студіювати, звертати увагу на насущні потреби народу і братися до реальної праці. І згодом у галицькому суспільстві «серед гнилого супокою, сліпої байдужості нараз стало чути клекіт боротьби, гомін все нових ключів, все нових конфліктів». На цьому ґрунті, власне, й зріс І. Франко, запустивши в нього глибоко коріння, тягнув із нього всі соки, на цьому ґрунті й розвинулася вся його літературна діяльність³³.

Степан Смаль-Стоцький зазначав, що за 40 років бачимо в Івана Франка працю в усіх галузях духовного життя. «Він і поет, і повістяр, і критик, і публіцист, і учений історик літератури, і етнограф, і економіст, і філософ, і педагог, і популяризатор, а сам спис його усіх творів виповняє цілу книжку», – констатував професор³⁴.

Учений особливо наголосив на вагомому внеску Каменяра «для вироблення, очищення, збагачення нашої літературної мови, для вироблення і збагачення літературної техніки і форми. Без пересади можна сказати, що наша теперішня літературна мова се мова Франка. У нього вірш повний ніжності, мелодійності, грації, проза відзначається високим поетичним летом, а форма найрізніша, блискуча». Професор, наголошуючи на великому внеску Франка у розвиток української мови, над якою насміхалися, як над «дуже невиробленою мовою», діалектом, процитував слова поета:

Діалект, а ми надишем
 Міццю вуха і огнем любови,
 І нестертий слід його запишем
 Самостійно між культурні мови³⁵.

* За спогадами М. Мочульського «З останніх десятиліть Івана Франка», у жовтні 1909 р. Франко постановив собі їхати до Одеси, перейнятий думкою, що там, у Одесі, є замурований в університеті рукопис з описом чудотворного ліку на його недугу. Мочульський, Гнатюк і Бандрівський, не змігши відмовити Франка від поїздки, домовилися з російським консулом у Львові, щоб той відмовив поетові у видачі візи. Так і сталося. Тоді Франко поїхав до Чернівців, де Смаль-Стоцький, будучи заступником маршалка, зробив поетові візу, і той у листопаді 1909 р. виїхав до Одеси. (Смаль-Стоцький Р. Франко у Чернівцях. URL: zbruc.eu).

³¹ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. С. 121.

³² Діло. 1913. 1 липня.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Діло. 1913. 2 липня.

Потрібно віддати належне С. Смаль-Стоцькому, який показав нещасливу долю поета, суперечливості його таланту. «Та не дасться заперечити, – зазначав учений, – що над усе його літературною діяльністю тяжить – скажімо се словами самого Франка, висказаними в вправді про діяльність інших письменників прокляття зацофаного осередка, непочатого перелога. Його гаряча душа рвалась до суцільної, гармонійної, широкої діяльності, – дійсність ставила його перед самі урізки, щерби, прогалини; він кидався на всі боки, заповнював прогалини, латав, піднімав повалене, валив те, що поставлене не до ладу, будував нове, шукав спосіб підняти до роботи більше рук. Велика сила отак розбилась на дрібні крушки. Така доля усіх людей перехідних епох, пори “тяжкого перелому”, в якій Франкові приходилося працювати»³⁶.

У цей час С. Смаль-Стоцький написав кілька полемічних статей про український правопис, започаткував серію дослідницьких праць про ідейну спрямованість та інтерпретацію творів Т. Шевченка. Це, зокрема, статті: «Ідеї Шевченкової творчості», «Шевченкова Містерія», «Читання Шевченкових поезій», «Діди, батьки і внуки у Шевченка». Ці праці стали своєрідним продовженням Шевченківської тематики вченого, зокрема його виступи на відзначеннях різних роковин Т. Шевченка, популярних читань для населення Буковини та лекцій і семінарів з україністики в університеті. Це була самобутня Шевченкіана С. Смаль-Стоцького. «Не знаю, а мені здається, що в тому часі, про який я говорю, – згадував В. Сімович про 1899–1903 рр., коли він вчився у Чернівецькому університеті, – ніде так до Шевченкової творчості не підходили, ще так докладно й так різнобічно не розбирали Шевченка ні на однім університеті тодішньої Австрії, як це робилося в нас, на семінарійних вправах у проф[есора] Смаль-Стоцького»³⁷.

Варто зазначити, що вчений у своєму підході до вивчення творчості Шевченка, як зазначав В. Сімович, «зі становища виключно ритмічної будови народних пісень» пояснював читачам національно-політичний світогляд Шевченка, його сприйняття минулого України, її сучасного й майбутнього, чинники, які «робили незрозумілі на перший погляд Шевченкові поеми ясними і зрозумілими»³⁸.

Надзвичайно актуальною для сьогодення є праця С. Смаль-Стоцького «Т. Шевченко – співець самостійної України». Автор, показуючи любов поета до України, наголошував, що «у Шевченка ніхто ніде не знайде ні одного слова яких небудь федераційних чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя для України, за джерело її фізичного, духовного, матеріального, культурного й морального занепаду, уважав за кару божу»³⁹.

Учений акцентував, що Шевченко відкидав будь-яке спільне «отечество», знав тільки неньку-Україну, яку так щиро любив, що за неї готов і душу віддати, визнавав тільки повну державно-політичну самостійність України⁴⁰.

У 1914 р. вийшла у світ ґрунтовна праця С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Грамматика руської (української) мови», роботу над якою автори почали ще у

³⁶ Діло. 1913. 2 липня.

³⁷ Сімович В. Вступ. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава, 1934. С. 7.

³⁸ Там само. С. 8.

³⁹ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко – співець самостійної України. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава. 1934. С. 14.

⁴⁰ Там само.

90-х роках ХІХ ст. Поява такої праці в той час була справді сміливим кроком у науці. Ця книжка сколихнула науковий світ, викликала великий резонанс у славістичних колах.

Автори доводили, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської – як польська, сербська, чеська та інші. Твердячи, що українська мова ближча до сербської, ніж до російської, С. Смаль-Стоцький заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови. Він вважав, що ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту, а твердження, нібито праруська є спільною мовою росіян, українців і білорусів VI–XI ст. – це витвір фантазії російських філологів⁴¹.

Степан Смаль-Стоцький ніколи не погоджувався з доказами Шахматова, Ягіча, Брікнера стосовно походження української мови з праруської. Згодом, у 1937 р., він опублікував розвідку «Питання про східнослов'янську прамову», в якій підкреслював: «... про східнослов'янські прамови або праруську добу я думав ціле життя, бо це колода на перепоні, щоб досягнути наукової правди про становище української мови серед слов'янських ... мене все наново силувало зайняти конечно неї ясне становище... Тому праруську мову можемо зложити до архіву»⁴².

Професор Олександр Лотоцький, директор Українського наукового інституту, з нагоди 75-ліття академіка Степана Смаль-Стоцького, наголошуючи на його невтомній патріотичній праці, історичній заслугі на науковій ниві, вказав на правдиве висвітлення «місця мови українського народу в сім'ї слов'янських мов», і цим покладено «одну з твердих підвалин українознавства»⁴³.

Наукове Товариство ім. Шевченка 10 березня 1914 р. обрало С. Смаль-Стоцького, якому виповнилося 55 років, головою філологічної секції замість важко хворого І. Франка. Він мав чимало наукових задумів і проектів, однак у повітрі вже пахло порохом війни.

Із вибухом війни С. Смаль-Стоцький як австрійський офіцер був прикріплений до штабу Чернівецької бригади, обіймав різні посади, переважно адвоката при військово-польовому суді, і врятував не одного українця, звинуваченого в москвофільстві, від несправедливого вироку австрійських властей⁴⁴.

Восени 1914 р. Чернівецька бригада воювала в Польщі, де зазнала значних втрат. Після цих невдач бригади С. Смаль-Стоцького приділили до польового суду краківської корпусної команди в Моравській Оставі, а пізніше – у Кракові. Разом із ним служив також відомий український вчений правник Станіслав Дністрянський⁴⁵.

У Кракові вченого спіткало велике горе – тут після важкої хвороби померла його дружина Емілія, з якою він прожив 31 рік. Однак, незважаючи на тяжкий життєвий

⁴¹ Смаль-Стоцький С. «Ми підемо у мандрівку століть з твого духа печаттю...». *Наша парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/person/smal-stotskyj-stepan/>

⁴² Смаль-Стоцький Степан. Питання про східнослов'янську прамову. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. 155. С. 2.

⁴³ Лотоцький О. Лист директора Українського наукового інституту до Академіка С. Смаль-Стоцького з приводу 75-ліття його віку. *Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації*. Варшава, 1934. С. 3.

⁴⁴ Шоліна Т. Науково-освітня та громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького в еміграції (1914–1938). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Чернівці, 2009. № 1. С. 68.

⁴⁵ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Роки війни. *Буковинський журнал*. 1995. Ч. 1–2. С. 134.

удар, С. Смаль-Стоцький знайшов у собі сили до подальшої праці. На пропозицію свого учня В. Сімовича професор восени 1916 р. почав працювати у Фрайштадтському (Горішня Австрія) таборі військовополонених українців російської армії.

Спочатку головним завданням С. Смаль-Стоцького було налагодження стосунків між військовою командою табору та Просвітнім відділом СВУ (членом якого він був) і таборовими організаціями полонених українців. Австрійська адміністрація табору не завжди вникала в суть роботи, яка проводилася серед українців, і тому своїми невиваженими діями перекреслювала здобутки просвітніх працівників серед полонених. Оскільки С. Смаль-Стоцький був австрійським офіцером, йому довіряло австрійське військове командування, тому будь-які непорозуміння щодо ведення національно-освідомлювальної та культурно-освітньої праці серед полонених українців вдавалося усувати⁴⁶.

Отже, прихід С. Смаль-Стоцького до таборової команди відразу позначився на взаємовідносинах таборової адміністрації та представників СВУ. Як зазначав член Президії СВУ А. Жук, бо «професор намагався відразу справу розглядати з точки зору виховання національної свідомості у полонених, культурної праці серед них, умів переконливо показати значимість цієї роботи»⁴⁷.

У Фрайштадті С. Смаль-Стоцький відразу долучився до у культурно-просвітню праці, докладаючи надзвичайно багато сил у справу національного освідмлення полонених. Він разом із доктором Осипом Охримовичем і доктором Романом Домбчевським допомагав активним членам таборової «Просвіти» ім. Михайла Драгоманова з числа полонених вести просвітню роботу. Професор як посол до австрійського парламенту з часу відновлення його роботи навесні 1917 р. не був таким вже діяльним у «Просвіті». Але до свого покликання до парламенту він «вкладав у просвітню працю масу енергії, працюючи по 16–18 годин на тиждень»⁴⁸.

Спочатку під орудою В. Сімовича, а з його від'їздом до Німеччини під управою С. Смаль-Стоцького від 6 лютого 1915 р. до 10 травня 1917 р. діяли курси для неписьменних. Незважаючи на несприятливі умови для ведення цих курсів, просвітній секції й товариству «Просвіта» пощастило провести 6 курсів, на які записалося 759 осіб, а закінчило – 615. На курсах викладало (викладів було 446) 16 фахових учителів під безпосереднім наглядом доктора В. Сімовича і професора С. Смаль-Стоцького⁴⁹.

Загалом, учений протягом 1917 р. – першої половини 1918 р. у Фрайштадті вів із 16 серпня 1916 р. загальний курс української мови, на якому мав тільки 10 викладів. Проте з вибухом революції в Росії та відновленням у березні 1917 р. Української державності «Просвіта» 25 березня 1917 р. відкрила новий курс української мови, на який відразу записалося 250 таборян, їх поділили на 5 груп. Під керівництвом С. Смаль-Стоцького курс було закінчено наприкінці грудня 1917 р. Викладів у всіх групах відбулося 310⁵⁰.

⁴⁶ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький

⁴⁷ Жук А. Зі споминів про проф[есора] С. Смаль-Стоцького. *Календар Червоної Калини*. Львів, 1938. № 10. С. 2.

⁴⁸ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918*. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 112.

⁴⁹ Там само. С. 121–122.

⁵⁰ Там само. С. 125.

Із ліквідацією 22 лютого 1918 р. «Просвіти» курси української мови припинилися, бо всі активні працівники зголосилися добровольцями до куреня «Оборони рідного краю» і виїхали для подальшого формування військової частини до Володимира-Волинського.

Однак у травні 1918 р. до Фрайштадта почали прибувати добровольці до української армії, у зв'язку з чим виникла потреба знову відкрити курс української мови. Навчання відбувалося щоденно, адже слухачі постійно мінялися. Викладали на цьому курсі професор С. Смаль-Стоцький, доктор О. Охримович, доктор Р. Домбчевський і полонений Федір Шевченко. Курс тривав аж до ліквідації Фрайштадтського табору в червні 1918 р. Усіх курсів було 5, викладів – 642, слухачів – 834⁵¹.

Професор Степан Смаль-Стоцький серед українських військовополонених. Фрайштадт, 1916–1917 рр.

Окрім того, вчений провадив популярний курс української літератури, організований 25 березня 1917 р. товариством «Просвіта», який постійно відвідувало 250 таборян. Навчання відбувалося регулярно двічі в тиждень, увечері. Допомогавав провадити курс професору полонений М. Лозовик. Закінчено курс 10 грудня 1917 р., усіх викладів у С. Смаль-Стоцького було 30, у М. Лозовика – 36⁵².

Степан Смаль-Стоцький організував також курси декламації. На першому декламаторському змаганні 7 жовтня 1917 р. професор подав історію мистецького володіння словом у давній Греції й висловив бажання, щоб і «наш український народ

⁵¹ Там само. С. 126.

⁵² Там само. С. 112.

полюбив і шанував своє рідне слово, як ті давні греки»⁵³. У змаганнях декламаторів нагороди оцінювалися так: перша – 3 корони, друга – 2 корони і третя – 1 корона. Відбулося 7 декламаторських читань, але премії вже видали не грошима, а книжками творів Т. Шевченка, І. Франка, С. Руданського й посвідченнями, майстерно виготовленими артистом-малюром Ю. Балицьким⁵⁴.

Варто виокремити й факт провадження професором С. Смаль-Стоцьким із допомогою кошового таборової «Січі» М. Лозовика письмового курсу української граматики, тобто диктанту. За найкраще написання диктанту теж давали книжки й мистецькі посвідки. Таких вправ з української граматики відбулося 21, а слухачів було 280⁵⁵.

У березні 1917 р. «Просвіта» організувала популярний курс історії України для всіх полонених, на який записалося понад 500 осіб. Керував курсом С. Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені М. Славинський, М. Лозовик, Г. Щербацький, В. Шевчук і П. Дубрівний. Курс закінчено наприкінці 1917 р., викладів було 28, усі з великою відвідуваністю⁵⁶.

Окрім регулярних курсів, досить часто відбувалися окремі виклади, на яких з'ясовували якусь важливу подію в історії України. У квітні 1918 р. відновилися щоденні виклади з української історії для офіцерів і козаків, які прибували до Фрайштадту як добровольці української армії. Учителював на цих курсах С. Смаль-Стоцький, а допомагали йому доктор О. Охримович, доктор Р. Домбчевський і полонений Ф. Шевченко. Усіх викладів було 70, учасники змінювалися з відходом транспортів до Володимира-Волинського й прибуттям до табору нових добровольців. Загалом, систематичних курсів з історії України відбулося 6, викладів було 414, а слухачів – 1 800 осіб⁵⁷.

Найпопулярнішими серед полонених були виклади С. Смаль-Стоцького зі Шевченкознавства. Приміщення, розраховане на 1 000 осіб, не вмещувало всіх охочих. Він так уміло подавав аналіз Шевченкових творів, що велика аудиторія годинами сиділа й уважно слухала про «Великий Льох», «Сон», «Кавказ», «Чигирин» та інші⁵⁸.

Учений 10 березня 1918 р. виступив на таборовому святі з нагоди 104-х років від дня народження найбільшого поета, борця і мученика за волю України Тараса Шевченка. У своїй промові професор детально розібрав ті пророчі місця з поезії Кобзаря, у яких він пророкував Україні світлу будучність, і пристосував ці пророцтва до тодішнього моменту. Він закликав присутніх усіма силами підтримати вже здобуту волю України. На закінчення всі в супроводі оркестру відспівали «Вже воскресла Україна»⁵⁹.

⁵³ Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 1979. С. 75–76.

⁵⁴ Там само. С. 76.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. С. 123.

⁵⁷ Там само. С. 124.

⁵⁸ Там само. С. 114.

⁵⁹ Даниленко К. Драматичне т[овариств]о імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 1979. С. 197.

Степан Смаль-Стоцький 28 травня 1917 р. виступив із доповіддю на Академічному вечорі, присвяченому роковинам смерті Івана Франка, у якій надзвичайно глибоко схарактеризував літературну творчість Каменяра і справив велике враження на присутніх⁶⁰.

За свою невтомну національно-культурну працю в товаристві «Просвіта» професор С. Смаль-Стоцький був іменований його почесним членом. Окрім того, вчений був членом Головної Української Ради табору Фрайштадт⁶¹.

Із відновою роботи 30 травня 1917 р. австрійського парламенту С. Смаль-Стоцький брав участь як посол у його засіданнях, виступав за необхідність реформування імперії за національним принципом та надання найширших національних прав українцям, адже впродовж десятиліть національні питання в Австрії вже мусли бути полагождені. «Коли державні мужі, не спосібні давати народам держави внутрішній мир, – наголошував учений на засіданні палати послів у червні 1917 р., – нехай оставлять се самим народам»⁶².

У Відні 25 липня 1917 р. на засіданні новоперебраної Бойової управи Українських січових стрільців у зв'язку з розходженнями в поглядах на подальше існування січового стрілецтва та визначення його завдань, С. Смаль-Стоцького обрали її головою. Вже наступного дня, 26 липня, на його пропозицію Бойову управу перейменували в Центральну управу УСС.

Як голова Центральної управи, С. Смаль-Стоцький на нараді 5–7 лютого 1918 р. представників ЦУ, УПЦ і відпоручників усіх формацій УСС внаслідок гострих дебатів домігся прийняття резолюції, у якій підкреслювалось значення Легіону для українського народу як вияву його волі до державної самостійності. Цієї ідеї Легіон триматиметься до останку. Зазначалося, що в тодішній момент політичним постулатом українців Австро-Угорщини має стати об'єднання всіх українських земель монархії в окрему державну одиницю. Якщо Легіон своїм існуванням або воєнними діями вступить у суперечність із українськими національними інтересами, Центральна Управа вправі вирішити питання про його розпуск. Нарada висловила також солідарність із Українськими січовими стрільцями в Наддніпрянщині⁶³. Отже, визначивши чіткі орієнтири подальшого існування стрілецтва, Центральна управа не допустила прийняття передчасних і невважених рішень.

У відозві Центральної управи С. Смаль-Стоцький наголосив на важливій ролі УСС у національно-культурному освідомленні українського народу. Він акцентував: «Стрілецтво, як рідне українське національне військо, повне національної свідомості і національних ідеалів, повинно ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошановання і культ всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини»⁶⁴. Для ведення такої роботи потрібно було провадити бесіди, публічні читання, музично-співочі вистави, засновувати просвітньо-культурні товариства й бібліотеки.

⁶⁰ Там само. С. 194–195.

⁶¹ Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Нью-Йорк, 1979. С. 30.

⁶² Промова С. Смаль-Стоцького. Буковина. 1917. Ч. 11.

⁶³ За волю України. Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967. С. 428–431.

⁶⁴ Там само. С. 436.

Степан Смаль-Стоцький позитивно сприйняв гетьманський переворот у квітні 1918 р., сподіваючись на стабілізацію ситуації у Наддніпрянщині. Улітку 1918 р. він особисто познайомився з Павлом Скоропадським.

Професор став одним із перших 12 академіків-засновників Всеукраїнської академії наук (ВУАН), затверджених гетьманом П. Скоропадським. На першому установчому засіданні історично-філологічного відділу Академії 8 грудня 1918 р. його обрано секретарем відділу, а 16 грудня 1918 р. – членом й господарського правління. За ним закріплено кафедру історії української мови. Однак у жодному із засідань Академії наук учений не зміг взяти участі, перебуваючи в еміграції. Проте він уважно стежив за виданнями ВУАН і навіть у 1922 р. опублікував у журналі «Славія» критичну статтю про Українську Академію наук, в якій гостро виступив проти більшовизації такої поважної наукової установи. У другій половині 1920-х років С. Смаль-Стоцький через М. Грушевського налагодив наукові контакти з Академією, опублікувавши декілька праць у журналі «Україна». Однак через посилення ідеологічного тиску на українських вчених та репресії проти них в УСРР, незважаючи на те, що 1928 р. Смаль-Стоцького було перезатверджено у складі дійсних членів ВУАН, він навіть отримав запрошення на сесію ради академії з питань прийняття п'ятирічного плану, його стосунки з академією наук припинилися⁶⁵.

У жовтні 1918 р. учений взяв участь у роботі Української Конституанти у заснуванні Української Народної Ради, підтримуючи ідею створення окремої держави з українських етнографічних земель Австро-Угорської монархії.

Листопадові події та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) 1918 р. застали С. Смаль-Стоцького у Відні. Його призначено державним секретарем у справах освіти, проте він так і не виконував своїх обов'язків, перебуваючи у Відні, де очолив військове представництво ЗУНР. Тут він опублікував звернення до всіх українських вояків про створення української національної армії та умови вступу до її лав українців і чужинців⁶⁶.

Керівництво ЗУНР 19 грудня 1918 р. призначило С. Смаль-Стоцького послом у Празі. Йому доручили відповідальне завдання – привернути новостворену в листопаді 1918 р. Чехо-Словацьку Республіку (ЧСР) на свій бік, оскільки ще не так давно між українськими та чеськими і словацькими послами в австрійському парламенті були певні розбіжності⁶⁷.

Дипломатична робота С. Смаль-Стоцького саме припала на період підписання повоєнних мирних договорів, пов'язаних із політичним, національним і територіальним устроєм Європи, а також із згуртуванням української еміграції у ЧСР. Очолював учений дипломатичну місію ЗУНР у Празі до 9 вересня 1921 р., тоді передав свої повноваження представникові УНР, а сам працював радником.

Степан Смаль-Стоцький 1921 р. розпочав свою працю в Українському вільному університеті у Празі, був серед його фундаторів. Він входив до складу вищого керівного органу університету – Академічного сенату. В 1921/1923 н. р. був деканом, а в наступному – заступником декана філософського факультету, читав

⁶⁵ Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. С. 280–281; Смаль-Стоцький С. «Ми підемо у мандрівку століть з твого духа печаттю...»...

⁶⁶ Там само. С. 281.

⁶⁷ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Роки війни. С. 143.

курс «Українська мова в сім'ї слов'янських мов». Деякий час очолював комісію з підготовки наукових збірників університету, Товариство допомоги для українських учених, котрі опинилися у складному матеріальному становищі.

Степан Смаль-Стоцький із синами Нестором і Романом, 1918 р.

Займаючись викладацькою працею, він ніколи не покидав роботи над проблемами українського мовознавства. У 1925 р. опублікував працю «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (у 1927 р. – друге, доповнене видання), у якій продовжив розвінчання теорії праруської мови, вважаючи її штучною конструкцією О. Шахматова. Адже, за словами С. Смаль-Стоцького, «історія української, російської і білоруської мови ні одної нової, спеціальної, тільки їм спільної позначки спільного розвитку не виявляє»⁶⁸. Свою думку щодо цієї проблеми вчений ще раз підтвердив у праці «Питання про східнослов'янську прамову», у якій наголосив: «Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови»⁶⁹.

Учений не став осторонь правописної полеміки, пов'язаної з розробкою нового правопису в підрадянській Україні, що планувався як єдиний для всіх українських земель. Окрім ґрунтового реферату, підготовленого для державної правописної комісії, він опублікував низку статей із цього питання у «Літературно-науковому віснику» та «Україні».

⁶⁸ Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. Друге доповнене видання. Прага, 1927. URL: zbruc.eu

⁶⁹ Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську прамову. С. 5.

Найбільше часу та праці в еміграції С. Смаль-Стоцький присвятив дослідженню творчості Т. Шевченка, яке вилилося в окрему книжку – «Т. Шевченко. Інтерпретації», опубліковану Українським науковим інститутом у Варшаві 1934 р. Науковець надзвичайно різнобічно і глибоко вивчив Шевченкіану. Очевидно, мав право Євген Маланюк ствердити: «Степан Смаль-Стоцький, найглибший дотепер коментатор Шевченка, де в чім просто Колумб»⁷⁰.

Учений був одним з ініціаторів I Українського наукового з'їзду в Празі 1926 р., очолював філологічну секцію, брав жваву участь в обговореннях різних дискусійних питань. У 1931 р. Смаль-Стоцького обрали головою II Українського з'їзду, який відбувся у березні 1932 р. за участю понад 100 вчених із різних міст Європи. На цьому представницькому форумі підведено підсумки десятилітньої наукової роботи української еміграції, особливо в галузі українознавства⁷¹.

Чимало сил віддав професор товариству «Музей визвольної боротьби України», яке уконституювалося 25 травня 1925 р. у Празі. 8 квітня 1935 р. він був обраний його головою замість професора І. Горбачевського у зв'язку з погіршенням стану його здоров'я.

Степан Смаль-Стоцький повністю віддався роботі музею, вважаючи його не тільки самобутнім сховищем зібраних надзвичайно цінних і важливих для української історії експонатів та документів, але й центром українського життя у Празі, своєрідним українським Народним домом.

У 1937 р. різко погіршився стан С. Смаль-Стоцького, але він старався тримати руку на пульсі життя музею. А 16 березня 1938 р. науковець підписав купчу на придбання будинку для музею, реалізувавши для цього кошти, збір яких тривав понад 6 років, а також пожертвував для потреб музею більшу частину своєї бібліотеки (майже 3 000 томів), інші документи та речі⁷².

Степан Смаль-Стоцький очолював колегію фундаторів Української могилянсько-мазепинської академії наук, розробив її статут, який закінчив у липні 1938 р. Учений був почесним членом НТШ, Музею визвольної боротьби України, різних товариств Буковини й Галичини, зокрема «Руської бесіди», «Української школи», «Союзу», «Запорозжя» у Чернівцях, «Просвіти» у Львові тощо.

У першій половині 1938 р. С. Смаль-Стоцький переніс дві складні операції на шлунку, проте стан його здоров'я не

Обкладинка книжки Степана Смаль-Стоцького «Т. Шевченко. Інтерпретації», видання 1934 р.

⁷⁰ Маланюк Є. Шлях до Шевченка. *Пробосм.* 1942. Ч. 3. С. 146–156.

⁷¹ Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. С. 285.

⁷² Там само. С. 286.

покращувався. Черговий напад стався в ніч на 8 серпня – його помістили в один із празьких санаторіїв, однак полегшення не було, й 17 серпня 1938 р., в другій половині дня, Степан Смаль-Стоцький помер.

Спочатку 20 вересня 1938 р. вченого поховали у тимчасовій гробниці на Ольшанському кладовищі у Празі. Однак син Роман мусив виконати передсмертне бажання батька – спочити біля дружини. Роман владнав усі формальності, й у вересні 1938 р. чесько-польський кордон перетнув останній потяг, що складався лише з одного вагона із труною С. Смаль-Стоцького. 30 вересня 1938 р. відбулися похорони на Раковицькому цвинтарі у Кракові, де знайшов свій останній прихисток великий український вчений-мовознавець і громадянин С. Смаль-Стоцький.

Всесвітньо відомий учений-мовознавець, історик української мови і літератури, академік першого складу Української академії наук, громадсько-політичний діяч С. Смаль-Стоцький протягом усього життя боровся за рівноправне місце української мови серед інших слов'янських, доводив її походження із праслов'янських мов, поборюючи теорію праруської мови російських вчених. Він був провідником українського народу Буковини й Галичини, керував його працею на всіх ділянках національного життя, готуючи до власної державності.

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ – ПАТРІОТ, ДЕМОКРАТ, ДЕРЖАВНИК

Цегельський Лонгин Михайлович (29.08.1875 – 13.12.1950) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець. Народився у м. Камінці Струмиловій на Львівщині, де його батько о. Михайло, знаний журналіст і український політик, посол до австрійського парламенту, служив парохом. Мати – Анізія з відомого роду Дзеровичів. У Лонгина було ще два брати – Роман (професор Чернівецького університету) та Ігнатій (священник), а також три сестри – Генуся, Іванна і Марія¹. У Камінці Л. Цегельський навчався у початковій школі, а з 1886 р. – Академічній гімназії у Львові, яку закінчив 1894 р. Того ж року вступив на правничий факультет Львівського університету ім. Франца Йосифа, а після його закінчення в 1898 р. проходив дипломатичну практику в Міністерстві закордонних справ і в посольстві Австро-Угорщини у Швеції. Пройшовши однорічну практику, був промований на здобуття вченого звання доктора права з ділянки міжнародних відносин у Львівському університеті².

Ще студентом у складі австрійської делегації брав участь у Студентському конгресі в Англії. Виступаючи в дискусії проти виголошеного на з'їзді реферату щодо майбутньої перебудови Європи, за яким Галичина по р.у Сян мала належати до Російської імперії, Л. Цегельський у запалі образив російського царя, за що був депортований з Англії. Однак він unik арешту з боку австрійських властей і будь-якої відповідальності, адже захищав інтегральність Наддунайської імперії. Тим виступом Л. Цегельський звернув на себе увагу різних політиків, що стало початком його політичної кар'єри³.

Навчаючись в університеті, Л. Цегельський виявив себе як провідний студентський діяч, головно в боротьбі студентів за український університет у Львові. Він тісно співпрацював із часописом «Молода Україна» – органом української молоді у Львові, на шпальтах якого пропагував і відстоював ідею державної незалежності України⁴.

¹ Патер І. Лонгин Цегельський. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті*. Львів, 2009. С. 307.

² Цегельський Ю. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. Ellicott City: Смолоскип, 1992. С. 341–342.

³ Там само. С. 343.

⁴ Цегельський Л. Молода Україна – історичний спомин. Календар «Провідіння» на 1948 рік. Філадельфія, 1948. С. 70.

На загальному з'їзді українського студентства та середньошкільної молоді 14 липня 1900 р. Л. Цегельський виголосив реферат, у якому теоретично обґрунтував ідею самостійності України. Він наголошував, що національна держава – це обов'язкова форма і перша підвалина добробуту й культури нації, запорука їхнього подальшого розвитку; без національної держави всі змагання поневолених націй стати в рівень з іншими будуть неможливими («це сизифова праця, це просто безмислиця»). Тому вихід один – створити власну самостійну Українську національну державу в етнографічних кордонах, тоді всі капітали служитимуть українському народові, його економічному і культурному піднесенню. Л. Цегельський зазначав, що дилема «бути, чи не бути» міститься в питанні самостійності України. «І ми віримо, – наголошував він, – що нам бути! І ми віримо, що встане Україна, як не на наших очах, так на наших кістках! Ми віримо в її воскресіння, а коли б не мали в це вірити, так ліпше нам і не жити! Без України нам нема життя! Як камінна велит-гора, як непорушна граніт-скала, так тверда та непохитна ця наша віра!».

У рефераті Л. Цегельського звучав заклик до соборного єднання галичан і наддніпрянців: «Через кордон подають собі руки українці з обох боків Збруча. По-над багнети, що стережуть границю підноситься велика ідея, злучаючи всі щирі серця України!»⁵.

У 1901 р. видав популярну книжку «Русь-Україна і Московщина» чіткого антиросійського спрямування, у якій висунув також справи соціального спрямування, що в той час становили «партійництво», і були особливо злободенними. Звичайно, це видання суттєво вплинуло на національне усвідомлення широких мас у Галичині та Наддніпрянщині.

У роки Першої світової війни автор згадував про вплив цієї книжечки на українське суспільство: «Розхоплено її скоро, читано живо та лишила вона не тільки чималі сліди в ідеології широких кругів Галичини, але й поширилась на російській Україні та мала вплив на ідеологію молоді революційної української інтелігенції, прищиплюючи їй історичну ідею української державности»⁶.

Варто зазначити, що чимало висловлених тоді думок Л. Цегельським залишалися актуальними донедавна: «Московському урядові, що має в своїх руках власть, гроші та школи на Вкраїні, вдалося збаламутити чимало людей з-поміж українців та прихилити їх до тої думки, буцім-то москаль а українець то одно та буцім-то українцям треба залишити свою, а приймати московську мову, годитись на московські школи, держатись московської держави»⁷.

У той період і пізніше він підтримував тісні зв'язки з Миколою Міхновським, відомим громадсько-політичним діячем, публіцистом із Наддніпрянщини, засновником Революційної української партії, предвісником українського націоналізму. Лонгин Цегельський видав у Галичині більшість публікацій Миколи Міхновського, які мали неабиякий вплив на формування самостійницько-державницької думки на українських землях⁸.

⁵ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. Львів, 2001. С. 124–125.

⁶ Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина-Росія. Царгород, 1916. С. 4.

⁷ Там само. С. 6.

⁸ Ковалюк Р. Український студентський рух... С. 135.

Тоді в житті Лонгіна Цегельського сталася визначна подія – 4 березня 1905 р. він одружився з Ольгою-Стефанією Дуткевич (21 лютого 1880 р. н.), дочкою о. Євгена Дуткевича, пароха й дідача в с. Рудно біля Львова і Генрики з роду Кушнірів. У подружжя Лонгіна та Ольги Цегельських народилися два сини: старший – Юрій-Михайло (6 вересня 1906 р. н.), молодший – Лавро-Миколай (18 вересня 1910 р. н.)⁹.

Молодий політик Л. Цегельський став одним із головних організаторів селянських страйків 1902 р. проти польських землевласників у Галичині; активним учасником боротьби за ухвалення нового виборчого закону на основі загального, безпосереднього, рівного й таємного виборчого права, замість реакційної куріальної системи. Ключовою проблемою виборчого закону для галицьких політиків був кількісний розподіл мандатів між поляками й українцями в парламенті. Обговорення проекту виборчої реформи супроводжувалося у Галичині поважними виступами з боку українців. Основними формами боротьби стали масовий легальний вічевий рух, виступи і заяви українських послів у парламенті та сеймі, публікації у пресі.

Українські партії утворили виборчий блок, спільно організовуючи віча та мітинги (упродовж року з липня 1905 р. по червень 1906 р. у Галичині проведено понад 1 300 масових заходів, у 1906 р. повіти краю були охоплені страйками українських селян).

Кульмінацією руху за виборчу реформу та покращення умов життя селян і робітників стало Всенародне віче галицьких українців 2 лютого 1906 р. на площі біля Високого Замку у Львові, на яке прибули делегації з багатьох повітів і міст, маси селян із навколишніх сіл – біля 50 тис. осіб¹⁰. «Це був здвиг народу, – відзначало “Діло”, – котрий напливав сотками і тисяч народу, аби тут, в столиці краю задемонструвати, що нарід руський зірвався з вікового сну, що він цілий дозрів вже політично та що допоминається своїх прав нарівні з поляками». На вічі, крім Євгена Олесницького, Кирила Трильовського та інших, із промовою виступив й Лонгін Цегельський. Представляючи важливість тогочасного становища, він зазначив: «Ця хвиля є історична, бо ми почувалися народом, і то народом по обидва боки кордону. За два місяці роботи ми дозріли в Галичині і треба нам дальше робити віча і віча та переводити всюди організацію на всяку потребу. Нашою остаточною, сильною і непобідною зброєю є в кожному випадку маса освідмленого народу – тота сила, котру повинен і мусить респектувати [поважати – *І. П.*] навіть найзатятіший противник»¹¹.

Віче засвідчило, що вимога справедливої виборчої реформи стала актуальною для української суспільності, охопила широкі народні маси Східної Галичини. «Маніфестація, – наголошувало “Діло”, – важлива цим, що вона вчить нас, як ми повинні поступати, коли хочемо стати політичним чинником в краю і державі, кидати живі кличі в народ, освідмлювати і агітувати – отеє дорога, по котрій можемо дійти до кращої будучности». Було прийнято низку ухвал, зокрема вимогу загального виборчого права. Закінчилося віче співом національного гімну «Ще не вмерла Україна». Усі ці заходи українців за справедливішу систему виборів

⁹ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 378, 383.

¹⁰ Гай-Нижник П. Лонгін Цегельський – патріот, націонал-демократ, соборник. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2022doc_tsehelsky.php

¹¹ Патер І. Лонгін Цегельський. С. 309.

увінчалися успіхом 26 січня 1907 р., коли австрійський уряд запровадив довгоочікуваний виборчий закон¹².

Після виборів 1907 р. серед послів до австрійського парламенту виникла суперечка, як назвати свою репрезентацію: руська, малоруська чи українська. Вирішальну роль у ній відіграла проблема етноніма. Москвофіли, спекуючи традиційними для західних українців етнонімами «русин», «Русь», доводили, згідно з бажанням своїх хлібодавців, що він тотожний до назв «русський», «Россія».

Власне тоді великого розголосу набула книжка Л. Цегельського «Звідки взялися і що значать назви “Русь” і “Україна”», написана в соборницькому дусі. Автор підкреслював: «Наші закордонні браття в Росії мусіли занехати ім’я “Русь” і “русській”, а прийняти ім’я “Україна”, аби тим способом відрізнитися від “Русских” (т. є. Москалів). Ні, ми Галичане не можемо відречися від імені “Русь”, “Русин”, так як уживають їх в слові і письмі, добре знаємо, що ті слова значать то само, що “Україна” і “український”. Ми знаємо, Русь і Україна то все одно, що одна і та сама земля, так само як Русини і Українці то один і той же народ»¹³. Об’єднання парламентарів Галичини і Буковини прийняло назву – Український клуб.

У виборах 1907 р. у спілці з сіоністами Л. Цегельський був другим після єврейського посла М. Гібеля, а після смерті останнього посів його місце як посол до австрійського парламенту. Опісля, в 1911 р., він у окрузі Ярослав–Любачів–Чесанів виграв вибори до Державної ради. Ставши послом до Віденського парламенту, Л. Цегельський відразу зробив запит до міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини щодо зловживань із боку старост, католицького духовенства та жандармів під час проведення парламентських виборів у численних громадах Східної Галичини. «Чи звісні є Вашій Ексцеленції ті надужиття та що Ваша Ексцеленція думає зарядити, щоби надужиття ті усунути, висліди перепису населення згідно з правдою поправити та винуваті органи до відповідальності притягнути?» – запитував посол. Зрозуміло, що ніяких висновків із цього запиту відповідні австрійські адміністративні органи не зробили. Лонгин Цегельський став одним із секретарів посольського клубу, належав до комісії закордонних справ, від якої не раз був членом різних дипломатичних місій. Від 1913 р. Л. Цегельський, посол до Галицького крайового сейму, був членом українських політичних організацій, за партійною орієнтацією належав до Української національно-демократичної партії (УНДП)¹⁴.

У той час значно загострилися українсько-польські відносини. Основними вимогами українців стали сеймова реформа і збільшення у крайовому парламенті українського представництва, відкриття українського університету у Львові. Після довготривалого і складного переговорного процесу не було досягнуто домовленостей між українськими та польськими політичними силами. У зв’язку з такою ситуацією цісарською постановою від 14 травня 1913 р. розпущено Галицький сейм і призначено нові вибори у червні–липні того ж року. З цією метою Л. Цегельський проводив значну освідомлювальну роботу серед населення краю. Виступаючи на різних зустрічах і вічах, він роз’яснював трудовому люду: «Хто при виборах нам союзник, а хто ворог?». Відповідаючи на це за питання, акцентував, що перший

¹² Там само. С. 310.

¹³ Гай-Нижник П. Лонгин Цегельський – патріот, націонал-демократ...

¹⁴ Там само.

союзник українців – національно-демократична і радикальна партії, які мають іти на вибори «одною лавою, як одна непоборима народна армія». Він зазначав, що виборча боротьба відбувається не за окремі партійні справи, а за нове виборче право. «У такій війні, – наголошував політик, – не можна ділитись, бо інакше народна справа пропаде, а ворог побідить нас. В єдності сила!». До противників українців Л. Цегельський відносив передусім вшехполяків і подоляків, далі – польських біскупів і ксьондзів, які «баламутять тисячі латинників-селян», і москвофілів, яких потрібно поборювати як «явних запроданців і зрадників»¹⁵. У виступах він, будучи членом УНДП, закликав українське населення краю голосувати за кандидатів, затверджених Народним комітетом, бо тільки вони «правдиво-руські і правдиво-селянські та підуть до боротьби у сейм; з дідами».

Лонгин Цегельський був блискучим оратором, розповсюджувачем підпільної літератури. Як редактор і один із найкращих українських публіцистів свого часу працював у різні роки в провідних українських часописах: «Молода Україна», «Свобода», «Діло», «Літературно-науковий вісник». Був членом НТШ у Львові.

Яскравою сторінкою у житті Л. Цегельського стала боротьба за український університет у Львові й українську народну школу загалом. Він був серед тих громадсько-політичних діячів, які гуртували молодь у сокільсько-січових спортивно-мілітарних формуваннях. Як член «Сокола» та його головної управи – «Сокола-Батька», Л. Цегельський виступив одним з організаторів участі українських «Соколів» 1912 р. у Всеслов'янському сокільському здвизі в Празі. Хоч українських «Соколів» представляли лише дві сотні, вони відзначилися найгарнішими одностроями і доброю дисциплінованістю¹⁶.

Згодом Л. Цегельський багато часу присвятив організації загальноукраїнського виступу у Львові 1914 р. Січово-Сокільського свята, або Шевченківського Здвигу, що відбувся у «рік Шевченка». У ньому взяло участь понад 12 тис. осіб. Під час здвигу були присутні австрійські адміністративні та військові чиновники, дипломатичний корпус іноземних консульських представництв, акредитованих у Львові. Проте Січово-Стрілецьке свято не було завершено через сараєвський атентат, який дав початок подіям, що вилилися в Першу світову війну¹⁷.

Уже 1 серпня 1914 р. три українські політичні партії Галичини (національно-демократична, радикальна і соціал-демократична) заснували у Львові на чолі з Костем Левицьким міжпартійну організацію – Головну Українську Радугу (ГУР), завданням якої було спрямовувати загальноукраїнські політичні акції під час війни. До її складу входив і Л. Цегельський. Із приводу початку війни він згодом писав: «Зачалась війна від сербів, та не за сербів вона по правді ведеться, а за нас українців, за нашу українську землю і за наш український народ!».

Із серпня на будинках Львова та в українських часописах з'явився маніфест ГУР «До всього українського народу», який закликав до дії Українську боеву управу й оголошував набір добровольців до Легіону Українських січових стрільців (УСС). «І ці українці стали лавою при Австрії, а проти Росії, не з якоїсь сліпої любові до Австрії, – наголошував Л. Цегельський, – а бачачи в її побіді краху

¹⁵ Гай-Нижник П. Лонгин Цегельський – патріот, націонал-демократ...

¹⁶ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 350.

¹⁷ Патер І. Лонгин Цегельський. С. 312.

будучину всього українського народу. Тому українська молодь з Галичини пішла в полки Українських Січових Стрільців – свідомо того, що тільки розгромом Росії доб'ємося вільної України»¹⁸.

Водночас емігранти з Наддніпрянщини, які з вибухом війни опинилися на правому боці Збруча, утворили 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ), який змагав до створення самостійної Української держави, а здійснення своєї мети пов'язував із поразкою Росії у війні з Австро-Угорщиною й Німеччиною. Засновниками його стали добре знамі у галицькому політичному середовищі Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Андрій Жук.

Із наближенням російських військ до Львова багато українських політичних організацій та інституцій обрали своїм осідком Відень. Перемістився туди й Л. Цегельський зі сім'єю, де відразу активно долучився до українського громадсько-політичного життя. Він займався справами переселенців у таборі Гмінден та інтернованих у Талергофі, був залучений до роботи в Українському запомоговому комітеті, метою якого стала допомога жертвам війни, вдовам і сиротам. Найбільше прилучився Л. Цегельський до праці у Боевій управі Січових стрільців. За його допомогою багато біженців і добровольців, які не потрапили до Легіону УСС, було вилучено з гонведських полків, куди їх примусово направили мадяри, і переведено до австрійського війська або до стрілецького резерву¹⁹.

Лонгин Цегельський брав якнайактивнішу участь в інформаційно-дипломатичних акціях СВУ щодо поширення української справи на Балканах і в Туреччині. У Бухаресті побачила світ румунською мовою його брошура «Не освободителька, гнобителька народів» разом зі всіма відозвами союзу до різних європейських народів, маніфестом ГУР та з додатком – етнографічною картою України. Завдяки згаданій брошурі Л. Цегельського та виданням СВУ українське питання, яке неособливо висвітлювала румунська преса, зацікавило значну частину румунської громадськості²⁰.

Поїздка Лонгина Цегельського і Степана Барана в листопаді 1914 р. до Софії та Константинополя посилила роль українського питання як одного з важливих чинників європейської політики шляхом зацікавлення болгарських і турецьких урядових структур ідеєю незалежності Української держави. Такі відомі болгарські діячі, як президент міністрів Радославов і керівник стамбульської партії Генадієв, турецькі військовий міністр Енвер-Паша та міністр внутрішніх справ Талаат-Бейта й інші відомі політики висловлювали тверду віру, що нова Українська держава стане охоронним муром проти російської навали на Балкани і Середземне море, певним заборолом, яке «здержить дальший похід російських орд на Європу»²¹.

Про візит представників ГУР до Константинополя голосно заявила місцева преса, їхній приїзд привітав орган молодотурків «Jeune Turcs». У статті зазначалося про теплий прийом делегатів, оскільки інтереси українців тісно пов'язані з турецькими, а майбутня Українська держава відділить Росію від побережжя Чорного моря та її намірів запанувати над Константинополем і морськими протоками²².

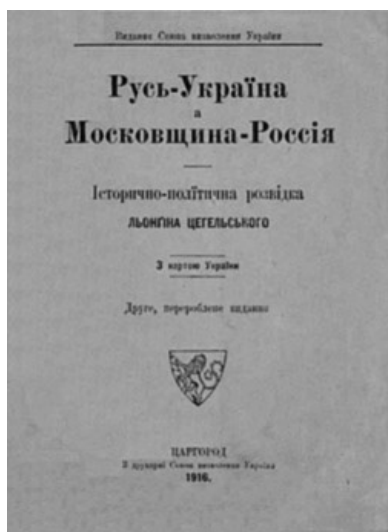
¹⁸ Там само. С. 312–313.

¹⁹ Гай-Нижник П. Лонгин Цегельський – патріот, націонал-демократ...

²⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 93.

²¹ Баран С. Наші союзники. *Діло*. 1914. 21 листопада.

²² Патер І. Союз визволення України... С. 100.

Обкладинка історико-політичної праці Лонгіна Цегельського «Русь-Україна і Московщина-Росія», видання 1915 р.

Перебування галицьких політиків було результативним для української пропаганди серед населення Туреччини. Важливу роль для розуміння українського питання відігравала брошура «Україна, Росія й Туреччина», надрукована в Константинополі 1915 р. турецькою мовою. Вона призначалася для ознайомлення турецької суспільності з українською проблемою та українськими політичними змаганнями і мала відповідати на запитання, які ставили перед громадською думкою численні публікації про Україну. До книжки, крім публікацій М. Грушевського, В. Дорошенка, М. Меленевського, А. Жука, вийшла стаття Л. Цегельського «Україна й Туреччина». У ній висвітлювалася історія українсько-турецьких відносин, вказувалося на необхідність поразки Росії у війні на користь України й Туреччини²³.

У Константинополі в 1915 р. накладом 40 тис. примірників вийшло друге видання історико-політичної розвідки Л. Цегельського «Русь-Україна і Московщина-Росія». Власне

тут автор використовує назву «Росія», якої не було у виданні 1901 р. Це пояснюється насамперед тим, що праця призначалася для наддніпрянських читачів, які тоді ще перебували під московським пануванням, а також розповсюджувалася серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Константинопольське видання також мало виразне антиросійське спрямування: засадничо висувалася державницька справа, менше було підкреслено соціальні питання, які мали підрядне значення і поступалися перед проблемою самостійної Української держави.

У працях Л. Цегельського того часу «З чого виникла війна та що вона нам може принести» і «Самостійна Україна» висвітлено завдання української національної політики, місце та роль українського питання у міжнародних відносинах, наголошено, що війна висунула в Європі нове національне питання, – питання створення самостійної Української держави.

Автор зазначав, що в недалекому минулому про Україну й українців не тільки Європа, але і найближчі сусіди не мали жодного уявлення або помилкове, нібито «Малоросія – це частина одного великого руського народу ... від Карпат аж по Камчатку». Зрештою, й самі українці не сміли навіть подумати про державну незалежність України. Однак у зв'язку з війною українська справа стала важливим чинником міжнародної політики. «Не за українські пісні чи вишивання, не за український театр чи аматорську виставу, не за українські галушки, наливку, тропак чи сині шаровари, навіть не за українські газети, не за “Просвіти” чи за українську школу, не за поділ Галичини чи автономію йде сьогодні розмова, – наголошував

²³ Вістник Союзу визволення України (Вістник). Відень. 1915. Ч. 7–8. С. 24.

Л. Цегельський, – а за самостійну Українську державу. Так, браття! За Українську Державу – самостійну і від нікого незалежну!»²⁴.

Наприкінці 1914 р. Л. Цегельський перебував з австро-угорською дипломатичною місією у Швеції з метою залучити останню до союзу з Центральними державами. Однак ця місія не мала успіху й Швеція залишилася нейтральною країною. Друга поїздка Л. Цегельського до Швеції певною мірою таки дала позитивні результати: у 1915 р. у Стокгольмі з'явилася його книжка шведською мовою «Ukraina sveriges beriglombda bundsforvani» («Україна колишня шведська союзниця»). Вона дуже посприяла прихильному ставленню шведських громадсько-політичних організацій до української проблеми як всередині країни, так і на міжнародному рівні²⁵.

У травні 1915 р. Л. Цегельський подав австро-угорському уряду меморіал щодо вирішення українського питання в монархії, який спричинив певну розгубленість в урядових колах і занепокоєння поляків. У справі України Л. Цегельський відбув навіть спеціальну місію до німецького кайзера Вільгельма II. Німеччина окремі моменти меморіалу щодо українського питання де-факто взяла до уваги, але офіційно про нього не заявила. Звичайно, Німеччина прагнула підтримувати сепаратистські національно-визвольні рухи в Росії як засіб її воєнного й економічного послаблення. Австро-Угорщина боялася підтримки німецьким урядом боротьби неросійських народів, оскільки це загрожувало б територіальній єдності монархії. Адже в союзі з Німеччиною Україна вимагатиме приєднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, що зовсім не влаштовувало Наддунайську імперію²⁶.

У Берліні Л. Цегельський допоміг СВУ скерувати українських вояків російської армії в окремі табори. На підставі поданого меморіалу в Берліні 1915 р. вийшла його книжка «Die grossen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage» («Великі політичні завдання війни на Сході і українське питання»).

У Відні Л. Цегельський став активним поборником реорганізації ГУР у загальноукраїнську інституцію з метою консолідації національно-демократичних сил і ведення політики на період війни. Він належав до так званої «опозиції» Українського парламентського клубу, яка гуртувалася навколо Євгена Петрушевича і протиставлялася диктаторським «претензіям» Костя Левицького та Миколи Василька. Саме «опозиція» енергійно підтримувала входження СВУ до Загальної Української Ради (ЗУР), уконституйованої 5 травня 1915 р. До складу ЗУР увійшов і Л. Цегельський²⁷. За його ж ініціативою у листопаді 1916 р. була розпущена ЗУР, яка під керівництвом К. Левицького і М. Василька виявилася неспроможною добитися утворення українського коронного краю зі Східної Галичини і Буковини й дала можливість австро-угорському цісареві та німецькому кайзерові 5 листопада 1916 р. видати Акт щодо проголошення Польського Королівства та відокремлення Галичини. Останній факт означав поразку «старших впливових» політиків і після припинення дій ЗУР політичний провід зі всіма повноваженнями перейшов до молодшої генерації – Української парламентської репрезентації як представництва інтересів українського народу в Галичині²⁸.

²⁴ Цегельський Л. Самостійна Україна. Відень, 1915. С. 3.

²⁵ Гай-Нижник П. Лонгин Цегельський – патріот, націонал-демократ...

²⁶ Там само.

²⁷ Вістник. 1915. Ч. 19–20. С. 1–2.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 29.

Уже 1917 р. стало очевидним, що австрійська монархія в її напівфеодалному стані далі існувати не може. Це ще більше виявилось після того, як у царській Росії в лютому 1917 р. вибухнула революція та утворилася Центральна Рада в Києві. Через це в Наддунайській монархії загострилося національне питання. Українські політики впродовж 1917 р. серйозно задумалися над подальшою долею Східної Галичини, яка творила в цілості неподільну спадщину української нації й тому могла або в цілості залишитися при Австрії, або так само в цілості бути долучена до Української Народної Республіки, що відповідала б найвищому ідеалові української нації.

Надзвичайно посилилася боротьба західних українців за автономію після підписання Берестейського мирного договору 9 лютого 1918 р. між Почвірним союзом і Українською Народною Республікою (УНР). Окремим додатком до нього був таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР, згідно з яким ті частини Східної Галичини, де «переважало українське населення, відділялися від королівства Галичини і злучалися з Буковиною в один суцільний коронний край».

Із приводу Берестейського миру Народний комітет УНДП опублікував звернення «Український Народе Галицької землі!» і постановив в кожному галицькому місті провести 3 березня «Свято миру і Української державності»²⁹.

У Львові 3 березня 1918 р. проведено величну маніфестацію-похід, у якому взяло участь майже 60 тис. осіб. Під час цієї святкової демонстрації з тераси будинку митрополита Андрея Шептицького величну промову на прославу Брестського миру й Української держави виголосив Лонгин Цегельський, у якій висловив впевненість, що «по тім і по цім боці кордону український народ зуміє за себе постояти». «Гарячі патріотичні слова, – зазначала газета “Діло”, – падали в селянську масу, викликаючи бурю оплесків»³⁰.

Вирішення проблем народів Австро-Угорської імперії мало би полягати у створенні федерації автономних держав із власними урядами, але під скіпетром одного царя. Очевидно, для українців ішлося про поділ Галичини на українську й польську. Але, як і все інше в Австрії, питання вирішувалося дуже повільно.

Було оголошено 16 жовтня 1918 р. цісарський маніфест «До моїх народів», який закликав перебудувати монархію на федеративних основах і уконституювати парламентарні репрезентації в національно-державні представництва³¹. 18 жовтня Українська Національна Рада (УНРада) оформилася як Конституанта³². На основі того ж цісарського маніфесту у Кракові легально почала діяти Польська ліквідаційна комісія³³.

УНРада прийняла звіти про доконаний переворот і призначила склад Державного секретаріату. Лонгин Цегельський тоді отримав пост державного секретаря внутрішніх справ і з головою поринув у нелегку справу будівництва

²⁹ Свобода. 1918. 16 лютого.

³⁰ Діло. 1918. 3 березня.

³¹ Діло. 1918. 19 жовтня.

³² Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920. Львів, 1922. С. 29.

³³ Литвин М. Український та польський істеблїшмент у період Великої війни і національно-демократичних революцій (1914–1918 рр.). Україна–Польща: історія і сучасність. Київ, 2003. Ч. 1. С. 169–170.

держави – Західноукраїнської Народної Республіки. Він проводив численні перевірки в найнебезпечніших західних повітах, наближених до бойових дій польських військ³⁴.

Із переїздом уряду ЗУНР спочатку до Тернополя, а потім до Станиславова відбулися певні зміни в Державному секретаріаті. Євген Петрушевич волів мати Лонгина Цегельського у розпорядженні в інших дипломатичних справах, тому він отримав становище «міністра без теки» і виконував низку місій та доручень уряду ЗУНР по лінії зовнішньополітичного відомства. Зокрема, неодноразово виїздив до Києва за правління Гетьмана, а згодом до уряду Директорії для налагодження найтіснішої співпраці між обома українськими урядами, а найголовніше – до підготовки об'єднання двох гілок українського народу в єдину державу і як результат проголошення Акта Злуки 22 січня 1919 р.³⁵

Описуючи перебування галицької делегації на урочистостях під час Злуки в Києві, Л. Цегельський зазначав: «Здається, що від часів, як галичанин, Петро Конашевич-Сагайдачний, у Києві, на Подолі, фундував Братську школу, а галичани-професори – Кніжницький і Плетенецький – організували її [близько 1615 р. – *І. П.*], не було такої “інвазії” галичан у Києві й такого напливу галицького духа – зрівноваженого, зріло організуючого, консервативного, сильно національного, державницького, всеукраїнського духа. І кияни, здається, зрозуміли значення цієї галичанської інвазії та піддавалися їй. Наче відчували, що оці галичани мають якесь національне післанництво: заціплювати, скріпляти та формувати ідею української державності та соборності»³⁶.

Лонгин Цегельський акцентував, що Київ вплинув і на свідомість галичан, вони внаслідок того стали ще більшими українськими соборниками. Адже у столиці галичани разом із представниками всіх земель творили нову всеукраїнську історію, свідомо вливалися у загальноукраїнське русло. «До Києва їхали галичани, – зазначав політик, – з Києва вертали всеукраїнцями». Згодом таке всеукраїнство неодноразово, інколи навіть фатально, відбивалося на політиці й долі багатьох галичан, хоча соборниками вони залишалися завжди. Але тоді, писав Цегельський, «чар Києва – матері всіх городів українських, символу всієї України – був надзвичайний»³⁷.

Відповідно до протоколу, який підписали західноукраїнська делегація і Директорія, Л. Цегельський як державний секретар закордонних справ ЗУНР автоматично отримав посаду заступника міністра закордонних справ УНР, на якій пропрацював усього два тижні³⁸.

Однак навіть працюючи в уряді УНР, Л. Цегельський, будучи державником і соборником, не сприймав дій Директорії, власне її соціалістичного напрямку. Особливо його вразив склад делегатів Трудового конгресу, в якому взяло участь 600 осіб, із котрих 550 вважали себе соціалістами і тільки 50 представників західноукраїнської делегації – несоціалістами. До того варто додати, що майже 100 делегатів Конгресу репрезентували інші національні меншини, тобто неукраїнці, серед яких багато противників української державності. Очевидним передусім було те, що ані

³⁴ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 358.

³⁵ Там само. С. 358–359.

³⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди. Філадельфія, 1960. С. 257.

³⁷ Там само. С. 258.

³⁸ Там само. С. 263.

українські націоналістичні групи Миколи Міхновського та Івана Луценка, ідейно близькі галичанам, ані українські хлібороби-демократи (група братів Сергія і Володимира Шеметів), ані українські хлібороби-державники (група Миколи та Михайла Коваленків), хоча останні дві репрезентували найсильніші та найповажніші верстви населення, не мали ніякого представництва у Трудовому конгресі. Ці групи не допустили як «реакційні» та «буржуазні», а Цегельський вважав це великим політичним промахом Директорії, що дуже знизило загальноукраїнське значення самого Конгресу.

*Обкладинка книжки
Лонгина Цегельського
«Від легенд до правди»,
видання 1960 р.*

«Якби не присутність галичан і буковинців на Конгресі, – зазначав Л. Цегельський, – був би це не Конгрес України, а тільки конгрес соціалістів з України». Він наголошував на відсутності в наддніпрянській інтелігенції політичного та державницького мислення, що найліпше було продемонстровано на Конгресі, вважав тогочасних наддніпрянських керівників соціалістичними мрійниками, а не державними мужами³⁹.

Згодом це виявилось у практичному втіленні соборності та єдиної української політики. На жаль, до повної співпраці урядів УНР та ЗУНР так і не дійшло. Однак, як і раніше, всі закордонні місії завжди приїздили до уряду ЗУНР у Станиславові, тому Л. Цегельському за дорученням Є. Петрушевича доводилося вести переговори, оскільки В. Панейко як міністр закордонних справ перебував на Міжнародній конференції у Парижі.

Найважливішою з усіх була місія від Мирної конференції на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі, яка у прикрій для поляків ситуації, що склалася на польсько-українському фронті у лютому 1919 р., зажадала перемир'я. Укладене перемир'я із 25 лютого по 1 березня 1919 р., всупереч домовленостям, за якими припинялися всі воєнні дії та заборонялося переміщення військ, поляки використали для зміцнення Львова. По його закінченні Начальна команда Галицької армії видала безкомпромісний наказ до наступу: «Нехай нас розсудить кров і залізо», а також здійснила нове розмежування між фронтом і тилом, що мало сприяти зміцненню зв'язків між ними⁴⁰. Так, неприйняття умов перемир'я у війні з поляками, про які Л. Цегельський домовився із Бартелемі, щоб забезпечити суверенітет хоч над якоюсь територією й отримати визнання держав Антанти, спричинило його відставку 13 лютого 1919 р.

Розпочався еміграційний період Л. Цегельського. Від 1920 р. до грудня 1921 р. він очолював дипломатичну місію ЗУНР у США, доки не отримав спеціального доручення від Є. Петрушевича поїхати до Японії. Мета цієї поїздки невідома. Після неї Лонгин Цегельський повернувся до Вашингтона, але, не погоджуючись на курс прорадянської політики Євгена Петрушевича, а також через інші вагомні причини невдачі місії, відмовився від ролі керівника, і місію очолив Лука Мишуга⁴¹.

³⁹ Цегельський Л. Від легенд до правди... С. 276.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія. Івано-Франківськ, 2001. С. 176.

⁴¹ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 360.

Після рішення Ради послів, коли Східна Галичина остаточно ввійшла до складу Польської держави, Л. Цегельський не вважав за потрібне повернутися до Львова. Щоправда, він мав пропозиції від польської сторони за посередництвом консула Яна Ріпи з Пітсбурга повернутися до краю. Однак їх відкинув⁴².

У США він став скитальцем без постійної роботи. Деякий час працював викладачем українознавчих предметів у протестантській теологічній семінарії, власне в її українському філіалі в Балтиморі, штат Нью-Джерсі. Тут Л. Цегельський опублікував книжку «Про історію протестантизму». За відмову перейти на протестантизм і стати протестантським пастором, він мусив залишити роботу. Пізніше був редактором часопису «Український вістник» у Нью-Йорку, згодом дієцезіального журналу «Шлях» у Філадельфії, а із 1943 р. по 1950 р. редагував газету «Америка»⁴³.

У Філадельфії Лонгин Цегельський у 1937 р. опублікував монографію «Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності», яку високо оцінив сам митрополит. Говорячи про півстолітнє служіння А. Шептицького Богові та українському народові, Л. Цегельський наголошував, що його діяльність позначилася на всіх сферах суспільно-політичного життя в українських землях, називав митрополита найбільшою постаттю, найвизначнішою індивідуальністю історичного процесу цього часу. «Його особистість домінує над цим півстоліттям, – писав автор. – Історія цього півстоліття – це у великій мірі історія діяльності митрополита Шептицького. Він був її співтворцем в найбільшій мірі з тих українців, що жили і діяли за цих 50 літ. Андрій Шептицький – це історична постать»⁴⁴. В «Америці» Л. Цегельський помістив цілу серію статей-споминів про Листопадовий чин і пізніші події. Згодом ці статті в 1960 р. перевидало видавництво «Булава» під назвою «Від легенди до правди».

У США політична діяльність Л. Цегельського стала досить обмеженою. Незважаючи на велику чисельність, українська суспільність була роздрібнена, її суспільно-політична й організаційна діяльність не стала тоді вагомим чинником політики цієї держави. Робили окремі спроби щодо її консолідації, навіть організували конгреси, в яких брав участь Л. Цегельський. Але всі ці заходи були непостійними й не особливо ефективними.

Прихід гітлерівців до влади в Німеччині Л. Цегельський спочатку сприйняв дуже обережно, а згодом став противником нацистів, зрозумівши, яку загрозу вони становлять для європейських народів, зокрема й українців.

Улітку 1938 р. він здійснив одномісячну подорож до Європи, де мав «приватні» аудієнції з різними державно-політичними діячами: японським консулом у Львові, німецьким міністром Ріббентропом у Берліні, Масариком і Бенешем у Празі, польським міністром Беком у Варшаві. Такі зустрічі для Л. Цегельського влаштовували американські дипломатичні представництва в цих державах. З одного боку, ці відвідини були нібито «приватні», а з іншого – були дипломатичними⁴⁵.

⁴² Патер І. Лонгин Цегельський... С. 320.

⁴³ Купчик В. Доктор Лонгин Цегельський – речник Української Держави. *Слово Просвіти*. 2019. 18 січня; Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 361.

⁴⁴ Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів, 1995. С. 72.

⁴⁵ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 362.

Під час поїздки Л. Цегельський зустрічався з колишніми колегами, рідними у Варшаві та Камінці Струмиловій, побував на весіллі сина Юрія у Львові й повернувся назад до Філадельфії, де опублікував низку статей у часописі «Америка». У повоєнний час Л. Цегельський брав участь організації та засіданнях Українського конгресового комітету Америки, був одним із засновників З'єданого українсько-американського допомогового комітету та членом різних українських товариств, серед них і Літературно-мистецького клубу у Філадельфії⁴⁶.

Лонгин Цегельський помер 13 грудня 1950 р., похований на українському цвинтарі у Факс Чейс біля Філадельфії.

Про відхід у вічність Л. Цегельського часопис «Свобода» помістив невеликий некролог. У ньому йшлося: «Філадельфія, 14 грудня. Вчора о год[ині] 10.30 вечора тут помер при праці визначний український діяч, публіцист і політик, заступник президента Пан-Американської Української Конференції та активний член Українського Конгресового Комітету, редактор католицького щоденника “Америка” – д-р Лонгин Цегельський, проживши 75 років». Далі дуже коротко подано його діяльність у Галичині й наголошено: «До Злучених Держав приїхав у 1920 році як посол уряду ЗУНР і від того часу належав до найактивніших та провідних громадян на цій землі. Недавно тільки американсько-українське громадянство відзначило 75-ліття Його життя та 50-ліття Його політичної та громадської діяльності. До останньої хвилини свого життя Покійний був активним»⁴⁷.

Лонгин Цегельський своєю громадсько-політичною діяльністю у студентському русі, національно-демократичній партії, політичних організаціях у роки Великої війни, на дипломатичній роботі, в реалізації Акта Злуки став одним із видних діячів західноукраїнських і всеукраїнських державотворчих процесів ХХ ст.

⁴⁶ Цегельський Ю. Зага роду Цегельських... С. 362–363.

⁴⁷ Помер Д-р Лонгин Цегельський. *Свобода*. (Нью-Джерсі). 1950. 15 грудня.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авдикович Орест 230
 Авдиковська Ольга 232
 Айкен Р. 122
 Андрієвський Віктор 73
 Андрієвський П. 74
 Андрієвський С. 74
 Антоненко Василь 176
 Антонович Володимир 86
 Антонович Дмитро 64, 74, 338
 Арабажин К. 28
 Аристотель 318
 Аркас Микола 158, 182, 286
 Артимович Агенор 155, 338, 353
 Аскері-бей Сулейман 96
 Астматій Остафій 226
 Ашкеназі 240

Б

Багрій К. 272
 Базяк 56
 Байлов 291
 Балицький Юрій 171, 175, 362
 Балла Е. 284, 290
 Бандрівський 357
 Баран Степан 85, 95, 373
 Бартелемі Жозеф 378
 Баско 88
 Бассерман 122
 Бах О. 51, 324
 Бачинська-Донцова Марія 27, 29
 Бачинський Володимир 8, 19, 79, 218
 Бачинський Євген 8, 38
 Бачинський Лев 206
 Бачинський О. 206
 Бачинський Ю. 240

Бедрій А. 31
 Безпалко Осип 8, 12, 70, 97, 158, 168,
 292, 326, 327, 340, 341
 Бек 379
 Бендлін Рудольф 301
 Бенеш 379
 Бензя Петро 8, 12, 97, 233, 340
 Берія Л. 177
 Бернекер Еріх 339
 Берхтольд Леопольд 91, 98
 Бетман-Гольвег Т. 242
 Биковський Л. 298, 299, 304
 Битинський Микола 345
 Бич Л. 28
 Білавич Г. 189
 Білий Іван 176
 Білик Н. 255, 265
 Бірчак Володимир 285, 287, 294, 295, 297
 Благов Г. 74
 Боберський Іван 51
 Бобринський Георгій 140
 Боднар Іван 229
 Бойко Іван 166
 Бойчев Т. 94
 Бондаренко (Іваницький) Михайло 12
 Борисенко Д. 184
 Боровець З. 294
 Бородайкевич Т. 270
 Боршак Ілько 71
 Боцян Осип 51, 114
 Бочковський Іполит 8, 79, 117, 118,
 128–131
 Бочковський Ольгерд Іполит 11–133,
 324
 Бочковський Тадеуш 117
 Боярська Марія 280

- Брайщак Ю. 278
 Бредихіна Марта 298
 Брик Іван 58, 214, 230
 Брицький П. 338, 343, 344
 Брікнер 359
 Брусілов О. 300
 Брюкнер А. 248
 Будзиновський В'ячеслав 8, 240
 Букшований М. 187, 303
 Буняк Порфир 90
 Бурачинська Лідія 337
 Бурачинський С. 282
 Бурдель Еміль 152
 Буріан С. 98
 Бурштинська Катерина 311
 Бутович М. 165, 166, 187
- В**
- Вайнер М. 272
 Варавва (Кобець) 176
 Василько Микола 23, 35, 37, 54, 206, 352, 353, 375
 Василько Ю. 351
 Васмерг 115
 Вдовиченко Володимир 300
 Вебер Макс 246
 Верхратський Іван 317
 Весоловський Ярослав 8, 19, 79, 338
 Виговський Іван 260
 Винниченко Володимир 77
 Вислоух 240
 Витанович І. 76, 85, 233
 Вільгельм II, кайзер 18, 252, 375
 Вітик Семен 271, 272
 Вітовський Дмитро 159, 160, 161, 163, 284, 291
 Влох О. 312
 Вовк Хведір 58, 64, 214, 231
 Вовчок Марко 328
 Возняк Єва 134
 Возняк Михайло 8, 60, 134–148, 196, 206
 Возняк Степан 134
 Войнаровський Тит 8
 Володимир Донцов 27
- Волосів Арсен 12
 Волошин А. 278, 295
 Волошин М. 162
 Волошин, о. 278, 345
 Волощак Остап 317
 Вольфдітер Біль 10
 Вондрак Вацлав 230, 339
 Воробкевич Сидор 356
 Воробчук Г. 193
 Вундт Вільгельм 339
- Г**
- Габерлянд М. 230
 Гаврилко Галина 164
 Гаврилко Іван 149
 Гаврилко Марія 149
 Гаврилко Михайло 8, 12, 149–168, 182, 257, 274, 326, 327
 Гаврилко Ничипор 149
 Гаврилко Омелян 149
 Гаврилко Степан 149
 Гаврилюк О. 311
 Гаврилюк Ю. 216
 Гаджега В. 278
 Гадзінський 292
 Гайворонський Михайло 156, 284, 302, 303
 Гайда Р. 311, 312, 324
 Гай-Нижник П. 15, 20, 21, 370–373, 375
 Гайовий М. 193
 Галер П. 243
 Галіп Теодот 338, 352
 Ганжа Петро 186, 197, 303, 305
 Ганкевич Лев 8, 9, 84, 94
 Ганкевич Микола 8, 97, 206, 240
 Гарасимчук Василь 227, 230
 Гарбар Л. 203–206, 210, 211, 212
 Гарматюк А. 272
 Гартель 317, 318
 Гартмаєр 248
 Гартнер Т. 354, 355, 358
 Гебзаттель Костянтин фон 243, 244
 Гегель 27
 Гейк 305

- Гейнош В. 226
Геккель Ернест 313
Генадієв 373
Генсьорський 71
Герасимова Г. 56
Герасимович Іван 352
Гермайзе Осип 86, 88–90
Гернес М. 230
Гесселіх 146
Гете 262
Гирич І. 46, 47, 77
Гібель М. 371
Гікавий М. 40
Гірняк Никифор 163, 164
Глібовицька Дарія 230
Глібовицька Домна 254
Глібовицький Михайло 254
Глібов Леонід 328
Глязер К. 192
Гмиря Микола 73
Гнатюк Володимир 8, 57, 174, 184,
214, 230, 338, 357
Гнідий Омелян, о. 12, 169, 186, 326
Гоголь Микола 27
Гойос О. 81, 96–98
Голіцинська Катерина 87
Голіцинський Євген 58, 87, 214
Головацький І. 178
Головацький Я. 316
Головин 327
Головченко В. 86, 88–90, 97, 100
Голубець Микола 12, 154, 155, 157,
158, 168, 171, 182, 274, 287, 326
Голубович С. 35, 109, 272
Голуховський Агенор 223
Горак Роман 136, 143, 144, 146, 147,
260
Горбачевський Іван 315, 317
Гординський Ярослав 230
Гордієвська Олена 164
Гормузакі 353
Горникевич Мирон 51
Горобець Олександр 191, 196, 198, 201
Гофман Петер 163
Грабар К. 295
Грабовський А. 248, 249
Граничка Л. 283, 287
Гренер В. 114
Григорій, архієпископ 177
Грицак Я. 239
Грицюняк Антон 275
Гришко В. 22
Грінченко Борис 204, 205, 275
Грінченко Марія 204
Громницька Неоніла 287
Громницький Сидор 315
Грушевська Марія 57
Грушевський Михайло 10, 15, 16,
45, 46, 48, 49, 57–59, 65, 67, 68,
70, 100, 135, 144, 192, 205, 206,
214–216, 226, 227, 230, 240, 247,
252, 254, 291, 317, 338, 364, 374
Губинський 64
Гужицький 240
Гуммерс Герман 54
Гура Дем'ян 134
Гурак І. 47
Гуцайло Євген 12, 97
Гуща І. 179
- Г**
Гагенбрух Швайцер, фон 208
Гренер Вільгельм 115
- Д**
Давидяк Євген 146
Даниленко В. 351–353, 357, 359, 360,
364
Даниленко Костянтин 158, 167–179,
274–276, 329, 362–363
Даниленко Марина 178
Даниленко О. 350, 354
Данилович С. 240
Данило, король 290
Данко О. 57, 69, 70, 71
Дашинський 240
Дашкевич Р. 345
Дашкевич Ярослав 97
Дверницька Марія 58, 214
Дембінський Броніслав 230

- Деркач Марія 146, 214
 Деркач Михайло 58
 Десняк Олекса 296
 Джеджора І. 205
 Діаманд 240
 Дідушко Василь 156, 159, 160
 Дністрянський Станіслав 315, 359
 Добржанський О. 338, 343, 344, 350,
 351–355, 357, 359, 360, 364, 366
 Дольницький С. 52
 Домбчевська Варвара 191
 Домбчевська Ірина 192, 202
 Домбчевська Олександра 191
 Домбчевська Стефанія 192
 Домбчевська Христина 192, 202
 Домбчевський Йосиф 191
 Домбчевський Роман 8, 12, 158, 168,
 181–202, 211, 235, 265, 288, 289,
 329, 360–362
 Донцова Єфросина 27
 Донцова Марія 39
 Донцова Олена 29
 Донцов Володимир 27, 29
 Донцов Дмитро 7, 8, 26–41, 48, 51,
 59, 80, 90, 91, 100, 108, 154, 155,
 248, 373
 Донцов Іван 27
 Донцов Сергій 27
 Донцова Катерина 27
 Донцова Олена 27
 Дорошенко Віктор 57
 Дорошенко Володимир 7, 8, 10, 13,
 18–20, 29, 33, 35, 36, 57–73, 75,
 77, 80–82, 87, 89, 90, 100–102,
 137, 147, 193, 196, 203–206, 210,
 214, 217, 218, 221, 222, 231, 232,
 336, 373, 374
 Дорошенко Дмитро 7, 10, 13, 16, 23,
 29, 58, 68, 71, 75, 87, 89, 90, 101,
 102, 114, 115, 203–205, 211, 214,
 236, 252
 Дорошенко Петро 184, 186, 197, 260,
 264, 287, 288, 362
 Драгоманов Михайло 51, 52, 60, 64,
 67, 229, 278, 285, 357, 360
- Драчинський Теофіл 353
 Дубрівна Настя 180
 Дубрівний Омелян 180
 Дубрівний Павло 157, 159, 175,
 179–190, 197, 274, 275, 306, 329,
 360, 362
 Дуткевич Євген 370
 Дуткевич Ольга-Стефанія 370
 Дядинюк В. 345
- Е**
- Ейнштейн Альберт 312
 Енвер-Паша 97, 373
 Ерріо Едуард 131
- Є**
- Єгер Є. 249
 Єдлінська У. 135
 Єжов М. 177
 Єзерський 281
 Єремів М. 307
 Єрузель В. 230
 Єфремов Сергій 42, 75, 204, 205
- Ж**
- Жаткович Г. 277
 Желтвай В. 278
 Жеребко Олександр 79
 Жерноклеєв О. 271
 Житецький 64
 Жук Андрій 5, 7, 8, 15–20, 23–25, 28,
 35–37, 47, 51, 59, 62, 73–85, 101,
 121, 130, 132, 136, 151, 153,
 162–163, 164, 196, 206, 210, 211,
 216, 224, 235, 265, 302, 360, 373,
 374
 Жук Ю. 23, 83
- З**
- Загайкевич В. 345
 Засць Яков 213
 Зайцев Павло 70
 Заклинський Богдан 284
 Заклинський Корнило 284
 Закопанець (Донцов) Дм. 29

- Залізняк Володимир 42, 55
Залізняк Григорій 42
Залізняк Кіндрат 42
Залізняк Ліда 42
Залізняк Микола 18, 35, 42–56, 59, 80,
96, 108, 109, 206, 373
Залізняк Олена 42, 53
Залізняк Юліан 53
Залозецький Роман 19, 79
Залозецький-Сас Володимир 115
Заревич Емілія 350
Заревич Федір 350
Заржицька Маруся 307
Зарицький М. 146
Заставний Ф. 321
Заткалик Олена 213
Здирковський М. 23
Зеленко 70
Зеліб Артур 79
Зелінський В. 210
Зимін 298
Зимницький Михайло 176
Зінченко Наталія 42
Зубко О. 189
- І**
Іванець Іван 160
Іваницький 340
Івасюк Микола 254
І. Г. 176, 178
Ільницький В. 269
Ільницький М. 285
Ісаєвич Ярослав 227
- Ї**
Їречек К. 230
- Й**
Йоахим 18
Йодль Ф. 230
Йосиф II 315
- К**
Кабан Йосип 176
Калинович Іван 71
Калитенко В. 302
Калитенко С. 302
Кальба Устина 268
Кальба Я. 345
Камінський Б. 74
Каневська І. 117, 118, 120, 130, 131
Канівець Петро 88
Каплистий М. 189, 190
Карл Франц Йосиф 160
Карманський Петро 8, 12, 215, 285,
288, 330, 340, 341
Карпова Катерина 349
Катеринюк Петро 12
Каутський Карл 51, 248, 340
Качала Григорій 229
Качмар В. 46, 215
Качмар Л. 215
Квасецький А. 280, 286–288, 294–297
Квасницький Ю. 205
Квілецький Ф. 249
Квітковський Д. 338
Кедрин Іван 39, 56, 198, 202, 346
Кедриновський 302, 303
Кедрин-Рудницький І. 340–344, 346
Келлер 115
Кербер 317
Кивелюк Іван 269
Клебан Л. 135, 136, 143, 145–147
Климпуш В. 277
Кліш А. 144, 145
Клочурак С. 277, 278
Кміцикевич Володимир 233, 338, 352
Кніжницький 377
Кобець Олекса 198, 328
Кобилецький І. 270
Кобилиця Лук'ян 356
Кобилянська Ольга 70, 338
Кобилянський Юліан 233, 338
Кобринська Наталія 151, 159, 230
Ковалевський 55
Коваленко В. 179
Коваленко Микола 378
Коваленко Михайло 378
Коваленко О. 74

- Коваль Р. 150–152, 155–157, 160, 162, 164–166, 180, 187, 189, 299, 305, 307–309
- Ковалюк Р. 45, 282, 283, 369
- Ковач А. 295
- Козак Мартин 207
- Козловський Всеволод 8, 62, 110, 203–206, 208–212, 224, 235, 265, 341
- Козоріс 227
- Койп Еріх 110
- Кокорудз Ілля 143
- Колесник В. 87
- Колесса О. 59, 205
- Колесса Філарет 144–147, 227, 237, 315, 317
- Коллард Ю. 74, 76
- Колчак О. 23
- Комар В. 64, 344
- Комаров Микола 71
- Конашевич-Сагайдачний Петро 377
- Кониський 309
- Коновалець Євген 38, 266
- Копач Іван 317
- Корбутяк Дмитро 268, 277, 278
- Кордуба Мирон 8, 24, 70, 75, 206, 227, 262, 338, 352
- Коредчук Ю. 266
- Коритовський В. 318, 319
- Король Федор 299
- Коростовець Володимир 115
- Косач Михайло 203
- Косач Ольга 49
- Косевич Є. 282
- Костенко М. 302, 303
- Костомаров Микола 350
- Котляревський Іван 75, 150, 170, 173–176, 184, 230, 276, 325, 329, 350, 356, 362
- Кох Г. 237
- Коциловський Йосиф 345
- Коцко Адам 47, 191, 192, 215
- Кошовий Василь 73
- Кравець Д. 144
- Кравець Н. 298, 299, 307, 308
- Кравченко І. 227
- Крат Павло 150, 215
- Кревецький Іван 59, 69, 70, 214
- Крип'якевич Іван 8, 18, 19, 24, 36, 45, 46, 48, 49, 58, 68, 71, 85, 146, 161, 162, 206, 213–228, 237, 257, 278
- Крип'якевич Йосиф 213
- Крип'якевич Лев 213, 263, 266
- Крип'якевич Петро-Франц 213
- Кропивницький М. 276
- Крупницький Б. 115
- Кручкєвич Броніслав 230
- Крушельницька Соломія 164
- Крушельницький Антін 260, 283, 292
- Кубійович Володимир 233, 345
- Кузелева Ольга 232, 233, 337
- Кузеля Зенон 8, 24, 71, 229–238, 256, 261, 334, 337, 352
- Кузеля Іванна 230
- Кузеля Марія 229
- Кузеля Олександра 229
- Кузеля Ольга 337
- Кузеля Ростислав 229
- Кузеля Франциск 229
- Куліш Пантелеймон 27, 313, 314, 320, 321
- Кундт Август 311
- Купчинський Роман 85
- Кураєв О. 248
- Курбас Лесь 288
- Курилишин К. 147, 241
- Курило Кость 302–305
- Курцеба Микола 51
- Кучабський Василь 284
- Кучугура-Кучеренко Іван 167, 176, 177
- Кушнір В. 15, 16, 18, 78
- Кюльпе Освальд 339
- Л**
- Лаврентієв Д. 28
- Лавров Ю. 8
- Лазаренко Євген 148
- Ласовський 162
- Лассаль Ф. 52
- Лащка Костянтин 151

- Левинський Володимир 33, 87, 90, 272
Левитська Олександра 57
Левицький Володимир 12, 169, 211,
233, 235, 265, 317, 326
Левицький Дмитро 23
Левицький Євген 8, 9, 75, 194,
239–243, 245, 247–253, 340
Левицький Іван 71
Левицький Кость 35, 36, 46, 54, 59,
80, 84, 108, 109, 192, 206, 240,
241, 372, 375
Левицький Михайло 204, 205
Лелюха 176
Ленін Володимир 32, 33, 97, 98
Леонтович Володимир 73, 74, 204
Лепка Іванна 229
Лепкий Богдан 8, 12, 152, 164, 196,
211, 229, 230, 235–237, 254–267,
285, 288, 330, 334, 338
Лепкий Левко 164, 229, 254, 260, 267
Лепкий Микола 254
Лепкий Сильвестр 229, 230, 254
Лескін Август 339
Леся Українка 203, 338
Липа Іван 58, 214
Липа Ю. 137
Липинський В'ячеслав 7, 14–25, 29,
48, 78, 79, 82, 86, 114, 115, 152,
161, 216, 237
Липинський Казимир 14
Липківський Василь 177
Лисенко Микола 64, 205, 276, 338
Литвиненко Микола 166
Литвин М. 376
Лівицький Микола 343
Лобода А. 44
Лозинський Михайло 8, 52, 196, 224,
283, 376
Лозовик Микола 183–185, 361, 362
Лола (Степанюк) О. 33
Лотоцький Олександр 28, 343, 359
Луценко І. 378
Луців Лука 288
Луцький Остап 85, 285, 338, 352
Лучаківський 151
Любарський-Письменний Євген 8, 36
Любберс 207
Людкевич Станіслав 230, 271, 285,
286, 287
Лянге 311
Лянгнер 345
- М**
Мазепа Іван 46, 83, 120, 260
Мазуренко Віктор 88
Майер К. Г. 237
Макарушка 227
Маковей Осип 281
Макрі С. 203
Максимович Михайло 260
Маланюк Євген 366
Малевич 305
Малець Н. 268–270, 272, 276–278
Малець О. 268–270, 272, 276–278
Мальований Петро 262
Мандзенко Й. 303
Мантіс 248
Марголін Арнольд 342
Маринович Іван 176
Маркешум О. 278
Маркусь В. 231
Мартос Борис 73
Марцинишин Н. 271
Марцинюк А. 270
Марцинюк О. 272
Масарик Томаш Гарріг 100, 118, 121,
198, 295, 342, 379
Масарик Ф. Г. 273
Маслов С. 212
Масненко В. 14
Матвієнко В. 54
Матвійчук Микола 146
Матушевський Ф. 203–205
Мацехова Розалія 189
Мацієвич Л. 28, 74
Медведський Юліан 317
Мезин Пилип 176
Меленевський Мар'ян 8, 9, 12, 35, 36,
51, 62, 65, 81, 82, 86–108, 196,
252, 374

- Мельник Ю. 135
 Менцинський Модест 12, 175, 231, 330
 Мерен 353
 М. Ж. 40
 Микитей Григорій 193, 194
 Микитка С. 58, 59, 70
 Миколаєвич Адам 12, 340
 Мирний Панас 260, 276
 Мисик П. 179
 Митієвський Марко 8, 12
 Михаеліс Г. 252
 Михальський І. 42
 Михальчук 64
 Мишуга Лука 277, 378
 Міклошич Ф. 350
 Мілюков Павло 32, 33
 Мірчук Іван 115, 236, 237, 266
 Міхновський Микола 28, 29, 31, 74, 150, 369, 378
 Міяковський Володимир 72
 Можейко І. 177
 Моренець В. 180, 187, 189
 Мороз Василь 12, 97, 234, 235
 Мороз І. 197, 211, 235, 265
 Морозова І. 52
 Мочульський М. 357
 Мудрий В. 345
- Н**
 Назаріїв Олекса 7, 29, 50, 59, 77
 Назарук Осип 8, 9, 24, 56, 68, 149–151, 156, 159, 160, 192, 206, 215, 257
 Назарук Ю. 91, 92, 107, 108, 114, 115
 Наріжний С. 334, 342
 Науман 250
 Нахлік Є. 51
 Нахлік О. 51
 Неділько Анна 51, 75
 Нечиталюк М. 134, 136, 143
 Нечуй-Левицький Іван 314
 Ніцше 27
 Новаківський Михайло 8
 Новаківський Степан 270
- Ногі 315
- О**
 Огієнко Іван 343
 Огоновський Омелян 144, 254
 Озаркевич Євген 315
 Окуневський Теофіл 270
 Окуневський Ярослав 197
 Олесницький Євген 54, 91, 269, 370
 Омельченко Василь 176
 Онезорге В. 122
 Онишкевич Гнат 349, 350
 Онишкевич С., о. 35, 109
 Оправхага П. 204
 Оренштайн Яков 265, 335
 Остапчук Анда 278
 Остапчук Володимир 278
 Остапчук Дмитро 268, 270, 271, 278
 Остапчук Ірина 278
 Остапчук Марія 278
 Остапчук Яцко 12, 169, 268–279, 326
 Осташко Т. 17, 20, 23, 25
 Остроградський Орест 203
 Офіцинський Р. 295
 Охримович Василь 329
 Охримович Володимир 51, 240
 Охримович Іван 42
 Охримович Осип 12, 47, 158, 168, 173, 180, 183, 186, 197, 211, 235, 265, 274, 275, 360–362
- П**
 Павлик Михайло 230, 240, 269, 270, 285, 320
 Павлюх 197
 Падалка (Бахталовський) Валеріан 12, 327
 Палієв Д. 345
 Палій Борис 166
 Паллавічіні І. 96, 97
 Панейко Василь 19, 79, 224, 378
 Панч Петро 296
 Паньківський Кость 152
 Панькова С. 206
 Парашук Михайло 12, 265, 285

- Парвус 97, 98
Пархоменко Микола 146
Пастернак Я. 237
Пастушенко Марія 270
Патер Іван 5, 7, 10, 12, 15–18, 20, 21, 31, 36, 37, 50, 51, 58, 59, 62, 65, 69, 78, 79, 92–96, 98, 100, 101, 105–109, 111, 117, 118, 122, 124, 130, 137, 140, 149, 160–165, 168–170, 181, 184, 195, 196, 200, 205, 206, 209–211, 214–216, 218, 222–224, 231, 235, 243, 245, 246, 250, 252, 253, 255, 262, 263, 265, 284, 289, 290, 292, 302, 313, 319, 322, 338, 340, 368, 370, 372, 373, 377, 379
Пацай Т. 229, 230, 232, 233, 236, 237
Пачовська Марія 280
Пачовський Василь 8, 12, 19, 79, 168, 196, 257, 262, 280–297, 326
Пачовський Іван 280
Пачовський Микола 280
Пачовський Ярослав 97, 139, 227, 264, 280, 281, 342
Педич В. 45, 48
Пеленська О. 295
Перетц В. 226
Пернерсдорфер Е. 122
Перфецький Роман 8, 12
Петлюра Симон 28, 30, 31, 73, 87, 292, 307, 342, 343
Петрицький Михайло 284
Петро І 53, 139
Петрушевич Євген 35, 36, 109, 206, 253, 266, 375, 377, 378
Петрушевич Іван 19, 79
Пилькевич Олександр 164
Півень О. 159
Пігут Дмитро 213
Плевако 56
Плетенецький 377
Пляцко Р. 311, 312, 324
Позен Я. 152
Полуботок Павло 260
Полянський Юрій 71
Понятенко Прокіп 73, 87
Попович Омелян 260
Порш Микола 23, 28, 73, 77, 88, 342
Постернак С. 211
Потоцький Анджей 239
Потушняк Федір 295
Придаткевич Роман 284
Примаченко Я. 40
Прокопович В'ячеслав 343
Прохода Василь 188, 189, 298–310
Прохода Григорій 298
Прохода Марія 310
Прохода Омелько 298
Прохода Параскева 298
Прохода Роман 307, 309
Прохода Федор 298
Прохода Хома 298
Птиця Іван 175
Пуза Є. 277, 278
Пулой Євдокія 311
Пулой Іван 8, 79, 121, 247, 269, 311–315, 317–324
Пулой Катерина 311
Пулой Марія 311
Пулой Марцела 311
Пулой Михайло 311
Пулой Павліна 311
Пулой Павло 311
Пушик С. 191
- Р**
Равич-Черкаський Мойсей 33
Равлюк Микола 338
Радзикович В. 337, 339, 342, 344–347
Радославов 373
Раковський Іван 58, 214, 233, 237, 238
Раковський Християн 94
Раффалович Джордж 79
Рахинський 215
Ревай Ю. 278
Ревергук В. 151–153
Ревера Б. 48, 68
Редліх К. 203
Реннер Карл 51
Рентген Вільгельм 311

- Решетар М. 230
Рибчак Григорій 192
Рильський Тадей 86
Ріббентроп 379
Рідль Е. 244
Ріпа Ян 379
Ріпецький Степан 156, 193
Ріхтер Ернст фон 243, 244
Ріш А. 89
Роговий Макар 176, 184
Роздольський Р. 35, 51, 96, 97
Розов Дмитро 58, 214
Розумовський Кирило 260
Рокицька Клара 14
Рокицький Адам 15
Романови 18
Романович-Ткаченко Наталія 58, 214
Романченко Іван 146
Романчук Юліан 75, 315
Рорбах Пауль 122, 224, 237, 244, 246
Росенко 187
Рубльов О. 145, 226, 227
Руданський Степан 260, 289, 328, 362
Рудницький М. 146
Рудницький Степан 8, 52, 59, 136, 224, 226, 233, 247
Рудницький Я. 237
Рудяченко О. 27, 29
Русов Михайло 73, 87
Русов Олександр 73
- С**
Савченко Ф. 227
Сагарда М. 212
Садовський Валентин 28
Садовський М. 275
Саєвич Микола 161, 163
Саліковський Олександр 30
Сальвісберг 122
Самсонов О. 22
Сандул Е. 97
Свенціцький І. 147, 227
Свйоткевичка 281
Севрюк А. 40
Семака Ілля 206
Сембратович Йосиф 313
Сембратович С. 270
Семенів Олекса 8, 9, 233, 340, 341
Сидоренко Н. 49
Сильвестр, єпископ 177
Симиренко Василь 204
Синицький М. 204
Сиротенко Григорій 164
Сич Я. 303
Сімович Василь 8, 12, 68, 75, 85, 146, 147, 157, 158, 168, 172–174, 182, 183, 194, 196, 208, 211, 233, 235, 236, 257, 265, 274, 297, 325–336, 338, 340, 342, 352, 358, 360
Сімович Дем'ян 325
Сімович Іван 325
Сімович Михайло 325
Сімпсон Дж. 237
Сінгалевич Володимир 23
Сіпягін Д. 150
Сірецький В. 269
Січинська Олена 239
Січинський Денис 191
Січинський Микола 239, 269
Січинський Мирослав 239
Скарженівський Д. 303
Скленарж 230
Скоропадський Павло 38, 114, 115, 266, 333, 364
Скоропис-Йолтуховська Вікторія 114
Скоропис-Йолтуховська Єлизавета 115
Скоропис-Йолтуховський Василь 116
Скоропис-Йолтуховський Олександр 8–10, 12, 24, 34–36, 58, 61, 62, 65, 81, 82, 88–91, 97, 98, 100, 101, 104–116, 196, 206, 207, 209, 210, 214, 252, 332, 341
Славинський М. 184, 362
Сластьон Опанас 150, 152
Сливенко 55
Сливка В. 271
Сліпий Йосиф 146, 297, 314
Смаль-Стоцька Емілія 337, 359
Смаль-Стоцька Ірина 350
Смаль-Стоцький Йосип 349

- Смаль-Стоцький Нестор 326, 350, 365
Смаль-Стоцький Роман 8, 209, 211,
234, 235, 265, 326, 330, 337–348,
350, 365
Смаль-Стоцький Степан 8, 12, 169,
184, 186, 197, 315, 326, 329, 330,
334, 337, 338, 349–367
Соловійчук М. 291
Сорокер Й. 89
Сосновський Михайло 26–28, 31, 32,
35, 36, 38, 41
Сохацька Є. 43
Срібняк І. 82, 261
Сталін 309
Стапінський 240
Старицький М. 64, 205, 276
Старосольський Володимир 8, 85,
156, 202, 272
Стасюк Микола 29
Стахів М. 293
Стебницький Петро 176
Степанів Олена 156, 287
Степанківський Володимир 15, 16, 18,
19, 20, 37, 77–79
Стефаник Василь 8, 75, 356
Стороженко Олекса 27
Страйтберг Вільгельм 339
Струтинський Михайло 152, 284
Студинський Кирило 58, 59, 75, 135,
136, 144–146, 214, 227, 230, 254,
317
Студніцкий В. 250
Стшолковська Софія 296
Суржко Матвій 179
Сухий О. 240
Суходольський 213
- Т**
Такман 356
Талаат-Бей 373
Танячкєвич Данил 281
Тарасенко І. 163, 164
Тарасовський Яків 12
Твардовський Казимеж 230
Тельвак В. 45, 48
- Темницький Володимир 18, 23, 68, 83,
85, 206, 240, 257, 276, 282, 292
Теодорович Іван 178
Терлецький М. 47
Терлецький Омелян 8, 12, 97, 110–
113, 175, 207–209, 235, 261, 263,
330–333, 340, 341
Тимошенко С. 204
Тимченко С. 205
Тинченко Я. 187, 307
Тихий Митрофан 176
Тичина Павло 296
Тишковський К. 226
Ткаченко Г. 89
Ткаченко Микола 87
Ткаченко Михайло 58, 214
Ткачківський 227
Тобілевич І. 275, 276
Тодійчук О. 46
Томашівський Степан 15, 23–25, 52,
58, 59, 114, 136, 214, 218, 233,
236, 304
Трильовський Кирило 192, 338, 370
Троцький Лев 89, 97
Троцький Микола 8, 151, 206
Труш Іван 57, 214, 240
Туркало К. 205
Турула Євген 12, 168, 174, 182, 276, 326
Турченко Ф. Г. 74
- У**
Угрин-Безгрішний Микола 163
Урбанський 162
Урбас Еммануїл 34, 91, 92, 106, 107,
108
Устиянович В. 276
- Ф**
Феденко Панас 59, 69, 117, 193
Федорик І. 179
Федорович Т. 269
Федорців Федь 154
Федорчук Ярослав 79
Федькович Юрій 289, 339, 356
Федюков О. 86–88

Федюшка (Євшан) Микола 284, 292,
293

Фердинанд 18

Фігдора Кароль 295

Фінкель Людвік 230

Франко Іван 52, 57, 58, 70, 134, 135,
142, 144, 146, 147, 155, 172–174,
193, 202, 214, 229–231, 240,
269–271, 273, 275, 276, 281–283,
289, 314, 328, 338, 356–359, 362,
363

Франко Тарас 146

Франц, ерцгерцог 18

Франц І 315

Франц Йосиф 160, 312

Френкель 240

Фрідріх, полковник 207

Х

Харченко Н. 91, 101, 102

Хист (Залізник) Микола 44

Хмельницький Богдан 18, 138, 225,
226, 260, 322

Хмелюк Іван 306

Хоткевич Гнат 75, 167

Хохлич К. 204, 205

Ц

Цегельська Генуся 368

Цегельська Іванна 368

Цегельська Марія 368

Цегельська Анізія 368

Цегельський Ігнатій 368

Цегельський Лавро-Миколай 370

Цегельський Лонгин 8, 95, 192, 193,
206, 247, 368–380

Цегельський Михайло 368

Цегельський Роман 368

Цегельський Юрій 368, 370, 372,
377–380

Цеглинський Микола 51, 108

Цимбал Павло 176

Цитович М. 43

Ціпановський 313

Цісак О. 155

Ч

Чайковський Андрій 8

Чайковський Микола 8, 12, 169, 183

Чайковський Михайло 231, 233, 326

Чайковський Юліан 180

Чарнецький Степан 285, 288

Чепига Іван 52

Черкаська Г. 349

Чернін О. 54

Чехівський В. 205

Чикаленко Євген 24, 101, 113, 114,
152, 204, 205, 234

Чикаленко Петро 9, 234

Чмола Іван 154, 156

Чоуков Ст. 94

Чугай Віктор 166

Чудінов Микола 151

Ш

Шабала Дмитро 193

Шабаленко А. 28

Шаповал Микита 292, 293

Шаповал Микола 12

Шараневич Ісидор 254

Шахматов 359

Шашкевич Маркіян 135, 254

Шверін Фрідріх, фон 110

Шевченко Іван 173

Шевченко Тарас 27, 57, 64, 66, 70,
135, 146, 148, 150, 152, 153, 163,
173, 176, 196, 203, 260, 269, 276,
283, 289, 328, 338, 344, 346, 358,
359, 362, 366

Шевченко Федір 173, 196, 197, 361,
362

Шевчук В. 362

Шемет Володимир 22, 73, 378

Шемет Микола 29

Шемет Сергій 22, 114, 378

Шендеровський В. 312, 315

Шептицький Андрей 15, 56, 59, 61,
93, 111, 140, 152, 259, 338, 376,
379

Шептицький Станіслав 96

- Шеффер Д. 122
Шишманова-Драгоманова Лідія 79
Шіфтіно Антоніо 153
Шліхта І. 39
Шмігельський А. 270
Шмігельський Я. 272
Шмігер Сафат 268, 270
Шоліна Т. 359
Шопенгауер 27
Шредер О. 230
Штейнгель Ф. 211
Штюрк Карл 46, 91, 98
Шульгін Олександр 343
Шумінська Казимира 14
Шумська В. 311
Шупп Ф. 122
Шуровський М. 282
Шухевич Микола 51
- Щ**
Щербанюк Л. 325, 338, 345, 348
Щербацький Гриць 183, 184, 362
Щербина Данил 275
Щурат Василь 144, 146, 147, 227, 260
Щурат Степан 145, 146
- Ю**
Юрашек 230
- Юрійчук Є. 338, 344
Юркевич Лев 10, 15–18, 33, 47, 75–78, 86, 90
Юркевич Олександр 28, 73, 76, 87, 91, 92, 97, 107, 108, 177, 179, 206, 214, 230, 262, 315
Юрченко О. 33
Юсти-Розвода Ян 295
- Я**
Ягіч В. 230, 359
Яковлів А. 203, 204
Янів Володимир 229, 230, 232, 233, 235, 238
Яновська-Радзимовська Валентина 29
Ярема Яким 146
Яросевич Р. 240, 272, 276
Ярославенко Ярослав 286
Ярошевський Богдан 87
Яцків Михайло 285
- В**
Bihl W. 10
Boczkowski H. 119
- S**
Sribnjak I. 209
Studnicki W. 250

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрійська держава 52, 124, 315, 355
Австрія 9, 10, 16, 17, 19–21, 24, 25, 29,
31, 34, 35, 45, 47, 50, 52, 54–56, 62,
82, 90, 91, 105, 107–109, 112, 115,
123, 125, 160, 168, 192, 194, 196,
200, 202, 224, 238, 249, 251–253,
263, 274, 292, 304, 312, 320–322,
326, 330–334, 338, 339, 352, 356,
358, 363, 372, 376
Австрія, Верхня 111, 326
Австрія, Горішня 180, 360
Австрія, Долішня 168
Австро-Угорська імперія 353
Австро-Угорщина 5, 11, 12, 16, 19, 22,
35, 46, 50, 51, 54, 62, 69, 78, 79,
81, 91–93, 96–98, 106, 107, 110,
111, 113, 125, 130, 139, 142, 150,
158, 169, 170, 172, 181, 183, 196,
210, 211, 235, 245, 249, 251, 253,
257, 261, 263–265, 312, 315, 318,
319, 320, 323, 331, 340, 363, 371,
373–376
Адріатика 171
Азербайджан 343
Азія 39, 123, 138, 242, 243, 290
Азія, Середня 180
Азовське море 298
Аккерманський повіт 42
Алма-Ата, м. 212
Алтинівка, с. 305
Америка 78, 119, 178, 342
Америка, Північна 132
Англія 21, 91, 105, 106, 123, 247, 252,
342, 345, 347, 368
Анди, гори 278
Арад, фортеця 120

Аргентина 24, 307
Архангород, м. (тепер – Новоархан-
гельськ) 105
Аусбург, м. 178
Афганістан 242
Ашаффенбург, м. 178

Б

Бавнд-Брук, м. 41, 72, 179, 190, 310
Бадег, м. 25
Баден-Баден, м. 261
Байрамча, с. 42
Байронт, табір 190
Балкани 50, 94, 123, 140, 256, 373
Балканські країни 50, 94, 140
Балтимор, м. 379
Балтійські країни 246
Батурин, м. 120
Берегово, м. 295
Бережани 229, 254, 263
Бережанський повіт 229
Берест-Литовський, м. 54, 113, 222, 291
Берлін, м. 9, 12, 23–25, 35, 37, 40, 83, 98,
101, 104, 110, 114, 115, 122, 124,
174, 194, 209, 211, 224, 234–238,
241, 243–245, 253, 265, 266, 314,
335, 336, 339–342, 375, 379
Берн, м. 23, 37, 38
Бессарабія 21
Біла Церква, м. 105
Білгород-Дністровський район 42
Білопілля, м. 74
Білорусь 124, 221
Білоцерківці, с. 57
Близький Схід 138
Богодухівський район 167
Богучарський повіт 27

- Бойківщина 58
 Болгарія 9, 21, 94, 97, 122, 153, 245, 345
 Болехів, м. 151, 159
 Братислава, м. 278
 Бремен, м. 71, 115
 Брно, м. 307
 Брюкс (Моста), м. 300, 301
 Будапешт, м. 47
 Буковина 5, 12, 21, 49, 51, 54, 63, 69, 79, 92, 150, 176, 181, 183, 222, 233, 253, 259, 291, 322, 325, 337, 338, 349–356, 358, 366, 367, 371, 375
 Буковина, Північна 253, 375
 Бутирська в'язниця 116
 Бутовський розстрільний полігон 103
 Бухарест, м. 40, 51, 94, 373
 Бучач, м. 192
- В**
 Вадовіце, м. 305
 Ванзее, м. 266
 Варшава, м. 101, 225, 266, 343, 344, 366, 379, 380
 Васильєвський острів 176
 Ватикан 294
 Вашингтон, м. 72, 346, 348, 378
 Велика Британія 40, 79, 101
 Велика Україна 83, 84, 131
 Великий Бечкерек, м. 307
 Верхній Ясенів, с. 191
 Верховинський район 191
 Веселе, с. 74
 Вещляр, табір 12, 111, 168, 174, 206, 209, 211, 235, 262–265, 289–291, 326, 330, 333, 334, 335, 341
 Винниченка (Радянська), вул. 148
 Високий Замок 370
 Відень, м. 8, 9, 15, 16, 22–24, 29, 34, 35, 38, 39, 47, 51–56, 59, 61, 66, 68, 80–85, 89, 91, 92, 96, 98, 101, 108–111, 114, 122, 136, 137, 142, 143, 157, 158, 162, 171, 180, 186, 194, 206, 230–233, 239, 242, 253, 256, 257, 259, 260, 273, 282, 283, 288, 291, 300, 302, 308, 311–314, 316, 336, 340, 350, 351, 363, 364, 373, 375
 Візантія 138
 Вікторів, с. 159, 191
 Вільгельмівський канал 308
 Вільки Мазовецькі, с. 134
 Вісконсин 346
 Вовчок, с. (тепер – Вовчик) 73
 Войнилів, с. 159
 Волинська губернія 216
 Волинь 11, 14, 20, 25, 68, 69, 82, 83, 89, 101, 157, 161–163, 165, 187, 216–218, 221–223, 331
 Волиця, с. 134
 Вологодська губернія 87
 Володимир-Волинський, м. 82, 164, 186, 361, 362
 Володимир-Волинський округ 161
 Волохія 123
 Волочиськ, м. 304
 Воркута, м. 309
 Воронежчина 27
 Вороненко, с. 255
 Вороняки, гори 281
 Ворохта, м. 255
 Воютин, с. 162
 Вроцлавск, м. 308
- Г**
 Гаага, м. 126
 Гадинківці, с. 325
 Гаї, с. 156
 Гайманкер, табір 169
 Галицька Україна 141, 151
 Галицько-Волинська держава 322
 Галич, м. 159, 191
 Галичина 5, 12, 15–17, 22, 32, 38, 39, 45, 51–54, 58–63, 67, 69, 76, 77, 79, 80, 83, 87, 101, 106, 109, 111, 124, 140, 141, 142, 145, 150, 153, 154, 156, 160, 163, 166, 171, 176, 181, 190, 200, 205, 214, 216, 218, 219, 221, 223, 226, 227, 239, 240, 251, 253, 255, 256, 259, 271–273, 280, 287, 290, 291, 295, 312–314,

- 316, 318–320, 322, 323, 343, 354,
357, 366, 367, 369–376, 380
- Галичина, Східна 23, 54, 59, 61, 92, 101,
140, 252, 253, 290, 316, 370, 371,
375, 376, 379
- Ганновер, м. 207, 234
- Ганновер-Мюнден, м. 12, 263, 334
- Гданськ, м. 306
- Гельсінкі, м. 54, 55
- Гігант, радгосп, с. 177
- Гмінд, м. 263
- Гнила Липа, р. 159
- Гнилиці Великі, с. 213
- Голландія 347
- Горішня Липа, с. 160
- Горлиці, м. 320
- Горонда, с. 156
- Греція 138
- Грималів (Гримайлів), м. 311
- Грімшен, м. 115
- Грубешів, м. 222
- Грузія 343
- Гуляй-Борисовці, с. 298
- Гуменне, м. 300
- Гусятинський район 325
- Гуцульщина 58, 85, 156, 192
- Г**
- Грац, м. 25
- Д**
- Далекий Схід 123
- Данія 347, 351
- Данціг, м. (тепер – Гданськ) 171
- Дарданелли 21, 92, 140, 141, 256
- Деблінгер, цвинтар 85
- Дельменхорст, м. 115
- Дерпт, м. (тепер – Тарту) 203
- Дніпро, м. 117
- Долинськ, м. 117
- Домажир, с. 202
- Дон, р. 93
- Донщина 298
- Дорна Вагру, м. 339
- Дрезден, м. 174
- Дрогобич, м. 29, 266
- Дубівці, с. 191
- Дубно, м. 22
- Дукля, м. 180
- Дуклянський перевал 300
- Дунай, р. 42, 171
- Дунайська рівнина 256
- Дунасардагель (Словаччина), табір 11,
158
- Е**
- Ельба, р. 308
- Естонія 203, 343
- Ешвайлер, м. 244
- Є**
- Європа 9, 10, 12, 13, 19, 20, 21, 24, 30,
41, 42, 50, 52–54, 56, 80, 92, 93,
105, 106, 117, 120–124, 128, 178,
237, 243, 244, 249, 260, 290, 291,
312, 322, 323, 347, 364, 366, 368,
374, 379
- Європа, Південна 10
- Європа, Південно-Східна 243
- Європа, Середня 10, 250
- Європа, Східна 12, 13, 40, 92, 125, 208,
243, 246, 247, 290–292
- Європа, Центральна 125
- Європейський континент 123
- Єкатеринбург, м. (тепер – м. Свердловськ, Росія) 309
- Єлизаветград, м. (тепер – м. Кропивницький) 105, 117
- Єна, м. 122
- Єнісейська губернія 51
- Ж**
- Женева, м. 89, 335
- Житомир, м. 14
- Жовква, м. 216
- Жуків, с. 263, 266
- Жуличі 280
- Журавиці 282

З

Закарпаття 79, 92, 156, 277, 278, 287,
294, 295, 375
Закопане, м. 29
Залуччя, с. 76
Зальцведель, табір 12, 168, 174, 206,
209, 233–235, 263, 265, 326, 330,
334, 335, 341
Запоріжжя 298
Запорізька Січ 42, 322
Засяння 295
Затурці, с. 14, 25, 162
Західна Волинь 161
Західна Європа 125
Західна Німеччина 307
Західна Україна 70, 83, 143, 145, 201,
225, 227, 266, 288
Збараж, м. 213, 268, 278
Збаражський район 268
Збруч, р. 16, 59, 76, 80, 256, 258, 274,
294, 320, 369, 373
Золота Липа, р. 159, 160
Золотий Потік, с. 241
Золотоноша, м. 76
Золочів, м. 280, 281
Золочівка, р. 281
Золочівський повіт 280
Золочівський район 280
Золочівщина 263

І

Івано-Франківщина 191
Ізбудья-Радвані, с. 273
Індія 242
Італія 9, 59, 105, 124
Іцегое, м. 307

Й

Йозефів (Богемія), табір. 11, 300, 303,
304

К

Кавказ 96, 97, 242, 292
Казахстан 302
Каліфорнія 309

Каліш, табір 114, 188, 305
Калуш, м. 189
Камінка Струмилова, м. 368, 380
Кам'янець-Подільськ, м. 101, 166, 203,
294
Канада 24, 40, 41, 56, 79, 278
Канів, м. 338
Караганда, м. 177
Каринтія 136, 192
Карлсбад (Карлові Вари), м. 83
Карлсруе 261
Карпати 93, 168, 180, 192, 231, 256
Карпатська Україна 278, 296
Катеринослав, м. (тепер – м. Дніпро)
117, 157, 193
Катеринославщина 157, 193
Качанівка, с. 239
Київ 10, 14, 15, 28, 29, 38, 42, 54, 59, 61,
67–68, 70, 75–77, 86–88, 99–101,
113, 120, 125, 146, 150, 152, 155,
166, 176, 185, 198, 204–206, 211,
224, 226, 228, 231, 258, 291, 296,
302, 304, 305, 319, 320, 335, 338,
376, 377
Київська губернія 86
Київська держава 322
Київська Русь 40
Київщина 20, 87, 105, 157
Кіль, м. 308
Кіровоградська область 105, 117
Кіцман 155
Клягенфурт 192
Кніттельфельд, табір 192, 195, 196, 289
Кобиляни (Кобиляни Надбужні) 221,
222
Ковель, м. 305
Ковельський округ 161
Коліма, Північна 201
Коломийщина 156
Коломия, м. 156, 191, 284
Комунарка, підмосковний радгосп 103
Конотоп, м. 166, 305
Константинополь, м. 95, 97, 109, 140,
373, 374
Копенгаген, м. 23, 39

- Корестень, м. 226
 Короп, с. 305
 Коросно, с. 300
 Корюківський район 180
 Косів, м. 156
 Кошице, м. 180
 Краків, м. 14, 15, 18, 19, 105, 116, 118, 151, 152, 161, 192, 216, 229, 231, 238, 254, 266, 267, 316, 345, 359, 367, 376
 Красний Брод 273
 Краснокутський район 167
 Красносілці 268
 Кривеньке (Крогулець), с. 254
 Кролевець 305
 Кропивницький, м. 105, 117
 Кубань 83, 96, 97, 298, 343
 Куманів, с. 205
 Курськ, м. 75
 Курщина 157
- Л**
- Ланківці, с. 203
 Латвія 343, 345
 Ленінград, м. 308
 Ленглонн 348
 Лиман, с. 305
 Липськ, м. 47, 338
 Лисиничі, с. 280
 Лисянський район 86
 Литва 124, 138, 221, 343
 Личаківський цвинтар 336
 Ліберці, м. 300, 307
 Лінц, м. 168, 181, 194
 Ліон, м. 131
 Ліски, с. 191
 Лозанна, м. 9, 36, 37, 79
 Лондон, м. 19, 39, 40, 79, 90, 91, 101, 102, 106, 314, 342
 Лубенський район 73
 Лубни, м. 76
 Луб'янки Нижчі, с. 268
 Лук'янівська тюрма 28, 45
 Лупківський перевал 300
 Луцьк, м. 14, 65, 161, 162, 305
- Луцький округ 161
 Луцький повіт 162
 Львів, м. 7, 15, 19, 20, 29, 33, 34, 36–40, 45–47, 49–51, 57–59, 62, 63, 68–71, 76–80, 82, 84, 87–89, 91, 92, 101, 104–106, 108, 111, 119, 134–136, 140, 143, 145–148, 150–154, 156, 157, 159, 161, 163, 171, 174, 186, 189, 192, 198, 200, 202, 205, 213–217, 226–230, 232, 253, 257, 258, 263, 266, 270, 271, 273, 278, 280–283, 287, 296, 297, 300, 304, 312, 314–318, 336, 344, 345, 349, 353, 366, 368, 370–373, 376, 378, 379, 380
 Львівська область 134, 280, 349
 Львівський район 134
 Львівщина 368
 Любек, м. 122
 Людвиківка, с. 160
 Ляйпціг, м. 174, 237, 266
 Лян, р. 262
- М**
- Маньчжурія 123, 315
 Мархтренк, табір 168, 180, 181
 Мауер, с. 56
 Меджилабірці, м. 273
 Медуха, с. 159
 Мелітополь, м. 26, 27
 Миколаїв, м. 163, 192
 Миколаївка-Новоросійська, с. 42
 Миргород, м. 150–152, 177
 Миргородський район 57
 Мисленіц, с. 229
 Мілвокі, м. 346, 347
 Молдавія 123, 355
 Монреаль, м. 41
 Моравська Острава 359
 Мордовія 116
 Москва, м. 23, 40, 46, 57, 116, 138, 226, 309, 321, 347
 Московщина 53, 138, 243, 358
 Мост (Брюкс), м. 304
 Мотронівка, с. 314

Мукачево, м. 156, 277
 Мурафа, с. 167
 Мюнхен, м. 9, 40, 71, 105, 122, 174, 190,
 228, 238, 241, 243–245, 331, 339,
 340

Н

Наддніпрянина 5, 7, 10, 12, 16, 22, 33,
 38, 50, 52, 54, 58, 60, 63, 77, 79,
 80, 82–84, 87, 89, 99, 108, 109, 137,
 150, 151, 163, 166, 173, 176, 208,
 214, 231, 240, 261, 272, 291, 314,
 315, 319, 328, 363, 364, 369, 373

Наддунайська монархія 50, 375

Нарва, м. 308

Настасів, с. 160

Немилів, с. 349

Нижчі Луб'янки, с. 268

Нідерланди 344

Німеччина 5, 9, 11, 12, 21, 24, 25, 34, 35,
 40, 47, 48, 54, 69, 79, 83, 93, 98,
 105, 106, 109, 110, 111, 113–116,
 124, 130, 139, 168, 173, 174, 175,
 177, 178, 181, 190, 194, 196, 202,
 207–211, 235, 238, 239, 241, 243,
 245–250, 252, 253, 257, 261–265,
 289, 291, 304, 322, 326, 328, 330–
 332, 334, 340–342, 347, 351, 360,
 373–375, 379

Новий Світ 132

Новий Ульм, м. 178, 309

Новоархангельськ, м. 105

Норвегія 9

Нью-Джерсі, м. 72, 178, 179, 190, 310,
 379

Нью-Йорк, м. 72, 178, 190, 264, 296,
 314, 379

Нюрнберг, м. 238

О

Обертин, м. 241

Овсіївка, с. 167

Одеса, м. 89, 96, 157, 201, 357

Одеська область 42

Одещина 105

Окцидент (Захід) 39

Олександрівщина 105

Оллентавні, м. 178

Ольшанське кладовище 367

Ольштинський цвинтар 132

Оріхів, с. 298

Острог, м. 22

П

Павлівка, станиця 298

Павловська, станиця 298

Палагичі, с. 269

Пардубиці, м. 307

Париж, м. 40, 79, 89, 118, 152, 231, 238,
 266, 312, 378

Пархомівка, с. 167

Пенсильванія 348

Перемишль, м. 62, 63, 140, 282, 286,
 295, 345

Перм, м. 56

Персія 242

Петербург, м. 28, 57, 58, 71, 117, 150,
 295, 315

Петроград, м. 176, 209

Підкарпатська Русь 278

Підляштя 11, 68, 82, 101, 125, 161, 216,
 218, 219, 223, 224, 253, 331

Пісочна, с. 163, 164

Пітсбург, м. 178, 379

Пйотркув, табір 305, 306

Подебради, м. 189, 306

Поділля 20, 89, 157, 193, 203, 205

Поділля, Східне 104

Познанщина 250, 305

Познань, м. 308

Покуття 156

Полісся 11, 68, 82, 101, 161, 216, 217, 223

Полтава, м. 22, 73–75, 150, 164, 166,
 286, 325, 338

Полтавська область 73, 149

Полтавський повіт 149

Полтавщина 157, 165, 166, 177, 193

Польська держава 18, 40, 171, 251, 290,
 379

Польське Королівство 11, 219, 323, 375

- Польща 10, 23, 39, 52, 53, 83, 92, 101, 105, 138, 200, 202, 224, 246, 249, 250, 266, 290, 293, 321, 322, 340, 343, 345, 359
- Португалія 41
- Поручин, с. 229
- Прага, м. 40, 55, 67, 71, 79, 118, 119, 121, 130–132, 189, 198, 225, 236, 238, 253, 266, 278, 295, 304, 306, 307, 312, 316, 320, 324, 335, 336, 342, 345, 364, 366, 367, 372, 379
- Приазов'я 27
- Прибалтійські держави 244
- Прилуки, м. 57, 76
- Проскурівський повіт 203
- Пруссія 21
- Пруссія, Східна 250
- Пряшівщина 273
- Псков, м. 308
- Р**
- Рава-Руська, м. 134, 287
- Радвані, м. 273
- Радвань над Лаборцем 273, 277
- Радехів, м. 349
- Радехівський повіт 349
- Раковицький цвинтар 367
- Раштат, табір 12, 168, 174, 206, 207, 209–211, 235, 261, 265, 326, 332–335, 340
- Регенсбург, м. 190
- Речлаг, табір 309
- Ржевниці, м. 307
- Рим, м. 138
- Рівне, м. 23
- Ріска, м. 311
- Різношинці, с. 268, 272
- Ріпчиці, с. 29
- Рогатин, м. 216
- Рогатинщина 160
- Родван, м. 256
- Рожнов 350
- Російська імперія 15, 18, 29, 31, 34, 64, 80, 96, 99, 157, 252, 323, 329, 368
- Росія 7, 9, 12, 15–17, 19–21, 23, 28–39, 43, 45, 48, 49, 50, 52–57, 59–65, 67, 74, 75, 78–81, 85, 88–93, 95, 97, 99, 100, 105–109, 112–114, 119–125, 138–142, 153, 154, 157, 161, 178, 194, 200, 206, 208, 219, 222, 244–249, 251, 252, 256, 272, 290–292, 294, 301, 303, 304, 315, 319, 321–323, 329, 331, 332, 341, 348, 357, 360, 372–376
- Рубіжне, с. 74
- Рудно 370
- Румунія 21, 94, 96, 123, 193, 200, 233, 345
- Рунівщина 149
- Рунівщинська волость 149
- Русалівські Чагари (Розкошівка), с. 15
- С**
- Самбір, м. 266
- Сан-Дієго, м. 309
- Сараєво, м. 156
- Сарсель, м. 238
- Сатанов, с. 205
- С. Баторія, вул. 215
- Свердловськ, м. 309
- Свинківка, с. 149
- Свистільники, с. 160
- Севастополь, м. 299
- Семигород 233, 339
- Сент-Уан, цвинтар 238
- Сербія 21, 123, 140, 153
- Середземне море 373
- Середпільці 349
- Сибір 45, 51, 105, 151, 176, 292
- Сидорів, с. 239
- Синявка, с. 180
- Сівка Войнилівська, с. 189
- Сідлець, м. 222
- Сімферополь, м. 298, 299
- Скала-Подільська, м. 76
- Скандинавські країни 35
- Скваржинець, м. 308
- Сквирсько-Васильківський район 105
- Скрентон, м. 178

- Слобожанщина 26, 27, 177
 Словаччина 180, 273
 Сміхівський цвинтар 324
 Снятин, м. 350
 Снятинщина 156
 Солдатська, станиця 298
 Соловецький табір 177
 Сосика, р. 298
 Сосницький повіт 180
 Софія, м. 79, 94, 97, 373
 Сполучені Штати Європи 128
 Стамбул, м. 92
 Станиславів, м. 191, 241, 284, 325, 377
 Старий Самбір, м. 300
 Стара Болеслава, м. 278
 Стокгольм, м. 54, 65, 76, 88, 252, 375
 Страбичево, с. 277
 Страсбург, м. 311
 Стрий, м. 201, 202, 288, 294
 Стшалково (Стрільково), табір 305
 Суботів, с. 328
 Сумська область 74
 Сучава, м. 233
 США 24, 40, 41, 56, 71, 84, 132, 178, 190,
 202, 278, 309, 345, 346, 378, 379
 Сян, р. 85, 266, 368
- Т**
 Таврійська губернія 26, 42, 298
 Таврія 27
 Талергоф, табір 136
 Таннеберг 22
 Таращанський повіт 86
 Тарнів, м. 305
 Тарту, м. 203
 Татри, гори 29
 Ташкент, м. 212
 Темлаз, табір 116
 Терезієнштадт (Терезін) (Угорщина),
 табір 11, 301, 302
 Тернопіль, м. 140, 272, 293, 377
 Тернопільська область 164, 229, 239,
 254, 268, 311, 325
 Тернопільський район 229, 239
 Тернопіль, м. 272, 287, 311
- Тираспільщина 105
 Тироль 171
 Тифліс (Тбілісі), м. 299
 Товмацький повіт 269
 Товмацький район 269
 Товмач, м. 241
 Трентон, м. 178
 Туреччина 9, 21, 50, 92, 95–97, 138, 141,
 226, 242, 245, 347, 355, 373, 374
 Туркменистан 180
 Тустань, с. 160
- У**
 Угорщина 11, 16, 107, 138, 158, 169, 200,
 233, 288, 291, 292, 301, 345
 Угорщина, Північна (Закарпаття) 322
 Угорщина, Північно-Західна 253
 Ужгород, м. 278, 294, 295
 Україна 6–10, 12–21, 23, 24, 28, 29, 31–34,
 36, 37, 39–45, 48–50, 52–55, 57, 58,
 60–69, 71, 74, 76, 78, 79, 80–84, 87,
 88, 90–95, 97–101, 105–107, 112–
 115, 117, 119, 120, 122, 124, 126,
 127, 129–132, 134, 138, 141–143,
 145, 146, 156, 157, 164, 166, 176–
 178, 184, 185, 187, 200, 201, 204,
 208–213, 224–228, 242–248, 251–
 253, 260, 262–265, 278, 286, 288,
 290, 291, 297, 303, 304, 307, 309,
 311, 312, 314, 315, 318–324, 326,
 327, 329, 331–334, 338, 341–343,
 346–348, 352, 355, 358, 362, 365,
 366, 368–370, 373, 374, 375, 377
 Україна, Південь 95, 298
 Україна, Підкарпатська 105
 Україна, Правобережна 14, 20, 26, 250
 Україна, Радянська 227
 Україна, Слобідська 26
 Україна, Східна 8, 54, 71, 93
 Україна, Угорська 291
 Українська держава 21, 374
 Уманська, станиця 298
 УНР 376
 УРСР 347
 УСРР 83, 84, 144, 200, 227, 364

Ф

Факс Чейс, цвинтар 380
 Фастів, м. 105
 Федюківка, с. 86
 Феодосія, м. 42
 Філадельфія 71, 72, 190, 379, 380
 Фінляндія 54–56, 126, 343–345, 347
 Фіуме (тепер – Рієка, Хорватія) 311
 Фрайштадт, табір 11, 12, 82, 96, 111, 158, 165, 168–172, 174, 181, 182, 184, 186, 194, 196–198, 211, 274–276, 302, 303, 326–329, 334, 360, 361, 363
 Франкфурт-на-Майні, м. 345
 Франція 21, 79, 105, 131, 160, 238, 252, 344, 345, 347
 Фюрт, м. 238

Х

Харків, м. 42, 74–76, 167, 176, 177, 226
 Харківська область 167
 Харківщина 74, 75, 157, 167, 177
 Хеб (Eger), м. 120
 Херсонська губернія 117
 Херсонщина 105, 171
 Хирів, м. 300
 Хмельницький район 203
 Хмельниччина 304
 Ходорів, м. 294
 Холм, м. 65, 221
 Холмщина 11, 54, 68, 82, 83, 101, 113, 114, 124, 125, 157, 161, 213, 216–219, 221–225, 253, 290
 Холодна Гора 75, 177
 Хорватія 311
 Хотин, м. 151

Ц

Царгород, м. 243
 Царське Село, м. 28
 Целле, м. 335
 Центральні держави 7, 9, 12, 13, 31, 34, 37, 50, 53, 55, 65, 69, 79, 80, 82, 91, 93, 94, 100, 106, 107, 109, 112, 123, 125, 128, 140, 161, 171, 217,

243–246, 252, 301, 319, 320, 322, 323, 331, 375

Цюрих, м. 89

Ч

Чарджоу, м. 180
 Червоноградський район 349
 Черкаська область 86
 Чернівці, м. 87, 151, 232, 233, 325, 337, 338, 339, 350, 353, 354, 356, 357
 Чернігів, м. 151, 166
 Чернігівська губернія 305
 Чернігівська область 180
 Чернігівщина 157
 Чехія 83, 300
 Чехія, Північна 300
 Чехія, Північно-Західна 300
 Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР) 309
 Чехословаччина 130, 189, 200, 296, 306, 307, 309, 344, 345
 Чорне море 93, 96, 97, 140, 141, 292, 373
 Чорноморське узбережжя 95
 Чорноморсько-Балканські країни 93, 94
 Чортківський район 239, 254

Ш

Шатмар-Неметі, м. 256
 Швайнфурт, м. 178
 Швейцарія 9, 10, 37, 59, 98, 105
 Швеція 9, 21, 35, 113, 304, 351, 368, 375
 Шманьківці, с. 164
 Шпандау, м. 265
 Штаєр, м. 312
 Штардарт, м. 335
 Штирія 192, 340
 Штуттгарт, м. 248

Щ

Щипйорно, табір 305

Я

Яворів, м. 189
 Янушівка, с. 231
 Японія 124, 323, 378
 Яремче, м. 255

Наукове видання

Патер Іван. Союз визволення України (1914–1918). Постаті / НАН України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 404 с.

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Макет, художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Обкладинка
Ігор Тарай

Підписано до друку 29.02.2024. Ум. друк. арк. 32,89
Друк офсетний. Формат 70x100/16.
Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4